HADTÖRTÉNELMI KÖNYVTÁR
Ev. sz.:

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

A TARTALOMBÓL:

Veszprémy László
EGY KORARENESZÁNSZ HADITECHNIKAI KÉZIRAT ÉS SZERZŐJE
MARIANO DI JACOPO DETTO IL TACCOLA: DE REBUS MILITARIBUS (A HADI ESZKÖZÖKRŐL)

Szabó Péter
A 2. MAGYAR HADSEREG III. HADTESTÉNEK RÉSZVÉTELE A KELETI HADSZÍNTÉR 1942. KORANYÁRI NÉMET HADMŰVELETÉBEN (1942. JÚNIUS 28–JÚLIUS 10.)

1

XXXV. ÉVFOLYAM · BUDAPEST, 1988

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

1

1988

ÚJ FOLYAM · BUDAPEST · XXXV. ÉVFOLYAM

A HADTÖRTÉNELMI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Bencze Zoltán régész, Budapesti Történeti Múzeum (Budapest); *Borosy András*, a történelemtudományok kandidátusa, főlevéltáros, Pest Megyei Levéltár (Budapest); *Dr. Erős Ferenc* tudományos főmunkatárs, Magyar Tudományos Akadémia, Pszichológiai Intézet (Budapest); *Dr. Kapás István* tudományos segédmunkatárs, Magyar Tudományos Akadémia, Pszichológiai Intézet (Budapest); *Dr. Kiss György* tudományos főmunkatárs, Budapesti Műszaki Egyetem, Tanárképző és Pedagógiai Intézet, Pszichológiai Osztály (Budapest); *Dr. Kiszely István*, Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete (Budapest); *Kováts Lajos* tanár (Budapest); *Kuczoghy Zsuzsa* földmérő-rajzoló, Budapesti Történeti Múzeum (Budapest); *Dr. Parádi József* határőr őrnagy, főiskolai docens, BM Rendőrtiszti Főiskola, Marxizmus—Leninizmus Tanszék (Budapest); *Dr. Pandula Attila* egyetemi tanársegéd, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Segédtudományi Tanszék (Budapest); *Petneházy Zalán* ny. kapitány (Budapest); *Viczkó Tamás* grafikus, Budapesti Történeti Múzeum (Szigetszentmiklós); továbbá *Csicsely János* grafikus, *Damó Csilla*, *Hermann Róbert*, *Lugosi József* őrnagy, *Szabó Péter*, *Dr. Szakály Sándor*, *Dr. Veszprémy László*, *Viniczai István*, *Dr. Zachar József* alezredes, a történelemtudományok kandidátusa, a bécsi Kriegsarchivban működő Állandó Magyar Levéltári Kirendeltség vezetője, a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum tudományos munkatársai.

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum folyóirata

Szerkesztő bizottság:

Benda Kálmán, Bona Gábor, Farkas Márton, Godó Ágnes, Hetés Tibor, Liptai Ervin (a szerkesztő bizottság elnöke), Mucs Sándor, Nagy Gábor, Ölvedi Ignác, Szabó Miklós, Tóth Sándor, Urbán Aladár, Zachar József

Szerkesztő:

Csákvári Ferenc

Szerkesztőség:

Budapest I., Kapisztrán tér 2—4. Postacím: Budapest, Pf. 7. 1250.
Telefon: 569-522

A kiadásért felel a Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó igazgatója

Kiadja:

A Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó, Budapest VIII., Kerepesi út 29/b.
Postacím: Budapest, Pf. 22. 1440. Telefon: 331-170
Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: 1 évre 64,— Ft, negyedévre 16,— Ft.

Terjeszti:

a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest, XIII. Lehel u. 10/a. — 1900 —, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Index: 25 371 HU ISSN 0017—6540

Zrínyi Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Vágó Sándorné vezérigazgató

TANULMÁNYOK

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

EGY KORARENESZÁNSZ HADITECHNIKAI KÉZIRAT ÉS SZERZŐJE
Mariano di Jacopo detto il Taccola: De rebus militaribus

A hadi eszközökről

A Zsigmond magyar király és német-római császár magyar trónra lépésének és halálának évfordulója (1387—1437) alkalmából a Budapesti Történeti Múzeumban rendezett nagyszabású kiállítás előmunkálatai ráirányították a figyelmet a reneszánszkori haditechnikai irodalomra, mindenekelőtt az itáliai hadmérnökök magyarországi megjelenésére és hatására. Az említett kiállítás katalógus-kötetéhez csatlakozó tanulmánykötetben összefoglaltuk a kérdéskört „Technikai, haditechnikai illusztrált kéziratok Zsigmond korában" címmel.[1] A sienai hadmérnök, Taccola tevékenységének, művei jelentőségének bemutatására már abban a tanulmányunkban röviden kitértünk, ám a szerző és jelen dolgozat címében szereplő kézirata több szempontból is megérdemli a részletesebb bemutatást: szerzője személyes ismeretségbe került Zsigmonddal, a kézirat szerzőségének későbbi eltulajdonítója, Santini a XV. század közepén megfordulhatott Magyarországon, és végül a Taccola-művet több évtizeden át forgathatták hazánkban.

Tudománytörténeti bevezetés

A humanistáknak az ókori latin és görög kéziratok iránti gyűjtőszenvedélye, az antik örökség számbavétele nemcsak az irodalmi és művészi alkotások területén érezteti hatását, hanem a természettudomány és technikai teljesítmények felismeréséhez és elismeréséhez is elvezette a kortársakat. Annak tudomásul vétele, hogy a középkori kultúra az ókorinak nem egyszerűen utánzása (imitatio), hanem azzal versenyezve (aemulatio) teremti értékeit, a technikai, műszaki fejlődés tényének tudatosulását — így például Brunelleschi kér elsőként műszaki újításaira szabadalmat Firenze város tanácsától —, és a technikatörténeti historiográfia megszületését segítette elő.[2]

Jellemzőek Bessarionnak korábbi urához, Morea bizánci despotájához szóló sorai 1441-ben, mivel hű kifejezői a reneszánsz gazdasági fejlődés egyediségének kijáró

1 Művészet Zsigmond király korában. 1387—1437. I. k. Tanulmányok. Bp., 1987. 212—225. o. Képek: 32—48. sz.
2 A fejlődést áttekinti *White, L. Jr.:* The Study of Medieval Technology, 1924—1974: Personal Reflections. In: *Technology and Culture*, 16 (1975) 519—529. o. és *Knobloch, E.:* Mariano di Jacopo detto il Taccola. Ein Werk der italienischen Frührenaissance. In: *Technikgeschichte*, 48 (1981) 1—3. o.; további bibliográfiai adatokkal. Éves bibliográfiák a *Technology and Culture* köteteiben. Rövid összefoglalása: *Sarton, G.:* Introduction to the History of Science. Vol. III. Baltimore, 1948. 1550—1555. o.; *Bayerl, G.:* Technische Intelligenz im Zeitalter der Renaissance. In: *Technikgeschichte*, 45 (1978) 341—349. o.; *Forti, U.:* Storia della tecnica dal medioevo al Rinascimento. Firenze, 1957. 223—232. o. Brunelleschire *Prager, F. D.:* A Manuscript of Taccola, Quoting Brunelleschi, on Problems of Inventors and Builders. In: *Proceedings of the American Philosophical Society*, 112 (1968) No. 3. 131—139. o. és *Prager, F.—Scaglia, G.:* Brunelleschi. Studies of His Technology and Inventions. Cambridge, Massachussetts—London, 1970. 107—109. o.

csodálatnak. A keletről érkezett bíboros kénytelen elismerni, hogy a nyugat, Itália eredményei mennyivel a kelet előtt járnak, miközben kiemeli a technikai vívmányok hosszú sorát, az „automata" fűrészeket, a vízienergia hasznosításának legkülönb módjait, a vaskohászat fejlődését, a velenceiek hajóépítő tudományát, a textilpart és persze a fegyvergyártást.[3]

Fontana: „De omnibus rebus naturalibus", Alberti: „Ludi mathematici", Nicolaus Cusanus: „De staticis experimentis" című művei mellett kiemelkedő a historiográfiai jelentősége a Rómában alkotó humanistának, Giovanni Tortellinek, aki az elsők között írt a műszaki tudományok történetéről.[4] Az 1450-es években született műve „A görögből átvett kifejezések helyesírása" (De orthographia dictionum e Grecis tractarum) címet viseli. Az órával (horologium) foglalkozó címszavában szól az általunk vizsgált kérdésről. A felfedezések közül a harangokat, órákat, ágyúkat és malmokat helyezi az élre. Már ezek együttese is mutatja, hogy a koraközépkori és reneszánsz újításokat, felfedezéseket egy korszakból származónak tekinti, miként a „moderni" jelzőn is a klasszikus kor utánit ért.

Az ágyúk felfedezésére vonatkozó rész közreadása Taccola megértése szempontjából sem érdektelen: „Nem volt nagyobb találmány az íj és a nyíl felfedezése sem, amelyek felfedezőjének Juppiter fiát, Scytherest tartják, mint Plinius »Naturalis historia«-jának 7. könyve tanúsítja. Sem az emberek vesztét okozó többi találmány, amelyek közül mindegyik feltalálójának azt tartják, aki kigondolta. Ezekhez járult legújabban nagyobb csodaként az, amit ágyúnak (bombarda) hívunk, bár feltalálója legyen átkozott, ha nem is tudjuk ki volt. Méltó arra, hogy Salmoneushoz hasonlóan villám tüze emésszen el, mert az ágyú fényével, hangjával, illatával semmire sem hasonlít jobban, mint a villámra. Nevét a »bombo« szóból, ami görög, de a latinok közül is néhányan használják és az »ardeo« (égni) szóból képezték. Mások inkább fém vetőgépeknek (tormenta aenea) mondják. Különböző fajtáinak megvan a maguk neve, nincs is szerző, akit ebben követhetnénk. Mint arról sincs írás, hogyan nevezzük azt, amelyen lovaglás közben kétoldalt a láb nyugszik. Mert amennyire Rómában a márvány domborműveket megtekintettük, a régiek (antiqui) nem használtak ágyúkat."[5]

A középkorral foglalkozó történetírásban nem a humanistáknak Bessarionhoz és és Tortellihez hasonló véleménye hagyományozódott, hanem az antikvitás ragyogásával szembeállított „sötét középkor" koncepció.[6] Az újrafelfedezésre a XX. század első néhány évtizedéig kellett várni. A kezdeti érdeklődést követően 1931-ben egyszerre három korszakos jelentőségű technikatörténeti mű látott napvilágot: Franz Maria Feldhaus történeti szintézise, Richard Lefebvre des Noëttesnek a lószerszámokkal, lófogatolással foglalkozó műve, valamint a közismert történésznek, Marc Blochnak a középkori mezőgazdasággal, a földművelés technikájával foglalkozó tanulmánya. Ettől kezdve a problémakör iránti érdeklődés folyamatos az európai történetírásban.[7]

1945 után olyan alapvető összefoglalások jelentek meg, mint az oxfordi „History of Technology" Rupert Hall irányításával, a párizsi „Historie générale des techni-

3 *Keller, A.:* A Byzantine Admirer of Western Progress: Cardinal Bessarion. In: *The Cambridge Historical Journal* 11 (1955) 343—348. o.

4 *Keller, A.:* A Renaissance Humanist Looks at „New" Inventions: The Article „Horologium" in Giovanni Tortelli's De Orthographia. In: *Technology and Culture*, 11 (1970) 345—365. o.

5 *Keller, A.:* uo. 349—350. o.

6 A mechanikai tudományok középkori helyére *Lusignan, S.:* Les arts mécaniques dans le Speculum Doctrinale de Vincent de Beauvais. In: Les Arts mécaniques au Moyen Age. *Cahiers d'études médiévales*, (Montreal—Paris) 7 (1982) 33—50. o.; *Weisheïpe, J. A.:* Classification of the Sciences in Medieval Thought. In: *Medieval Studies*, 27 (1965) 54—90. o.

7 *Lefebvre des Noëttes:* L'attelage et le cheval de selle à travers les ages. Paris, 1931.; *Feldhaus, F. M.:* Die Technik der Antike und des Mittelalters. Potsdam, 1931.; *Bloch, M.:* Les caractères originaux de l'histoire rurale française. Oslo, 1931. és *uő:* Les inventions médiévales. In: *Annales d'historie économique et sociale* 7 (1935) 634—43. (A történelem védelmében. Bp., 1974. 280—294. o.)

ques" kötetei Maurice Daumas szerkesztésében. A mi szempontunkból pedig Bertrand Gille a középkori és reneszánsz technikával foglalkozó, ma is a legjobban használható, számos nyelvre lefordított összegzése.[8] A ma is működő amerikai iskola megteremtése Lynn White nevéhez kapcsolható. Az általa felvetett szempontok koncepcionálisan mindmáig meghatározzák a kutatást, akár a középkori mezőgazdasági technika fejlődéséről, a páncélos lovasság támadótaktikájáról, a középkori technikai értelmiség formálódásának kezdeteiről, akár a keleti és nyugati civilizáció technikai fejlődéssel kapcsolatos nézeteinek egybevetéséről, antropológiai igényű elemzéséről van szó.[9]

Az általa kezdeményezett kutatási szempontokat a legnagyobb hatással jelenleg Bert S. Hall (Torontói Egyetem) képviseli. A középkori technikai kéziratok tipológiájára, terjedésére, a műszaki értelmiségre vonatkozó kutatásait a Zsigmond-kor szempontjából sem jelentéktelen müncheni un. Huszita kézirat kiadását kísérő tanulmányában foglalta össze hatalmas forrásbázison, páratlanul magas színvonalon (1979).[10] Az 1960-as évekre a technikatörténet — nem kis mértékben az említett kutatók eredményei következtében — divatossá vált, a kimondottan orvostörténeti, óratörténeti, térképészeti, vagy fegyvertörténeti folyóiratok mellett megindultak a tudományszak általános tematikájú nemzetközi folyóiratai. A „Technikgeschichte" ugyan még 1909-ben indult, mellé zárkózott fel a „Technology and Culture", a „History of Technology", hogy csak a legjelentősebbeket említsük.

Erre az időszakra esett — és ez már a Taccola-kérdésig vezet el bennünket — a technikai, technikatörténeti jelentőségű kéziratok publikálásának jelentős eredményeket hozó felgyorsulása — az illusztrációk fontossága miatt sokszor fakszimile formában. 1955-ben Derek Price egy, az asztrológiai eszközök készítésével foglalkozó középangol szöveg kiadásával kezdte meg a sort, amit egymás után követett Giovanni da Dondi (1960), Konrad Kyeser (1967) és Francesco di Giorgio (1967) műveinek megjelentetése.[11] A reneszánsz klasszikusainak kiadói közül itt csak Leonardo da Vinci műveinek kiadását említjük meg, amiből nemzetközi elismerést keltve vette ki részét a magyar származású technikatörténész, Ladislao Reti.[12]

A publikált források között kiemelt helyet foglalnak el Taccola művei. Megjelentetésüket indokolta, hogy személyében az olasz hadmérnökök szélesebb spektrumú technikai érdeklődése kivételes (művészi és műszaki) rajztehetséggel párosult. Bár maga is a középkor és a technika reneszánsz kori megújítói között áll, ábrázolási módszerével a gépek funkcionális csoportjainak, közös alkotóelemeiknek és általános működési sajátságainak megragadására törekedett. Ezt jól bizonyítják a szerző keresztutalásai művei egyes fejezetei között, sőt a szerkezetek ábrázolásában és a

8 *Gille, B.:* Les ingénieurs de la Renaissance. Paris, 1964. (német és angol fordításban is megjelent)

9 *White, L.:* Medieval Technology and Social Change. Oxford, 1962.; Cultural Climates and Technological Advance in the Middle Ages. In: *Viator*, 2 (1971) 171—201. o.; Medieval Engineering and the Sociology of Knowledge. In: *Pacific Historical Review*, 44 (1975) 1—21. o.; Medical Astrologers and Late Medieval Engineering. In: *Viator*, 6 (1975) 295—315. o.; l. gyűjteményes kötetét Medieval Religion and Technology. Berkeley—Los Angeles, 1978.

10 *Hall, B. S.:* „Der Meister sol auch kennen schreiben und lesen": Writings about Technology ca. 1400— ca. 1600 A. D. and their Cultural Implications. In: Invited Lectures on the Middle East. (Ed. Schmandt-Besserat, D.) Vol. 2., Malibu, Ca. 1978. 47—58. o.; *uő.:* Giovanni de'Dondi and Guido da Vigevano: Notes Toward a Typology of Medieval Technological Writings. In: Machaut's World. Science and Art in the 14 th Century. New York Academy of Sciences, Annals. Vol. 314. 1978. 127—142. o.; *uő:* Production et diffusion de certains traités de technique au Moyen Age. In: Les arts mécaniques au Moyen Age. *Cahiers d'études médiévales*, 7 (1982) 147—170. o. *Uő:* The Technological Illustrations of the So-Called „Anonymous of the Hussite Wars." Wiesbaden, 1979.

11 *Price, D. J.:* The Equatorie of the Planetis. Cambridge, 1955.; *Giovanni Dandi dall' Orologio:* Tractatus astrarii. (Ed. Barzon, A.—Morpurgo, E. stb.) Città del Vaticano, 1960.; *Konrad Kyeser aus Eichstätt:* Bellifortis. (Ed. Quarg, G.) Düsseldorf, 1967.; *Francesco di Giorgio Martini:* Trattati di architettura, ingegneria e arte militare. (Ed. Maltese, C.) Milano, 1967.

12 A fiumei születésű *Reti* (1901—1973) az 1967-ben felfedezett madridi Leonardo-kéziratok kiadásával és lefordításával koronázta életművét. (Leonardo da Vinci: The Madrid Codices. 5 Vols. New York, 1974.) A kéziratok technikatörténeti feldolgozása mellett a reneszánsz technikai kultúra számos kérdésével foglalkozott, így Juanello Turrianóval, a toledói vízemelőrendszer kidolgozójával, vagy Francesco di Giorgio-val. A kódexek publikálásához egy tanulmánykötet is csatlakozott (The Unknown Leonardo, New York, 1974.). Ennek haditechnikai tanulmányai megjelentek „Leonardo the Inventor" címmel (London, 1981): *Heydenreich, L. H.:* The Military Architect; *Dibner, B.:* Machines and Weaponry; *Reti, L.:* The Engineer. Retire l. *Isis*, 65 (1974) 376—78. o., 67 (1976) 463—475. o. és *Technology and Culture*, 15 (1974) 440—442. o.

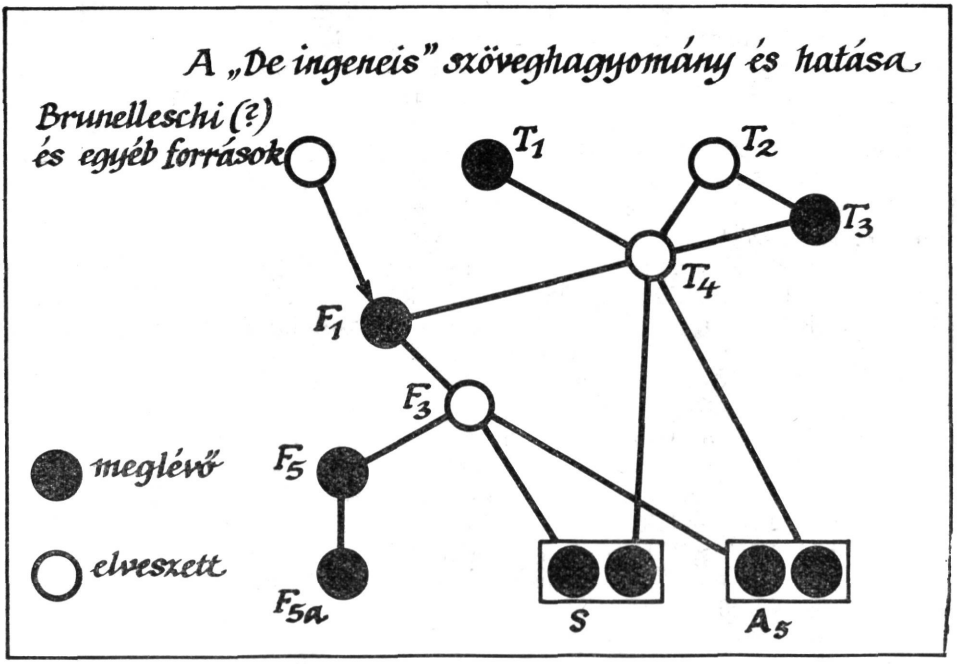

Magyarázat:
F_1: Francesco di Giorgio; Tacuinum (Róma, Bibl. Vat. Urb. Lat. 1757.)
F_3: Uő: Jegyzetfüzet.
F_5: Uő: Trattati. (Torino, Bibl. Real., Saluzzianus. 148.)
F_{5a}: Uő: Mintakönyvvázlata, 1550 körüli (Milánó, Ambrosiana N. 191. sup.)
T_1: Taccola: De ingeneis. 1—2. könyv. Latin nyelvű munkapéldány. (München, Bayerische Staatsb. Clm. 197.)
T_2: Uő: De ingeneis. 3—4. könyv. Latin nyelvű munkapéldány.
T_3: Uő: De ingeneis. 3—4. könyv. Zsigmond királynak ajánlva. (Firenze, Bibl. Nazionale, Pal. 766.)
T_4: Uő: De ingeneis. 1—4. könyv. Olasz nyelvű változat.
S: Antonio da Sangallo il Giovane kézirata (Firenze, Uffizi)
A_5: 16. századi névtelen mintagyűjtemény (Siena, S. IV. 6.)
Forrás: Degenhart, B.-Schmitt, A.: Corpus der italienischen Zeichnungen 1300—1450. T. 2. Bd. 4. Berlin, 1982. 30—31. old., egyszerűsítve.
(Csicsely János rajza)

rajzok színvonalában majd csak Leonardo haladja meg.[13] Művei hatással voltak a kor neves művészeire, így Francesco di Giorgióra, Sangallóra, Valturióra, sőt népszerűségük a XVI. századig kimutatható (1. 1.,2. vázlat). Különösen igaz ez Francesco di Giorgióra, aki „Trattati di architettura..." című művében számos helyen pontosítja a Taccola-kéziratokból ismert rajzokat, a „De ingeneis" firenzei kódexe a bejegyzések tanulsága szerint a birtokába is került. Azt is tudjuk, hogy Leonardo pedig a „Trattati..." egy példányát használta.[14]

Taccola műveinek kiadására több ízben is sor került. A „De ingeneis" harmadik könyvét (firenzei kézirat) James H. Beck 1969-ben, a teljes kéziratot angol fordítással együtt Frank D. Prager és Gustina Scaglia a firenzei és müncheni kéziratok alapján 1972-ben alapos és egyben példaadó kísérő tanulmánnyal adta ki. A „De rebus

13 *Prager, F.—Scaglia, G.:* Mariano Taccola and His Book „De ingeneis". Cambridge, Massachussetts. 1972. és *Hall, B. S.:* The Technological Illustrations.
14 A hatás kérdésére *Reti, L.:* Francesco di Giorgio Martini's Treatise on Engineering and Its Plagiarists. In: *Technology and Culture,* 4 (1963) 287—98. o.; *Mariano Taccola:* De rebus militaribus. (Ed. Knobloch, E.) Baden-Baden, 1984. (Saecula spiritualia 11.) 12—13. o.

militaribus" kéziratot — a szakirodalom „De machinis" címmel is emlegeti — a müncheni kézirat alapján G. Scaglia 1971-ben, a párizsi kézirat alapján román fordítással 1984-ben jelentette meg.[15]

Taccola és Zsigmond király

A hazai történet- és művészettörténetírásban Taccola és Magyarország kapcsolata meglehetősen háttérben maradt. Ennek okát elsődlegesen abban látjuk, hogy az európai hadtudományi irodalom klasszikusnak számító kézikönyvében (1889) Max Jähns már említi a „De ingeneis" firenzei, valamint a „De rebus militaribus" müncheni kéziratát, de — valószínűleg nem olvasván végig az előbbit — említés nélkül hagyja a Zsigmondnak szóló dedikációt. Ez annál is inkább félrevezető volt, mivel a másik Taccola-mű esetében szóról szóra közli a kézirat történetére vonatkozó, sorokat, bejegyzéseket.[16] Leone Andrea Maggiorotti máig fölül nem múlt művében szintén említés nélkül hagyja Zsigmond, illetve Magyarország és Taccola kapcsolatát. Míg Jähns Taccolát még mint csak az itáliai hadmérnökök egyikét említi, addig Maggiorotti már tisztában van kiemelkedő jelentőségével („chiarissimo nome").[17]

Taccola jelentőségére a magyarországi művészettörténet szempontjából elsőként — tudomásom szerint — Eisler János figyelt fel, Francesco di Giorgio munkássága elemzése közben (1972). A jegyzetekben J. H. Beck tanulmányát követve részletesen szól a „De ingeneis"-nek a koronázás előtt álló német-római császárhoz szóló ajánlásáról.[18]

Makkai László — sajnos gyakorlatilag alig ismert — tanulmánya (1973) történeti szempontokat hasznosítva helyezte el Taccolát, Santinit és Verancsics Faustust a reneszánsz-kori hadmérnökök tablóján. Lynn Thorndike, Beck, Scaglia tanulmányai alapján nyújtotta mindeddig a legalaposabb képet a sienai hadmérnök magyar hatásáról.[19]

Az első hazai szakirodalmi hivatkozások között illő Feuerné Tóth Rózsa nevének az említése is, aki nemcsak Taccola vízvezetéktervező munkásságát tartotta számon a budai építkezések kapcsán (1975),[20] hanem az itáliai hadmérnököknek, építészeknek a XV. században a reneszánsz építészeti stílus magyarországi meghonosításában is nagy szerepet juttatott.[21]

A történeti események közismertek, amelyek Zsigmond itáliai utazásához vezettek 1431-ben. A Firenzével éppen hadban álló és Sienával szövetséges Lucca érintésével július 11-én nagy kísérettel érkezett Sienába. Az egykorú feljegyzések külön is megemlítik, hogy kísérete tűzfegyverekkel is el volt látva. A kényszerűségből itt töltött 9 hónap a diplomáciai tárgyalások mellett az udvari élet megszokott hétköznapjaival

15 A technikai kéziratokból a legbővebb válogatást elsőként *Barthelot, M.* tette közzé. Kyeser művét: *Ann. de Chim. et de Phys.*, 7e série 19 (1900) 289—420. A müncheni ún. huszita kéziratból, Taccola „De rebus bellicis" kéziratának velencei és párizsi kéziratából: Uo. 6e série 24 (1891) 433—521. A Santini neve alatt fennmaradt kéziratot 1450 körülre datálja. Liber tertius de ingeniis ac edifitiis non usitatis. (Ed. J. H. Beck.) Milano, 1969.; Prager és Scaglia kiadására l. a 13. jegyzetet); De machinis. (Ed. Scaglia, G.) Wiesbaden, 1971.; *Dumitriu—Snagov, I.:* Tarile Romane in secolul al XIV-lea. Codex latinus Parisinus. Bucureşti, 1979.; Knobloch kiadására l. a 14. jegyzetet; a Taccola-kiadások értékelő áttekintése *Klemm, Fr.: Technikgeschichte*, 38 (1971) 349—351. o. és *Shelby, L. R.: Technology and Culture*, 16 (1975) 466—475. o. A Taccola-szöveghagyomány első feldolgozása: *Rose, P.:* The Taccola Manuscripts. In: *Physis*, 10 (1968) 337—346. o.

16 *Jähns, M.:* Gesshichte der Kriegswissenschaften vornehmlich in Deutschland. Bd. 1. München—Leipzig, 1889. 277—282. o.

17 *Maggiorotti, L. A.:* Architetti e architetture militari. (L'opera del genio italiano all'estero. Vol. 2.) 19. o.

18 *Eisler, J.:* Remarks on Some Aspects of Francesco di Giorgio's Trattato. In: *Acta Hist. Art. Hung.*, 18 (1972) 230—231. o.

19 *Makkai L.:* De Taccola à Veranzio. L'ingenieur de la Renaissance en Hongrie. In: Histoire économique du monde méditerranéen 1450—1650. Mélanges en l'honneur de F. Braudel. Toulouse, 1973. 337—347. o. *Thorndike* tanulmánya: Archives internationals d'histoire des sciences 34 (1955) 7—26. o.

20 *Feuerné Tóth R.:* A budai vár függőkertje és a Ciszterna Regia. In: Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok (Szerk. Galavics G.) Bp., 1975. 34—35. o.

21 *Uő:* Reneszánsz építészet Magyarországon. Bp., 1977. 10—11. o.

telt. A sienaiak Firenzével elmérgesedett viszonyuk javulását várták az uralkodótól, akire nem kis bizakodással tekintettek. A Zsigmond körül forgolódó sienaiak közül néhányan elnyerték az általa adományozott familiarisi címet. E tartózkodás emlékei közé tartozik, néhány Zsigmond-ábrázolás mellett, a „De ingeneis" harmadik és negyedik könyve, a Zsigmond-képekkel és a neki szóló ajánlással.[22]

A Zsigmond-kép a kor divatos fegyverzetébe öltözött vitézként hűen örökítheti meg az öregedő, hatvanas éveiben járó uralkodó vonásait (elég csak Pisanello párizsi képével összehasonlítani). Mivel a sienaiak Zsigmond segítségével próbáltak kitörni Firenze, Velence és a Pápa szövetségének fenyegető szorításából, a kép maga is ezt a törekvést tükrözi. Az oroszlán, amelynek a farkára tapos Zsigmond, nem más mint Firenze Donatello által kifaragott címerállata, a Marzocco. A kép felső sarkában láthatók az Úr szájába adott bibliai szavak: „Védelmezd meg a juhaimat...", azaz a sienaiakat. A kézirat borítólapján egy Zsigmond-portré látható profilban, mára már igen lekopott állapotban.[23]

Az előbb leírtakat a „De ingeneis" ajánlása is jól alátámasztja: „Érted, Zsigmond, fenséges uralkodó, a rómaiak mindig dicsőséges királya, kérem a mindenható Istent és az Atya igéjét, ami által minden lett, hogy őrizzen meg Téged a hitben, sokáig tartó egészségben és szeretetében, azért, hogy küzdhessél az ellenségeink ellen és győzedelmeskedhess felettük és elnyerhesd az egész világ birodalmi koronáját, és a világ végén vezessen el az örök életre, amen. Szent Felségednek minden időben ajánlom Ser Marianus Jacobit, a sienai Domus Sapientiae titkárát, aki ezt a könyvecskét összeállította és engem megrajzolt. És őt magát méltóztass udvarod familiariusai közé befogadni és privilégiumod tekintélyével a víziszerkezetek tervezésének magiszterévé (ingeniorum super aquis magister) kinevezni. Szándéka az, hogy Magyarországod vidékein lakhasson és napjait ugyanott végezhesse be, és hogy valamennyi víziépítményre felügyelhessen és hogy Magyarország királyainak és elődeiteknek összes tetteit és viselt dolgait kódexekbe lejegyezhesse, legjobb képessége szerint mindenhonnan összegyűjthesse. És az említett kódexekben elejétől a lapszéleken megrajzolhassa és miniálhassa a történeteket."[24]

A harmadik könyv előszava a Taccola és Zsigmond közötti szakmai jellegű kapcsolat kialakulásáról tanúskodik. Egyúttal Zsigmond — egyébként a források által jórészt említés nélkül hagyott — technikai, haditechnikai érdeklődésének is hiteles emléke. Az előszó így szól[25]: „Ez a könyv választ tartalmaz sok olyan kérdésre, amelyeket a leghatalmasabb uralkodó és a római királyok közül leginkább legyőzhetetlen úr, Zsigmond úr, az Isten kedvezése folytán a birodalmi diadémmal való koronázás várományosa tett fel nekem. Azokra a kérdésekre, úgy vélem, a mérés körzővel adható meg. És ahol a szándékom megvalósítására szellemem elégtelennek bizonyul, feddjen meg (ti. Zsigmond) és folytonosan oktasson ki az általam nem tudott dolgokban és a különböző súlyok és mértékek mindegyikéről. És minden illő tisztelettel kérem én, M[arianus] az elnézését és kíméljen meg, még ha túlságosan merész is lennék a fent mondottak bármelyikében."[26]

Taccoláról — Beck, Prager illetve Scaglia kutatásai nyomán — sokkal többet tudunk, mint a hadmérnökök legtöbbjéről. 1382 február 4-én keresztelték meg Sienában. Fiatalon művészi pályára lépett, ami abban az időben egyet jelentett az élénk

22 *Prager, F. D.—Scaglia, G.:* Mariano Taccola 1—22. o.

23 Uo. 169—174. o. és *Beck, J. H.:* The Historical „Taccola" and Emperor Sigismund in Siena. In: *The Art Bulletin*, 50 (1965) 309—320. o.; *Scaglia, G.:* An Allegorical Portrait of Emperor Sigismund by Mariano Taccola of Siena. In: *Journal of the Wartburg and Courtauld Institutes*, 31 (1965) 428—434. o.

24 De ingeneis. Cod. Palat. 766. 4. könyv f 69 r. Közli *Prager, F. D.—Scaglia, G.:* Mariano Taccola. Legfontosabb részeit latinul közöltük idézett tanulmányunkban. A szöveg mintegy Szt. Dorottya szájából hangzik el, akit a művész a lap közepére rajzolt. Így válik érthetővé a használt egyes szám harmadik személy.

25 A Zsigmonddal kapcsolatba hozható kéziratokra l. idézett tanulmányunkat. Kyeserre a korábbi szakirodalomból *Csapodi Cs.:* Az úgynevezett „Liber de septem signis". In: *Magyar Könyvszemle*, 82 (1966) 217—236. o. és *Mályusz E.:* Zsigmond király uralma Magyarországon. Bp., 1984. 43. o.

26 De ingeneis. Cod. Palat. 766. 3. könyv f 27 r. Közölve latinul, l. a 24. jegyzetet.

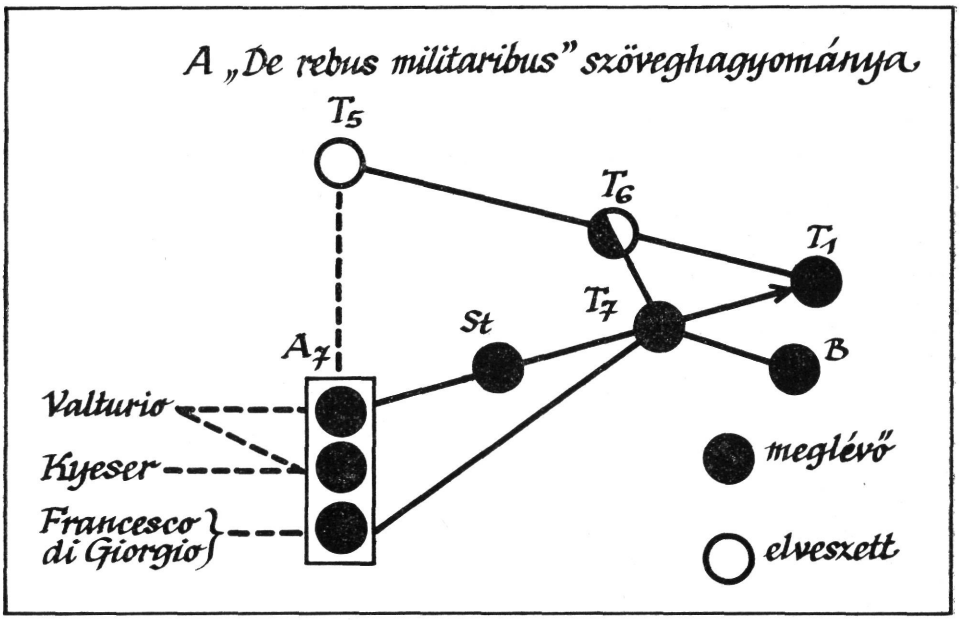

Magyarázat:
T_1: A „De ingeneis" munkapéldányának kézirata (München, Bayerische Staatsb. Clm. 197.)
T_5: Taccola munkapéldánya
T_6: Taccola jegyzetgyűjteménye
T_7: Taccola autográf kézirata 1449-ből (München, Bayerische Staatsb. Clm. 28 800.)
B: Eimo de Borsati másolata (New York, Public Library, Spencer 136.)
St: Paolo Santini neve alatt fennmaradt másolat (Párizs, BN Cod. lat. 7239.)
A_z: XVI. századi 3 részből álló kézirat (Velence, Bibl. Marciana Ms. Lat. VIII. 40. 2941)
Forrás: Degenhart, B.—Schmitt, A.: i. m.: 94—95. old., egyszerűsítve.
(Csicsely János rajza)

technikai, haditechnikai, építészeti érdeklődéssel és az ehhez szükséges gyakorlat megszerzésével.

Sienában ez utóbbiakat különösen indokolta a város fekvése. A hegyre épült városba a szomszédos hegyekről kellett a vizet átvezetni, s biztonsági meggondolásokból a felszín alatt. Az Itáliában — Róma mellett — párját ritkító vízvezetékrendszer a hidraulikus technika gyors fejlődését, találmányok sorával való tökéletesítését hívta elő. Nem véletlen, hogy Taccola a „Sienai Archimedes" elnevezést vívta ki magának.

Azon sem csodálkozhatunk, hogy nevével 1408-ban a dóm munkálatai során találkozunk, ahol a kórusszékek faragásaiért fizetnek neki. 1417-ben, majd 1420-ban a bírók és notariusok céhébe folyamodott felvételért, ami képzettsége sokoldalúságára vet fényt. (A „De ingeneis" ajánlásában szereplő Ser szócska a notariusok címe volt.) A „Casa di Sapientia e Misericordia" egyházi testület, illetve kollégium titkáraként pedig a sienai egyetemmel és általában a városi közélettel került szorosabb kapcsolatba.

Technikai tehetségét először vízmérnöki teljesítményekkel bizonyította, kompok, hidak, kikötők védelmének, víziutakat elzáró láncoknak a tervezésével. Jegyzetei római, genovai stb. munkákról tesznek említést. A szakirodalom részletesen feldolgozta Brunelleschihez fűződő kapcsolatát, aminek emléke a „De ingeneis"-ben őrződött meg. Ebben Brunelleschi is utal Taccola vízi találmányaira. Zsigmond római koronázása után 1433 szeptemberében érkezett Mantovába. Itt ismét felkereste a

sienaiak egy csoportja, a „regesta imperii" tanulsága szerint köztük Taccola. Ekkor kapta meg a „comes palatinus" címet, ami minden bizonnyal kapcsolatba hozható műve átadásával az uralkodónak. A „De ingeneis" harmadik és negyedik könyvéről van szó, amelyek többek között vízvezetékekkel, szivattyú-megoldásokkal, Brunelleschinek valószínűleg a firenzei dóm kupolája építéséhez használt gépeivel, az ellenséges várfalaknak aknák és lőpor segítségével való megsemmisítésével foglalkoznak.[27]

Taccola életének további adatai sem mellékesek. 1434-ben adóügyi „stimatore" lesz; 1435-ben, majd 1437-ben ismét a dóm munkálatainak iratai között fordul elő a neve, 1438-ban találmányait mutatja be városában, 1441—42-ben újabb faragásokat készít. 1441-ben az utak felügyelője (viaio) lesz Sienában, mérnöki ismereteitől valószínűleg nem függetlenül. 1449-re fejezi be másik kéziratát, majd 1453-ban már végrendeletét írja.

Taccola „De ingeneis" művének, vagy akár egy másolatának Magyarországra kerülése nem bizonyítható, nincsenek adataink rá. Ugyanakkor Makkai — éppen Taccola vízmérnöki jártasságára és a Zsigmondnak ajánlott kéziratban a hidraulikai témák túlsúlyára építve — felvetette esetleges magyarországi tartózkodásának lehetőségét és részvételét Zsigmond budai építkezéseiben, a budavári vízvezetékrendszer kiépítésében vagy a dunai zárólánc felállításában. Az itteni tartózkodására vonatkozó feltevést például E. Knobloch sem tartja kizártnak. Zsigmond életében a mester csak 1433 és 1437 között járhatott itt, ám ezt az életrajzi adatok — igen kis mértékű valószínűséget sugallva — 1435. április 11. és 1437. április 5. közé szorítják. Szellemi hatása azonban az itteni építkezéseken — s ennek megállapítása Makkai érdeme — biztosra vehető, felfedezéseinek közvetlen vagy közvetett ismeretével feltétlen számolni kell.[28]

A „De rebus militaribus" kézirata

Dolgozatunk szűkebb tárgya a párizsi Bibliothèque Nationalban őrzött latin nyelvű Taccola-kézirat, a MS lat. 7239. jelzeten. Magyar szempontból a mű fennmaradt másolatai közül ez a legérdekesebb, egyúttal a szakirodalomban a legtöbb vitát kiváltó. Az ellentétes vélemények előidézője az a tény volt, hogy a párizsi kézirat nem Taccola, hanem Paolo Santini Ducensis neve alatt maradt fenn. Taccolával ellentétben Santiniről nagyon keveset tudunk, így személyének megnyugtató tisztázása a rendelkezésre álló szakirodalom alapján ma sem lehetséges.[29]

A kézirat a konstantinápolyi szeráj könyvtárából származik, ahonnan azt a francia követ, Girardin, királya részére 1687—88 folyamán szerezte meg. A követ már jelentésében kiemeli a kódex szépségét, jelentőségét és magyar vonatkozását: „rajzok, szerkezetek és hadigépek rajzait nagy számban tartalmazza és nyilvánvalóan Magyarország meghódításának a kezdetekor került török kézre."[30]

27 Életére vonatkozó adatok forrása *Beck, J. H.:* Liber tertius. 11—33. o. és *Prager, F. D.—Scaglia, G.:* Mariano Taccola. 1—22. o. A Brunelleschire vonatkozó adatokra *Prager, F. D.—Scaglia, G.:* Brunelleschi. 107—109. o.; *Prager, F. D.:* A Manuscript of Taccola. (2. jegyzet)

28 *Makkai L.:* i. m. és *Knobloch, E.:* i. m. 12. o.

29 Személyére l. *Sticca, Giuseppe:* Gli scrittori militari italiani. Torino, 1912. 76—76. o.; *Montu, Carlo:* Storia dell' artiglieria italiana. Roma, 1934. Parte I. Vol. 1. 345—346. o.; *Saluzzo, Cesare:* Tratatto di architettura civile e militare di Francesco di Giorgio. Torino, 1841. Parte III. 25—29. o.; magyarországi működésére *Horváth H.:* Budai kőfaragók és kőfaragójelek. Bp., 1935. 39. o.; *uő:* Zsigmond király és kora. Bp., 1937. 124. o.; *Maggiorotti, L. A.—Banfi, F.:* Le fortezze di Temesvár e di Lippa in Transilvania. Estr. Degli Atti dell' Istituto di Architettura Militare. Fasc. III. Roma, 1933. 14. o.; *Maggiorotti, L. A.:* Gli architetti. 90—92. o.; *Zolnay L.:* Buda középkori vízművei. In: *Történelmi Szemle,* 4 (1961) 16—35. o.; *Makkai L.:* i. m. 339—340. o. Itt jegyezzük meg, hogy Horváth, Maggiorotti és Banfi tanulmányaikban forráshelyek megjelölése nélkül említik Santini nevét, s hazai forrásokban eddig nem akadtunk Santini nyomára.

30 Idézi *Marsand, A.:* I Manoscritti italiani della Regia Biblioteca parigiana. Vol. 2. Parigi, 1838. 5. o.: „... J'y en ai adjouté un latin composé apparemment dans le dernier siècle, qui contient quantité de figures, d'instrumens et machines de guerre, et est apparemment tombé entre les mains des Turcs au commencement des conquetes qu'ils ont faites en Hongrie..."

1. kép. A párizsi kézirat (BN, Cod. lat. 7239.) f. 13v—14r

Antonio Marsand a Bibliothèque National olasz nyelvű kéziratkatalógusában is mint Santini művét írja le, felsorolva a kódex további, kisebb olasz nyelvű munkákat tartalmazó részeit (Laudes XIV Romanorum, Liber de imagine mundi, De providentia, Albertanus Causidicus: Opusculum de loquendo et tacendo, Proverbia philosophica).[31] Érdekes, hogy a kézirat magyar szempontból legfigyelemreméltóbb részét — talán mert a kódex fő részéhez szervesen hozzátartozónak vélte — meg sem említi: a híres Balkán-térképet, egy török elleni hadjárat útvonalának a bejelölésével. A magyar szakirodalom Makkai László tanulmánya előtt a térképről nem vett tudomást, így például Korvina-katalógusában Csapodi is említés nélkül hagyja. Jähns azonban szokott alaposságával felhívta a térképre a figyelmet.[32]

A szerző személyére vonatkozó bizonytalanságot a következőkben összegezhetjük: A szöveg- illetve fakszimile-kiadások az 1970—80-as években nyilvánvalóvá tették, hogy a mű szerzője — Santini nevének említésétől függetlenül — Mariano di Jacopo Taccola. Santini még az átdolgozó nevét sem érdemli ki, ellentétben többek, így Makkai, Dumitriu-Snagov véleményével. Taccola művének forrásként való felhasználásával már Jähns könyvében találkozunk. Ugyan ő változtatott a kezdeti helytelen datáláson, ami a tűzfegyverek 1330 körüli megjelenésén alapult, kitolva azt a Taccola-mű elkészülének ismert időpontja, 1449 utánra.[33]

A müncheni „De rebus militaribus" kéziratban maradt fenn az eligazító bejegyzés: „Paulus Santinus egy előszó hozzáadásával Bart. Colleonénak ajánlotta." A többi kézirat a müncheninél későbbi, így ez magyarázza, hogy miért Santini neve alatt maradtak fenn.[34] Ugyanakkor a korban a plagizálásra számos példát ismerünk, így pl. Guido da Vigevano technikai művét is elorozták későbbi másolók.[35]

A kézirat feldolgozásában döntő fordulatot hozott Degenhart és Schmitt Taccola-kötete, amely az eddigi legalaposabb elemzést adja a Taccola-kéziratokról és főleg azok rajzairól. Mint a bemutatott képről is látszik, (1. kép) a párizsi másolat igényes, a fennmaradt variánsok közül a legművészibb kivitelű. Észak-Itáliai művészeti emlékek párhuzamai alapján stílusa 1470 körülre tehető, illetve Colleoni zsoldosvezér 1475-ben bekövetkezett halála elé. Feltételezik, hogy az illusztrátor maga Santini lehetett.[36]

A párizsi „De rebus militaribus" jellemzője a jeleneteknek a többi kézirathoz képest sokkal gondosabb kidolgozása, a szerkezeteket tevékenykedő szereplőkkel egészítik ki. Így pl. az 1. képen látható táborozásnál a „Spencer-példányon" csak egy-egy katona jelzi, hogy katonai táborról van szó, míg a párizsi kódexben csapatok állnak egymással szemben. A művészettörténeti elemzés kimutatta, hogy a kéziratot olyan művész illusztrálta, aki kora itáliai reneszánsz művészetében otthonosan mozgott. Ezt bizonyítja a f 71r híres harcimén-rajza, amiben a szerzők Pisanello Francesco Sforza-medallionjának hatását fedezték fel. Két másik paripa rajza pedig a velencei Szt. Márk téri szobrok ismeretéről árulkodik. Miként a kezdőlapok egyikének (5r) antikizáló alakja is a római Giustiniani gyűjtemény un. Múzsák szarkofágjáról ered, ami egyébként XV. századi mintakönyvek útján Itália-szerte ismert volt.[37]

A Taccola-kézirat művészi és technikai kvalitásairól leírtak támogatni látszanak Csontosi Jánosnak a sejtését, aki Mátyás király hadtudományi korvinái között említette a párizsi kódexet — meglehet a már akkor is erősen megkopott címerképről

31 *Marsand, A.*: i. m. 1—5. o., a kézirat részeire *Csapodi Cs.*: The Corvinian Library. History and Stock. Bp., 1973. 349—350. o.
32 *Jähns, M.*: i. m. 282. o.
33 Uo. 279—282. o.
34 München, BS clm. 28 800.
35 Plagizátorokra *Degenhart, B.—Schmitt, A.*: Corpus. 90. o. és *Ludwig, K. H.*: Zur Problematik des technikgeschichtlichen Erstbelegs im Mittelalter. In: *Technikgeschichte*, 49 (1982) 267—78. o.
36 *Degenhart, B.—Schmitt, A.*: Corpus. 74—79. o.
37 Uo. 74—76. o.

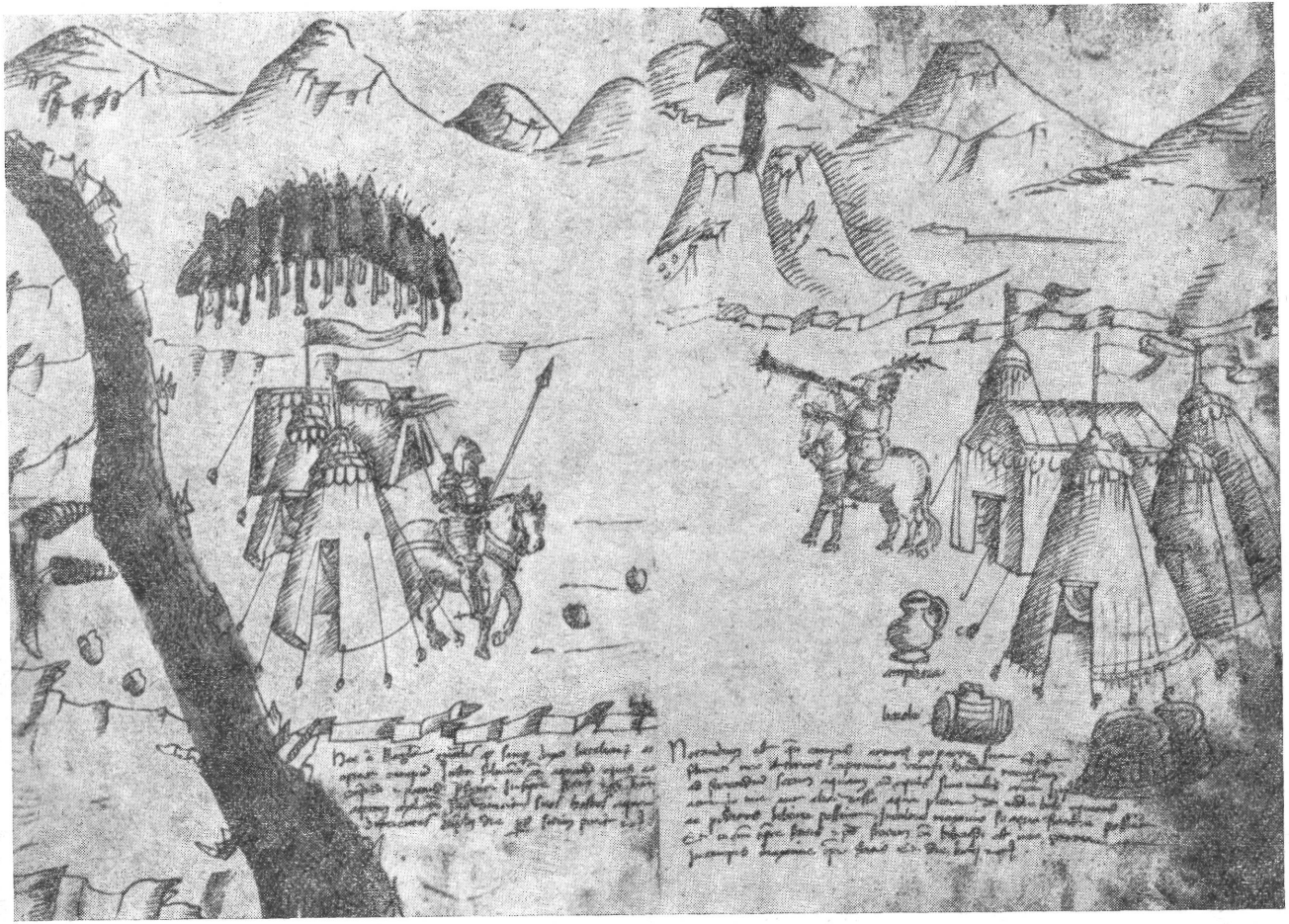

2. kép. A „De rebus militaribus" New York-i kézirata (Public Library, Spencer 136.) f. 9v—10r

túlzott következtetéseket vont le. Csapodi Csaba is joggal szerepelteti a kétes, nem bizonyított eredetű korvinák között katalógusában. Értékelhető állapotú címerkép, illetve eligazító bejegyzések híján abszolút bizonysághoz nem is juthatunk.[38]

A Balkán-térkép

A kódexben — amely több különböző kézirat gyűjteménye — közvetlenül Taccola művét követően található az említett Balkán-térkép, olasz nyelvű, minden valószínűség szerint velencei dialektusú feliratokkal. Helynevekben igen gazdag, az al-dunai végváraktól egészen a Márvány-tenger déli partjáig mutatja be Kelet-Európát. A térképpel már számos tanulmány — német, bolgár, román, magyar — foglalkozott, mégis, ezek száma méginkább érezteti egy korszerű magyar szempontú (történeti, térképészeti) feldolgozás hiányát.[39]

A neves kutató, Franz Babinger nyitotta meg az utóbbi évtizedekben a térképpel foglalkozó kutatók sorát. Azt állította 1951-ben megjelent tanulmányában, hogy a térkép a kódexszel együtt II. Mohamed szultán részére készült és tulajdonába is került.[40] Érvelése azon alapult, hogy a török udvarral számos itáliai mesterember, művész kapcsolatba került, jó néhányan időztek is ott, mint udvari tanácsadók, vagy orvosok. Jacopo Languschi leírása szerint Mohamednek semmi sem okozott nagyobb örömet, mint az, hogy a világot a hadi dolgok tudományának segítségével ismerje meg. Tudjuk, hogy nemcsak a mi Zsigmond királyunknak szeme előtt lebegtek az ókori héroszok, Nagy Sándor, Caesar tettei, hanem Mohamed előtt is.[41] Szellemi élénkségét, érdeklődését sem lehet kétségbe vonni, ám Babinger érvelésének alapvetően gyenge pontja, hogy semmi se mutat a kézirat létrejöttében a szultáni udvar szerepére. Taccola azt általában a kereszténységnek ajánlotta, mint a „Spencer" kéziratban is szerepel: „Csak azért találtam fel, állítottam össze és rajzoltam le ezeket (ti. hadigépeket, fegyvereket), hogy a keresztények a hitetlen és barbár népek ellen fordulhassanak." A párizsi kódex elején is hasonló értelmű szöveg állt, amíg azt — valószínűleg Konstantinápolyban — ki nem vakarták.[42]

Babinger 1964-re megváltoztatta véleményét és elismerte, hogy a térképet a magyar király, Zsigmond számára készítették 1396 előtt.[43] A szakma általában nem fogadta el Babinger első érvelését, így meglepő, hogy a kódex egy 1976-os franciaországi középkori hadtörténeti kiállításon mint II. Mohamed számára készült munka szerepelt.[44]

A térkép helységneveinek maradéktalan azonosítása mind a mai napig nem történt

38 *Csontosi J.:* Hadtudományi kéziratok Mátyás király könyvtárában. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 3 (1890) 209—210. o. V. ö. *Hoffmann E.:* Régi magyar bibliofilek. Bp., 1929. 49—50. o. Taccola párizsi kéziratát 1987 nyarán tanulmányoztam. A kézirat különböző részeinek összetartozása vitán felül áll. Ez az íráskép, az iniciálék alapján biztosan állítható. Ugyanez mondható el a Balkán-térkép és a kézirat viszonyáról, ami kizárja azt a lehetőséget, hogy a térkép esetleg utólag, már Konstantinápolyban került volna a kéziratba. Egyúttal bizonyossá teszi, hogy a térkép másolására is ott került sor, ahol a kézirat egésze készült, tehát — a művészettörténeti kutatások alapján — Észak-Itáliában. A kézirat elején elhelyezett címer valóban kivehetetlen, a címerkép alsó részén egy zászlós Isten báránya-rajz körvonalai sejthetők.

39 *Babinger, F.:* An Italian Map of the Balkans, Presumably Owned by Mehmed II, the Conqueror (1452—53). In: *Imago Mundi*, 8 (1951) 8—15. o. (Első formájában előadás az 1951. évi Congresso Internazionale di Studi Bizantini-n, Palermóban.); *Banfi, F.:* Two Italian Maps of the Balkan Peninsula. In: *Imago mundi*, 11 (1954) 17—34. o.; *Besevliev, V.:* Eine Militärkarte der Balkanhalbinsel aus den letzten Jahren des 14. Jhs. In: *Linguistique Balcanique*, 7 (1963) 39—48. o.; *Babinger, F.:* Eine Balkankarte aus dem Ende des 14. Jhs. In: *Zeitschrift für Balkanologie*, 2 (1964) 1—6. o.; *Dumitriu-Snagov, I.:* i.m. 82—105. o. A térkép közölve idézett tanulmányunkban, *Babinger, F.* (1951), *Banfi, F.* (1954), *Babinger* (1964) tanulmányaiban és *Dumitriu-Snagov*, I. kiadásában.

40 *Babinger, F.* (1951) i. m., az olasz—török érintkezésekre *uő.:* Maometto II, il conquistatore, e l'Italia. In: *Rivista Storica Italiana*, 63 (1951) 469—505. o. A párizsi kéziratról 484. o. Valturio II. Mohamed tiszteletéről 494., 501. o. (A tanulmány előtte a *Byzantion*ban is megjelent 21., 1951. 127—170. o.)

41 *Babinger, F.:* Mahometto II. 479. o.; *Languschi:* „Niuna cosa cum maggior aplauso, et volupta, che el sito del mundo apprende in scientia di cose militar..." 477. o.

42 Az ajánlás: New York, Pub. Libr., Spencer Coll., Ms. 136. f 102 r. A párizsi kéziratban f 5 r-on: „Liber iste est salus anime nec non et corporis. In huiusmodi opere profecto continet his dumtaxat bellicis instrumentis ad tuendam catholicae fidei veritatem... etc." (kivakarva)

43 *Babinger F.:* i. m. (1964)

44 La guerre au Moyen Age. Catalogue. Chateau de Pons, 1976. 58—59. o.

meg. A datálás módszere pedig igen egyszerű. A még keresztény kézen levő (keresztes zászlóval jelölt) erősségek és a már elesett (félholddal jelölt) várak, települések a történelmi események ismeretében megjelölnek egy terminus ante quemet. Mivel Konstantinápolyon még keresztény lobogó lleng, mindenki egyetért abban, hogy 1453 előtt készült. Babinger, Veselin Beševliev, Dumitriu-Snagov 1396 előttinek, míg Banfi Florio s nyomában Makkai 1443 előttinek tekinti a térképet. Ez utóbbi véleményt az az előfeltevés alakította, hogy a térkép egyidős a Santini-féle kézirattal, ami pedig Santini valószínűsített magyarországi tartózkodásához kapcsolható (1440 körül). A kézirat és a térkép azonban nem lehetnek egyidősek, mint kiderült, a „De rebus militaribus" 1470 körüli, a térkép eredeti példánya pedig — a mi véleményünk szerint is — 1396 előtti, így a jelenlegi példány annak egy későbbi, változatlan másolata. A kézirat és térkép egymással szoros kapcsolatban vannak, egy kódexhez tartozásuk erősíti azt a feltételezést, hogy a Taccola-kézirat Magyarországon át került a konstantinápolyi gyűjteménybe.

Végül ki kell térnünk Dumitriu-Snagov véleményére. Dumitriu-Snagov szövegkiadása és tanulmánya „XIV. századi román országok" cím alatt jelent meg.[45] Az említett térképen ugyanis szerepel a földrajzi nevek között Erdély (Transilvania) és négyszer „Vlachia" neve. A kéziratot és a térképet egykorúnak tekintve, keletkezésüket a térképen meg nem nevezett, ám valószínűsíthető Temesvárhoz kötötték, 1396 előtt. Így Santini művéből a román nép XIV. századi európai szintű technikai színvonalára és ismereteire vontak le következtetéseket. Megállapították: a kézirat képei igazolják, hogy a — románok lakta — térség megőrizte az antik haditechnika ismeretét az ókortól egészen a reneszánszig. Az érvelésnek a kéziratra vonatkozó részében azonban megfeledkeztek arról, hogy Taccola kéziratát csak 1449-ben fejezte be, és Santini azt csak később másolhatta át a neve alatt. A kéziratnak és a térképnek a „Bánátban" való keletkezésére semmi sem utal. Sőt, mivel a kézirat valószínűleg Észak-Itáliában, 1470 körül készült, annak a román történelemmel való kapcsolata és a román nyelvi hatások kimutatására vonatkozó elemzések sem meggyőzőek.

A „De rebus militaribus" tartalmáról

Amíg a „De ingeneis"-ben Taccola elsősorban a polgári élet igényeit tartotta szem előtt, addig második kéziratában nagy számban ábrázol hadieszközöket, részben a korábbi technikai kéziratok rajzait átvéve, tovább fejlesztve, néhány esetben Kyeser művéből, a Bellifortisból, mint ez bizonyítható. Műve egyúttal illusztrálja, hogy mennyire komolyan gondolja tanácsát: aki Itáliában győzni akar, annak a pápa szövetsége, Milánó birtoklása és asztrológusok támogatása mellett mérnökökre van szüksége, hogy azok a folyók útjának elzárásával segítsék a vezéreket. Hisz a találmányok erejében, amit számos szentenciában is megfogalmaz („A lelemény erősebb a barmok erejénél" stb....).[46]

A 10 könyvre osztott kéziraton belül a következő témakörökkel foglalkozik: építkezések, terhek felemelése (17 kép), vízellátás, területek elárasztása, szivattyú alkalmazása (16 kép), kovácsműhely, vízikerék alkalmazása (1 kép), vízi és száraz malmok (5 kép), hídépítés (1 kép), víz alatti munkák, cölöpök kiemelése (4 kép), kereskedelmi hajózás (5 kép). A hadiélethez kapcsolódó ábrázolások között átkelés folyón és árkon (41 kép), úszás gyorsítása (1 kép), nagy súlyok, ágyúk mozgatása (6 kép), várostrom és várvédelem, vízellátás földalatti csatornával (16 kép), mesterséges szigetek (9 kép), tengeri háború jelenetei (29 kép), állatok alkalmazása a harcokban (10 kép), lovagok gyalog és lovon (13 kép), faltörő kos (15 kép), tornyok, leg-

45 *Dumitriu-Snagov, I.:* i. m. (francia nyelvű összefoglaló 143—155. o.)
46 *Knobloch, E.:* Mariano di Jacopo. (1981) 17—18. o.

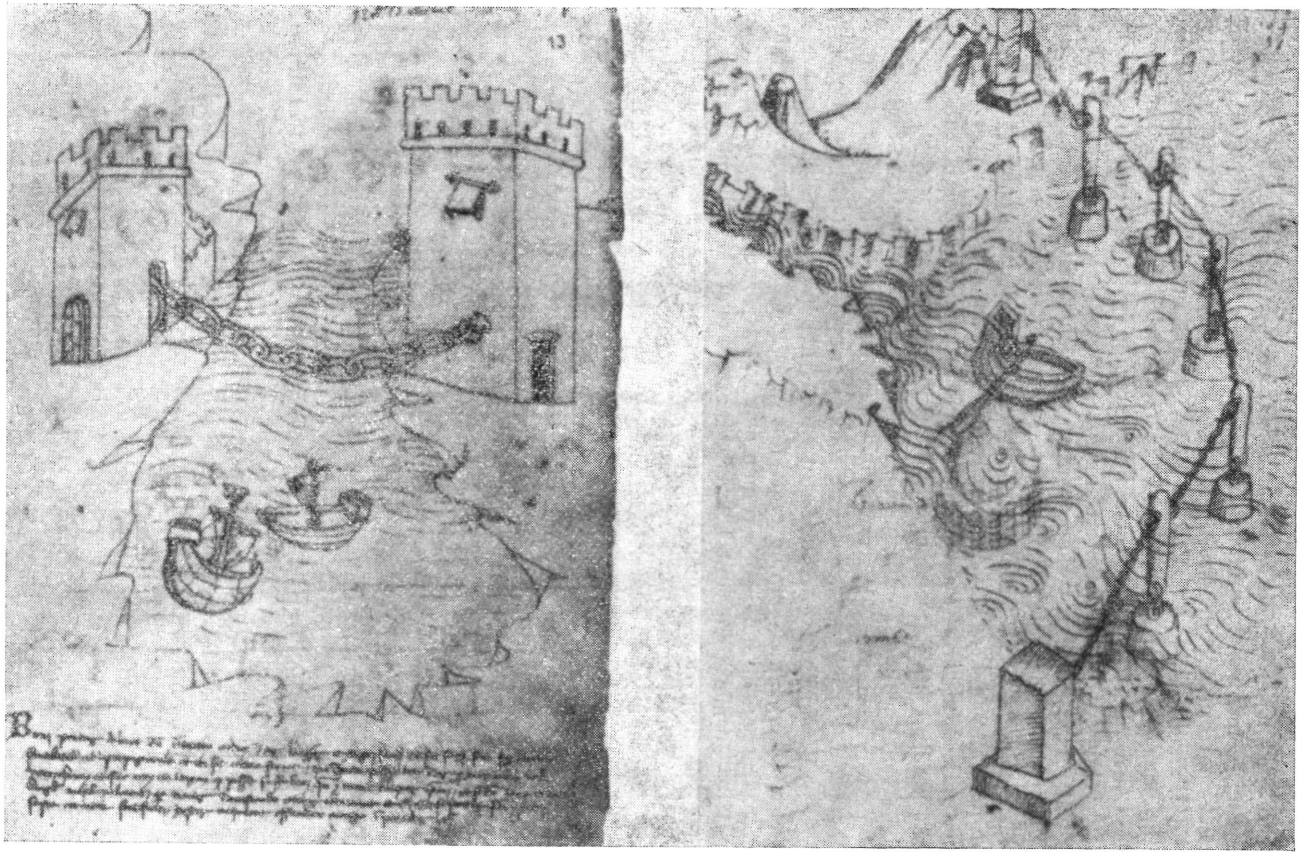

3. kép. A „De ingeneis" egy lapja (München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm. 197.) f. 13r, 98r

inkább létrákkal, mászórudakkal (10 kép), harckocsik, tüzet szállító kocsik (13 kép), rohamtetők, ostromeszközök (18 kép), ágyúk (8 kép), mesterséges folyószabályozás és folyózárólánc áttörése (1—1 kép) látható.[47]

A rajzokon egymást követik a kor színvonalán álló technikai megoldások és a fantázia szülte ötletek. Olyan bizarr ötleteket is leír, mint hogyan lehet egy kutyával őriztetni egy várat: a kutyához kell a vár harangját erősíteni, míg a kutya eleségét olyan távol tenni, hogy amikor megpróbálja azt elérni, a harang is megszólaljon. Végeredményben az előrelépést az általános igényű rajzok, az erőátviteli problémák megoldási kísérletei, a hidraulikai elgondolások, a technikai folyamatok részproblémákra bontása jelenti; a problémamegoldás sok kísérletezéssel járó folyamata játszódik le a szemünk előtt. Az a folyamat, amiben Taccola eredményeire későbbi használói már építhettek. Jóllehet, az utódok meghaladták Taccola műszaki színvonalát, mégis rajzai — mint arra B. S. Hall rámutatott — elterjedettségük folytán valóban hatottak és ösztönzőek voltak, szemben Leonardo nem egy zseniális megoldásokat rejtő kódexével, amelyek évszázadokig könyvtárak polcain porosodtak.[48]

Taccola művét legtöbbször mégis az ábrázolt ágyúkkal és az aknatechnikával kapcsolatban idézik. Bekerülésük a sienai mester corpusába jól érthető, gondoljunk csak Tortellinek a tűzfegyverek megjelenéséről írott soraira. A műszaki fejlődést figyelemmel kísérők körében az új fegyverfajta európai elterjedése nagy megdöbbenést váltott ki. A Tortelli-szövegben is említett villám-hasonlat lejegyzése sem véletlen. Arra utal, hogy az ágyúk használatát sokan blaszfémiának (istenkáromlás) minősítették, mivel a Teremtő által létrehozott természeti jelenségeket (villám, mennydörgés) utánozza. Minderről Petrarcának, Ariostónak sem volt jobb véleménye, szembeállítva azt a lovagi hadviselés kifinomult, humánusabbnak tűnő gyakorlatával. Így nem meglepő, hogy a technikai fejlődés a haditechnika iránt fogékony művészeket munkálkodásra ösztönözte.[49] Az ágyúk tökéletesítésére való törekvésnek számos nyomát találjuk Kyeser vagy Taccola munkáiban, míg a várépítészet nagyhatású újítójaként az általunk is sokat emlegetett Francesco di Giorgio neve említhető.

A mű tartalmi áttekintéséből is kitűnik, hogy az ágyúk csak egy töredékét alkotják a rajzoknak, ott is részben a „Tűz felhasználásá"-val foglalkozó fejezeten belül. Itt találjuk meg a puska egyik első ábrázolását (f 79v). Ezt még „scopetum"-nak nevezik, kézi hadi vetőgép értelemben.[50]

Jellegzetes középkori szemléletének megfelelően a puskát tartó lovast és lovát talpig páncélban ábrázolja, ezzel is jelezve, hogy a lőpor és a golyók fogytával hagyományos módon kell az ellenféllel szembeszállnia. A ló súlyos páncélját még azzal is indokolja, hogy az védi meg az égő kanóctól. Leírása szerint a puskásoknak az első sorban kell hadakozniuk, hogy félelmet keltsenek és zavart idézzenek elő. Taccola célkitűzése helyes, hiszen a korban az ilyen kézi ágyúk inkább az ellenség megzavarására voltak csak alkalmasak. A rajzot a kéziratban több ágú korona jelöli, utalva arra, hogy a szerző különösen hatásosnak tartja. De a könyv szerkezetét ismét jól mutatja, hogy mellette az egymagukban az ellenfélre rohanó, égő fáklyákkal felszerelt ökrök, ökörfogatok ötletét népszerűsíti, hasonlóan koronával megjelölve.

A másik, legtöbbször bemutatott rajza (f 52v) az aknakészítést ábrázolja. Ez alap-

47 Legjobb tartalmi elemzését *Knobloch, E.* nyújtja: 1981-es cikkében, 17—22. o. és 1984-es szövegkiadásához készült tanulmányában, 17—30. o.

48 *B. S. Gall*, ismertetése. In: *Isis*, 67 (1976) 463—475. o. A haditechnikai fejlődésnek a traktátus-irodalommal való összefüggéseire l. még *Durdik, J.:* A XV. század elejének haditechnikai problémáihoz. (Kyeser Konrád: Bellifortis c. műve). In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 2 (1955) 39—65. o.

49 A tűzfegyverek elterjedésére *Hale, J. R.:* Gunpowder and the Renaissance. An Essay in the History of Ideas. In: From the Renaissance to the Counter-Reformation. (Ed. Ch. H. Carter) London, 1966. 113—144. o.; *uő:* War and Public Opinion in Renaissance Italy. In: Italian Renaissance Studies. A Tribute to the Late Cecilia M. Ady. (Ed. Jacob, E. F.) London, 1960. 94—122. o., *uő:* War and Public Opinion in the 15th and 16th Centuries. In: *Past and Present*, 1963 jún. 18—33. o. A tűzmester-kézikönyvek kialakuló irodalmára l. idézett tanulmányunkat (l. jegyzet) és *Hall, B. S.:* The Technological Illustration. 20—21. o.

50 Pl. *Uhlemann, H. R.:* Älteste verzierte Bronzerohre. In: *Waffen und Kostumkunde*, 11 (1969) H. 2. 140. o.

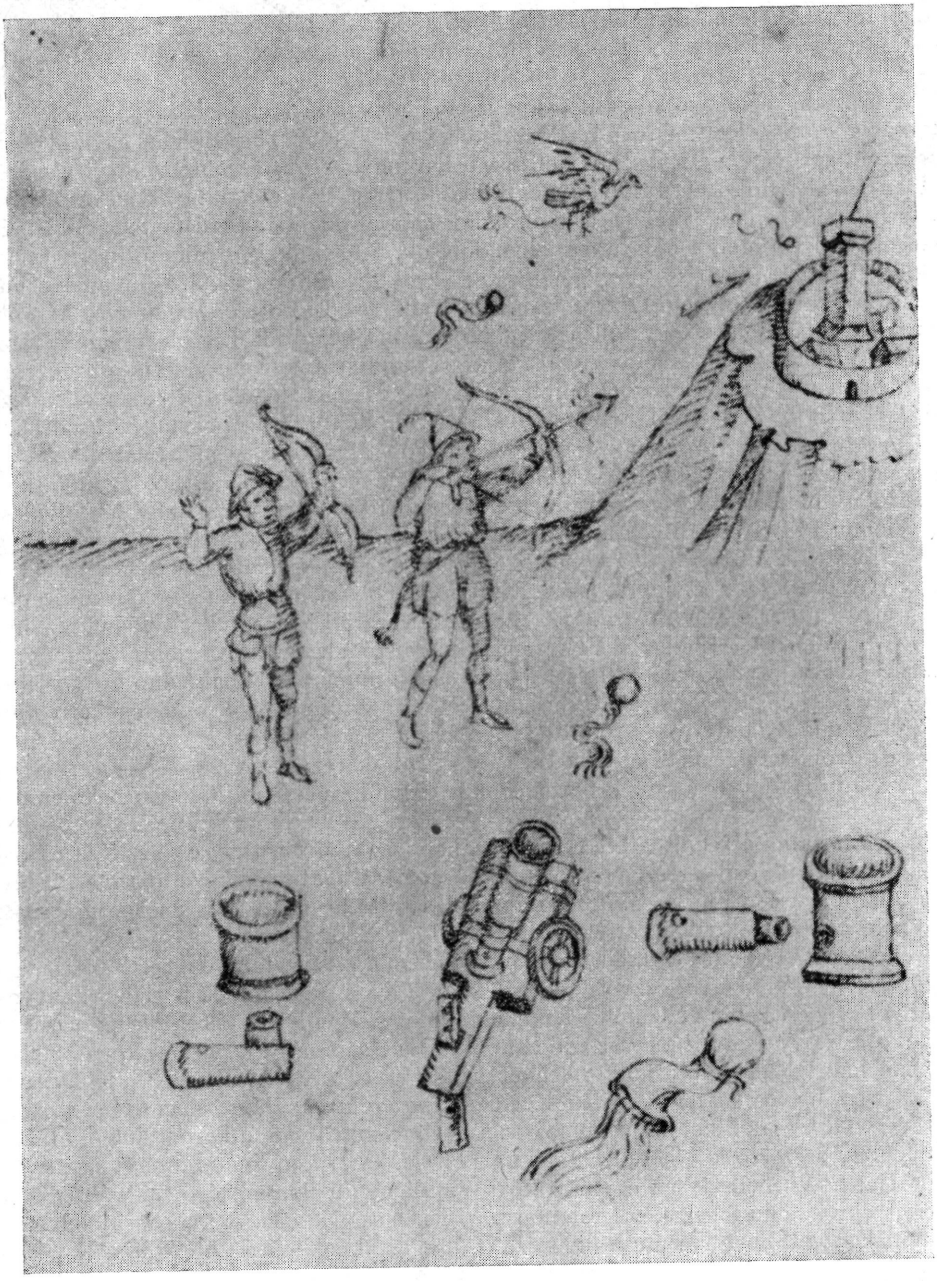

4. kép. A „De ingeneis" egy lapja (München, Bayerische Staatsb., Clm. 197.) f. 123v

ján többen Taccolát kiáltották ki az eljárás felfedezőjének. Az elsőség tisztázása általában a legnehezebb feladatok közé tartozik a technikai traktátusokban, ez esetben azonban írásos feljegyzések vannak a lőporos aknák évtizedekkel korábbi használatáról.[51] A szintén koronával kitüntetett rajz alatt leírja, hogy egészen addig kell ásni, míg a várbeliek lépéseit nem hallják a fejük felett. Ekkor kell elhelyezni a puskaport és azt kanóccal kívülről meggyújtani. Érdemes megjegyezni, hogy az ábrázolt várak jellegzetesen koraközépkori belsőtornyos típusúak; úgy látszik Taccola a várépítészet problémái iránt teljesen érzéketlen maradt.

Az aknatechnikára vonatkozó fejtegetései és rajzai az ókori hadiismeretek felújítását és továbbfejlesztésének folyamatát is jól példázzák. Az elv már Vegetiusnál megtalálható (IV. könyv, 24).[52] Vegetius az aknakészítés kétféle hasznát írja le. Az alagúton a csapatok behatolhattak az ellenséges várba és azt kézitusában vehették birtokba, vagy — és ez érdekesebb — csak a várfalakig haladtak az alagúttal. Itt száraz fát és rőzsét helyeznek el, mintegy a fal alátámasztásaként a kiásott föld helyére s azt felgyújtva pusztították el a várfalat. Vegetius első ötletét pedig a megelőző oldal rajzán hasznosítja, ahol a várat övező folyó vagy várárok leküzdésére ajánlja alagút ásását.

A rajzok sora jól tükrözi a megújulás igényét a haditechnikában, a számtalan, néha egymásnak is ellentmondó megoldási javaslat pedig a hadmérnökök invencióját, a problémamegoldás bonyolult folyamatát. A vázlatkönyvben szereplő példák jó részét a hadvezérek valóban tudták hasznosítani, gondoljunk csak Nándorfehérvár 1440. évi ostromára. A Thuróczy-krónikában fennmaradt (230. c.), leírás az ellenakna készítés gyakorlatára egy korai példa, míg a görög történetírónál, Dukasnál fennmaradt leírás a tűzfegyverek hatékonysága növekedésének, terjedésének meggyőző megfogalmazású emléke.[53] Maggiorotti fő érve Santini nándorfehérvári működéséhez éppen a kézirat aknarajza volt (t. i. nem tudta, hogy Taccola 1449-ben fejezte be művét).[54] Ennek ellenére nem megalapozatlan az ostromleírásban az olasz hadmérnökök által terjesztett technikai ismeretek hatását feltételezni. Annál is inkább, mivel ez időpont egybeesett Santini valószínűsített magyarországi tartózkodásának éveivel, s a vár parancsnoka, Tallóci János maga is dalmát származású volt.

Taccola szerteágazó műszaki érdeklődésének értékeléséhez, az egyes rajzok elhelyezéséhez a technikatörténeti fejlődésben még számos résztanulmány szükséges. Mindenesetre elfogadhatjuk — Prager, Scaglia, Knobloch nyomán — hogy ha Taccola rajzainak eredetisége, újdonsága nem is állt arányban szakmai látókörének tiszteletet keltő tágasságával, módszerével, rajzai kvalitásával és didaktikus jellegével, ötletgazdagságával, az írásos technikai hagyomány és tapasztalat összekapcsolásával valóban a koraújkori műszaki irodalom egyik előkészítőjének tekinthető.[55]

51 *Prager, F. D.—Scaglia, G.:* Mariano Taccola, 157. o.; *Battisti, E.:* Brunelleschi. (Ed. D. De Robertis) Milano, 1976. 318. o.

52 *Knobloch, E.:* Mariano di Jacopo. (1981) 12. o.

53 *Dukas:* Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. Bonn, 1834. 211—212. o. A fontos szakaszt Déri Balázs fordításában közöljük: „Mikor tehát Nándorfehérvárhoz ért (Murad, t. i.) s körben tábort veretett és sok kisebb meg nagyobb hajítógépet *(petrobolismos)* készíttetett, sáncokat emeltetett és a folyón való hajózásra több mint száz háromevezősoros hajót csináltatott s hat álló hónapig ostromolta a várat: sem a szárazon, sem a folyón semmire nem ment, sőt még sokakat elveszített az előkelők és a saját emberei közül, részben a járvány, részben a várból kilőtt eszközök *(méchané)* miatt. Mintegy mogyorónagyságú ólomgolyókat *(bolis molybdiné)* lőttek ugyanis rájuk egy ércszerkezetből *(kataskeué chalké)*, melyben belül sorban volt az öt, vagy akár tíz golyó. A nádhoz hasonló ércső *(chalkés kalamos)* mögött portartó *(botanés skeuasia)*, tele salétrommal, kénnel és fűzfaszénnel. A pornak kátrányszaga van; ha szikra éri ezt a keveréket, rögvest meggyullad, s a golyók miatt összesűrűsödött levegő szükségképpen nyomja a golyókat: a porhoz legközelebb eső ugyanis taszítja az előtte levőt, az pedig az előzőt. S így az erő a torkolatban *(stomion)* levő golyóig ér, és azt kilöpíti egy mérföldnyi távra. S akit eltalál, akár embert, akár állatot, védekezzék bár vassal, a por ereje annyival nagyobb, hogy ha a golyó egyet átüt, nem hagy alább az ereje a következőben s két testben sem csökken az ereje, védekezzenek bár vassal vagy legyenek teljesen fegyverben; de mikor a golyó vasból van, vagy valamilyen kalapáccsal tömörített anyagból, a kerekség gömbölyűsége betűformára alakul át, s a golyó mintegy szög alakú lesz, és úgy hatol a zsigerekbe, mint egy tűzfolyam." Fordításáért ezúton mondok köszönetet.

54 *Magiorotti, L. A.:* Architetti. 90—92. o.

55 Taccola működésének tömör értékelése *Prager, F. D.—Scaglia, G.:* Mariano Taccola. 153—159. o.: *Knobloch, E.:* Mariano di Jacopo. (1981) és (1984).

Ласло Веспреми

ОДНА ВОЕННО-ТЕХНИЧЕСКАЯ РУКОПИСЬ ИЗ ЭПОХИ ВОЗРОЖДЕНИЯ И ЕЁ АВТОР

Marino di Jacopo detto il Taccola: De rebus militaribus

О военных средствах

Резюме

Личность флорентийского военного инженера, сыгравшего немаловажную роль в развитии военной техники, и его рукописи по военной технике, а также выявление его связей с Венгрией было связано с юбилейной годовщиной венгерского короля Жигмонда (Сигизмунда) (1387—1437). Влияние Италии эпохи раннего возрождения в Центральной Европе берет начало со времени правления короля Сигизмунда, и в этом главенствующую роль сыграли военные инженеры. Их проекты и накопленный ими опыт доказуемо повлияли на техническое развитие страны. В статье обобщаются сведения, касающиеся Такколи и его рукописей, затем рассматривается много оспариваемая парижская рукопись (B. N. Cod lat. 7239). Эта рукопись до конца была переписана одной рукой, что означает, что части рукописи представляют собой единое целое, а не случайно сведенные в единство в Константинополе. Речь идет о поздней рукописной копии эпохи Сигизмунда, относящейся к периоду примерно 1470 года, как копией является и находящаяся в рукописи Такколы карта Балканского полуострова. На карте показан маршрут никопольского военного похода Сигизмунда, то есть ручь идет о достоверной более поздней копии изданной ранее карты на итальянском языке.

Статья решительно опровергает мнение Фр. Бабингера, согласно которому кодекс был якобы составлен для Мохаммеда II, или же мнение Думитиу-Снагова, что копия рукописи была изготовлена в период, примерно совпадающий с никопольской битвой, в Трансильвании. Хотя личное пребывание Такколы в Венгрии не может быть единозначно подтверждено, имеется ряд текстовых доказательств о том, что творения итальянских военных инженеров — в архитектуре, артиллерийской технике — оказывали свое влияние на Венгрию XV века.

László Veszprémy

EIN MANUSKRIPT ÜBER KRIEGSTECHNIK AUS DER FRÜHRENAISSANCE UND SEIN VERFASSER

Mariano di Jacopo detto il Taccola: De rebus militaribus
(Über Kriegsgeräte)

Resumee

Die Erforschung der ungarischen Beziehungen des florentinischen Kriegsingenieurs von epochaler Bedeutung und seiner kriegstechnischen Manuskripte war mit dem Jubiläum des Königs von Ungarn, Sigismund von Luxemburg (1387—1437), verbunden. Die Erscheinung der italienischen Frührenaissance in Mitteleuropa, in der die Kriegsingenieure eine führende Rolle spielten, fiel in die Zeit seiner Regierung. Die Pläne und Erfahrungen dieser Kriegsingenieure übten auf die technische Entwicklung in Ungarn eine nachweisbar große Wirkung aus. Der Aufsatz faßt unsere heutigen Kenntnisse über Taccola und seine Manuskripte zusammen und behandelt dann das viel umstrittene Pariser Manuskript (B. N. Cod. Lat. 7239). Es wurde durchgehend von derselben Hand kopiert, ein Beweis dafür, daß seine Teile nicht zufällig in Konstantinopel zusammengefügt wurden. Es handelt sich vielmehr um eine späte, um 1470 entstandene Kopie eines Taccola-Manuskriptes aus der Zeit von König Sigismund von Luxemburg. Dasselbe bezieht sich auch auf die in ihm enthaltene Balkan-Karte, die den Feldzug König Sigismunds gegen Nikopol darstellt. Man kann also von einer späten, authentischen Kopie einer früheren italienischen Karte sprechen. Der Aufsatz widerlegt die Auffassung Fr. Babingers, wonach der Kodex für Mohamed II. enstanden sein soll, bzw. die Ansicht Dumitriu-Snagovs, laut der das Manuskript zur Zeit der Schlacht von Nikopol in Siebenbürgen kopiert wurde. Obwohl sich ein Aufenthalt Taccolas in Ungarn nicht eindeutig nachweisen läßt, belegen zahlreiche Texte dem Einfluß der Werke italienischer Kriegsingenieure (Architektur, Kanonentechnik usw.) auf das Ungarn des 15. Jahrhunderts.

SZABÓ PÉTER

A 2. MAGYAR HADSEREG III. HADTESTÉNEK RÉSZVÉTELE A KELETI HADSZÍNTÉR 1942 KORANYÁRI NÉMET HADMŰVELETÉBEN (1942. június 28—július 10.)*

A 2. magyar hadsereg tragikus sorsát illetően elsősorban veszteségteljes doni hídfőharcai és 1943 januári megsemmisülése foglalkoztatják a történészt, a visszaemlékezőt egyaránt. Mind ez ideig kevés figyelmet szenteltek a seregtest hadműveleti területre elsőként kiérkező kisebb hányadának nem kevésbé súlyos 1942 koranyári hadműveletére, amely az un. tyimi áttörés (előretörés) néven vonult be a magyar hadtörténelembe.

Ez volt a 2. magyar hadsereg első, jelentősebb harctevékenysége a Vörös Hadsereg ellen. A magyar csapatoktól megkövetelt támadási célok elérése javarészt a seregtest III. hadtestére hárult. Ezekben a kezdeti harcokban nem is a fegyverzeti és a felszerelésbeli elégtelenségek mutatkoztak meg elsősorban, hanem a kiképzési fogyatékosságok és a haditapasztalatok hiánya.

1942 tavaszán a német hadvezetés előtt az a nehéz kérdés állt, hogy az un. Schlammperiode[1] végével miképpen folytassa a háborút a Szovjetunió ellen. Hitler egyáltalán nem gondolt arra, hogy a német hadsereg védelemre rendezkedjen be a keleti hadszíntéren. Nagy-Britannia várható újbóli felerősödése, s az Egyesült Államok lázas felfegyverkezése miatt azzal számolt, hogy csak 1942-ben lesz meg a lehetőség az „egyarcvonalas" háború folytatására. Tehát még ebben az évben kell döntést kierőszakolni a szovjet hadszíntéren.

A német keleti hadászati csoportosításokon a veszteséges 1941/42. évi téli harcok után a kimerültség és a fáradtság jelei mutatkoztak. Nem képeztek olyan erőt, hogy a 3000 km széles keleti arcvonal teljes hosszán mindenütt támadó hadműveletekbe kezdjenek. Csak annak egyes fontosabbnak ítélt pontjain, erős súlypontképzés mellett, a páncélos- és gépesített magasabbegységek nagymérvű összevonásával lehetett a német támadásnak sikere. A többi arcvonalszakaszon a német hadvezetésnek meg kellett elégednie azzal, hogy az eddig is túlságosan igénybe vett alakulatokat felfrissítse és kiegészítse. Saját csapataik tehermentesítését, az arcvonalhosszak rövidülését oly módon akarták elérni, hogy a tervezett 1942 koranyári támadó hadműveletekben az eddiginél is nagyobb számú román, magyar és olasz seregtestek részvételét határozták el. Bár ezek a szövetséges csapatok a fegyverzetet, a felszerelést, a kiképzést és a haditapasztalatot illetően messze a német alakulatok mögött állottak, bevetésüket a mellékarcvonalakon lehetségesnek ítélték.

Ebből kifolyólag került ki a 2. magyar hadsereg is a keleti arcvonalra. A német csapatok által elfoglalt szovjet terület szállítási nehézségei miatt az 1942. június

* E tanulmány térképeit *Pfannl Tamás* vázlatai alapján *Csicsely János* készítette.

1 Schlammperiode = esős, sáros időszak. A Szovjetunióban a tavaszi és az őszi hónapok.

28-ára halasztott támadás kezdetére az alábbi jelentősebb magyar erők álltak a Heeresgruppe Süd[2] rendelkezésére:

— a III. hadtest három (6., 7., 9.) könnyű hadosztálya és hadtestközvetlenei;

— a IV. hadtestközvetlenek;

— a 2. hadseregközvetlenek közül: az 1. repülőcsoport zöme, a 101. és 150. gépvontatású nehéz tarackos tüzérosztály, a 101. légvédelmi tüzérosztály, a 52. és 53. híradó zászlóalj, valamint a 101. lángszórós század.

A német „Operation Blau" elgondolása és előkészületei

Jány Gusztáv vezérezredes, a magyar seregtest parancsnoka a Wehrmacht 1942. évi nyári hadjáratára, s ezen belül a 2. magyar hadsereg feladatára vonatkozó első általános tájékoztatást május 16-án közvetlenül Hitlertől kapta meg a főhadiszálláson történt jelentkezésekor. Csak sejtései lehettek addig afelől, hogy milyen célból csoportosítják Kurszk környékére a magyar csapatokat.

Ez a tájékoztató tulajdonképpen az OKH[3] 1942. április 25-én kelt 41. sz. hadműveleti utasításának ismertetésére terjedt ki. Ebben Hitler az általános célt a következőkben jelölte meg:

a) északon Leningrád elfoglalása után védelembe menni (Heeresgruppe Nord)

b) a középső arcvonalon fenntartani a meglevő helyzetet (Heeresgruppe Mitte)

c) az arcvonal déli szárnyán pedig kikényszeríteni az áttörést a Kaukázus irányába (Heeresgruppe Süd).

A déli fő hadműveletet Hitler — tekintettel a kialakult helyzetre, a rendelkezésre álló erőkre és a szállítási viszonyokra — szakaszosan kívánta megvívni. Először a Heeresgruppe Süd balszárnyán, az Oreltől délre eső térségből átkaroló támadást szándékoztak végrehajtani Voronyezs irányába. A hadművelet a Don mindkét partjának és Voronyezs városának az elfoglalását célozta. A német hadvezetés a második fázisban azt tervezte, hogy a balszárny gyorsan mozgó páncélos- és gépesített magasabbegységei a Dont elérve dél felé fordulnak és a Harkov környékéről kiinduló másik nagy seregtest erőivel közösen bekerítik a szovjet csapatokat a Don és a Donyec folyók között. A harmadik szakaszban a Don mentén tovább dél felé előretörő magasabbegységeknek Sztálingrád térségében egyesülniük kellett azokkal az erőkkel, amelyeknek Taganrog-Artyomovszk térségéből való előrenyomulása a Don alsó folyása és Vorosilovgrád között a Donyecen át kelet felé volt várható. A hadműveleti tervben szerepelt Sztálingrád városának elérése és mint fontos hadiipari központnak, valamint közlekedési csomópontnak feltétlen kiiktatása. Ezután jöhetett volna a negyedik szakasz, melyben az egyesített erőknek előre kellett törniük a Kaukázushoz és el kellett foglalniuk azt.[4]

A német hadvezetés az elérendő kb. 500 km hosszú doni szakasz legnagyobb részének kitöltésére a szövetséges seregtesteket kívánta felhasználni oly módon, hogy legészakabbra a magyarok, mellettük az olaszok a legdélibb szakaszra pedig a románok kerüljenek majd bevetésre.[5]

A német nyári hadjárat hadászati elgondolása tehát arra irányult, hogy a déli arcvonalszakaszon mért főcsapással a három ütemben szétzúzzák a szemben álló szovjet erőket. Ezután Sztálingrádot kellett elérni és a Kaukázus egész területét birtokba venni. A legfőbb cél az olajmezők és a finomítók megszerzése volt. A feladat végrehajtása érdekében a német hadvezetés az összes előteremthető erőit a déli

2 Heeresgruppe Süd = német Dél Hadseregcsoport.
3 Oberkommando der Heeres = a német szárazföldi erők főparancsnoksága.
4 *H. A. Jacobsen:* 1939—1945. Der zweite Weltkrieg in Chronik und Dokumenten. Darmstadt, 1961. 288. o.
5 *Adolf Heusinger:* Befehl im Widerstreit. Schicksalsstunden der deutschen Armee 1923—1945. Tübingen, 1957. 180. o.

arcvonalszakaszon megvívandó fő hadműveletthez próbálta összevonni. Mivel ez a terület a Heeresgruppe Süd alkalmazási területe volt, ennek a hadseregcsoportnak megerősítését tervezték. A már 1941 nyara óta kinn levő 5 német (11., 17., 2., 6. tábori és 1. páncélos-) és 2 szövetséges (3. és 4. román) hadsereg kiegészítésével, a 4. német páncéloshadseregnek a Heeresgruppe Mittétől (Közép Hadseregcsoporttól) való átcsoportosításával, valamint a 2. magyar és a 8. olasz hadsereg odaszállításával akarták ezt megoldani.

1942 tavaszán a szovjet hadvezetés is kialakította elgondolását a hadműveletek folytatására. A főhadiszállás és a vezérkar az erőviszonyokat mérlegelve egyetértett abban, hogy a téli ellentámadás során elért sikereket aktív hadászati védelemmel kell megszilárdítani. Az így nyert időt tartalékok képzésére kell felhasználni, majd a megfelelő feltételek megteremtése után döntő támadásba átmenni. Annak ellenére, hogy a szovjet felderítés már március elején több forrásból értesült arról, hogy a németek délen készülnek nagyszabású támadásra, a főcsapást Moszkva ellen várták, a középső arcvonalon, ahol 70 német hadosztály összpontosult. A főhadiszállás ezért a meglevő tartalékainak egy részét az orjol—tulai és a kurszk—voronyezsi irányt lezáró Brjanszki Front sávjában összpontosította. Ez a hibás helyzetmegítélés téves hadászati döntéseket eredményezett.

Sztálin az aktív hadászati védelem mellett több korlátozott célú támadó hadműveletet tartott szükségesnek a Krim-félszigeten, Harkov környékén, a Igov-kurszki és a szmolenszki irányban, valamint Leningrád és Gyemjanszk körzetében. Több ellenvélemény — köztük Zsukové is — helyett végül is ez az elgondolás került elfogadásra.

E hadműveletekben a szovjet csapatok sorozatosan vereséget szenvedtek. Balsikerrel járt a Krimi Front áprilisi támadása, melynek következménye Kercs kiürítése, majd Szevasztopol eleste lett. Nem volt eredményes az Északnyugati Front májusi, Gyemjanszk körzetéből indított támadása sem. A legsúlyosabb következményekhez a Délnyugati és Déli Front támadásának kudarca vezetett. Sztálin engedélyezte Tyimosenko marsallnak, hogy meglevő erőivel végrehajtson egy korlátozott célú hadműveletet a németek harkovi csoportosításának szétzúzására.[6]

1942. május 12-én a Délnyugati Front csapatai (összességében 28 hadosztály) megindították a támadást, mely kezdetben sikeresen alakult. A szovjet frontparancsnokság nem vette figyelembe, hogy időközben a németek Kramatorszk körzetében jelentős erőt összpontosítottak, s nem gondoskodott ebben az irányban a csapásmérő csoportosítás szárnyának biztosításáról sem. Így Kleist vezérezredes május 17-én Szlavjanszk-Kramatorszk körzetéből 11 hadosztállyal indított ellentámadása váratlanul és felkészületlenül érte a szovjet csapatokat. Petrovszkovo környékén a Délnyugati Front hátába kerültek. A Vörös Hadsereg Tyimosenko marsall parancsnoksága alatti csapatai rendkívül súlyos veszteségeket szenvedve vonultak vissza az Oszkol folyó mögé.[7]

A kudarc következtében a hadműveleti helyzet és az erőviszonyok a német erők javára változtak meg azon az arcvonalszakaszon, ahol azok a fő támadásukat tervezték.

A fő támadás kezdetéig a német Heeresgruppe Süd kinn lévő seregtestjeihez a tervezett 20 német hadosztály helyett csak 17, (ebből 15 gyalog-, 2 páncélos-) részben újonnan felállított, részben a nyugati hadszíntérről átdobott magasabbegység érkezett ki. Ezzel összesen 69 hadosztálynyi német erővel számolhattak.[8]

A Wehrmacht főparancsnoksága megpróbálta megoldani a keleti arcvonal déli

6 *G. K. Zsukov:* Emlékek, gondolatok. 2. k., 1976. 71—74. o.; *A. M. Vaszilevszkij:* A vezérkar élén. 1975. 180—192. o.
7 A második világháború története. 1939—1935. 5, k. 1978. 150. o.
8 *Burkhart Mueller—Hillebrand:* Das Heer 1933—1945. Band. l. 60. o.

részén 1941 nyara óta harcban álló német hadosztályok személyi és anyagi feltöltését is, de ez csak részben sikerült. A másik két német hadseregcsoport (Észak és Közép) hadosztályainak feltöltésére nyilvánvalóan nem kerülhetett sor.

A nyári német hadműveletekhez és a remélt sikerek megtartásához 24 szövetséges hadosztály érkezett ki a Heeresgruppe Süd által megszállt területre. Így a számuk a már 1941 nyara óta ott tartózkodókkal együtt, 2 gyalog- és 1 lovasdandár kivételével, 52-re emelkedett az ősz folyamán.[9]

E nagyszabású erőcsoportosítás része volt a magyar csapatok felvonultatása is a hadműveleti területen.

A Kurszktól 60 km-re keletre húzódó arcvonalszakaszon május 23-ra fejeződött be a német csapatok felváltása a III. hadtest 7. és 9. könnyű hadosztálya részéről.[10] Heeresgruppe Süd intézkedése szerint a 7. könnyű hadosztálynak a 88. német gyaloghadosztályt, a 9. könnyű hadosztálynak pedig a 16. német gépesített hadosztályt kellett felváltania.[11] A 2. német hadseregbeli XLVIII. német páncéloshadtest e két magasabbegységét feltöltés és pihentetés céljából hátravonták az arcvonal mögé.

A 6. könnyű hadosztálynak június elejére kellett a III. hadtest másik két könnyű hadosztálya mellé felsorakoznia, addig a partizáncsoportok ellen vetették be.

A III. hadtestparancsnokság már május 18-án kiérkezett az arcvonalszakasz mögötti szálláshelyére Beszegyinóra (Kurszktól keletre 17 km). A hadtest szűkebb törzse Beszegyinóra, a tágabb pedig Kolodnojéba települt. A III. hadtest sávhatárát északtól déli irányban a következőképpen állapították meg: Nyizs községtől DK-re Rozsgyesztvenszkojéig a 9. könnyű hadosztály, Rozsgyesztvenszkojétől Korovinóig a 7. könnyű hadosztály helyezkedett el a védelmi állásokban.[12]

A hadtest északi szomszédja a 2. német hadsereg VII. hadteste, a déli pedig a LV. önálló német hadtest volt.

A védőállás megszállása a széles kiterjedések folytán csak vonalszerűen történhetett, számottevő mélységi tagozódás nélkül. Az állások — a téli védelem követelményeinek megfelelően — a községekre és erdőkre támaszkodtak. Nagyon kezdetlegesen voltak kiépítve, mivel az arcvonalszakasz csak 1942 márciusában alakult ki véglegesen. A két állás között sok helyütt 2—3 km-es „senki földje" volt. A támpontszerűen megszállt állások előtt aknamezők és drótakadályok biztosítottak.

A szemben levő szovjet csapatok kb. hasonló erőben, ugyancsak védelemben voltak. Május vége felé aztán fokozódott aktivitásuk. Erős aknavető- és tüzérségi tevékenység folyt, s nyilvánvaló felderítési célokból gyakori század- és zászlóaljerejű roham érte a magyar állásokat. A szovjet csapatok igyekeztek a magyar harcelőőrsök által védett területen a legfontosabb magaslati pontokat elfoglalni és ott állandó erődítési munkálatokkal új védelmi állásokat kiépíteni. Állandó rajtaütésekkel nyugtalanították a III. hadtest alegységeit és nem előzte meg egyiket sem tüzérségi előkészítés. Egy ilyen vállalkozást — a legnagyobbat májusban — 31-én hajtották végre a 7. könnyű hadosztály arcvonalán, a 35. és 4. gyalogezredének csatlakozásán. Először zászlóalj, majd két óra múlva ismételten, de ekkor már ezrednyi erőben és 25 könnyű harckocsival mértek csapást.[13] A kezdeti védelmi harcok hevességére utal, hogy a túlzott igénybevétel miatt a hadtest két gyalogezredének parancsnoka is megbetegedett és kórházba kellett szállítani. Bánky Rezső alezredes, a 35. gyalog-

9 Deutschland im zweiten Weltkrieg. Band II. Berlin, 1976. 335. o. *Peter Gosztony:* Hitlers Fremde Heere. Düsseldorf, Wien, 1976. 202., 213., 217. o. Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht Band II. (1. Januar 1942.—31. Dezember 1942.) Frankfurt am Main 24., 27. és 32. o.

10 Hadtörténelmi Levéltár, 2. hadsereg anyaga (a továbbiakban: HL 2. hds.) 23. fasc. *Kiss Miklós* zászlós: Napló az orosz harctérről I. k. 26. o.

11 HL 2. hds. 5. fasc. 9. sz. naplómelléklet.

12 HL 2. hds. 23. fasc. *Kiss Miklós* i. m. 31. o.

13 Uo. 51. o.

A 9. k.ho. csapatrendje

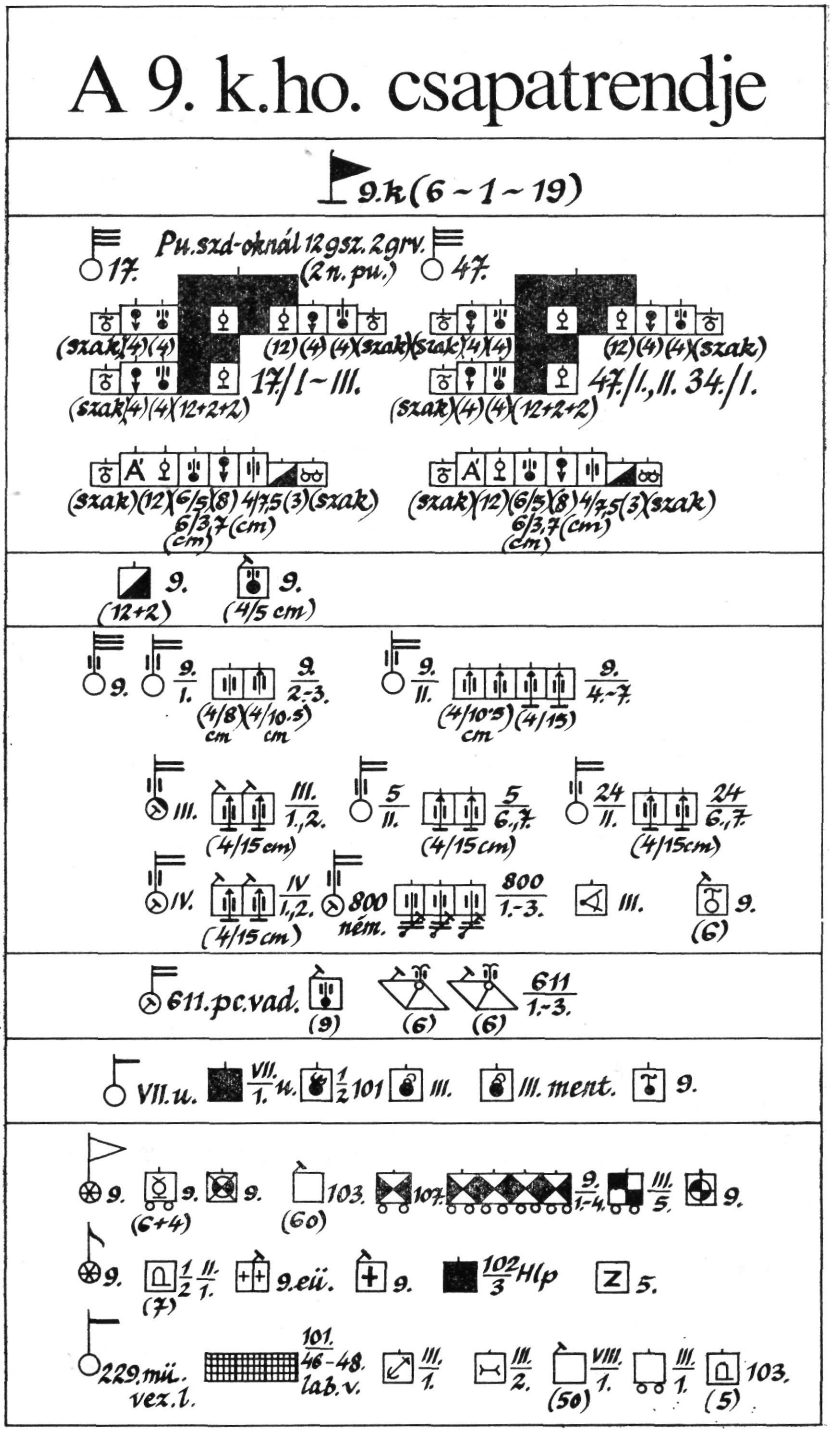

Fontosabb korabeli csapatjelzések

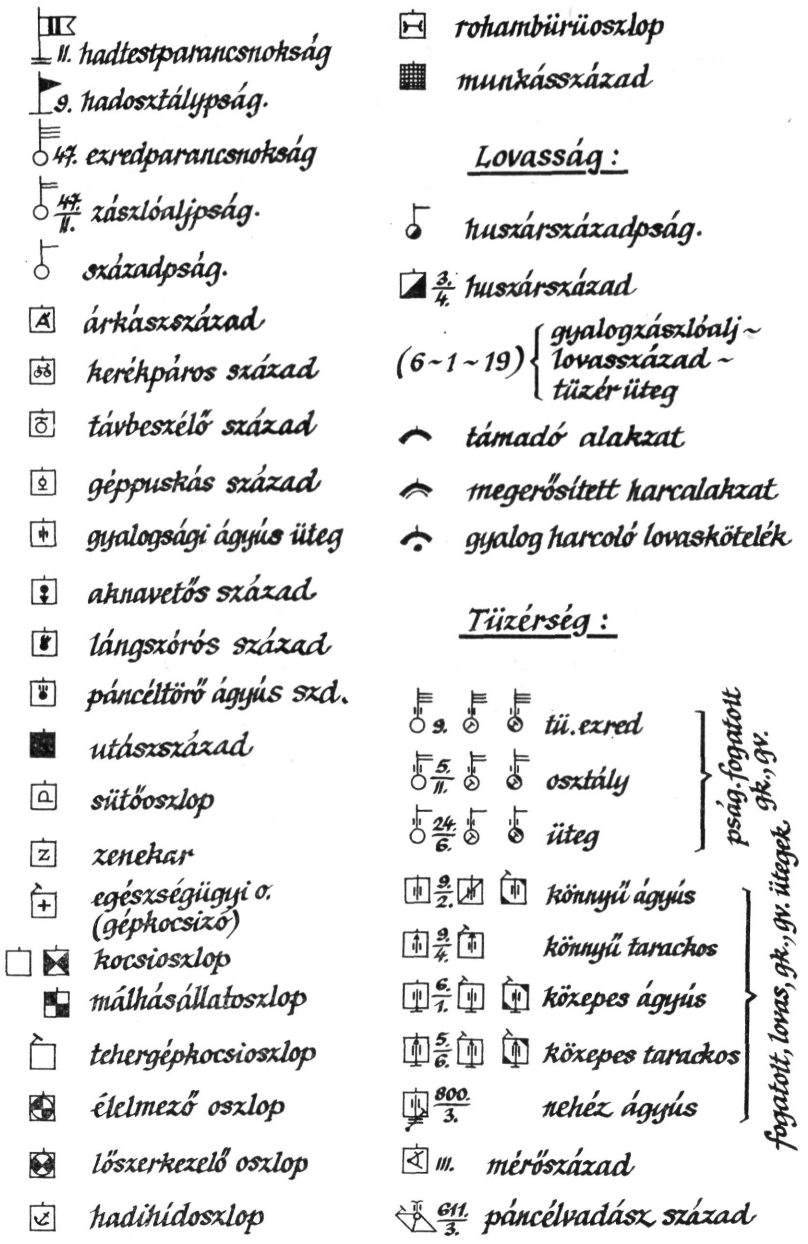

ezred parancsnoka június 8-án, Kozderka László ezredes, a 17. gyalogezred parancsnoka pedig június 22-én hagyta ott a harcteret.[14]

A magyar alakulatok május és június folyamán főleg a védelmi berendezések tökéletesítését végezték és csak néha vállalkoztak egy-egy szakasz—századkötelékben felderítő akciókra. Nehezítette az állások megfelelő kiépítését az a negatívum, hogy a hadseregközvetlen műszaki és anyagellátó alakulatok nem érkeztek ki még júniusban sem. A fa-, deszka- és lemezanyagot a helyszínen kellett beszerezni.

A Kurszktól keletre csoportosuló magyar csapatok nem tették ki a német hadvezetés által remélt két hadtestnyi erőt. A 2. magyar hadsereg második szállítási lépcsőjében kivonuló alakulatainak kiszállítási menetrendjében ugyanis változások történtek. Szállítási nehézségek miatt 5 nappal eltolódott a kivonultatásuk kezdete és kirakó körzetüket Kurszktól 400 km-re nyugatabbra jelölték ki. Képtelenség volt innen gyalogmenetben felvonulni a támadás kezdetére.[15] Azt, hogy a németek a fentemlített mértékben számíthattak a magyar részvételre a júniusra tervezett támadásnál, az is bizonyítja, hogy a 2. német hadsereg VII. hadtestparancsnokságát néhány hadtestközvetlennel, valamint az újonnan kiérkező 387. német gyalog- és a 2. német hadsereg 16. német gépesített hadosztályát pótlásként 1942. június 2-án alárendelték a működésbe lépő 2. magyar hadseregparancsnokságnak.[16]

A III. hadtest partizáncsoportok ellen bevetett 6. könnyű hadosztálya június 14—15. között érkezett ki a kurszki arcvonalszakaszra. A 9. könnyű hadosztálytól északra foglalta el a kb. 10 km széles védelmi szakaszt, felváltva az említett magasabbegység 17/II. zászlóalját is. Kiérkezése után közvetlenül a VII. német hadtestnek rendelték alá.

A Jány vezérezredes parancsnoksága alatt álló 2. magyar hadsereg tehát két hadtestből állt június közepén: a III. magyarból (7. és 9. könnyű hadosztály) és a VII. németből (16. német gépesített és 387. gyaloghadosztály, 6. magyar könnyű hadosztály). Északi szomszédja a 4. német páncéloshadsereg 24. páncéloshadosztálya, a déli a 6. német hadsereg 57. gyaloghadosztálya volt[17] Kb. 60 km-es sávot védett. Ebből az arcvonalszakaszból kellett csatlakoznia a június végére tervezett német támadáshoz, mely a Heeresgruppe Süd nagy hadműveletének a kezdetét jelentette.

Az OKW terve[18] szerint a Kurszk térségéből kiinduló Weichs—Seregcsoportnak és a tőle közvetlenül délre levő 6. német hadseregnek (5 hadtestből állt) nagy átkaroló támadása az első ütemben a Donhoz való — Voronyezs általános irányban történő — előretörést, a másodikban pedig a Don és az Oszkol folyók között bekerítendő szovjet csapatok megsemmisítését célozta. A Weichs—Seregcsoportba[19] a 2. német hadsereg, a 4. német páncéloshadsereg és a 2. magyar hadsereg kiérkezett része tartozott.

A seregcsoport főerejét képező 4. páncéloshadsereg Kasztornojén át Voronyezs felé, a 2. német hadsereg LV. hadteste Livni irányába támadott. A 2. magyar hadseregek, mint déli szárnyseregtestnek az volt a feladata, hogy Tyim város előtt törje át a szovjet védelmi vonalat és Sztarij Oszkol irányában jusson ki a Donhoz.[20]

A Harkovtól nyugatra csoportosuló 6. német hadseregnek egy nappal később kellett csatlakoznia a Weichs—Seregcsoport támadásához. Feladata volt: a szovjet arcvonal áttörése Belgorodnál, a Sztarij Oszkoltól délre levő terület birtokba vétele,

14 HL Honvédelmi Minisztérium Elnöki (a továbbiakban: HL Eln.) 8/c. 1942/44510.

15 Bővebbet: *Szabó Péter:* A 2. magyar hadsereg kiszállítása Ukrajnába és előrenyomulása a Donhoz. *Hadtörténelmi Közlemények* (a továbbiakban: HK), 1986/3. sz. 496—524. o.

16 HL Vezérkar Főnöke Eln. 1. a. szám nélküli iratok. Napi helyzetjelentések (a továbbiakban: VKF Eln. 1. a. sz. n. NHJ.) 1942. VI. 2. 1492. o. HL. 2. hds. 23. fasc. *Kiss Miklós:* i. m. I. 54. o.

17 HL 2. hds. 23. fasc. *Kiss Miklós:* i. m. I. 75. o.

18 Oberkommando der Wehrmacht = a német Véderő-főparancsnokság.

19 A három seregtestet magába foglaló seregcsoportot parancsnokáról, báró von Weichs vezérezredesről — aki mellesleg a 2. német hadsereg parancsnoka is volt — nevezték el Weichs—Seregcsoportnak. Ez a seregcsoport és a 6. német hadsereg alkotta 1942. július 19-től a B Hadseregcsoportot.

20 HL 2. hds. 4. fasc. 3. sz. naplómelléklet.

A Tyim-i támadás terve 1942.

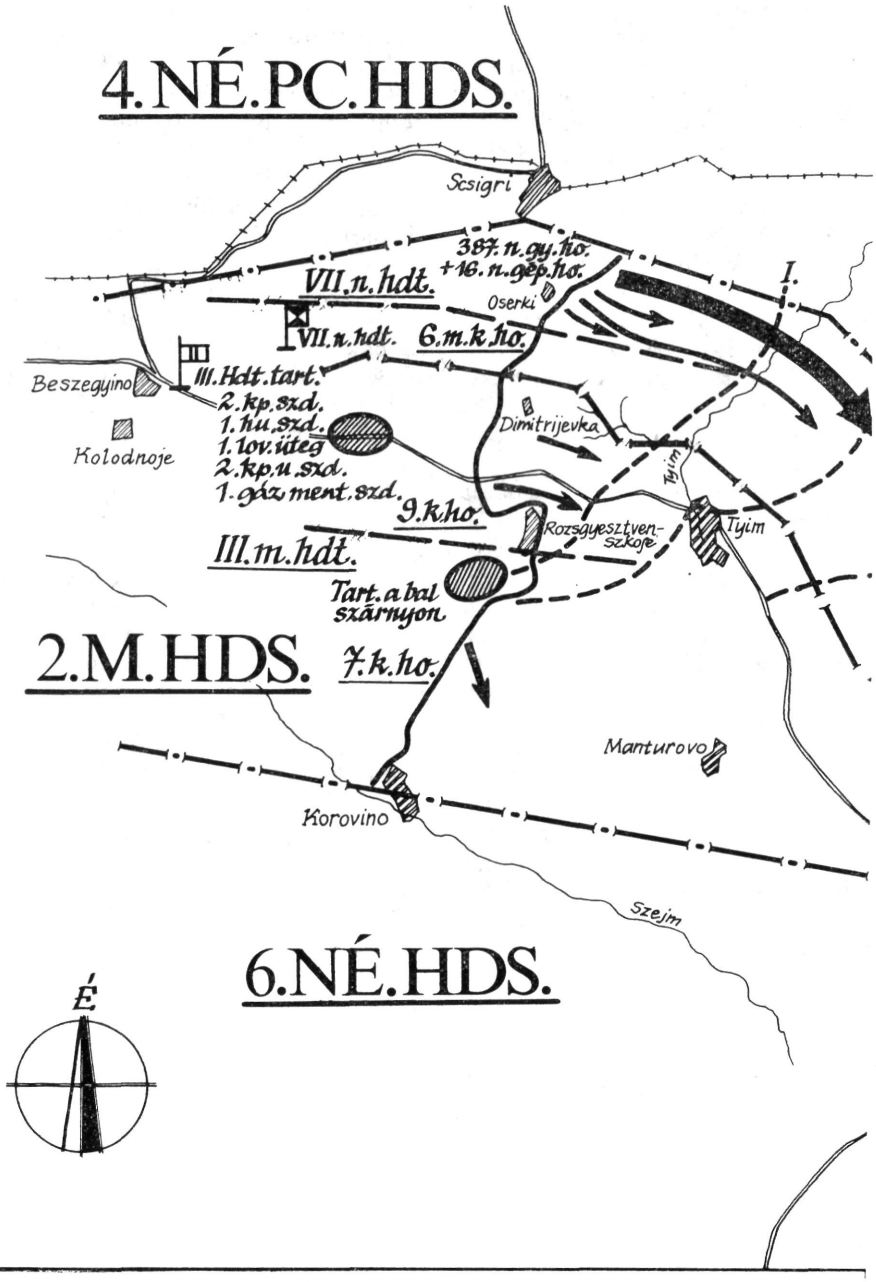

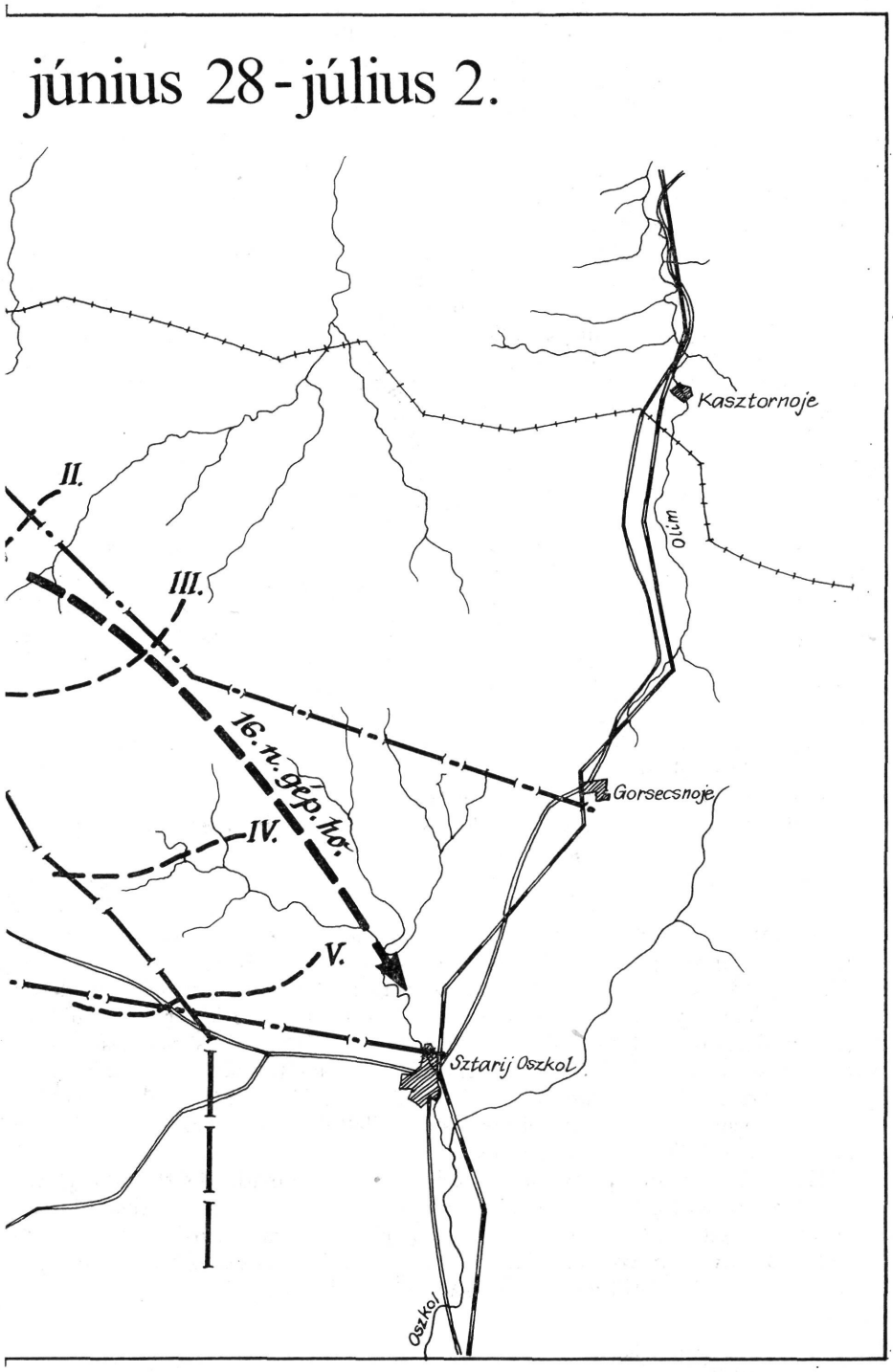
június 28-július 2.
Kasztornoje
Olim
II.
III.
16. h. gép. ho.
IV.
V.
Gorsecsnoje
Sztarij Oszkol
Oszkol

majd az előretörő Weichs—Seregcsoport seregtestjeivel való összeköttetés felvétele Voronyezstől délnyugatra a Don mentén.

A szovjet hadvezetés a támadásról és annak céljairól idejében értesült, többek között egy repülőgépével lelőtt német vezérkari tiszt feljegyzéseiből. A Donig terjedő területet anyagilag lényegében teljesen kiürítették, az állásokat megerősítették, a Don keleti partján pedig új védőállások építésébe kezdtek. A német és magyar csapatok hozzávetőlegesen másfélszeres létszám- és fegyverzeti túlerőben voltak a szovjet Brjanszki, Délnyugati és Déli Front csapataival szemben.[21]

Rakovszky György vezérőrnagy, a 2. magyar hadsereg vezérkari főnöke június 15-én ismertette a hadtestparancsnokokkal a támadás tervét. Eszerint az első nap a VII. német hadtest áttöri a Matvejevka-Szemjonovka szakaszon a szovjet védelmi vonalakat és átkaroló tevékenységgel birtokba veszi Sztarij Oszkol, Lukjanovka körzetét. A III. hadtest csatlakozik a támadáshoz. Bal szárnyán levő 9. könnyű hadosztályával déli irányban megkerüli Tyim városát és birtokba veszi a Szejm és az Oszkol folyók közötti vízválasztó dombhátat. A jobb szárnyon levő 7. könnyű hadosztálya eközben biztosítja a Szejm folyó felső folyásának vonalát Viszlaja Dubrovától nyugatra a Szejm forrásvidékén. A támadás első napjára kitűzött cél a III. hadtest balszárnya számára a Sztanovojétől nyugatra fekvő dombhát, a VII. német hadtest számára pedig a Tyim folyó vonalának és átjáróinak birtokba vétele volt. A második napon a 9. könnyű hadosztály elfoglalja Tyimet, a 7. könnyű hadosztály ezalatt a Szubbotinótól közvetlenül északra fekvő völgyig nyomul előre. A VII. német hadtest ezen a napon Sztarij Oszkol közelébe ér. A harmadik hadműveleti napon a III. hadtest és a VII. német hadtest 387. német gyalog-, és a 6. magyar könnyű hadosztálya folytatja támadását Sztarij Oszkol irányába. A német hadtest 16. gépesített hadosztálya — mint gyorsalakulat — Rogovoje térségében biztosító feladatot lát el és megakadályozza a szovjet csapatok visszavonulását kelet felé. (*1. sz. térképvázlat, 28—29. o., valamint 2. sz. térképvázlat, 31. o.*)

A két erős német seregtest közé beosztott 2. magyar hadseregtől tehát ha nem is ugyanolyan gyors, de határozott előretörést kívántak meg a támadás folyamatossága biztosításának érdekében.

A tervben a tüzérségi előkészítés idejét 20 percben állapították meg. A III. hadtest tartalékát két kerékpáros század, két kerékpáros utászszázad, egy huszárszázad, egy huszárüteg és egy gázmentesítő század képezte volna.[22]

Domaniczky Ödön altábornagy, a III. hadtest parancsnoka kevésnek tartotta erőit és eszközeit a feladat végrehajtására, s hatásosabb tüzérségi előkészítést és légi támogatást is kért. Jány vezérezredes azonban ragaszkodott az eredeti támadási terv végrehajtásához. Domaniczky altábornagy ilyen körülmények között az előrelátható súlyos veszteségekért és az esetleges balsikerekért nem volt hajlandó vállalni a felelősséget és azonnali felmentését kérte. Ez meg is történt, s utódjának megérkezéséig Rakovszky György vezérőrnagy vette át a hadtest vezetését. A 2. magyar hadsereg vezérkari főnöki teendőinek ideiglenes ellátására ugyanakkor Kovács Gyula vezérkari ezredes, a hadműveleti osztály vezetője kapott megbizatást. Domaniczky altábornagy ellen hadbírói eljárást rendeltek el, melynek lefolytatása után, 1942. november 1-től nyugállományba helyezték.

A III. hadtest viszonylagos megerősítésére még a támadás előtt sor került. Már május 30-án a hadtesthez vezényelték a VII. német hadtestközvetlen 611. német páncélvadász osztályt (3 század) és a 800. német gépvontatású nehéz tüzérosztályt (3 üteg). Bizonytalan volt azonban, hogy ezek mikor érkeznek ki az arcvonalra. Végül is június közepétől a hadtest rendelkezésére álltak.

21 *A. M. Vaszilevszkij:* i. m. 191. o.
22 HL 2. hds. 4. fasc. sz. n. i.

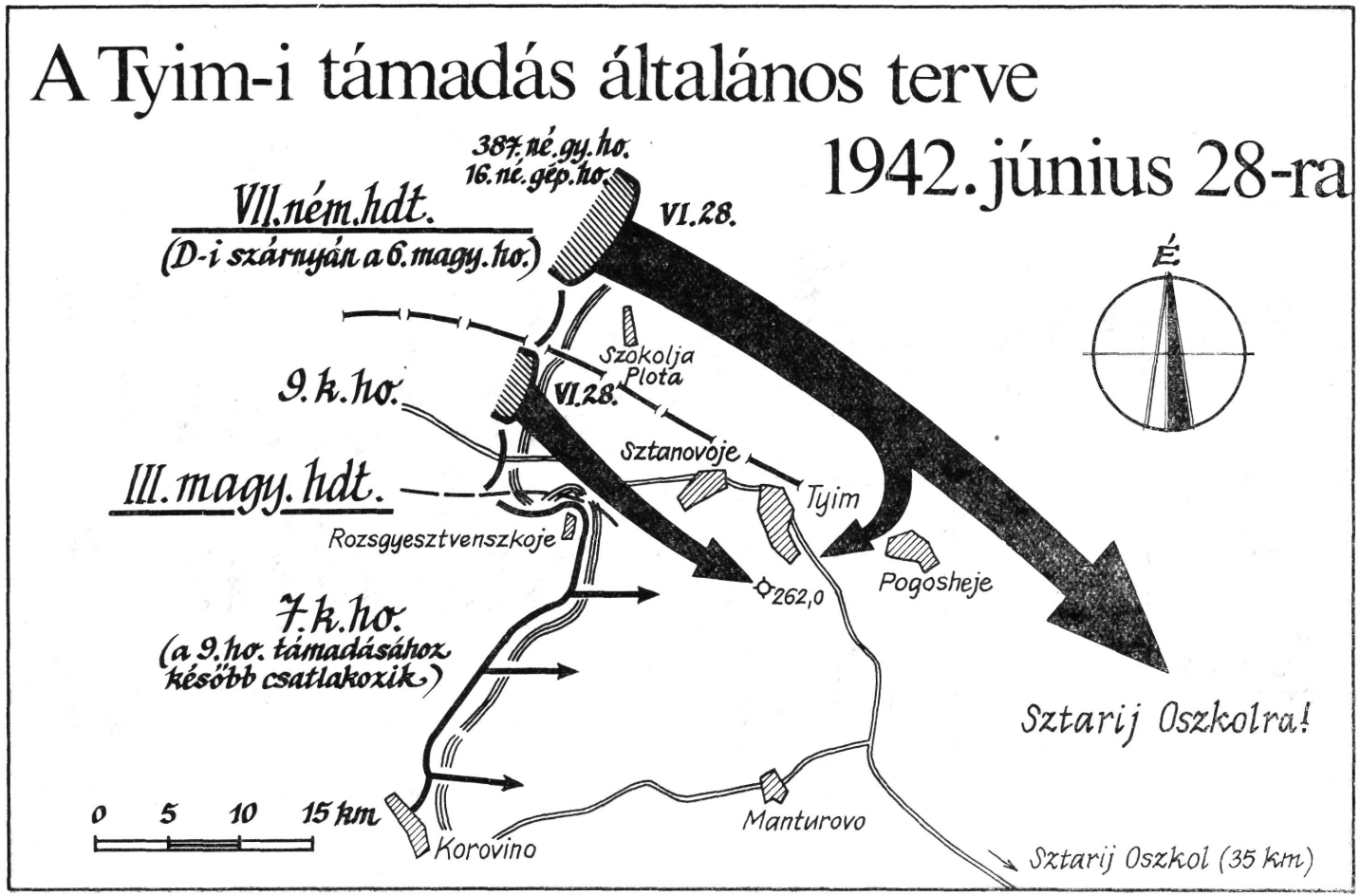
A Tyim-i támadás általános terve
1942. június 28-ra
387. né. gy. ho.
16. né. gép. ho.
VII. ném. hdt.
(D-i szárnyán a 6. magy. ho.)
VI. 28.
É
Szokolja Plota
9. k. ho.
VI. 28.
Sztanovoje
III. magy. hdt.
Tyim
Rozsgyesztvenszkoje
262,0
Pogosheje
7. k. ho.
(a 9. ho. támadásához később csatlakozik.)
Sztarij Oszkolra!
0 5 10 15 km
Korovino
Manturovo
Sztarij Oszkol (35 km)

Jelmagyarázat

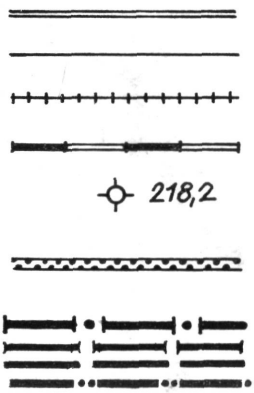

műút
műút
egyvágányú vasút
két-v. többvágányú v.
magassági pont
harckocsiárok
hadsereg-hadtest-
hadosztály-ezred
sávhatárok

Rövidítések:

tü.o.pk.	tüzérosztálytparancsnok
vez.t.	vezetési törzs
háp.	harcállláspont
gy.e.	gyalogezred
xlj.	zászlóalj
löv.	lövész
tám.csop.	támogató csoport
távh.	távolharc csoport
av.	aknavető
tart.	tartalék
mü.csop.	műszaki csoport
tü.	tüzérség
hu.	huszár
kp.	kerékpár
szak.	szakasz

A páncélvadász osztály állományába 12 darab 7,62 cm-es zsákmányolt löveggel ellátott páncélvadász üteg és 9 darab 5 cm-es páncéltörő ágyú tartozott. A németek csak a támadás kezdeti stádiumában szándékozták a hadtestnek alárendelni. A tüzérosztálynak 9 darab 22 cm-es lövege volt, s kizárólag Tyim lövetésére bocsátották rendelkezésre.[23]

Ezenkívül a hadtestet támogatta az első szállítási lépcsőben kiérkezett IV. hadtestközvetlen IV. gépvontatású tüzérosztály (8 db 15 cm-es löveg) és a 24/II. fogatolt tüzérosztály (8 db 15 cm-es löveg). Harckocsitámadás elhárítása céljából a németek június folyamán — többszöri magyar kérésre — 6—6 páncéltörő ágyút is rendelkezésre bocsátottak a magyar gyalogezredeknek. 7,5 cm-es páncéltörő ágyúkat ígértek, azonban csak 5 cm-eseket tudtak adni. Ezekből megerősítették az ezredközvetlen páncéltörő ágyús századokat, s kialakítottak egy 4 löveges hadosztályközvetlen páncéltörő ágyús századot is. A személyzetet a magyar alakulatok adták, s kiképzés a helyszínen német kiképző keret közreműködésével történt.[24]

Mivel a 2. magyar hadseregparancsnokságnak alárendelt VII. német hadtesttől a Weichs—Seregcsoport-parancsnokság erőteljesebb előretörést remélt, tüzérségét jobban megerősítette. Június közepétől már a német hadtest alárendeltségébe tartozott a 616. német nehéz tüzérosztály (9 darab 22 és 28 cm-es löveg), a 71/II. német tüzérosztály (9 darab 15 cm-es löveg), a 201. német rohamlöveg osztály, valamint a 150. (12 darab 10,5 cm-es löveg) és a 101. magyar nehéz tüzérosztály (4 darab 21 cm-es löveg). Ezen utóbbi magyar hadseregközvetlen gépvontatású tüzérosztályok a 2. magyar hadsereg harmadik szállítási lépcsőjével kiérkezett alakulatok voltak. Mivel ezeket közvetlenül Kurszk környékére szállították, június 20. és 25. között. már felvonulhattak az arcvonalra.

A támadás kezdetéig kiérkezett magyar hadsereg- és hadtestközvetlen légvédelmi alegységeket — a III. és IV. légvédelmi tüzérosztályt, a 101. légvédelmi tüzérosztályt és a 106. és 107. önálló légvédelmi gépágyús ütegeket — egyenletesen csoportosították a magyar seregtest arcvonalán. A hadseregközvetlen 101. lángszórós századot is megosztották a két hadtest között. 36—36 darab lángszóróval rendelkezett mindkét alegység.

A magyar hadseregközvetlen utász- és műszaki alakulatok azonban zömmel a VII. német hadtest alárendeltségébe kerültek, mivel e hadtestnek két folyón is át kellett kelnie a tervezett előretörése során. Ezek a Tyim és a Kseny folyók voltak.

A június végi támadás légi biztosítását, illetve támogatását az ezideig a Krimnél bevetett VIII. német repülőhadtest átcsoportosításával szándékozták megoldani. A német hadvezetés ezenkívül számolt egy magyar repülőkötelék részvételével is. Az 1. magyar repülőcsoport légi alegységei június 15-tól települtek ki a Kurszktól 30 km-rel délre levő Amaszovka repülőtérre. A támadás kezdetére a bombázórepülő század 5 repülőgépe és a két vadászrepülő század repülőgépei kivételével a repülőcsoport valamennyi alegysége kiérkezett.[25]

A III. hadtest harca Tyim elfoglalásáért

A támadásra kijelölt magyar és német csapatok június közepén kapták meg a pontos támadási célokat, irányokat és sávhatárokat ezredre és harccsoportra lebontva. Az időpontot azonban egyelőre még nem közölték. 1942. június 22-én aztán a Heeres-

23 HL 2. hds. 5. fasc. Napló 310/2. hds. I. a. 42. V. 30.
24 HL 2. hds. 5. fasc. 8. sz. naplómelléklet; HL VKF I. a. sz. n. i., NHJ. 1942. VI. 1. 1487. o.; HL VKF 4. oszt. 1943. sz. n. i. (525/f. 2. sz. melléklet.)
25 *Szabó Miklós:* Az 1. repülőcsoport harcai 1942-ben magyar források tükrében. HK 1985/4. 281. o. *Péterdi A. János:* A volt m. kir. 1. honvéd önálló Távolfelderítő Repülőosztály vázlatos története. *Magyar Szárnyak*, (Canada) 1987/7. 64. o. *Gaál Gyula:* Vadászidény Uriv felett. *Magyar Szárnyak*, (Canada) 1982/11. 51. o. *Mocsáry István* őrnagy Naplója (1942. VI. 20—VII. 14.) *Magyar Szárnyak*, 1984. 43—45. o. HL 2. hds. 23. fasc.; *Kiss Miklós:* i. m. I. 79. o.

gruppe Süd elrendelte a „Planspiel", azaz a támadási terv G—5. napját. Ez azt jelentette, hogy a támadás előtti ötödik nap előkészületeit végre kell hajtani, s ha semmi akadály nem jön közbe 5 nap múlva kezdetét veszi a tervezett támadás.[26]

A támadás napját kétszer halasztották el az esős időjárás miatt. Ezek után június 28-án hajnali 2 óra 15 perckor indult meg, 30 perces tüzérségi előkészítéssel.

A III. hadtest támadásának súlypontja a 9. könnyű hadosztály arcvonalszakaszán volt. A megerősített 9. könnyű hadosztálynak a szemben védő szovjet csapatok ellenállását megtörve általában Barkovnán át DK felé előretörve a Rozsgyesztvenszkojétől ÉK-re, és a Gut Dimitrovától NY-ra húzódó magaslatot kellett elfoglalnia az első napon. Ennek végrehajtására két harccsoportja volt hivatott. A 47/I. zászlóaljparancsnok parancsnoksága alatti harccsoport magába foglalta a 47/I. zászlóaljat, a 47. gyalogezred közvetleneinek felét, 2 lángszórós rajt és a 611/1. német páncélvadász századot. A 17. gyalogezred parancsnoka által vezetett erősebb átkaroló csoport pedig a teljes 17. gyalogezredből, a 34/I. zászlóaljból, a 47. gyalogezred közvetleneinek másik feléből, 5 lángszórós rajból és a 611. német páncélvadász osztály két hernyótalpas páncélvadász századából állt. Az arcból támadó csoportnak Szofijevka DK, az átkaroló csoportnak Dimitrijevka K, Jeszkovo K, Linkovo K, és a keleti Prudok község K szegélye volt az első támadási célja. (*3. sz. térképvázlat, 35. o.*) A könnyű hadosztály tartalékát a 47/II. zászlóalj, a 17. gyalogezredközvetlenek valamint a néhány hadosztályközvetlen alegység alkotta. A 9. könnyű hadosztálytól jobbra levő 7. könnyű hadosztálynak a támadás megindulásától kezdve csak kisebb vállalkozásokat kellett végrehajtania a védők lekötése céljából. A III. hadtest csapatainak támogatását a 9. tábori tüzérezred 4 ütege, az 5/II. és a 24/II. fogatolt tüzérosztályok 2—2 ütege és a 800. német nehéz tüzérosztály 3 ütege látta el.[27]

A gyalogság a tüzérség első tűzcsapása alatt a fedezékekben maradt. A tűz előbbre helyezésével 15 fős rohamrajok törtek előre és az aknamező és a drótakadályok hatástalanítása után betörtek a védők árkaiba. Az erős szovjet csapatok várták a támadást és az előretolt állásaikat kiürítve váltóállásokat foglaltak el, s innen tüzeltek. Ezeket nem lehetett előre felderíteni. Egy-egy ilyen géppuskás aztán feltartóztatott egy századot is. A támadás kezdetben mégis folyamatos volt, de a magas növényzetben a szétszórt támadó csoportok nem láthatták egymást. 3 óra 30 perckor a 9. könnyű hadosztály két csoportja elérte az első támadási célját. A hátrább fekvő községekbe visszahúzódó szovjet csapatok ekkor már tüzérséggel és aknavetőkkel tüzeltek. A tűz a 17. gyalogezred parancsnokának harccsoportját oldal irányban érte. Így a 17/III. zászlóalj előrenyomulása elakadt. 4 óra körül a Prudok és Dubrovka felől induló század erejű szovjet ellenlökés aztán végképpen védekezésre kényszerítette a zászlóajat. A 9. könnyű hadosztály parancsnoka, Újlaki Jenő vezérőrnagy a tartalék 47/II. zászlóalj és a 9. huszárszázad előrevonását rendelte el. Ezalatt a másik harccsoport elfoglalta Dimitrijevkát és Kodizi felé támadott. A támadás azonban itt is akadozott. A tüzérség az áttörés kezdete után lemaradt s a harccsoportoknak megszakadt az összeköttetése vele. Délelőtt a 9. könnyű hadosztály arcvonalszakaszán mindenütt kifulladt a támadás és a kötelékek rendezése, lőszerpótlás, valamint a tüzérség részleges állásváltoztatása folyt[28] (*4. sz. térképvázlat, 36. o.*)

A VII. német hadtest támadása lendületesen haladt előre. A 16. német gépesített hadosztály 6 km-es előrenyomulás után 9 órára elérte a Tyim folyót. A 6. magyar könnyű hadosztály pedig, követve a német magasabbegységet, 22. gyalogezredével Nyikolszkojét vette birtokba a délelőtt folyamán.[29] A hadtest gyors előretörése a déli órákban válaszút elé állította a 2. magyar hadseregparancsnokságot. Vagy en-

26 HL 2. hds. 23. fasc.; *Kiss Miklós:* i. m. I. 79. o.
27 HL VKF 4. oszt. 1943. szn. i. (525/f. 2. sz. melléklet.)
28 Uo.
29 HL 2. hds. 5. fasc. 78. sz. naplómelléklet.

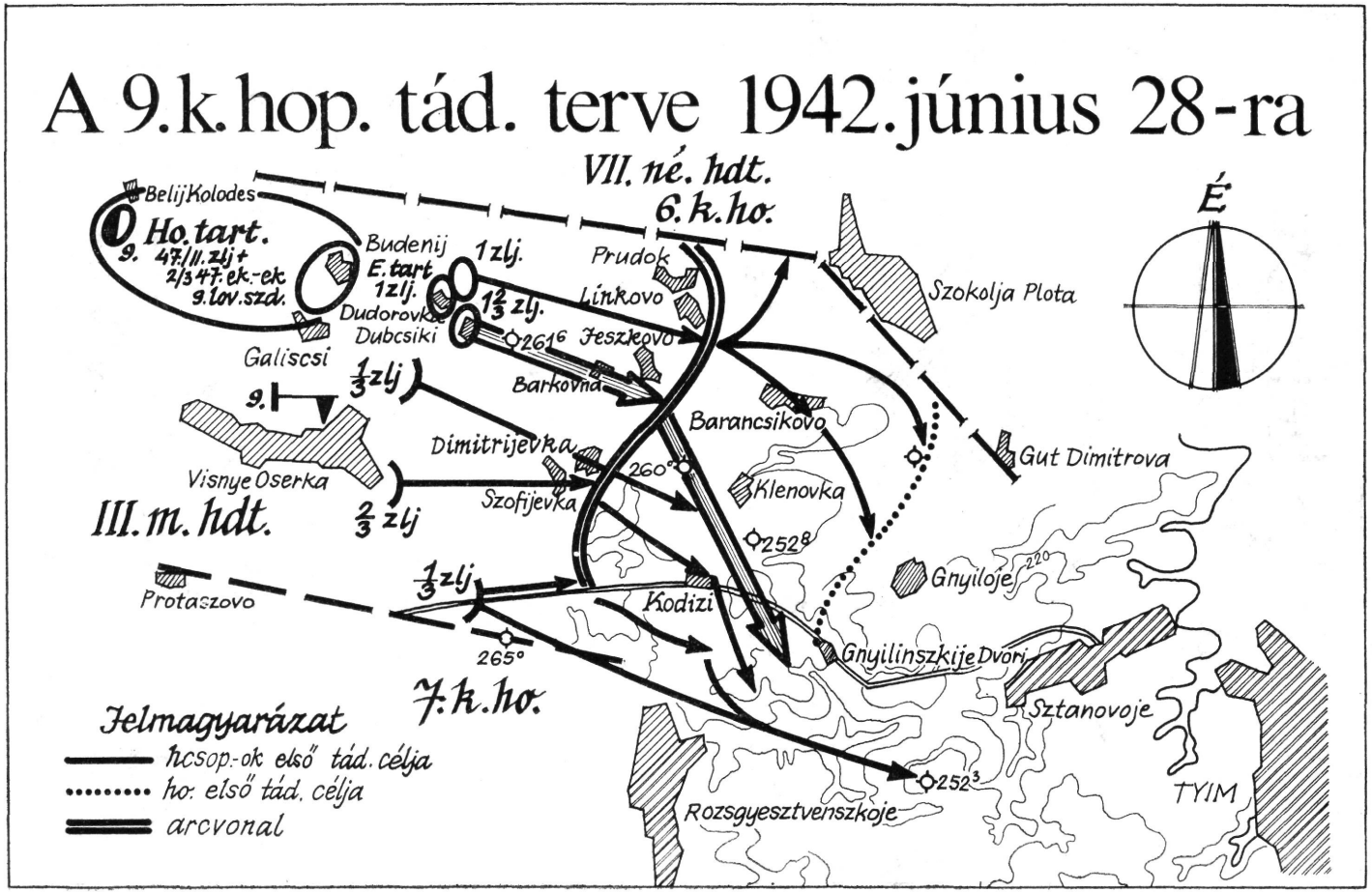
A 9.k.hop. tád. terve 1942.június 28-ra
VII. né. hdt.
6.k.ho.
É
Belij Kolodes
Ho. tart.
9. 47./II.zlj+
2/3 47.ek.-ek
9.lov.szd.
Budenij
E.tart
1zlj.
1zlj.
1 1/3 zlj.
Prudok
Linkovo
Szokolja Plota
Dudorovka
Dubcsiki
261⁶
Feszkovo
Galiscsi
1/3 zlj
9.
Barkovna
Barancsikovo
Dimitrijevka
Visnye Oserka
III. m. hdt.
2/3 zlj
Szofijevka
260°
Klenovka
Gut Dimitrova
252⁸
Gnyiloje
220
1/3 zlj
Protaszovo
Kodizi
265°
Gnyilinszkije Dvori
Sztanovoje
7.k.ho.
Jelmagyarázat
hcsop.-ok első tád. célja
ho. első tád. célja
arcvonal
252³
TYIM
Rozsgyesztvenszkoje

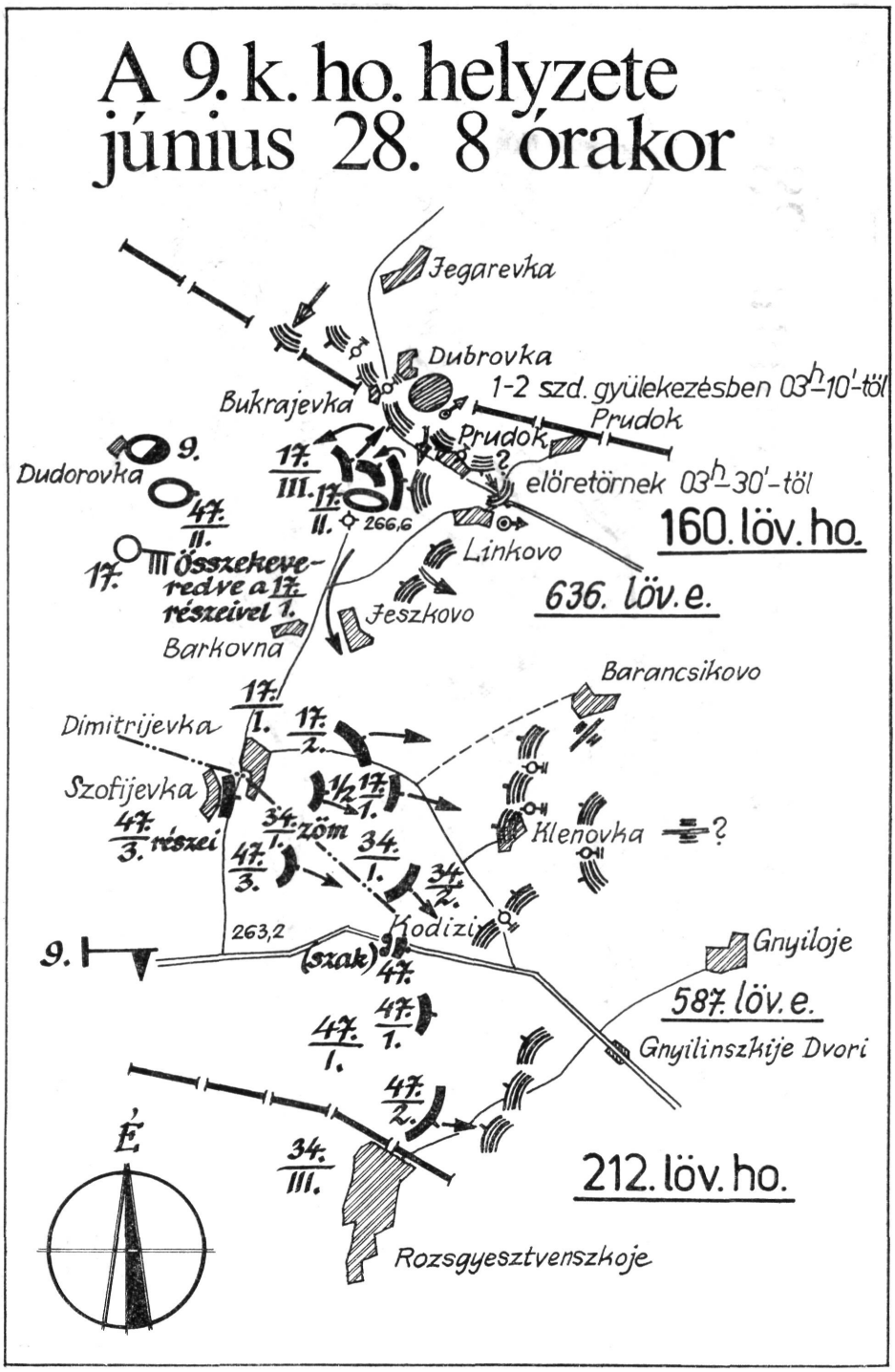
A 9. k. ho. helyzete
június 28. 8 órakor
Jegarevka
Dubrovka
1-2 szd. gyülekezésben 03h-10'-től
Bukrajevka
Prudok
Prudok
előretörnek 03h-30'-tól
Dudorovka
9.
17.
III.
17.
II.
266,6
47.
II.
17.
Összekeve-redve a 17. részeivel 1.
Barkovna
Linkovo
Jeszkovo
160. löv. ho.
636. löv. e.
Barancsikovo
Dimitrijevka
17.
1.
17.
2.
Szofijevka
47.
3. részei
1½ 17.
1.
34.
1. zöm
47.
3.
34.
1.
34.
2.
Klenovka
?
263,2
9.
(szak)
47.
Kodizi
Gnyiloje
587. löv. e.
Gnyilinszkije Dvori
47.
1.
47.
1.
47.
2.
34.
III.
212. löv. ho.
Rozsgyesztvenszkoje
É

gedélyezi, hogy oldalba támadja a III. hadtest arcvonala előtt védekező szovjet erőket, vagy sürgeti a további keleti irányú előretörést. Mindkét esetben kockáztatni kellett. Ha a VII. német hadtest bekanyarodik, nem lesz elég ereje a Tyim folyónál, ha nem teszi, balszárnya védtelen marad. A hadseregparancsnokság végül a hadtestet a további keleti irányú előrenyomulásra utasította.[30]

A délután folyamán a 9. könnyű hadosztály újból és újból megindított támadásai erős tüzérségi tűzbe ütköztek. Késő délutánra a tartalékok bevetésével elérték Prudok és Barancsikovo községeket. A III. hadtest parancsnoka 18 órára német zuhanóbombázók támogatását helyezte kilátásba a támadás folytatásához. Az ígért stukák bombázták is a 9. könnyű hadosztály előtti terepet, de a csapatok nem tudtak idejében felkészülni a támadásra. Közben besötétedett és eleredt az eső. Az éjjel nem pihent, erős veszteségeket szenvedett magyar alakulatok beásták magukat az elért terepszakaszon. A III. hadtest estig kijutott a Rozsgyesztvenszkoje É, Kodizi K, Klenovka NY, Barancsikovo K, Prudok K. és innen nyugat felé visszakanyarodó vonalra. (*5. sz. térképvázlat, 38—39. o.*) Az első napi harcok a hadtest csapatait nagyon megviselték, a véres veszteség a június 28. és június 10.[31] közötti napokat figyelembe véve e napon volt a legnagyobb, 533 fő.

A VII. német hadtest támadása délután is sikeresen folytatódott. A 16. német gépesített hadosztály a Tyim folyón átkelve estig 35 km-re megközelítette Sztarij Oszkolt, a 387. német gyaloghadosztály pedig Szuhodo-Linovka felé tört előre. A magyar hadseregközvetlen 101. és 150. gépvontatású nehéz tüzérosztályok végig hatásos tűzzel segítették elő a német hadosztályok támadásának kibontakozását. A 6. magyar könnyű hadosztály a 16. német gépesített hadosztály mögött haladt és estére zömével Lesenkánál állt.[32]

A nap folyamán a magyar seregtest arcvonalától balra a 4. német páncéloshadsereg előretörése a terv szerint alakult. 24. páncéloshadosztálya és Grossdeutschland gépesített hadosztálya délutánra már átkelt a Kseny folyón. Bal szomszédjánál, a 6. német hadseregnél még a következő napon sem kezdődhetett el a támadás az állandó esőzés miatt.

A 2. magyar hadseregparancsnokság késő este intézkedett a hadművelet folytatására, így az utasításai nem jutottak el mindegyik egységhez. A III. hadtestnél ismét a 9. könnyű hadosztály kapta a legnehezebb feladatot: a Tyimtől DNY-ra fekvő magaslatok elfoglalása volt a cél. A 7. könnyű hadosztály jobbról csatlakozott a támadáshoz. A VII. német hadtest zömének tovább kellett folytatnia a Sztarij Oszkol felé való előretörését, részeivel pedig kelet felől a III. hadtesttel összhangban Tyim városa felé kellett támadnia.[33]

Június 29-én a felázott utak újabb próbatétel elé állították a támadó csapatokat. E nap hajnalán a III. hadtest 9. könnyű hadosztályának zászlóaljai az előző napi csoportosításnak megfelelően néhol öntevékenyen folytatták a támadást. A Kodizinél csoportosuló 34/1. és 17/1. zászlóaljak az előző napra kitűzött támadási cél elérése végett már 3 órakor tüzérségi előkészítés nélkül megindították rohamukat az előttük 500 m-re beásott szovjet csapatok ellen. A támadás a védők erős tüzében 9 órára elérte a Kodizitől 4 km-re keletre betorkolló keresztutat. A sikeres előretörés folyamán a zászlóaljak még 8 órakor jelentették Ujlaki vezérőrnagynak, hogy szovjet kötelék nincs előttük. E jelentés alapján a könnyű hadosztály parancsnoka parancsot adott a bal szárnyat biztosító 9. huszárszázadnak a Gnyilinszkije Dvorin át Tyim városába való betörésre. A szovjet csapatok visszavonulásáról szóló jelentés azonban korainak bizonyult, a huszárszázad járőrei erős tüzérségi tüzet kaptak. Ezalatt a 17/1. és a 34/1. zászlóaljak Gnyilinszkije Dvori község ellen indultak rohamra.

30 HL 2. hds. 6. fasc. 681. naplómelléklet.
31 HL 2. hds. 7. fasc. sz. n. j.
32 HL 2. hds. 23. fasc.; *Kiss Miklós:* i. m. I. 104. o.
33 HL 2. hds. 23. fasc.; *Kiss Miklós:* i. m. I. 105. o.

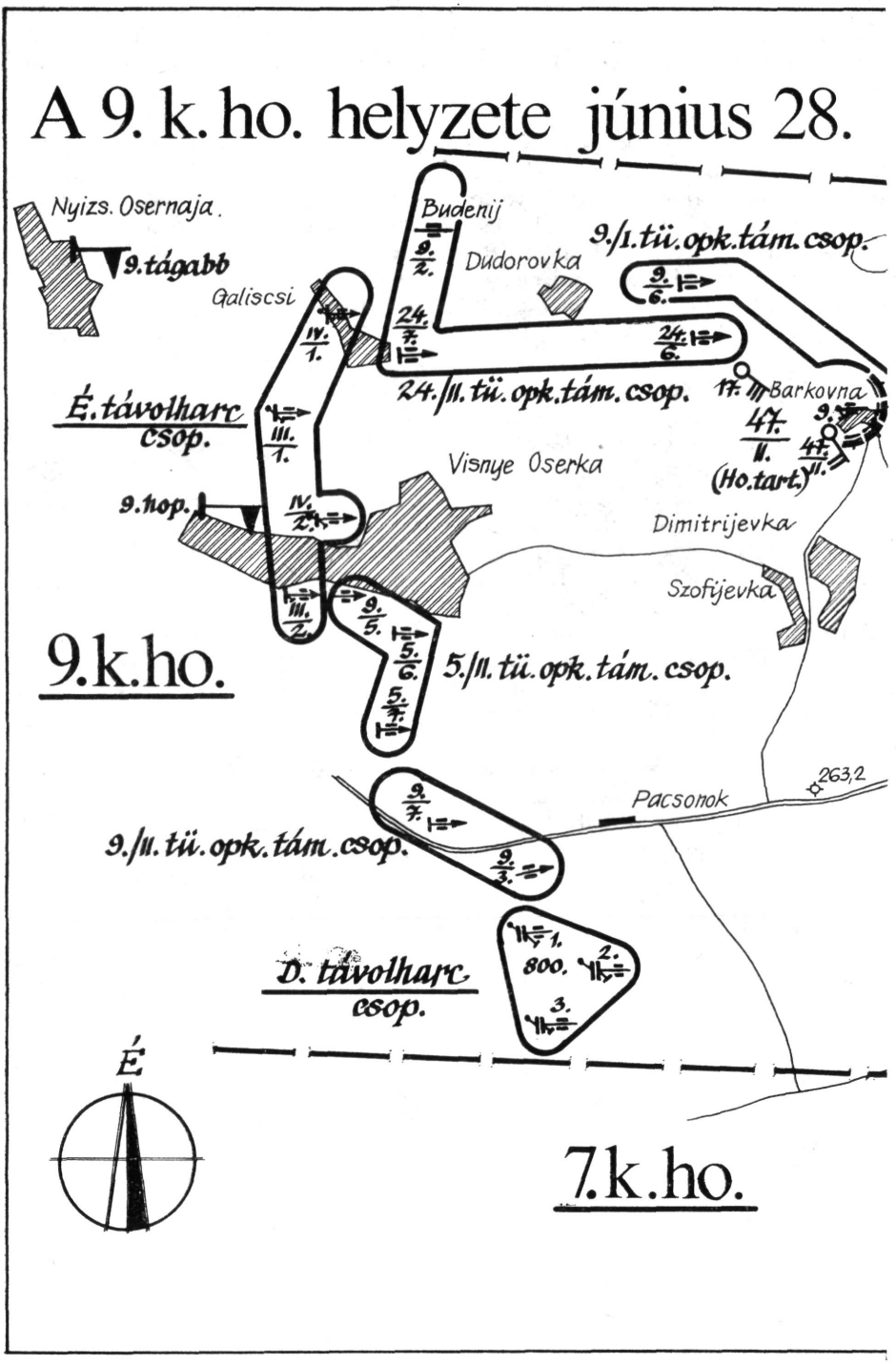
A 9. k. ho. helyzete június 28.
Nyizs. Osernaja.
9. tágabb
Galiscsi
Budenij
9./I. tü. opk. tám. csop.
Dudorovka
24./III. tü. opk. tám. csop.
É. távolharc csop.
Barkovna
Visnye Oserka
(Ho. tart.)
9. hop.
Dimitrijevka
Szofijevka
9.k.ho.
5./II. tü. opk. tám. csop.
263,2
Pacsonok
9./II. tü. opk. tám. csop.
D. távolharc csop.
800.
É
7.k.ho.

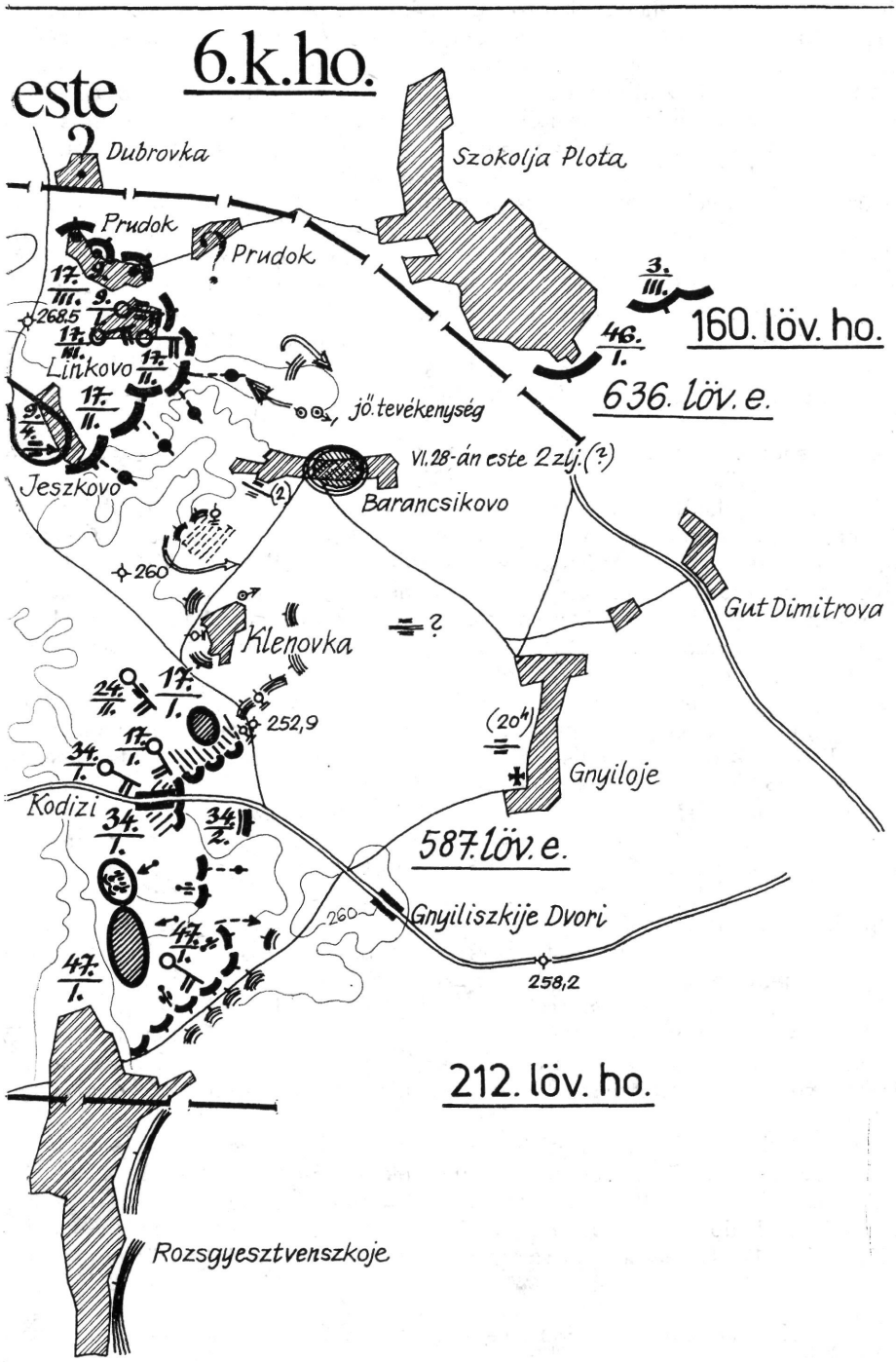
este
6.k.ho.
Dubrovka
Szokolja Plota
Prudok
Prudok
3.
III.
160. löv. ho.
46.
I.
636. löv. e.
17.
III.
9.
268,5
17.
III.
Linkovo
17.
II.
17.
II.
jö. tevékenység
VI. 28-án este 2 zlj. (?)
Barancsikovo
Jeszkovo
(2)
260
Klenovka
?
Gut Dimitrova
24.
II.
17.
I.
252,9
(204)
Gnyiloje
34.
I.
17.
I.
Kodizi
34.
I.
34.
2.
587. löv. e.
260
Gnyiliszkije Dvori
258,2
47.
I.
212. löv. ho.
Rozsgyesztvenszkoje

A községben az erős szovjet csapatok többször megismételt, tüzérségi tűzzel kísért ellenlökései következtében hullámzó harc alakult ki. Déltájban megérkeztek ide a támogató tüzérség ütegei és segítségükkel a község végérvényesen a 17/1. zászlóalj kezébe került. A további támadás azonban elakadt.

A 9. könnyű hadosztály északi arcvonalán küzdő zászlóaljai sem kapták meg időben parancsnokuk június 29-re szóló intézkedését. Az alegységekhez végül is dél körül jutott el a könnyű hadosztály parancsnokának előző éjjel kiadott utasítása. Ekkorra már a 17/II. és a 17/III. zászlóaljak komolyabb harcok nélkül elérték Baranesikovót. Az alegységek délután az újabb utasítás szerint folytatták előretörésüket egészen a Gnyiloje ÉNY-on levő dombhátig. A szovjet csapatok ellenállása csak a Gnyiloje község előtti peremvonalon erősödött meg. A harccsoport négy gépvontatású közepes tarackos üteg tüzének támogatásával, s veszteségteljes közelharc árán elfoglalta a községet és este 21 órára elérte a keletre levő dombvonulatot.

A 9. könnyű hadosztály északon levő zászlóaljainak többé-kevésbé sikeres térnyerése mellett, a déli alegységei közül a 17/I. és a 34/I. zászlóaljak Gnyilinszkije Dvori után, a 47/I. zászlóalj pedig Kodizinél nem jutottak előre.[34] (*6. sz. térképvázlat, 42—43. o.*)

A III. hadtest 7. könnyű hadosztálya előtt a szovjet csapatok még változatlanul tartották állásaikat.

A VII. német hadtest támadása folytatódott kelet felé. A felázott talaj miatt ha lassabban is, de tért nyert. A szovjet csapatok ellenállása e hadtest előtt elenyésző volt. A 16. német gépesített hadosztály 28 km-t haladt előre. Az előző nap 45 km-es teljesítménye után ez nem számított sikeresnek. A 387. német gyaloghadosztály a gépesített hadosztály nyomában, annak sávját szélesítette ki. A 6. magyar könnyű hadosztály 52. gyalogezredével Sapanovkáig (Tyim ÉK 8 km.), 22. gyalogezredével Korovenkáig nyomult előre a nap folyamán.[35]

A 2. magyar hadseregparancsnokság június 29-i helyzetmegítélése az volt, hogy az esős idő újabb előnyökhöz jutatta a szovjet csapatokat a tervszerű visszavonulásukat illetően. A 6. német hadsereg még nem tudott megindulni, és a 4. német páncéloshadsereg lendülete is alaposan lefékeződött a nagy sárban.[36] Az 1. magyar repülőcsoport a német VIII. repülőhadtesttel együttműködve ezen a napon vetette be először bombázóit a földi csapatok támogatására. A repülő alegységek zömmel a két német seregtest gyors előretörését voltak hivatottak támogatni.[37]

A III. hadtestnek június 30-án sem sikerült kedvezőbb helyzetet teremteni Tyimnél, az időnyerésért küzdő szovjet alakulatok szívós ellenállása miatt. E napon indította meg támadását a hadtest gyorsalakulataiból előrevont un. Major—csoport. A csoport parancsnokáról, Major Ottó ezredesről nyerte elnevezését.[38]

Ebbe a harccsoportba a hadtest lovasalakulatait, a VI. kerékpáros zászlóaljat és a 2/1. lovas ágyús üteget osztották be. Feladata az volt, hogy a hadtest támadásának következtében keletkezett résén a 7. könnyű hadosztály sávjából Tyimet dél felől, Manturovón át megkerülve Sztarij Oszkolba, majd onnan a Don folyó vonaláig előretörjön.

Június 30-án reggel a 9. könnyű hadosztály zászlóaljai új csoportosításban kezdték a támadásukat. A 17. gyalogezred-parancsnok harccsoportja a 47/I., 47/II., 34/I. és 17/I. zászlóaljakból állt, s az 5/II. valamint a 24/II. fogatolt tüzérosztály 3 üteges csoportja működött velük együtt. A 17/II. zászlóalj parancsnokának csoportjába a 17/II. és a 17/III. zászlóaljak tartoztak és a 9/II. tüzérosztály 4 üteges csoportja

34 HL VKF 4. oszt. 1943. sz. n. i.
35 HL 2. hds. 23. fasc.; *Kiss Miklós:* i. m. I. 110—111. o. HL 2. hds. 5. fasc. 81/c. naplómelléklet.
36 HL 2. hds. 6. fasc. 681. sz. naplómelléklet.
37 HL 2. hds. 23. fasc.; *Kiss Miklós:* i. m. I. 111. o.
38 Major Ottó ezredes a 47. gyalogezred parancsnoka volt, s csoportjának megalakulásakor a 17. gyalogezred parancsnoka vette át tőle ideiglenesen az ezrede vezetését.

támogatta ezeket. A harccsoportoknak a Tyimtől DNY-ra levő jól kiépített „un. harckocsiárokállást" kellett leküzdeniük.[39]

A 17. gyalogezred parancsnokának csoportja reggel 6 órakor kezdte meg támadását, a csapatoknak kora délutánra sikerült elfoglalniuk a Gnyilinszkije Dvoritól keletre levő magaslatokat. Közben déltájban eleredt az eső. A tüzérség — amely reggel, a támadás megindulásakor még együttműködött a gyalogsággal — a teljesen felázott talajon képtelen volt a küzdőket követni. Az ütegek Gnyilinszkije Dvori vonalában lemaradtak. A további támadást be kellett szüntetni.

A 9. könnyű hadosztály másik harccsoportja is tért nyert kezdetben. A 17/II. és a 17/III. zászlóaljak támadása reggel 7 órakor indult Gnyiloje K területéről Sztanovoje felé. A még védekező szovjet alegységek fokozatosan feladva sűrűn kiépített állásaikat, viszonylag hamar visszavonulásra kényszerültek. A magyar zászlóaljak 12 órára megközelítették Sztanovojét. A községből és a tőle északabbra húzódó dombhátról leadott erős tüzérségi, aknavető- és géppuskatűz aztán megállásra kényszerítette a támadókat.

Az első vonalban kint járt hadtestparancsnok délután 16 órakor mindenütt beszüntette a 9. könnyű hadosztály támadását. Parancsot adott arra, hogy a könnyű hadosztály zömével július 1-én reggel a Tyimtől DNY-ra húzódó „un. harckocsiárokállással" szemben csoportosuljon, s Sztanovoje északi szegélyén csak egy zászlóalj maradjon vissza biztosításra.[40]

Estére a 9. könnyű hadosztály csapatai a tyimi műút, Sztanovoje, Sabelkoje (Tyim É 5 km) vonalig jutottak előre. *(7. sz. térképvázlat, 44—45. o.)* A III. hadtest hadműveleti osztályának vezetője, Székely László vezérkari őrnagy esti jelentésében kérte a hadseregparancsnokságtól a 9. könnyű hadosztály pihentetését a következő napra. A 3 napja tartó harcok után teljesen kimerült állapotba jutott magasabbegységet azonban további támadásra utasították.

A hadtest gyorsalakulatai, a 7. könnyű hadosztály arcvonalával szemben ütött résen átjutva 8 km-t tettek meg délkeleti irányban.

A VII. német hadtest ezen a napon a 6. magyar könnyű hadosztályával Korovenkánál, 387. német gyaloghadosztályával pedig Pogoshején még általában déli irányban támadott, de a továbbiakban már keleti irányt kellett felvennie. A 16. német gépesített hadosztály Jevroszimovkát elérve kilépett a VII. német hadtest, s vele együtt a magyar seregtest kötelékéből és a 4. német páncéloshadseregnek lett alárendelve. A 4. német páncéloshadsereg zöme ekkor már a Kasztornoje-Sztarij Oszkol vasútvonal mentén, Gorsecsnojénál vívott heves harcokat a szovjet páncélos erőkkel. Megindult a 6. német hadsereg támadása is. A seregtest déli szárnyáról kiinduló páncélos támadás gyorsan haladt előre, várható volt, hogy pár nap múlva Sztarij Oszkol környékén a szovjet csapatok körül bezárul a gyűrű. Ezért a Brjanszki Front seregtestjei — hogy elkerüljék a bekerítést — közben már megkezdték visszavonulásukat Gorsecsnoje—Nyizsnyedevick—Turovón át Voronyezs felé.[41]

A 2. magyar hadseregparancsnokság szándéka az így kialakult helyzet után az volt, hogy a seregtest balszárnyával mielőbb eléri Sztarij Oszkolt és a 6. német hadsereggel együttműködve megakadályozza a szovjet csapatok kicsúszását a gyűrűből. A hadseregparancsnokság Tyimnek és a körülötte levő magaslatoknak az elfoglalását továbbra is a III. hadtest csapatainak szánta. Ez azonban a 9. könnyű hadosztály kimerültsége miatt a következő napon sem látszott lehetségesnek.

Július 1-én a III. hadtest parancsnokának reggeli helyzetmegítélése az volt, hogy a hadtest csak akkor tud keleti irányban előretörni, ha Tyimet elfoglalja és Manturovót is eléri. Ezért úgy döntött, hogy a 9. könnyű hadosztályával rohammal leküzdi

39 HL VKF 4. oszt. 1943. 525/f. 11. sz. melléklet. Ún. harckocsiárokállás = egy megerősített szovjet védőállás elnevezése a korabeli magyar dokumentumok alapján.
40 Uo.
41 HL 2. hds. 6. fasc. 88. és 90. sz. naplómellékletek. HL 2. hds. 23. fasc.; *Kiss Miklós:* i. m. I. 116. o.

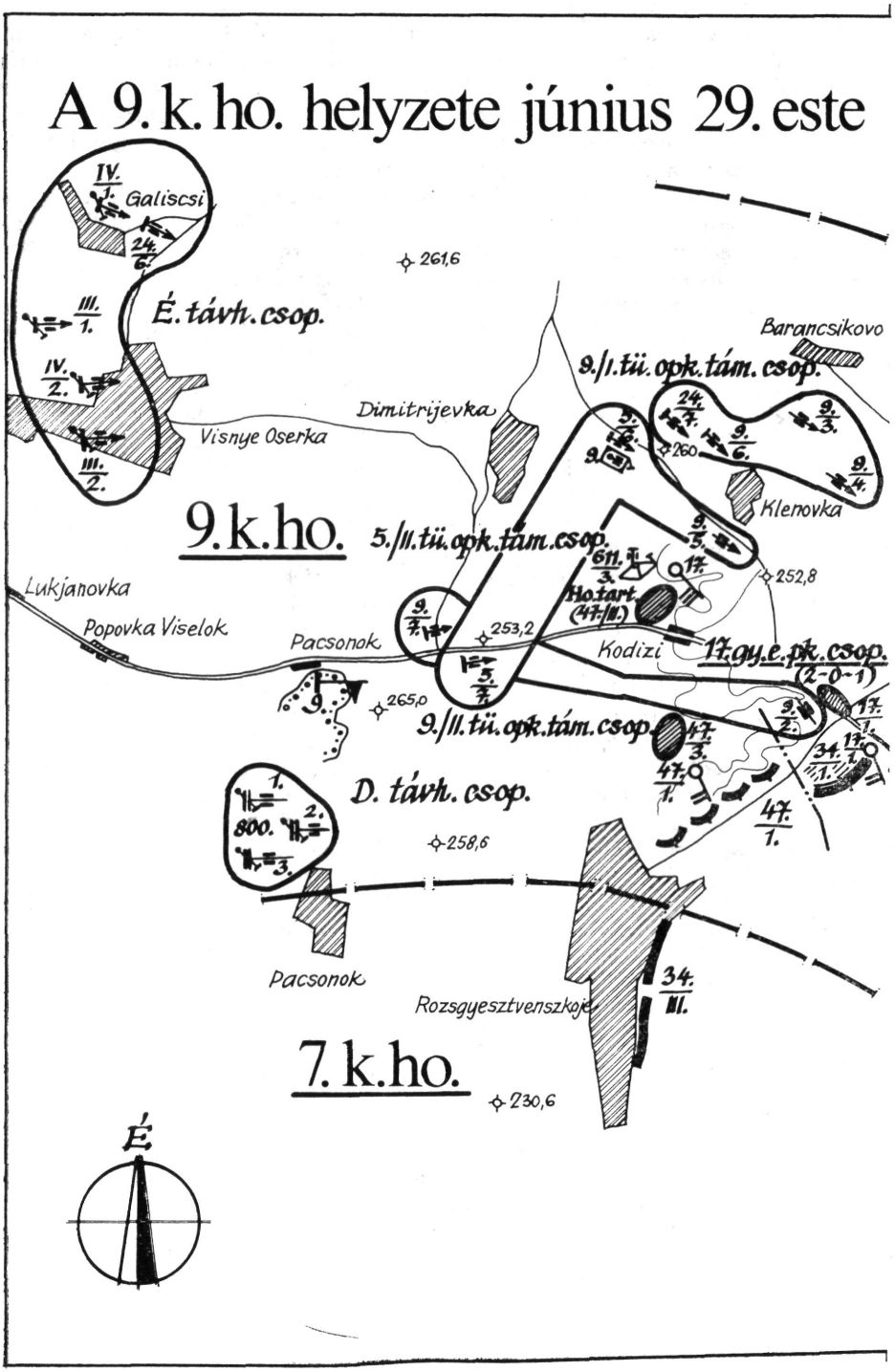
A 9. k. ho. helyzete június 29. este
IV. hg. Galiscsi
24. hk.
III. hg. 1.
É. távh. csop.
IV. hg. 2.
III. hg. 2.
261,6
Barancsikovo
9./I. tü. opk. tám. csop.
Dimitrijevka
Visnye Oserka
260
Klenovka
9.k.ho.
5./II. tü. opk. tám. csop.
611. hk. 3.
17.
252,8
Hotart (47/II.)
Lukjanovka
Popovka Viselok
Pacsonok
253,2
Kodizi
17. gy. e. tk. csop. (2-0-1)
265,0
9./III. tü. opk. tám. csop.
47. hk. 3.
47. hk. 1.
34. hk. 1.
17. hk. 1.
D. távh. csop.
800.
258,6
Pacsonok
Rozsgyesztvenszkoje
34. III.
7. k. ho.
230,6
É

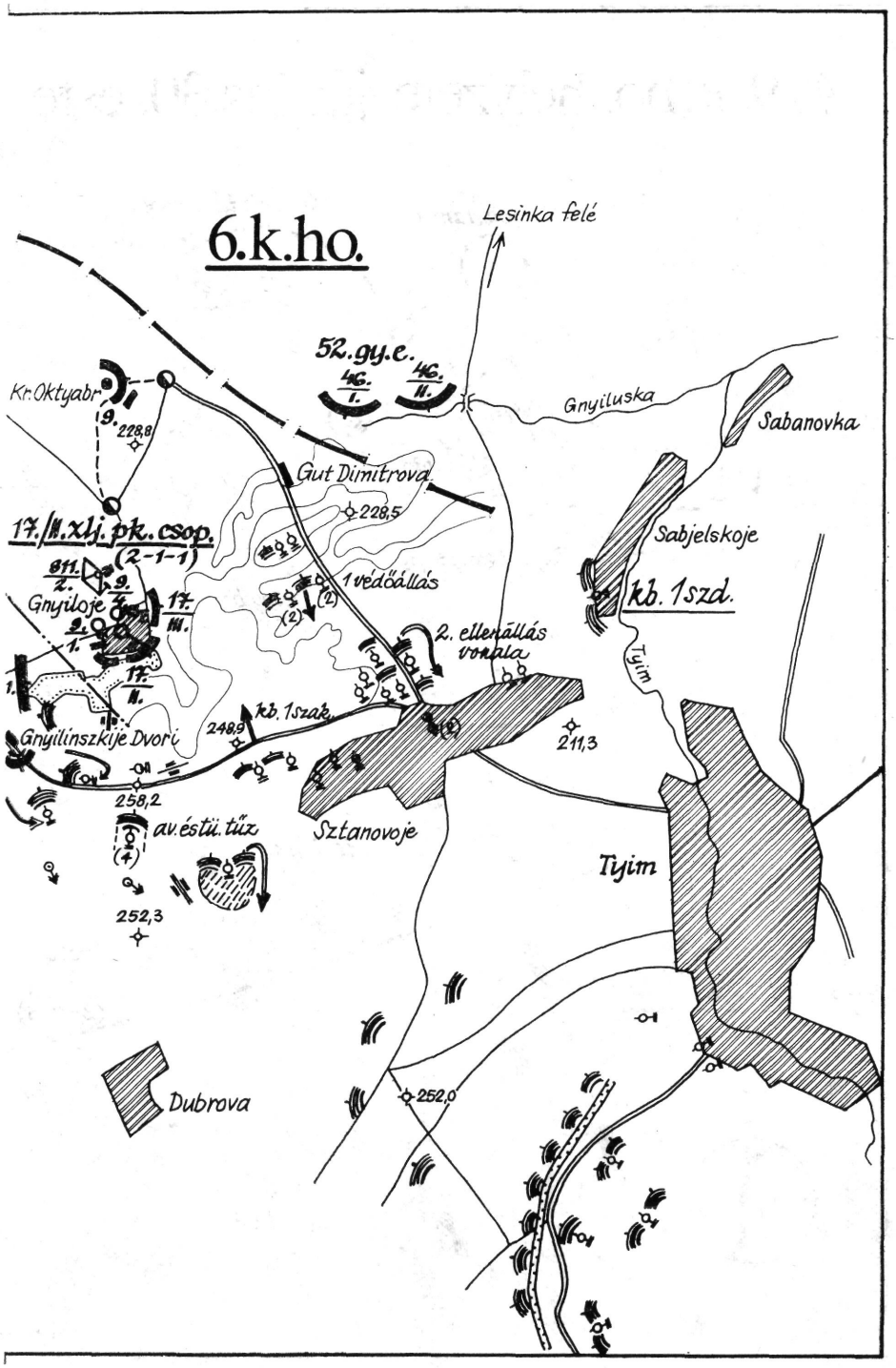
6.k.ho.
Lesinka felé
52.gy.e.
46. I.
46. II.
Kr.Oktyabr
9.
228,8
Gnyiluska
Sabanovka
Gut Dimitrova
228,5
17./II.xij.pk.csop.
(2-1-1)
Sabjelskoje
kb. 1szd.
811. 2.
9. 4.
17. III.
Gnyiloje
2. 1.
17. II.
1 védőállás
(2)
2. ellenállás vonala
Tyim
kb. 1szak.
248,9
211,3
Gnyilinszkije Dvori
258,2
av.éstü.tűz
(4)
Sztanovoje
Tyim
252,3
Dubrova
252,0

A 9. k. ho. helyzete június 30. este

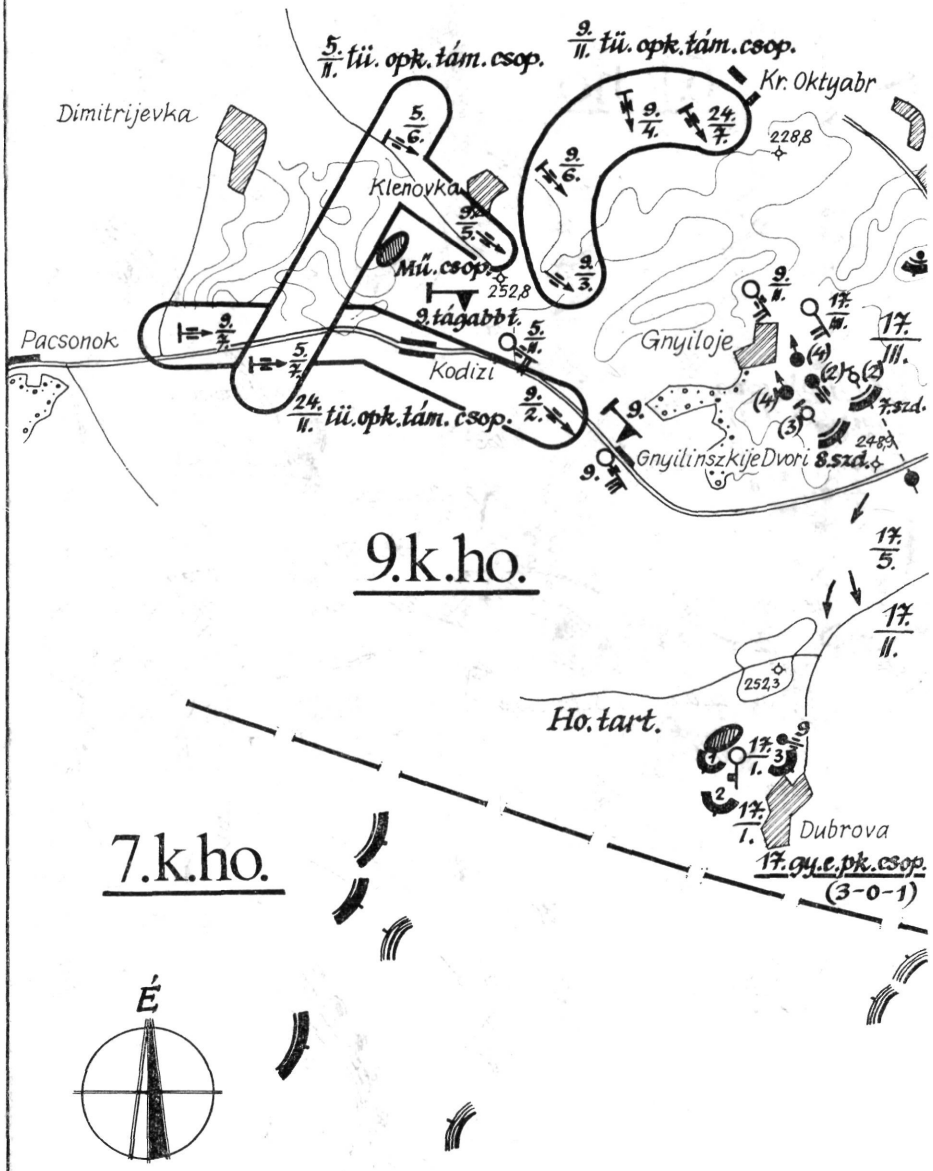

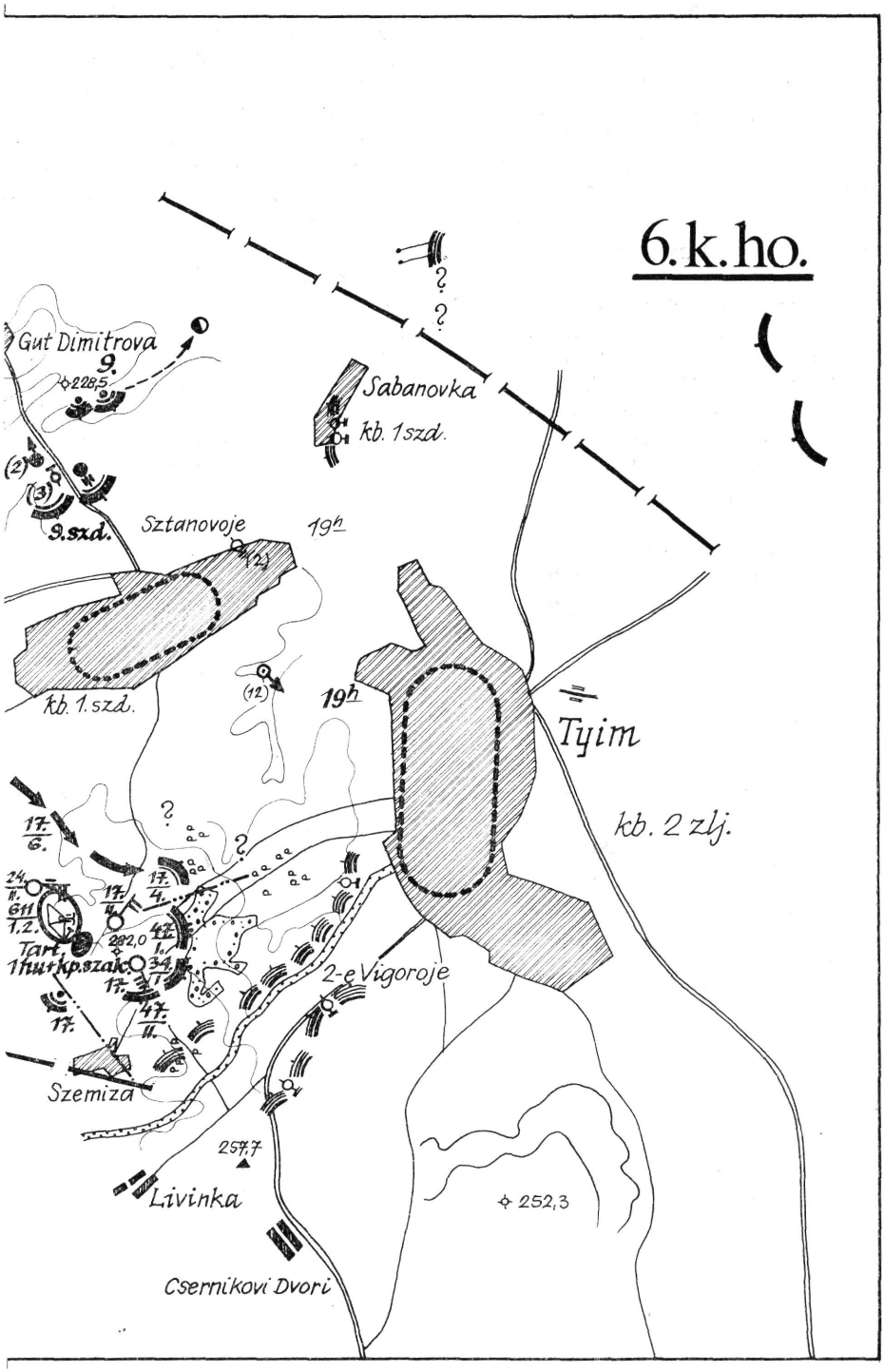
6.k.ho.
Gut Dimitrova
9.
228,5
Sabanovka
kb. 1szd.
(2)
(3)
9.szd.
Sztanovoje
19h
(2)
kb. 1.szd.
(12)
19h
Tyim
kb. 2 zlj.
17.
6.
24.
11.
611
1.2.
17.
4.
17.
11.
282,0
47.
1.
34.
1.
Tart.
1hu+kp.szak.
17.
17.
47.
11.
2-e Vigoroje
Szemiza
257,7
Livinka
252,3
Csernikovi Dvori

a Tyimtől DK-re húzódó „un. harckocsiárokállást", majd a 6. könnyű hadosztály két zászlóaljával közösen beveszi Tyim városát. Manturovót a Major-harccsoporttal és a 7. könnyű hadosztálytól kivont négy zászlóaljjal akarta elfoglalni. Később megváltoztatta fenti szándékát és a mielőbbi keleti irányú előretörés érdekében Tyim kikerülését javasolta. A hadseregparancsnokság Tyim elfoglalásáról nem kívánt lemondani és nem egyezett ebbe bele. Mind határozottabban sürgette ezenkívül a gyors keleti irányú előrenyomulást is, ugyanis a 6. német hadsereg helyzetéről ismeretessé vált, hogy a XXIX. hadtestének gyorsalakulatai Sztarij Oszkol felé tartanak és már hídfőt képeztek az Oszkol folyón. A hadseregparancsnokság szükségesnek tartotta a magyar csapatok felzárkózását ebbe a térségbe, hogy a szovjet csapatok köré vont gyűrű bezárható legyen.[42]

A Tyimnél visszamaradt erős szovjet utóvéd csapatok ellenállásán azonban ezen a napon is megtörtek a III. hadtest 9. könnyű hadosztályának rohamai.

A magyar csapatok a tyimi „harckocsiárokállás" elleni, hajnali támadását a tüzérség felzárkózásának és lőszerutánpótlásának lemaradása miatt késő délutánra, 18 órára halasztották. Az alegységeknek ez ideig fel kellett deríteniük a szemben álló erők nagyságát és elhelyezkedését. Egy ilyen felderítő vállalkozás során a 17/III. zászlóalj előbb harcjárőreivel, majd az egész állományával Sztanovojén át nyugat felől behatolt Tyimbe. A házakban védelemre berendezkedett szovjet csapatok erős tűzhatása miatt azonban alegységei újra visszahúzódtak, s a Sztanovojétól délre levő magaslatokon beásták magukat.

A 9. könnyű hadosztály támadása a „harckocsiárokállás" ellen 18 órakor 13 üteg ötperces tűzcsapásával kezdődött. Az ígért stukatámadás elmaradt. Ez a szovjet „un. harckocsiárokállás" a tyimi szovjet védővonal legjobban kiépített szakasza volt. Nem vette körül a várost, csak délnyugat felől védte. Ebben az állásban a jól rejtett, betonba beépített lövegek és páncéltörő ágyúk oldalazó tüzelésre is képesek voltak. A védőállást a magyar alegységek kellő felderítés nélkül, arctámadással próbálták elfoglalni. Dittrich Géza alezredes, a 17. gyalogezred parancsnoka célszerűbbnek látta a 7. könnyű hadosztály arcvonala felőli támadást, azonban javaslatát elvetették. A harcba vetett 47/II. és 47/I. zászlóaljak támadása alig 200 méteres térnyerés után a védők heves tüzérségi és aknavető tüzében elakadt. A csapatok még a peremvonalat sem érték el s máris súlyos veszteségeket szenvedtek. A fáradt, erős tűz alatt álló, erkölcsileg megrendített legénység visszaszaladt. A helyszínen levő Ujlaki vezérőrnagy a szárnyak támogatására bevetette tartalékait, a 17/I. és a 17/II. zászlóaljakat, a 17. gyalogezred parancsnokának javaslatára azonban 20 órakor parancsot adott a sikertelen támadás beszüntetésére.[43] *(8. sz. térképvázlat, 48—49. o.)*

Míg a III. hadtest 9. könnyű hadosztálya továbbra is Tyim előtt állt, s a 7. könnyű hadosztálya és a Major-csoport Manturovo felé közeledett, a VII. német hadtest csapatai az Oszkol folyó völgyében Sztarij Oszkol közvetlen közelébe értek.

A 40. szovjet hadsereg ezen a napon adta ki visszavonulási parancsát a magyar seregtesttel szemben álló alegységeinek, figyelmeztetve ezeket a Sztarij Oszkolnál fenyegető átkarolás veszélyére.[44]

Július 2-án a német és magyar magasabbegységek igyekeztek mindenütt a már visszavonuló szovjet csapatok útját elvágni. A Weichs—Seregcsoport feladata ennek megfelelően az volt, hogy gyors részeinek zömével érje el Voronyezst, belső szárnyával Szinyije Lipjagit, gyalog részével pedig Sztarij Oszkol területét foglalja el.[45]

42 HL 2. hds. 5. fasc. 94. sz. naplómelléklet.
43 HL VKF 4. oszt. 1943. 525/f. 11. melléklet.
44 HL 2. hds. 5. fasc. 94. sz. naplómelléklet. *Palkovits József:* Szükségmegoldások a golyószóró és nehézpuska tüzelési magasságának emelésére. *Magyar Katonai Szemle*, 1943. 10. sz. 128. o.
45 HL 2. hds. 6. fasc. 681. sz. naplómelléklet. HL 2. hds. 5. fasc. 99. sz. naplómelléklet.

A III. hadtest a délelőtt folyamán nem tudott előbbrejutni a 9. könnyű hadosztály arcvonalán. A szovjet utóvéd csapatok a visszavonulásuk előkészítése érdekében hajnaltól erős aknavető- és tüzérségi tűz alá vették a magyar állásokat. Déltájban a tüzérségi tűz fokozódott, majd megszűnt. 13 órakor a 47/I. zászlóalj kiküldött harcjárőrei akadálytalanul átnyomultak az „un. harckocsiárokálláson." A védők már visszavonultak. Közben a 6. könnyű hadosztály Tyim bekerítésére visszamaradt 22. gyalogezredének részei 12 órakor kelet felől benyomultak a városba. Parancsnoka, Haynal Alajos ezredes kitűzette a zászlót a templomtoronyra és a „Tyim oroszlánja" elnevezést adományozta önmagának. A város reggel 6 óra óta már üres volt. Tyim megszállása után a 2. magyar hadseregparancsnokság kiadta intézkedését a szovjet csapatok üldözésére. A III. hadtestnek ezek után gyors ütemben a tyim—sztarij oszkoli út mentén kellett előretörnie.

A hadtest 7. könnyű hadosztálya e napon kezdte meg támadását a még visszamaradt szovjet utóvédek ellen. Sikeres előrenyomulásuk következtében estére a hadtest gyorslépcsőjével együtt elfoglalták Manturovo községet.[46] *(9. sz. térképvázlat, 50—51. o.)*

A szovjet utóvéd csapatok ez idő alatt igyekeztek kijutni a Sztarij Oszkoltól délre még nyitva maradt résen. A VII. német hadtest csapatai ugyanis még nem tudták elfoglalni a várost. A 387. német gyaloghadosztály átkelve az Oszkolon estére Kaplinóig 6. magyar könnyű hadosztály pedig a német gyaloghadosztály mögött Jasztrebovkáig jutott csak előre.[47]

Felvonulás a Donhoz

Július 3-tól megkezdődött a III. hadtest csapatainak gyors ütemű meneteltetése keleti irányban. A 2. magyar hadseregparancsnokság — a Weichs—Seregcsoport utasítására — még a reggeli órákban úgy intézkedett, hogy a hadtest minden kivonható, gyorsan mozgó gépesített része irányíttassék a VII. német hadtest után. A többi részt általában az Oszkol folyót kísérő magaslatokon át a legrövidebb úton szintén Sztarij Oszkol felé meneteltették.

A szovjet utóvédek köré vont gyűrű végül is este 19 órakor zárult be, amikor a 16. német gépesített hadosztály élei Sztarij Oszkoltól 10 km-rel délre összeköttetésbe léptek a 6. német hadsereg 389. gyaloghadosztályával.[48] A bekerítés veszélyének idejében történő felismerése következtében a szovjet csapatok zömének sikerült kicsúsznia a gyűrűből és még nyitva állt előttük az út Voronyezs felé.

Július 4-én a III. hadtest csapatai kisebb bekerített szovjet csapatrészek megsemmisítéséhez fogtak, melyek még fel-felbukkantak a Sztarij Oszkolt övező erdőkben. A VII. német hadtest zömét Sztarij Oszkolból Gorsecsnoje felé irányították. A 6. magyar könnyű hadosztály azonban még csak ezen a napon érkezett be Sztarij Oszkolba.

A leggyorsabban előretörő 4. német páncéloshadsereg alakulatai e napon érték el a Dont. A 24. páncéloshadosztály Gremjacsjénál, a Grossdeutschland gépesített hadosztály pedig Szemilukinál jutott ki a folyóhoz. A 6. német hadsereg, miután az „oszkoli zsák" bezárult, részeivel folytatta ennek a megtisztítását. A többi alakulataival pedig a magyar seregtesttől délre, keleti irányban tört előre.

A nap folyamán a 2. magyar hadseregparancsnokság tájékozódott csapatai további feladatairól. A Weichs—Seregcsoport parancsnokságtól azt az utasítást kapta, hogy minden lehetséges erejével nyomuljon előre kelet felé. Bal sávhatára Sztarij Oszkol É., Voronyezs és a Don folyók összefolyásánál lesz, jobb sávhatárát pedig majd később fogják megadni. A folytatólagosan kiérkező — a IV. magyar hadtest

46 HL Tanulmányok és visszaemlékezések gyűjtője — 2804. *Dr. Vámossy József:* Emlékeim a 2. magyar hadseregről (kézirat). 38. o.
47 HL 2. hds. 5. fasc. 102. sz. naplómelléklet.
48 HL 2. hds. 23. fasc.; *Kiss Miklós:* i. m. I. 133. o. HL 2. hds. 5. fasc. 115. sz. naplómelléklet.

A 9. k. ho. helyzete július 1. este

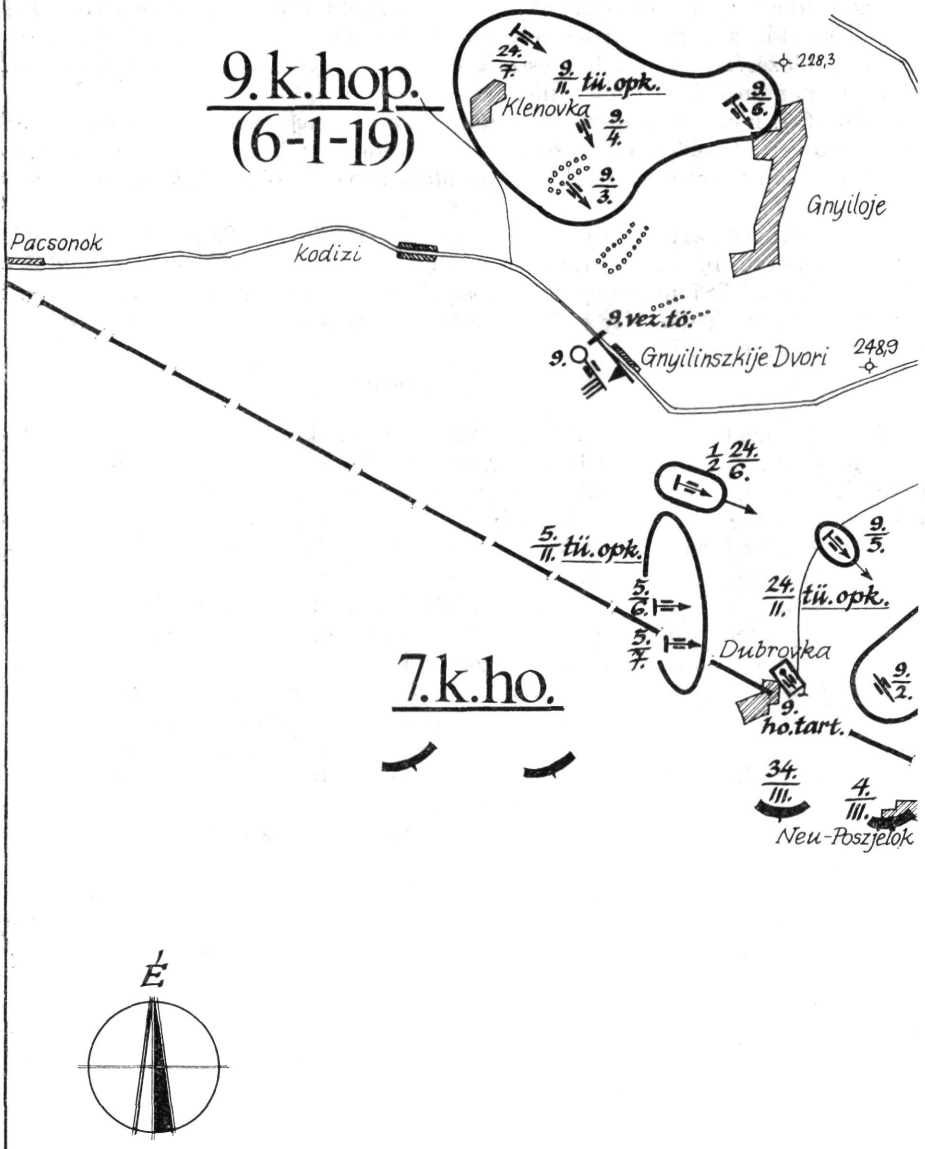

8. sz. térképvázlat

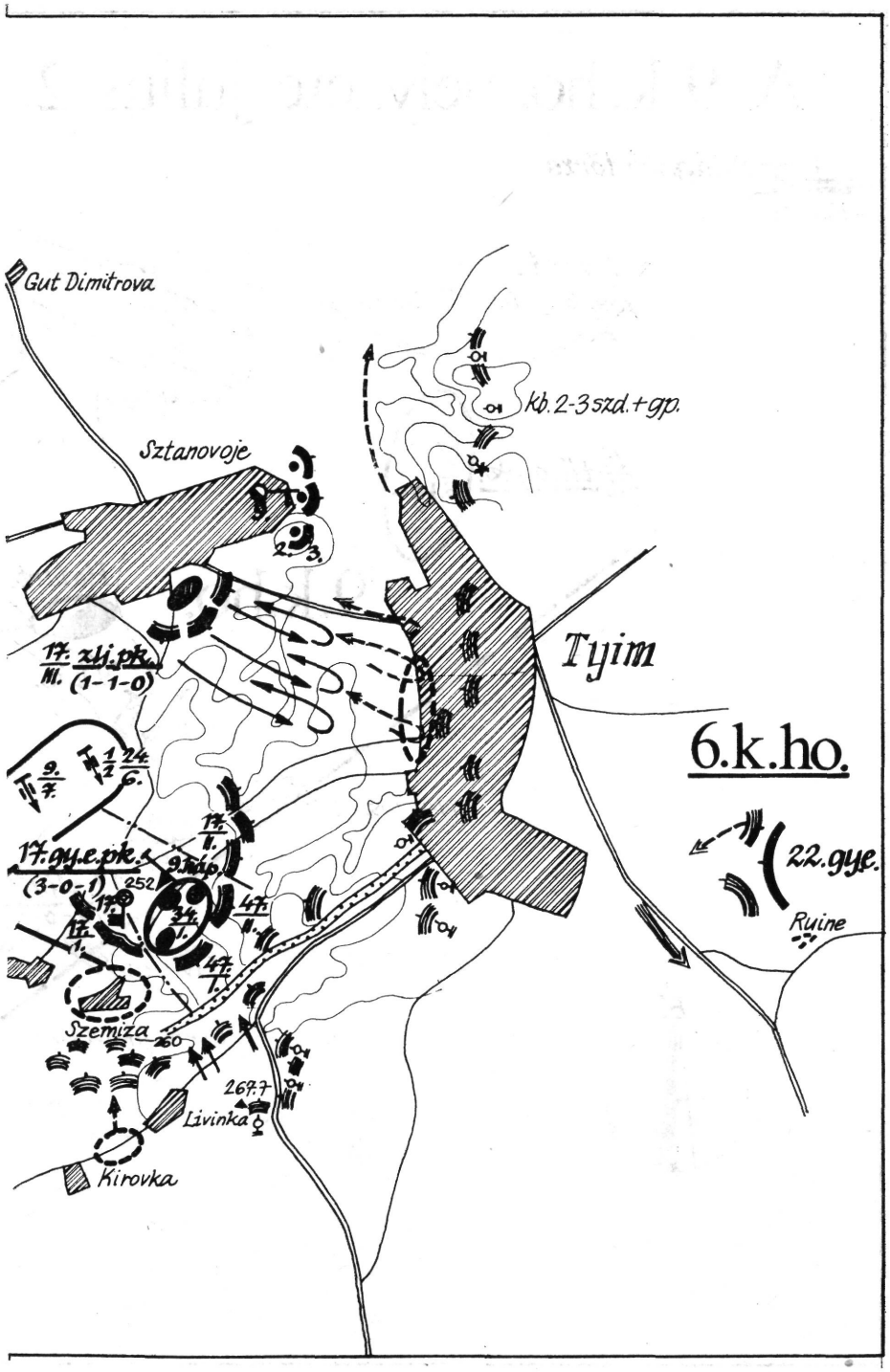

A 9. k. ho. helyzete július 2.

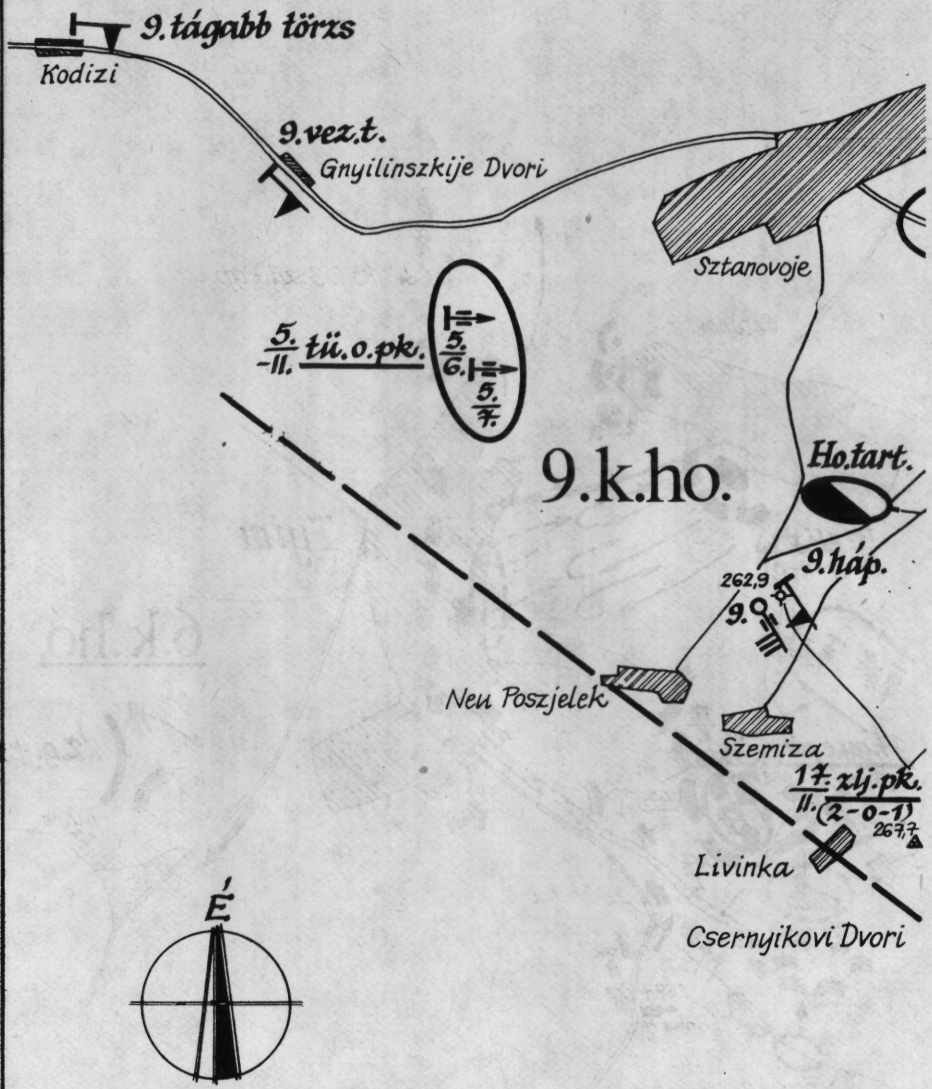

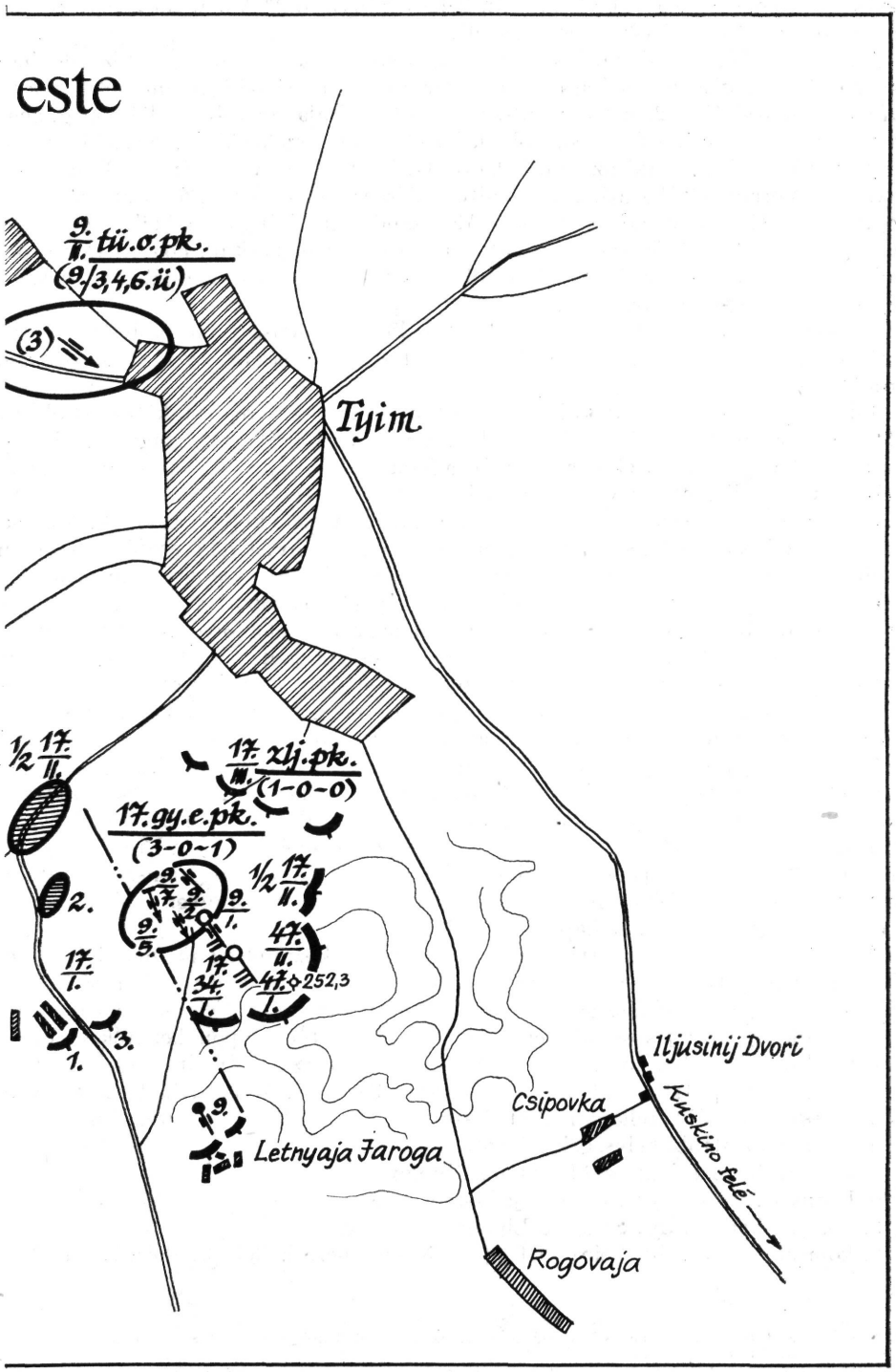
este
9./II. tü.o.pk.
(9./3,4,6.ü)
(3)
Tyim
1/2 17./II.
17./III. zlj.pk.
(1-0-0)
17.gy.e.pk.
(3-0-1)
1/2 17./II.
2.
9./7.
9./2.
9./1.
9./5.
17./I.
17./34./I.
47./II.
47./I.
252,3
3.
1.
9.
Letnyaja Jaroga
Iljusinij Dvori
Csipovka
Kuskino felé
Rogovaja

gyalogmenetben felvonuló alakulatait megelőző — VII. magyar hadtest könnyű hadosztályait nyomban a III. hadtest után kellett irányítani.[49] A magyar seregtest hadműveleteinek első szakasza ezzel lezárult.

Július 5-én Jány vezérezredes — a felettes német parancsnokság intézkedésének megfelelően — kiadta utasításait a magyar seregtest második hadműveleti szakaszának feladatairól. A 2. magyar hadsereg teendőit általában abban jelölte meg, hogy vegyen részt az Oszkol és a Don folyók közötti területen körülzárt szovjet csapatok megsemmisítésében, majd az élen haladó III. hadtestével vegye át a Don folyó védelmét Voronyezstől a másik két hadtest kiérkezéséhez mérten fokozatosan Korotojakig. A III. hadtestnek általában Alekszandrovka irányában kellett előrenyomulnia a Don felé. Előrevetett csapatai azt a feladatot kapták, hogy a Donon átkelve végezzenek felderítő vállalkozásokat és több helyen rombolják szét a szvoboda—voronyezsi vasútvonalat.[50]

Július 5. és 6. a felváltásokkal és a kisebb előrenyomulással telt el. Jelentős harccselekmény nem történt. A Sztarij Oszkoltól DNY-ra bezárt szovjet csapatok az erdőkbe húzódtak.

Július 6-ától a német alakulatok kiváltak a magyar seregtest kötelékéből, s a III. magyar hadtest is visszakapta 6. könnyű hadosztályát. A 2. magyar hadseregparancsnokság Sztarij Oszkolba tette át a főhadiszállását, a Major—csoport pedig már csak pár kilométerre volt a Dontól.

Közben a 4. német páncéloshadsereg arcvonalán megélénkültek a harcok. A német seregtest elől ezideig kitértek a szovjet csapatok. A szovjet hadvezetés július 5-én azonban kissé megkésve bevetette ellene a fronttartalék 5. harckocsihadsereget, amelynek a Dontól nyugatra el kellett vágnia a német páncéloscsoport közlekedési útvonalait és egyidejűleg meg kellett akadályoznia annak átkelését a folyón. A továbbiakban Zemljanszk és Hohol körzetének elérése után biztosítani kellett a 40. szovjet hadsereg balszárnyának visszavonulását Gorsecsnojén át. A vezetési bizonytalanság, valamint a kellő tüzérségi és légi támogatás hiánya miatt a seregtestnek azonban nem sikerült erős csapást mérni a Voronyezst fenyegető német csapatokra. Mivel a 6. német hadsereg részeivel július 6-án kijutott a Donhoz, nemcsak a Délnyugati, hanem a Déli Front háta is veszélybe került. A seregtestnek a 4. német páncéloshadsereggel való remélt egyesülése Voronyezs alatt újabb szovjet alakulatok körül zárta volna be a gyűrűt. Az 5. szovjet harckocsihadsereg ütközetbe lépésével azonban elért annyi eredményt, hogy jelentős német erő lekötésével lehetővé tette a Brjanszki Front csapatainak egy hosszú folyosón való kijutását a gyűrűből. A voronyezsi védelem megszervezésére is nyertek pár napot a szovjet csapatok.

A III. hadtest gyorscsoportja a magyar csapatok közül elsőként, már július 7-én elérte a Dont.[51] Gremjacsjénál foglalt hídfőállást. Mivel a hadtest könnyű hadosztályait a szovjet ellenállási gócok felszámolása kötötte le, a Weichs—Seregcsoportparancsnokság erőteljes sürgetésére csak a fent említett napon kezdték el menetüket a Don irányába. Az utasítás értelmében az eléggé leharcolt és elcsigázott 9. könnyű hadosztály 140, a 6. könnyű hadosztály 115, a 7. könnyű hadosztály pedig 130 km-es út előtt állt, pihenő nélkül. Napi 25—30 km-t kellett megtenniük. Az első menetnapon az alábbi helységekig jutottak el:

7. könnyű hadosztály: Szoldatszkoje, Repjevka
6. könnyű hadosztály: Rogovatoje, Isztobnoje
9. könnyű hadosztály: Szinyije Lipjagi.
9. könnyű hadosztály: Szinyije Lipjagi. Július 9-ére kellett kiérkezniük a folyóhoz.[52]

49 Uo.
50 HL 2. hds. 4. fasc. sz. n. i. Dénes Jenő százados hadiakadémiai hallgató jelentése, 4. sz. melléklet.
51 HL 2. hds. 5. fasc. 128/c. sz. naplómelléklet.
52 HL 2. hds. 5. fasc. 129/a. és 133. sz. naplómellékletek. HL 2. hds. 23. fasc.; *Kiss Miklós:* i. m. I. 158. o.

Közben a 6. német hadsereg alakulatai Korotojaknál hídfőt képeztek a Donon. A 4. német páncéloshadsereg részei (24. páncéloshadosztály, 16. és a Grossdeutschland gépesített hadosztály) pedig az észak felől támadó szovjet csapatok ellen és Voronyezs elfoglalásáért harcoltak. A város védőinek szívós ellenállása a német csapatokat megakadályozta abban, hogy elvágják a Moszkvába vezető közlekedési és vasúti útvonalakat.

A hadművelet során kialakult helyzet a magyar csapatok gyors előrenyomulását követelte meg. Egyrészt, hogy az előrevetett német páncélos és gépesített magasabbegységek ennélfogva a Don partján mielőbb felválthatók legyenek, másrészt azok elvonulása során oldalukat biztosítottnak tudják. A német nyári hadjárat harmadik fázisában ugyanis a 4. német páncéloshadsereg és a 6. német hadsereg délkeleti irányú, Kaukázus felé tervezett előretörése szerepelt.[53] Az elvonulásuk utáni vákuum kitöltésére a 2. német hadsereg Voronyezstől északi, a 2. magyar hadsereg pedig ettől déli irányban rendeltetett a Don folyó vonalához.

A III. hadtest könnyű hadosztályai végül is július 10-ére érték el a Dont és átvették a német csapatoktól a Voronyezs és Potudany folyók közötti partszakasz védelmét.[54] Egyes helyeken nem volt szükség felváltásra, mivel a csapatok teljesen üres szakaszra érkeztek ki. A hadtest védelmi vonalának bal szárnyán a 9. könnyű hadosztály, középütt a 6. könnyű hadosztály, jobb szárnyán pedig a 7. könnyű hadosztály csapatai helyezkedtek el. A Major—csoportot feloszlatták, alegységeit visszairányították eredeti alakulataihoz.

A III. hadtest védelmi szakaszától délre fokozatosan kiszélesedő doni arcvonalszakaszon a később kiérkező VII. majd IV. magyar hadtest csapataira várt a német magasabbegységek felváltása. Számítani lehetett arra, hogy a magyar seregtest arcvonala egyre jobban kibővül déli irányban. A magyar könnyű hadosztályok védelmi szakaszának helyét és alárendeltségét a seregtesten belül a Donhoz való kiérkezésük sorrendje határozta meg a későbbiekben. A német hadosztályok teljes felváltása csak július végére, augusztus elejére fejeződött be a végül Pavlovszkig elhúzódó, hosszú arcvonalon. A 2. magyar hadsereg kiszállítása ugyanis elhúzódott és hosszú gyalogmenetre ítélt alakulatainak lassúbb ütemben történt az előrevonása.

A visszavonuló szovjet csapatok a Don nyugati partján több helyütt megvetették a lábukat. Már július 8-ától megkezdték két fontos hídfőjük kiépítését, Urivnál és Korotojaktól északra. A Weichs—Seregcsoport-parancsnokság a kiérkező magyar magasabbegységekre bízta ezen keményen ellenálló szovjet csoportok leküzdését.

A Donhoz való kiérkezése után a III. hadtestnek megkezdődött a hét hónapig tartó folyamvédelme. A július 10-ével lezáruló támadó hadműveletek és a gyorsított menetek alaposan megviselték a hadtest alakulatait. Ez a megállapítás különösen vonatkozott a 9. könnyű hadosztály csapataira, melyek a Tyim városáért folytatott 4 napos harc fő részesei voltak. Sávjuk előtt húzódott a szovjet csapatok műszakilag egyik legjobb kiépített 10—15 km-es mélységű védelmi állása. Míg a német gyorsélek több helyütt visszavonulásra kényszerítették a szovjet csapatokat, a jól járható irányokban létrehozott, műszakilag is megfelelően kiépített támpontjaikban a támadók lekötése és késleltetése céljából azok szívós ellenállást tanúsítottak. Ilyen támpont volt a tyimi is, mely leküzdéséért a 9. könnyű hadosztály elvesztette személyi állományának 20%-át.[55]

A harcok során megmutatkozott, hogy a hadtest különböző fegyvernemei között nem volt meg az összeszokottság. Kiütköztek egyes kiképzési hiányosságok is.

53 HL 2. hds. 5. fasc. 130/a. sz. naplómelléklet.
54 HL 2. hds. 5. fasc. 136. sz. naplómelléklet.
55 HL 2. hds. 7. fasc. sz. n. i. A 2. magyar hadsereg főszállásmestere, Makray Sándor vezérkari ezredes által készített jelentés adatai nem teljesek. Erre utalás történt az irat végén is.

A támadás alatt a gyalogság és a tüzérség csak ritkán találta meg az összhangot, mivel a tüzérség felzárkózását végig hátráltatta a felázott, nedves talaj. A gyalogalegységek erős ellenállásba ütközve nem vártak arra, hogy szervezetten, kellő tűztámogatás mellett induljanak a további támadásra, hanem mindenféle támogatás nélkül próbáltak előretörni, amely súlyos veszteségek okozója lett. A legénység nem használta ki a terep adottságait, tömörült, ahelyett, hogy laza alakzatban maradt volna. A megállások alatt sem ásta be magát. Gyakoriak voltak a pánikjelenségek. Az összeköttetés és híradás, mihelyt a csapat megmozdult, csődöt mondott. A kötelékek ugyanis csak technikai eszközökre (távbeszélő, rádió) alapozták összeköttetéseiket, futárokat ritkán alkalmaztak. A térképek hiánya is akadályozta a helyzet jó áttekintését. A csapatok gyakran elhagyták a kijelölt sávjaikat.

A 2. magyar hadsereg főszállásmesterének jelentése alapján a III. hadtest véres vesztesége a következőképpen oszlott meg június 28. és július 10. között:

VI. 28.	— 533 fő
VI. 29.	— 401 fő
VI. 30.	— 350 fő
VII. 1.	— 376 fő
VII. 2.	— 333 fő
VII. 3.	— 70 fő
VII. 4.	— 4 fő
VII. 5.	— 334 fő
VII. 6.	— 2 fő
VII. 7.	— 25 fő
VII. 8.	— 7 fő
VII. 9.	— 10 fő
VII. 10.	— —
	2468 fő.[56]

A már a felvonulásuk és a kezdeti harcaik alatt kimerült, elcsigázott magyar csapatok azonnal védelmi állásba rendeltettek a Donnál. A kilenc könnyű és egy páncélos-hadosztály közül hatnak kellett részt vennie a július 18-ától folytatott és szeptember 15-éig tartó un. hídfőharcokban, melyek még inkább csökkentették a seregtest harci erejét.

Петер Сабо

УЧАСТИЕ III-ГО КОРПУСА 2-ОЙ ВЕНГЕРСКОЙ АРМИИ В НЕМЕЦКОЙ ОПЕРАЦИИ НА ВОСТОЧНОМ ТВД РАННИМ ЛЕТОМ 1942 ГОДА

(28 июня — 10 июля 1942 года)

Резюме

Наступательные операции немцев, предприятые на восточном фронте ранним летом 1942 года, имели также один казавшийся «незначительным» венгерский аспект. Меньшую часть 2-ой венгерской армии, первой прибывшей на оперативную территорию, бросили в бои немеской «Голубой операции», начатой 28 июня 1942 года, поставив её между двух немецких корпусов.

Командование немецкой армейской группы, руководившее наступлением, в интересах обеспечения непрерывности наступления, требовало от части венгерского корпуса, груп-

56 Uo.

пировавшегося к востоку от Курска, а именно от III-го корпуса и нескольких корпусных и армейских — главным образом артиллерийских — частей если и не такого быстрого, но решительного продвижения. Наступательные операции, проводившиеся до 10 июля на венгерском участке фронта, и ускоренные марши к реке Дон основательно измотали гонведские части. Это особенно касалось 9-ой легкой дивизии, которая была главной ударной силой четырехдневного боя, который вели за город Тим. Перед её рубежами проходила одна наиболее хорошо оборудованная в инженерном отношении оборонительная позиция советских войск глубиной 10—15 км. Поэтому в центре статьи рассматриваются главным образом события этих 4 дней. Это наступление, стоившее тяжелых потерь, вошло в венгерскую военную историю под названием т.н. «тимского прорыва».

Второе «испытание» венгерских войск (первое имело место летом 1941 года — на восточном фронте принесло целый ряд уроков. В боях летом 1942 года проявились не столько неудовлетворительность вооружения и оснащения, а в первую очередь недочеты боевой подготовки и отсутствие военного опыта. Более поздние оценки, составленные на основании боевых донесений, сообщения генерального штаба стабили в вину войскам главным образом эти недостатки. Тем войскам, которые незадолго до их прибытия на фронт, получили кратковременное, 3—4-недельное «свыкание», подготовку, и являлись частями такой армии, в составе которой после её «оживления 1938 года» более серьезные крупные учения в масштабах страны не проводились.

Péter Szabó

TEILNAHME DES III. ARMEEKORPS DER UNGARISCHEN 2. ARMEE AN DER DEUTSCHEN KRIEGSOPERATION IM FRÜHSOMMER 1942 AN DER OSTFRONT

(28. Juni—10. Juli 1942)

Resumee

Die deutschen Angriffsoperationen, die im Frühsommer 1942 an der Ostfront eingeleitet wurden, hatten auch eine ungarische Beziehung, obgleich diese eine „geringe Bedeutung zu haben scheint". In den am 28. Juni gestarteten Kämpfen der deutschen „Operation Blau" wurde nämlich auch der kleinere Teil der ungarischen 2. Armee eingesetzt, der als erster im Operationsgebiet eintraf und zwischen zwei deutsche Heereskörper eingeteilt wurde.

Zur Sicherung der Kontinuität der Offensive verlangte das den Angriff leitende deutsche Armeeoberkommando von dem südlich von Kursk gruppierten ungarischen Heereskörperteil, namentlich dem III. Armeekorps sowie von einigen armeekorps- bzw. armeedirekten (vor allem Artillerie-) Truppen, einen — wenngleich nicht in gleich schnellem Tempo wie der der Deutschen verlaufenden, jedoch — dezidierten Vorstoß. Die am 10. 7. agbeschlossenen Angriffsoperationen auf dem ungarischen Frontabschnitt und die beschleunigten Märsche zum Don nahmen die Honvédtruppen stark mit. Das gilt besonders für die 9. leichte Division, die die Hauptbeteiligte am viertägigen Kampf um die Stadt Tjim war. Vor ihrer Zone zog sich eine der technisch am besten ausgebauten Verteidigungsstellungen der sowjetischen Truppen, die etwa 10—15 km tief war. Im Mittelpunkt der Abhandlung stehen nun vor allem die Ereignisse dieser vier Tage. Dieser Angriff, der mit schweren Verlusten verbunden war, wurde in der ungarischen Kriegsgeschichte als der sog. „Durchbruch bei Tjim" bekannt.

Die zweite Prüfung der ungarischen Truppen an der Ostfront — nach der ersten im Sommer 1941 — war äußerst aufschlußreich. In den Kämpfen im Frühsommer 1942 zeigten sich nicht nur die Mängel an Bewaffnung und Ausrüstung, sondern vor allem die an Ausbildung sowie Kriegserfahrungen. Auch in den später aufgrund der Kampfberichte zusammengestellten Einschätzungen und Informationen für den Generalstab wurden in erster Linie die letzteren Mängel den ungarischen Truppen als Schuld angerechnet, jenen Truppen, die vor ihrer Ankunft auf dem Kriegsschauplatz knappe 3 bis 4 Wochen aneinandergewöhnt sowie ausgebildet wurden und Einheiten einer Armee waren, in deren Verband seit ihrer „Wiederbelebung" im Jahre 1938 keine ernsten landesweiten Manöver stattfanden.

KÖZLEMÉNYEK

PARÁDI JÓZSEF

A MAGYAR KIRÁLYI CSENDŐRSÉG HATÁRŐRIZETI FELADATAI 1891—1914

A határok őrzésének módjai, formái mindig tükrözték országunk szuverenitását, illetve társadalmi, politikai és gazdasági helyzetét. Mindezek figyelembevételével határőrizetünk fejlődésében a dualizmus kora kulcsfontosságú időszak. Alapvetően két tényező miatt volt nagy jelentősége e kornak a magyar határőrizet történetében.

Az egyik ilyen tényező a nemzeti alapokon nyugvó, az ország szuverenitásából fakadó önálló magyar határőrizeti struktúra kiépülése. A magyar történelem sajátos alakulásából adódóan a mohácsi csata után az ország hosszú időre elvesztette teljes szuverenitását.

Ennek az volt a következménye, hogy a török kiűzése után — az ország egységének helyreállítását követően — sem jöhetett létre nemzeti határőrizeti szerv, mert az úgynevezett katonai határőrvidék a Habsburg-birodalom hadseregének speciális részeként működött. A határőrvidéket a török veszély elleni védekezésül hozták létre és a Török- és Habsburg-birodalom határain funkcionáltatták, zömében nemzetiség lakta területen.[1] A magyarországi rendek azonban sérelmesnek tartották, hogy a Szent István koronája alá tartozó területek egy része felett, a katonai határőrvidék területén, a császári hadsereg rendelkezett. Az uralkodó a Kárpát-medence e részén a hatalmat a magyar uralkodó osztály mellőzésével gyakorolta. A vármegyék fennhatóságának, a birtokosok jogosultságainak kiterjedése — a katonai határőrvidéket illetően — évszázados huzavona tárgyává vált. Az uralkodók általában elvileg elismerték a magyar igényeket, ám a katonai határőrvidék fennállása idején azok realizálását nem tartották lehetségesnek. A Habsburg-ház — birodalmának külső erőkkel szembeni védelme mellett — magyarországi pozíciójának egyik erősítő tényezőjét is látta a katonai határőrvidék fenntartásában.

Az erdélyi határőrvidék megszüntetése után sem alakulhatott ki az ország államapparátusába tartozó határőrizeti szerv, hanem összbirodalmi vámfeladatokat végrehajtó szervezeteket alakított ki a császár Erdély és Havasalföld határán, melyek a bécsi adminisztráció alá tartoztak.[2] Magyarországnak az osztrák örökös tartományok irányában határőrizeti szerve nem volt.

Az 1848—49-es szabadságharc leverését követően a neoabszolutizmus időszakában a meglévő magyar hatóságokat is megszüntették, helyükbe az osztrák államapparátus lépett.

1 MTT 1873/XVIII. tc. indoklása. A jegyzetekben alkalmazott rövidítések feloldását l. a *Függelék*ben!
2 *Dr. Szita János:* A burzsoá pénzügyi jog és pénzügyigazgatás kezdete Magyarországon 1848—1867. Pécs, 1979. Kandidátusi értekezés. 40. o.

Változásra akkor nyílott lehetőség, amikor az ország nem tökéletes formában ugyan — hiszen a kül-, had- és pénzügy közös maradt — de az 1867-es kiegyezéssel részlegesen visszanyerte önállóságát.[3]

Határőrizet vonatkozásában az első lépés volt a határok szuverén őrzésének megteremtése, az, hogy az osztrák Finanzwache helyébe létrehozták a magyar pénzügyőrséget. Az új pénzügyőrség már a Magyar Királyi Pénzügyminisztérium alárendeltségébe tartozott ugyan, de a kezdeti időszakban még csupán a birodalmi Finanzwache másolata volt, mert az ügyintézés módja az osztrák mintát követte, még a szolgálati szabályzatok is az eredeti német nyelvű leírások magyar fordításai voltak.[4] A szervezet azonban lassan, de folyamatosan alkalmazkodott az ország szokásaihoz, igényeihez. A m. kir. pénzügyőrség azonban nem a teljes határt őrizte, hanem csupán a vámhatárokat.

A nemzeti határőrizeti rendszer kiépítésén belül további lépést jelentett az ugyancsak osztrák minta alapján közösen működő vám- és adóhivatalok szétválasztása. Ezzel — legalábbis a vámhatárok tekintetében — új elem épült be a magyar határőrizetbe, a független vámhivatalok rendszere.[5]

1872-ig Magyarország határainak egy részét a magyar pénzügyi szervek mellett a Császári és Királyi Hadsereg határőrvidéke is őrizte. A császár a magyar uralkodó osztály erőteljes nyomására 1885-re teljes egészében felszámolta a határőrvidéket.[6]

Az 1848-as Jelačić-féle hadjárat óta a magyar közvélemény fokozott ellenszenvet tanúsított a katonai határőrvidék intézménye iránt. A katonai határőrvidéknek Horvát- illetve Magyarország közigazgatási és gazdasági szervezetébe történő teljes integrálódása lehetővé tette azt, hogy ezen vidéken is meginduljon a — történelmi Magyarország más peremkerületeihez hasonló — viszonylag dinamikus kapitalista fejlődés. Egyben megfosztotta az osztrák reakciót egy olyan eszköztől, melylyel — az 1848—1849-es eseményekhez hasonlóan — esetleg hátbatámadhatta volna az országot. A dualizmus későbbi szakaszában osztrák részről készült is tervezet a belpolitikai válságnak katonai erővel történő megoldására. Ekkor már a volt katonai határőrvidékkel mint területi bázissal, lakosságával mint rövid időn belül hadrafogható és a császári befolyás alatt álló személyi állománnyal nem számolhattak.[7]

A katonai határőrvidék megszüntetésével az ország határa lényegében őrizetlen maradt, leszámítva a szerb-magyar és a román-magyar határon a m. kir. pénzügyőrség területileg illetékes csapatai által végrehajtott minimális járőrözést.[8]

A m. kir. csendőrségnek a határőrizetbe történő bevonása 1891-ben megerősítette ugyan a szerb-magyar és a román-magyar határszakasz őrzését, de még mindig nem oldotta meg az ország teljes határának őrizetét. Erre a m. kir. határrendőrség teljes kiépítésekor került sor, az 1900-as évek elején.[9]

Talán mai szemmel kissé lassú folyamatként, de mégis csak a dualizmus korszaka az az időszak, amikor kialakult az ország államszervezetébe tartozó, a törvényhozó testületnek alárendelt határőrizeti szerv és ezzel a magyar helyzetet tükröző szolgálati rendszer. Nagy erénye a századforduló határőrizeti szolgálati rendszerének, hogy átvett tapasztalatokat — elsősorban osztrák birodalmi határőrizeti szervektől — és azokat alkotó módon alkalmazta a magyarországi sajátosságokra.

Az országtól idegen határőrizeti szervek kiiktatása és helyettük nemzeti szerve-

3 *Csizmadia Andor:* A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Bp., 1976. 97—101. o.
4 A pénzügyi törvények és szabályok hivatalos összeállítása 1868. Buda 1868. 5. o.
5 A m. kir. pénzügyminisztérium öt évi működése 1867—1871. Buda, 1871. 59—63o.
6 MTT 1885/XXIV. tc.
7 *Kurt Peball—Gunther E. Rothenberg:* Az „U"-ügy. (Magyarország tervezett megszállása a cs. és kir. hadsereg által 1905 őszén.) Hadtörténelmi Közlemények, 1970. 4. szám 724—663. o.
8 A m. kir. pénzügyőrség szervezetére és szolgálatára vonatkozó szabályok, utasítások és rendeletek gyűjteménye. Bp., 1894. 94—97. o.
9 MTT 1903/VIII. tc.

zetek létrehozása mellett a korszak másik legjelentősebb határőrizeti vonatkozású eredménye az volt, hogy a feudális maradványokat megszüntették a határőrizetben. A katonai határőrvidék lényegében feudális alapon működött, mert a császár adómentes földhasználatot biztosított a határvidéken élő nagycsaládoknak, egyes férfitagok katonáskodása ellenében. A katonai határőrvidék felszámolásakor megszűnt az utolsó feudális elem határőrizetünkben. A dualizmuskori magyar állam határőrizeti szervei már polgári szervezetek voltak.

A határszéli csendőrség létrehozása és működése ebbe a — határőrizetünknek alapvetően pozitív irányú — fejlődési folyamatába illeszkedik.

A csendőrség kialakulása és kiépülése a Habsburg-birodalomban

A csendőrség intézménye francia eredetű. Eredetileg elsősorban nem belső rendfenntartó erőként működött, hanem a hadsereg része volt.

A nagy francia forradalom idején a „gens d' armes" csapatokat már katonai rendőrségként alkalmazták. Ebből szervezte meg Napóleon császár a közbiztonsági katonai őrtestületét, melynek elnevezése a „gens d' armes" maradt. A hadsereg kötelékében szolgálatot teljesítő rendőrség eredetileg lovas alakulat volt. A rendfenntartási feladatokra rendelt csendőrség már gyalogosokból *és* lovasokból állt. Szervezése azonban a kor lovassági katonai szervezetére hasonlított legjobban. A XIX. század elején azonban a francia csendőrség ezredekből, az ezredek osztályokból, az osztályok szárnyakból, a szárnyak pedig szakaszokból álltak. A legénységet háborúviselt, kipróbált katonákból állították össze.[10]

A csendőrség intézményét, francia mintára, a napóleoni császárság vonzáskörébe tartozó itáliai és németalföldi államok is átvették. Így jött létre a csendőrség Lombardiában is. Lombardiának ismételten osztrák fennhatóság alá kerülése nyomán a Habsburgok a lombardiai csendőrezredet nem oszlatták fel, hanem eredeti funkciójának megfelelően alkalmazták. A lombardiai csendőrezred legénysége a tartomány lakosságából került ki, a vezényleti nyelvét németre változtatták ugyan, de a belszolgálati és igazgatási nyelv 1850-ig olasz maradt. Ekkor az ezred személyi állományának kétötöd része gyalogosokból, háromötöd része lovasokból állt, a működési területe pedig Dél-Tirolra is kiterjedt. Az ezred öt századra, a századok két szárnyra, a szárnyak két szakaszra oszlottak. Háború esetén a lombardiai csendőrség — ezzel a szervezéssel — a hadsereg kötelékében rendészeti feladatokat látott el. Békeidőben a szakaszok örsökre tagozódtak és közbiztonsági szolgálatot teljesítettek. Az ezred létszáma 1 012 fő volt. A szolgálati időt 16 évben állapították meg, melyből az első három év próbaszolgálatot jelentett. A csendőri szolgálatra önként jelentkezők köréből választották ki a személyi állományt, amely speciális képzésben részesült.

Az 1848—49-es szabadságharc leverése után a Habsburgok az önkényuralmi rendszerre tértek át az egész Birodalomban. Ebbe az új államigazgatási struktúrába kívánlóan illett a csendőrség intézménye. Bach osztrák belügyminiszter javaslata alapján Magyarországon először 1849 augusztusában pozsonyi székhellyel, majd 1850 január 6-án győri székhellyel állítottak fel csendőrezredeket. A Monarchia többi részén 1850 tavaszán kezdték meg a csendőrség szervezését.

Először 16 ezredet hoztak létre, majd 1854-ben még három ezredet szerveztek, melyek közül kettőt Magyarországon létesítettek. Így az öt kormányzói kerületre osztott ország valamennyi kerületére jutott egy csendőrezred. A csendőrség birodalmi felügyelője Kempen János altábornagy volt, aki 1852-től nemcsak a csendőrség, hanem az újonnan létesített rendőrminisztérium irányítását is ellátta. A csendőrség

10 *Preyszli Lóránd:* A Magyar Királyi Csendőrség története. Bp., 1920. 10. o.

végső fokon a hadügyminisztérium alárendeltségében funkcionált 1859-ig, amikor szolgálati tekintetben a belügyminisztériumnak rendelték alá. A neoabszolutizmus csendőrségének szervezése 1853-ban fejeződött be, ekkor a csendőrség kötelékében 18 647 fő teljesített szolgálatot.

1860-ban a csendőrség létszámát csökkentették, 10 ezredet hoztak létre 7923 fővel; a birodalmi csendőrséget a lombardiai csendőrezred állománya részesítette kiképzésben. A csendőr legénységet a hadsereg katonái közül válogatták ki. A katonai zsoldnál jóval magasabb illetményt kaptak, szolgálati idejük 8 év volt. A csendőrség intézménye, a tömegek szemében, a neoabszolutizmusnak talán a legellenszenvesebb szervezete volt. A hazafiak üldözésének elsődleges végrehajtása mellett beleszólt a lakosság öltözködésébe, szakállviseletébe is. A magas fogdai díjak arra ösztönözték a csendőrség tagjait, hogy a fogdák mindig tele legyenek. A csendőrség tevékenysége nyomán azonban a vagyon- és közbiztonság is sokat javult.[11]

A magyarországi csendőrség megszervezésének előzményei körülményei

A kiegyezéskor a Habsburg-csendőrség magyarországi ezredeit felszámolták. Erdélyben és Horvátországban azonban tovább működtek a csendőrezredek Császári és Királyi Csendőr Parancsnokság néven. A szolgálati nyelv a német maradt. Szolgálati tekintetben a magyar belügyminiszternek, ill. a horvát bánnak, minden más vonatkozásban pedig a bécsi hadügyminisztériumnak voltak alárendelve. A magyar kormánynak sikerült elérnie, hogy az uralkodó 1876. március 17-i leiratában elrendelte, hogy a horvátországi és erdélyi csendőrezredeknek a birodalmi hadügyminisztérium hatáskörébe tartozó ügyeit 1876 május 1-től a Magyar Királyi Honvédelmi minisztérium vegye át.[12]

1876. április 24-én a 15 521. eln. sz. honvédelmi miniszteri rendelettel módosították a csendőrség egyenruháját, a legénység kiegészítésének vonatkozásában azonban nem tértek el az 1876-ot megelőző állapottól. A csendőrparancsnokságokat a területileg illetékes honvéd kerületi parancsnokságok közvetlen alárendeltségébe helyezték.

Az 1871-ben kialakított hét honvédkerület közül — melyek parancsnoksága Pestre, Szegedre, Kassára, Pozsonyba, Budára, Kolozsvárra és Zágrábba települt — a VI. kassai és a VII. zágrábi kerületek voltak területileg illetékesek a csendőrkerületeket illetően. E két honvédkerület feladata — a honvédcsapatok ellenőrzése, a hadkiegészítő munka helyi irányítása mellett — a csendőralakulatok felügyeletével is bővült.

Később a honvédkerületek hatósági területét a hadtestek működési területével hozták összhangba. Ekkorra azonban a magyarországi csendőrcsapatok országos fegyveres testületté fejlődtek és a honvéd kerületektől elkülönültek.

Kezdetben teljesen logikus volt a két csendőralakulatnak a honvéd kerületek alárendelésébe helyezése. A honvédkerületek felügyelete alá tartoztak a m. kir. honvédség különböző csapatai is. Gróf Andrássy Gyula miniszterelnök és honvédelmi miniszter pedig a m. kir. honvédség felállításának szükségességét elsősorban azzal indokolta, hogy a magyar kormánynak a belső rend fenntartása érdekében szüksége van katonai erőre, mely az akkori hadsereg nem lehetett. Ha a m. kir. honvédség felállítása nem történik meg, akkor — a kiegyezési törvény értelmében — a meglévő hadsereget kellett volna — Andrássy nézete szerint — két részre osztani, melyből az egyik a magyar hadsereg lett volna.[13]

11 *Szinnay Béla:* A csendőrség úttörői. Bp., 1920. 41—47. o.
12 *Csizmadia Andor:* A dualizmus korának állam és jogtörténeti kérdései. Bp., 1968. 24—31. o.
13 *Galántai József:* A Habsburg-monarchia alkonya. Bp., 1987. 102. o.

A magyar korona területén működő csendőrség szolgálati idejét három évre szállították le. Honvédtiszteknek az erdélyi és horvátországi csendőrséghez próbaszolgálatra történő beosztását a honvédelmi miniszter engedélyezte. A legénység zsoldja évi 400—600 korona között mozgott — a rendfokozattól és beosztástól függően.

Az erdélyi, illetve horvátországi csendőrség szervezete ekkor négy lépcsős volt. Az országos csendőrparancsnokság (Lands Gens d' armerie — Regiment) szárnyakra (Flügel) a szárnyak szakaszokra (Zug) a szakaszok örsökre (Posten) oszlottak. A magyar kormány által 1876-ban átvett két csendőrkerület létszáma 1 301 fő volt. Erdélyben 15 tiszt vezényletével 792 főnyi legénység, Horvát-Szlavónországban pedig 11 tiszt parancsnoksága alatt 483 főnyi legénység látott el szolgálatot.[14]

A történelmi Magyarországnak Erdély és Horvátország nélküli részén az 1867. május 23-i rendelet megszüntette a csendőrséget. A kiegyezést követően a vármegyékben visszaállították a pandúr-intézményt.

A kiegyezést követően a vármegyék rendfenntartói szempontból csendbiztosi kerületre oszlottak, élükön a csendbiztos állt. Őket a főispán nevezte ki. A csendbiztosok irányításával látták el a szolgálatukat a pandúrok, akiket az alispán vagy a szolgabíró nevezett ki. A rendfenntartás hagyományosan a vármegyék belügyének számított. A rendőri szervezet, a működési szabályok vármegyénként változtak. A legénységet rosszul fizették, írni, olvasni is alig tudtak.[15]

Az egész országra kiterjedő csendőrségi intzémény kialakítását 1880-ban kezdték el, de már nem a Habsburg-ház hanem a magyar uralkodó osztály fennhatósága alatt. 1880 novemberében Szende Béla honvédelmi miniszter benyújtotta a képviselőháznak a m. kir. csendőrség állományának kiegészítéséről, Tisza Kálmán miniszterelnök pedig a közbiztonsági szolgálat szervezéséről szóló törvényjavaslatát. Ez utóbbi a m. kir. csendőrségnek az egész ország területén történő megszervezéséről szólt.[16]

A m. kir. csendőrség felállítása szervesen illeszkedett a polgárságnak és a nagybirtokos arisztokráciának a kiegyezés utáni államigazgatás kiépítésére vonatkozó elképzeléseibe. Ezen társadalmi erők centrális közigazgatást kívántak létrehozni. Ezzel szemben a gentry réteg a megyei önállóság megőrzésében látta hatalmi pozicióinak védelmét. Az érdekellentétek tükröződtek a képviselőházi vitában is, mely a csendőrségi törvényjavaslatok szavazásakor alakult ki. Több irányból támadták a m. kir. csendőrség felállítását elrendelő 1881/III tc.-javaslatot. Orbán Balázs kifejtette azirányú aggodalmát, hogy az új fegyveres testület a kormány támasza lesz a választásoknál. Szederkényi képviselő a karhatalomnak a polgári kormány kezéből történő kiengedését bírálta. Volt aki, mint Irányi Dániel, „a törvényhatóságok önkormányzati jogának fenntartása alapján" új tervezetet akart készíttetni a belügyminiszterrel a leendő karhatalom felállítására vonatkozóan. Voltak olyanok is, mint Mocsári Lajos, akik a megyék eddigi közbiztonsági szervezetét kívánták újjászervezni. A törvényjavaslatot végül — két napi vita után — lényegében eredeti formájában fogadta el a képviselőház. Az 1881/III. törvénycikket az uralkodó 1881. február 14-én szentesítette.[17]

A vármegyék ezzel elvesztették pandúrszervezetüket. A m. kir. csendőrség létrehozását szükségessé tette a csendbiztosi rendszer rossz hatásfokú bűnüldöző tevékenysége. A társadalmi fejlődéssel — a kor technikai vívmányainak alkalmazásával a termelésben és az élet más területén —, valamint a közlekedés rohamos változásával a bűnözés is módosult. A polgári fejlődés útjára lépett állam kormányának szüksége volt az egész ország területére kiterjedő — centrális vezetés alatt álló —

14 *Jakabffy L.:* Híven, becsülettel, vitézül. Bp., 1905. 31. o.
15 *Tisza Miksa:* Magyarország rendőrségének története a legrégibb időktől 1912-ig. Igló, 1913. 47. o.
16 Országgyűlési iratok 1880. november havi jegyzőkönyve.
17 MTT 1881/III. tc.

rendfenntartó erőre. A Magyar Királyi Csendőrség személyi és fegyelmi vonatkozásban a honvédelmi miniszter, szolgálati tekintetben pedig a belügyminiszter alá tartozott. A m. kir. csendőrség szervezeti felépítése megegyezett az erdélyi csendőrség szervezetével. 1884-ben a csendőrség már az egész ország területén működött. Ekkor hat kerületre, 23 szárnyra, 55 szakaszra és 882 őrsre oszlott, a létszám pedig 115 tiszt és 5 052 főnyi legénység volt.

A m. kir. csendőrség legénységi állományát a Monarchia fegyveres erejében szolgálatot teljesítő magyar állampolgárságú katonák köréből választották ki önkéntes jelentkezés alapján. A m. kir. csendőrség felállításakor a tisztikart részben a honvédségi tisztekből, részben pedig a — főispánok által kiválogatott és javasolt — volt csendbiztosokból állították össze, akik részére — szakmai képzés céljából — a Ludovica Académián több turnusban tanfolyamot inditottak. Az altisztek kiképzésére Déván — a csendőrség teljes kiépítéséig — altiszti iskolát hoztak létre.[18]

A csendőrség működését az országgyűlés új törvény alkotásával szabályozta. Az 1. §. meghatározta a fegyveres testület jellegét.

„1. A közbiztonsági szolgálat ellátására katonailag szervezett m. kir. csendőrség állíttatik fel."

A történelmi Magyarország területét hat csendőrparancsnokság alárendeltségében hat csendőrkerületre osztották Kolozsvár, Szeged, Budapest, Kassa, Pozsony, Székesfehérvár székhellyel. A későbbiek folyamán a csendőrkerületek számát nyolcra növelték. Az első világháború utolsó időszakában a m. kir. belügyminisztérium csendőrségi osztálya konkrét tervet dolgozott ki a m. kir. csendőrség megerősítésére. Ennek keretében a létszámot és a szervezeti egységek számát is tekintélyes mértékben növelték volna. A tervezetet azonban már nem tudták végrehajtani, mert egyrészt az ország jelentős területére a győztes csapatok vonultak be, másrészt a forradalmi események megelőzték a m. kir. csendőrség fejlesztésére vonatkozó elképzelések megvalósítását.

A törvény felhatalmazta a belügyminisztert arra, hogy a szolgálat érdekében a csendőrkerületek hatósági területét módosíthassa. A belügyminiszternek kötelessége volt — záros határidőn belül — törvényjavaslatot terjeszteni az országgyűlés elé a városok közbiztonsági teendőinek ellátására.

A városok közbiztonsági helyzetét úgy rendezték, hogy mind a kül-, mind a belterületeken a rendet a városi rendőrségek tartják fenn. Szükség esetén azonban — térítés ellenében — a városok is igénybe vehették a m. kir. csendőrség alakulatait a közbiztonság helyreállítása érdekében.

A m. kir. csendőrséget nem egy időpontban, hanem szakaszosan állították fel. Először a szegedi II. csendőrkerületet szervezték meg 1882. január 1-re. A m. kir. csendőrség költségei a belügyi tárca költségvetését terhelték. A testület szolgálati tekintetben a belügy-, személyi és fegyelmi téren pedig a honvédelmi miniszter alárendeltségébe tartozott. A csendőrségi tisztek kinevezését az uralkodóhoz kellett felterjeszteni a honvédelmi- és a belügyminiszter közös javaslata alapján.

A megyei rendőrségek azon tagjai számára, akiket a m. kir. csendőrség nem vett át, végkielégítést biztosítottak.

A m. kir. csendőrség szolgálati szabályzatának, öltözetének és fegyverzetének megállapítását a testület felállítását elrendelő törvény a honvédelmi és belügyminiszterre bízta.

18 OL BM R i. 3170. sz.

A m. kir. csendőrség teljes személyi állománya nyugdíjjogosult volt. A nyugdíjszabályzat elkészítésével a törvényhozó testület a honvédelmi minisztert bízta meg.[19]

A csendőrségi legénység állományának kiegészítését törvényben határozták meg. A törvényben foglaltak eredményes megvalósítása érdekében külön végrehajtási utasítás is készült, melyekben megfogalmazták azt, hogy a m. kir. csendőrséghez felvételüket kérhették azok a magyar állampolgárok, akik

— katonaviseltek voltak,
— a sorkatonai kötelezettség utolsó harmadában álltak,
— bizonyos fizikai adottságok mellett (testmagasság, egészségi állapot stb.),
— az erkölcsi kívánalmaknak is megfeleltek (büntetlen előélet, tartozás-nélküliség stb.),
— 20 évnél fiatalabbak és 40 évnél idősebbek nem voltak,
— nőtlenek, vagy gyermektelen özvegyek voltak,
— írni-olvasni tudtak és a négy számtani alapműveletet ismerték,
— a leendő szolgálati helyükön a lakosság anyanyelvét beszélték.[20]

A Magyar Királyi Csendőrség szervezeti felépítése, szolgálati feladatai, személyi állománya, felszerelése és fegyverzete

A m. kir. csendőrség szolgálati felépítése fokozatosan alakult ki. Az 1900-as évek elejére már kiforrot struktúrával bírt. Az egyes vezetési szintek minden tekintetben jól elválaszthatók voltak. A m. kir. csendőrségénél hét lépcsős szervezet jött létre.

I. A Szent István koronájához tartozó területek csendőrségének felügyelője.

II. Csendőrkerületi parancsnokságok: Országos Magyar Királyi Csendőriskola (Nagyvárad); Magyar Királyi Csendőrség; Felszerelési Anyagraktár (Budapest).

III. Kikülönített törzstisztek (csak a szerb és román határ mentén)

IV. Szárnyparancsnokságok és pótszárny-parancsnokságok a III. sz. (budapesti) csendőrkerület-parancsnoksághoz utalva; mint különleges szárnyparancsnokság működött a Magyar Királyi Csendőrség Pótlóavató Bizottság (Budapest) és a Magyar Királyi Csendőrség Pótlóidomító Osztály (Kiskunhalas)

V. Szakaszparancsnokságok. A budapesti csendőrkerületparancsnokság közvetlen alárendeltségében különleges szakaszparancsnokságként működött a csendőrtiszti különítmény Gödöllőn.

VI. Járás, őrs (különítményparancsnokságok)

VII. Nyári őrsök (csak az Osztrák—Magyar Monarchián kívüli országokkal közös magyar határ mentén)[21]

A csendőrcsapatok csendőrkerületekből álltak. A csendőrkerületek a törzsből (beosztott törzstisztek, segédtisztek ügyészi tiszt, számvevőség), pótszárnyakból és

19 MTT 1881/III. tc.
20 MTT 1881/II. tc. és SZUCS 1025—1026. o.
21 *Preyszli:* i. m. 106—108. o.

szárnyakból, a szárnyak szakaszokból, a szakaszok járásokból, a járások őrsökből (gyalog, lovas), kivételesen (állandó vagy ideiglenes) különítményekből álltak.

Minden parancsnokság felügyeleti körlete és látszáma akkora volt, hogy azt a parancsnok behatóan felügyelni, alárendeltjeit parancsnokolni, oktatni és irányítani képes lehetett. E szerint egy kerület 6—8 szárnyból, egy szárny 2—3 szakaszból, egy szakasz 2—4 járásból, járásonként 3—6 — lehetőleg egy közigazgatási járás területén fekvő — őrsből állt.[22]

A m. kir. csendőrség és a Magyar Királyi Horváth—Szlavón Csendőrség felett állt a katonai parancsnokság, továbbá a fegyelem és a katonai rend, valamint a pénzügyi, anyagi gazdálkodás feletti felügyelet jogát a magyar szent korona országaihoz tartozó csendőrség felügyelője gyakorolta, aki a katonai vezetési és fegyelmi ügyekben is közvetlenül a honvédelmi miniszternek volt alárendelve.

A csendőrségi felügyelő a közbiztonsági szolgálat teljesítése, valamint a vonatkozó törvények és szabályok helyes betartásának ellenőrzése során észlelt fogyatékosságokról és hiányosságokról jelentéseit és javaslatait a honvédelmi- és belügyminiszternek, illetve a horvát bánnak terjesztette fel. A felügyelő altábornagyi, vagy vezérőrnagyi rendfokozattal bírt. Rendszerint a csendőrség állományából nevezték ki.

A felügyelőhelyettesi beosztás vezérőrnagyi hely volt.

A felügyelő segédtisztje csendőr százados, igazságügyi előadója honvéd törzshadbíró volt. A felügyelőséghez írnoki és egyéb teendők végzésére megfelelő számú segéd- és szolgaszemélyzet volt rendszeresítve. A felügyelőséghez tartozó összes személyek illetékei a honvédelmi tárcát terhelték.[23]

A m. kir. honvédelmi és belügyminisztériumban a csendőrségi ügyek intézésére külön osztályokat állítottak fel. Ezen osztályok élén 1—1 csendőr ezredes állt. Szolgálattételre törzs- és főtisztek voltak — a szükségnek megfelelően — berendelve az osztályokra.[24]

A m. kir. honvédelmi minisztériumban a csendőrségi ügyosztályt a csendőrségnek az egész országra történő kiterjesztése során már létrehozták. A m. kir. belügyminisztériumban 1904-ben szerveztek külön csendőrségi osztályt. Mindkét minisztériumban a csendőrségi osztályok a Monarchia összeomlásáig működtek. 1897-ben hozták létre a csendőrségi felügyelőséget. Ezt megelőzően, a m. kir. csendőrség a m. kir. honvéd főparancsnokság úgynevezett bírói hatalma alatt állt és a csendőrkerületeket a honvédkerületi- és dandárparancsnokok is szemlézték. A dualizmus időszakában az alapvető szervezeti struktúra — mely szerint az ország területe csendőrkerületekre, a kerületek szárnyakra, a szárnyak szakaszokra, a szakaszok pedig őrsökre oszlottak — nem változott. Némileg módosította a szervezeti felépítést az 1899. január 1-én hatályba lépő új polgári bűnvádi perrendtartás, mely a m. kir. csendőrség nyomozási eljárását korrigálta. Ennek alapján a csendőrtisztek nem minősültek rendőri közegnek. Korábban olyan gyakorlat alakult ki, hogy a csendőrtisztek fontosabb esetekben személyesen vezették a nyomozást. A törvény alapján — a nyomozati munkából kieső csendőrtisztek pótlására — hozták létre 1904-től a járásparancsnokságokat.

Ugyancsak 1904-ben alapították a Magyar Királyi Csendőrség Felszerelési és Anyagraktárát. A csendőrség központi anyagraktára létrehozásának alapvetően két oka volt. Egyrészt a m. kir. csendőrfelügyelőség létrehozásával szervezetileg távolodott a m. kir. honvédségtől — bár teljesen nem szakadt el —, másrészt pedig — a szervezet fejlődése folytán — a korabeli honvéd alakulatokétól fegyverzete és felszerelése némileg eltérővé vált. Az anyagraktár két tiszt vezetése alatt állt, a parancs-

22 Uo. 112—115. o.
23 Uo. 109—111. o.
24 Magyarország Tiszti Cím és Névtára. Bp., 1913. M. kir. honvédelmi minisztériumi fejezet.

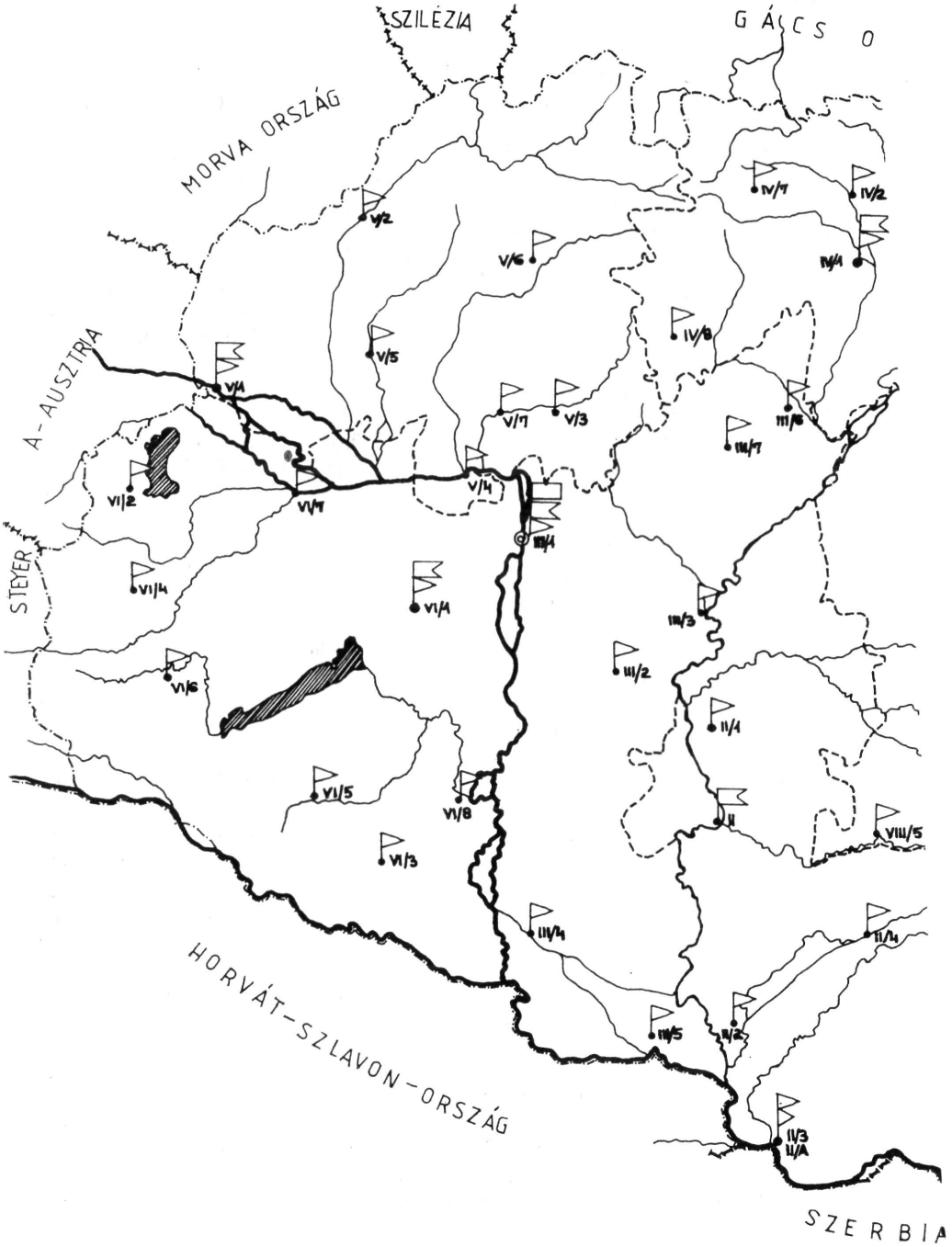
SZILÉZIA
GÁCSO
MORVA ORSZÁG
A-AUSZTRIA
STEYER
HORVÁT-SZLAVON-ORSZÁG
SZERBIA
V/2
V/6
IV/7
IV/2
IV/1
V/5
IV/8
V/4
V/7
V/3
III/6
III/7
VI/2
V/1
V/4
III/1
VI/4
VI/4
III/3
III/2
VI/6
II/1
VI/5
VI/8
II
VIII/5
VI/3
III/4
II/4
III/5
II/2
II/3
II/A

NOKSÁGAI A KIKÜLÖNÍTETT TÖRZSTISZTEK SZÉKHELYÉVEL

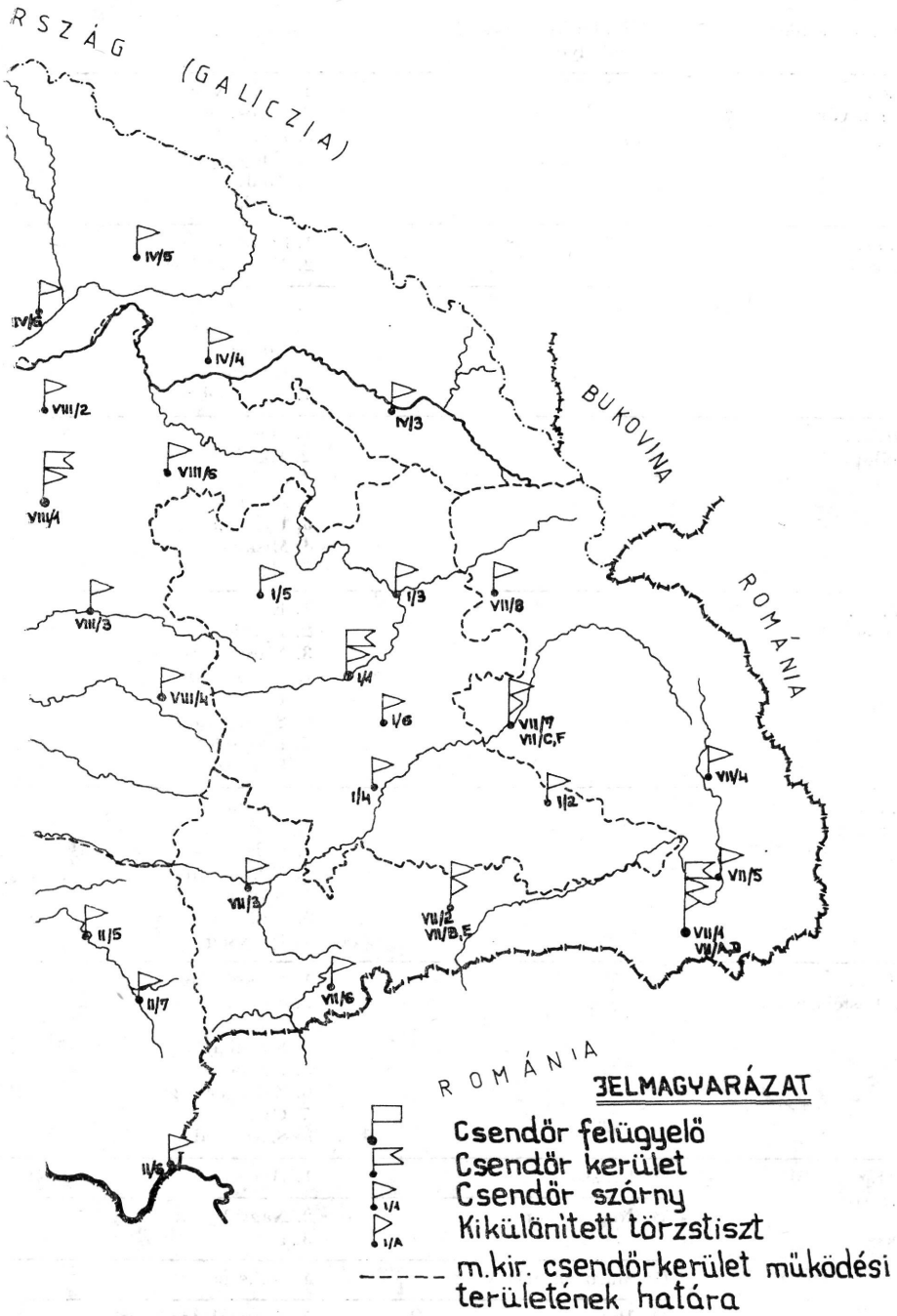

KIMUTATÁS

a m. kir. csendőrség 1912. évi július hó 1-től kezdődőleg érvénybe lépő új beosztásáról.

(A 64—65. oldalon látható térkép magyarázatául!)

Csendőrkerület	Kikülönített törzstiszt székhelye	Szárny
I. sz. Kolozsvár		1. Kolozsvár 2. Segesvár 3. Dés 4. Nagyenyed 5. Zilah 6. Torda
II. sz. Szeged		1. Szentes 2. Nagybecskerek
	A Pancsova	3. Pancsova 4. Temesvár 5. Lugos 6. Orsova 7. Karánsebes
III. sz. Budapest		1. Budapest 2. Kecskemét 3. Szolnok 4. Zombor 5. Újvidék 6. Miskolc 7. Eger
IV. sz. Kassa		1. Kassa 2. Eperjes 3. Máramaros 4. Beregszász 5. Ungvár 6. Sátoraljaújhely 7. Lőcse 8. Rimaszombat
V. sz. Pozsony		1. Pozsony 2. Trencsén 3. Balassagyarmat 4. Esztergom 5. Nyitra 6. Besztercebánya 7. Ipolyság
VI. sz. Székesfehérvár		1. Székesfehérvár 2. Sopron 3. Pécs 4. Szombathely 5. Kaposvár 6. Zalaegerszeg 7. Győr 8. Szekszárd
VII. sz. Brassó	A Brassó	1. Brassó
	B Nagyszeben	2. Nagyszeben 3. Déva
	C Marosvásárhely	4. Csíkszereda
	D Brassó	5. Sepsiszentgyörgy

Csendőrkerület	Kikülönített törzstiszt székhelye	Szárny
	E Nagyszeben	6. Petrozsény
	F Marosvásárhely	7. Marosvásárhely 8. Beszterce
VIII. sz. Debrecen		1. Debrecen 2. Nyíregyháza 3. Nagyvárad 4. Belényes 5. Arad 6. Nagykároly

noki beosztás főtanácsosi ranggal, az ún. átvevő tiszti munkakör pedig százados ranggal járt. Rajtuk kívül hat törzsőrmester és a szolgaszemélyzet dolgozott az anyagraktárban.

1907-ben szervezték meg, a m. kir. csendőrség lovakkal történő ellátásának biztosítása érdekében a Magyar Királyi Csendőrség Pótlóidomító Osztályt, mely először Zomborban működött, majd átköltöztették Kiskunhalasra. A Pótlóidomító Osztályon parancsnoki beosztásban egy tiszt — általában főhadnagy —, alárendeltségében pedig 6—10 altiszt dolgozott. Rajtuk kívül még állatorvost és úgynevezett szolgaszemélyzetet is alkalmaztak.

Az Országos Magyar Királyi Csendőriskola 1909-ben nyílt meg Nagyváradon, korszerű iskolaépületet és felszerelést pedig 1913-ban kapott. Ekkor keresztelték át Magyar Királyi Csendőr Továbbképző és Altiszti Iskolára. Itt hét tiszt tanított tanári beosztásban, századosi és főhadnagyi rendfokozatban. Az iskola parancsnoki beosztása alezredesi hely volt. A tanári karon kívül segédoktatóként tíz altisztet is alkalmaztak. Mint az iskola neve is mutatta, a csendőrlegénység alapképzését nem itt végezték, hanem a csendőrkerületeknél.

1907-re valamennyi csendőrkerületnél létrehozták a pótszárnyat. A pótszárny nem látott el közvetlen szolgálati feladatokat, hatósági területtel sem rendelkezett. Feladatát elsősorban a gazdasági ügyek intézése, a csendőrök ellátása jelentette. A szervezeti egységek száma jelentősen nőtt a megalakulástól az első világháborúig. Természetesen a szervezeti egységek növekedésével a létszám is emelkedett. A m. kir. csendőrség a század végére felzárkózott az osztrák örökös tartományokban 1850 óta megszakítás nélkül működő csendőrséghez.[25]

1885-ben még — amikor az eredetileg szervezett hat csendőrkerület felállítása már megtörtént — 1200 honvéddel pótolták ideiglenesen a hiányzó csendőrlegénységet. A kerületek kiépítése folyamatosan történt. A csendőrkerületek szolgálatukat szilveszter éjszakáján kezdték meg. Már előzőleg tájékozódtak azok felől, akik a közrendre valamilyen formában veszélyt jelentettek. Az ő lefogásukkal kezdték a csendőrök szolgálatukat.

A m. kir. csendőrség szolgálati feladatai széles skálán mozogtak, a baloldali tömegmozgalmak letörésétől kezdve az időnként még előforduló kolerajárványok idején teljesítendő kordonszolgálaton keresztül a különböző köztörvényes bűncselekmények elleni harcig.[26]

A m. kir. csendőrség eredményesnek mondható bűnüldöző tevékenységéhez — az egész országra kiterjedő egységes szervezeten és szolgálati elveken kívül — valószínűleg az is hozzájárult, hogy a m. kir. csendőrség személyi állománya a társ fegyveres

25 Preyszli: i. m. 122—129. o.
26 CSZSK 1909. 119—126. o.

erőkhöz és testületekhez, valamint a polgári államapparátus beosztottaihoz képest is előnyösebb helyzetben volt. Az előnyösebb helyzetet biztosította többek között az az intézkedés is, hogy a határszéli csendőrség személyi állományából a szerb—magyar és a román—magyar határon szolgálatot teljesítő csendőrök szolgálati idejét 1908-tól duplán számították. Különböző alapítványok is segítették a személyi állomány élet- és szolgálati körülményeit. Az I. Ferenc József alapítvány pl. 21 000 korona értékben járult hozzá a m. kir. csendőrség tagjainak üdültetéséhez, vagy a Berenfeld Mór alapítvány, amely 41 000 korona értékben az elhunyt csendőrök hozzátartozói segélyezésére szolgált.

Az államhatalmon belüli intézkedések is számos előnyt nyújtottak a m. kir. csendőrség tagjainak. A háromgyermekes apák pl. gyermekenként 100 korona családi pótlékot kaptak. A tiszti állomány nyugdíjába beszámították a csendőrségi pótlékot is. Akik a 60. életévükben a 35 éves szolgálati időt még nem töltötték be, azokat a 35. szolgálati évük leteltéig csak ideiglenesen nyugdíjazták. Ezáltal jóval magasabb nyugdíjhoz juthattak. Rendkívül tágan értelmezték a szolgálat ellátásból adódó munkaképesség-csökkenést is. Így lehetővé vált, hogy a tartósan megbetegedett, részlegesen, vagy teljesen szolgálatképtelenné vált csendőrök a fizetésükkel megegyező nyugdíjat kaphassanak. Figyelemre méltó a hatalmon lévők gesztusa a m. kir. csendőrség irányában abban az időszakban, amikor az államapparátusban foglalkoztatottak létszámát megkísérelték csökkenteni, a bürokráciát visszaszorítani, a kiadásokat mérsékelni.[27]

A m. kir. csendőrség személyi állományát — bár a legénységi állomány elsősorban a szegény sorsú földművesek gyermekei köréből kerültek ki — gondosan válogatták. Az új csendőröket elméleti és gyakorlati oktatás után vezényelték végrehajtó szolgálatra.[28]

A próbaszolgálatra felvett csendőröket legalább hat heti elméleti oktatás befejezése után — gyakorlati szolgálattételre — olyan őrsökre osztották be, melyek élén kipróbált altisztek álltak. Az elméleti oktatásnak és gyakorlati próbaszolgálatnak együttvéve a hat hónapot nem volt szabad meghaladnia. Ezen időtartamot a csendőrnek, ha felvették, a csendőrségi szolgálati idejébe beszámították. Azoknak, akik a csendőrségnél már teljesítettek szolgálatot és onnan önként léptek ki és ismét beléptek, már nem kellett próbaszolgálatot teljesíteniük.

Az altiszti előléptetést huzamosabb ideig végzett kiváló szolgálat ellátáshoz és elméleti vizsgához kötötték. Az őrsvezetővé való előléptetés az altiszti vizsga jó eredményétől függött, melyet a törzsnél elméleti oktatás előzött meg. Valóságos őrmesterré való előléptetésre rendszerint csak olyan altisztek tarthattak igényt, akik a m. kir. csendőrségnél három éven túl szolgáltak, őrsöt — legalább két éven át — kifogástalanul irányítottak, a szakaszparancsnokot helyettesíteni képesek voltak, kiküdetésre alkalmasnak bizonyultak és példás magatartást tanúsítottak.

A csendőr altiszti létszám kiegészítése céljából a csendőrkerület-parancsnokságok állomáshelyén évenként hat hónapig tartó altiszti tanfolyamot állítottak fel, melybe csak nőtlen csendőröket vezényeltek. Az altisztjelölti hallgatók számát a csendőrkerület-parancsnok határozta meg. Ezen tanfolyamokon a vizsgákat a csendőrkerület-parancsnoknak, vagy helyettesének elnöklete alatt, a törzs állomáshelyén lévő szárnyparancsnokból, oktató tisztből és számvivőből álló bizottság által tartották meg.[29]

A vizsga tárgyai voltak:

„a) a magyar nyelv;

27 CSZSK 1902. 76. o.
28 UCS 1025—1026. o.
29 Uo. 1032—1034. o.

b) irálytan, amennyiben ez az őrsparancsnok szolgálati ügykörének megfelelő fogalmazási készséghez megkívánható;

c) számtan (négy alapművelet és a törtek);

d) a csendőrségi, szervezeti és szolgálati utasítás és az ebben foglaltak, különösen a közbiztonsági szolgálat teljesítésére vonatkozó határozmányok végrehajtási módja;

e) a csendőrkerület-parancsnokság által közölt törvények, rendeletek és oktató természetű parancsok, melyek a csendőrségi szolgálatra vonatkoznak;

f) az őrsiroda vezetése;

g) a csendőrségnél használatban lévő lőfegyver szerkezetéről, kezeléséről, jó karban tartásáról és megvizsgálásáról szóló utasítás;

h) a csendőrség közigazgatásának alapelvei, de csak az őrsparancsnok ügykörének megfelelően szükséges terjedelemben;

i) a szolgálati szabályozat I—III. része és

j) gyakorlati (gyalogság részére és a lovasoknál a lovassági) szabályzat I. része, de csakis azon pontjaira és szakaszaira való szorítkozással melyeknek tudása a csendőr altiszt részére szükséges."[30]

A vizsgák eredményét jegyzőkönyvben rögzítették. Kétféle minősítést használtak „Őrsvezetővé leendő előléptetésre alkalmas"-t vagy „egyelőre nem alkalmas"-t. A vizsgajegyzőkönyveket tíz évig a csendőrkerület-parancsnokságon őrizték. Az egyes tantárgyak értékelésére a ma is érvényben lévő 5-ös számjegy rendszert alkalmazták. Alkalmas minősítést csak az kaphatott, aki valamennyi tantárgyból legalább az elégséges osztályzatot elérte.

A tanfolyam ismétlésére hat hónap lejárta után a csendőrkerület-parancsnok adhatott engedélyt.

A vizsgázott altisztjelölteket — beosztás hiányában — címzetes őrsvezetőkké nevezték ki és mint őrsparancsnokhelyetteseket alkalmazták.

1908-tól Nagyváradon, az új központi csendőriskolán folyt az altisztek képzése.

A csendőrtiszti állomány kiegészítése alapvetően két úton történt. Az egyik lehetőség az altisztek előléptetése volt megfelelő képzés után. A szolgálatban kipróbált nőtlen altiszteket, akik jó szolgálati minősítéssel rendelkeztek és megfelelő általános műveltséggel is bírtak, a csendőrkerület-parancsnok ajánlhatta a Ludovica Académia szabadságolt állományú tisztképző tanfolyamára, vagy a tiszti vizsga letételére. Őket a honvédelmi miniszter — a képzés idejére — hadapródokká nevezte ki, majd az eredményes vizsga letételét követően léptette elő.[31]

Azok a jelöltek, akik főgimnázium, főreáliskola, vagy ezekkel egyenjogúsított más tanintézet eredményes elvégzését nem igazolták, felvételi vizsgát voltak kötelesek tenni. A felvételi vizsga tárgyai voltak:

„Magyar nyelv.
földrajz;
Magyarország történelme;
mennyiségtan;
természettan; és pedig azon mérvben, mint ezen tantárgy a középiskolák VIII. osztálya részére meg vannak határozva."[32]

30 Uo. 1027—1028. o.
31 Uo. 1029—1031. o.
32 Uo. 1026. o.

A csendőrtisztek pótlására még egy lehetőséget jelentett a Monarchia fegyveres erejében szolgálatot teljesítő tisztek átvétele. Csendőrtisztté történő kinevezésükhöz különbözeti vizsgát kellett tenniük, az ún. csendőrségi szakvizsgát.

„A csendőrségi szakvizsga tárgyai a következők:

a) a politikai közigazgatási hatóságok szervezetei és a m. kir. járásbíróságok és törvényszékek büntető ügyekbeni hatásköre, de csakis azon mérvben, amennyiben ezek tudása a csendőri szolgálathoz szükséges;

b) a csendőrségi szervezet és szolgálati utasítás és az azokban foglalt határozványoknak mily módon való helyes és pontos végrehajtása;

c) a csendőrkerület-parancsnokság által e célra kijelölt törvények, rendeletek és csendőrségi szolgálatra vonatkozó oktatólagos parancsnok;

d) a szakasz-, illetőleg szárnyiroda vezetése;

e) a magyar nyelvben való fogalmazási képesség; erre nézve írásbeli feladatul szolgálhat pl. a közcsend, a rend, vagy biztonság megzavarását előidézett oly rendkívüli esemény felőli jelentéstétel, melynek folytán közbelépett csendőrséggel szemben ellenszegülés fordulván elő, a fegyver használata válik szükségessé;

f) a hazai büntetőtörvények általános ismerete;

g) a katonai büntetőtörvények, a katonai bűntények és katonai vétségek, továbbá az állam hadereje ellen elkövetett bűntényekről szóló részek, éspedig csakis általánosságban ezen büntető események jellegére nézve;

h) az élelmezési, tömeg- és elszállásolási rendszer, valamint az anyagkönyvi ügy azon mérv szerint, amennyiben azt a szárnyparancsnoknak tudnia kell."[33]

A bizottságnak jegyzőkönyvben kellett rögzítenie javaslatát a csendőrségi szakvizsgán résztvevőkről. Kétféle javaslatot tehettek „alkalmas" minősítés esetén a m. kir. csendőrséghez való átvétele, „nem alkalmas" esetén pedig a fegyveres testületbe történő átvétel elutasítása. Az alkalmas minősítéshez a vizsgázónak minden egyes tantárgyban legalább jó eredményt kellett elérnie. Követelmény volt még, hogy a jelölt beszélje azt a nyelvet is, ami a leendő szolgálati helyén a lakosság többségének anyanyelve. A csendőrtiszti szakvizsgát minden esetben a m. kir. csendőrségénél eltöltött fél éves próbaszolgálatnak kellett megelőznie.

A színvonalas szakmai képzés mellett, a m. kir. csendőrség személyi állományának szolgálatellátását biztosító anyagi-technikai felszerelés is korszerű volt.

1868-ban, amikor az Osztrák—Magyar Monarchiában a csendőrség egyenruháját módosították, az erdélyi X. és a Horvátországi VIII. számú csendőrparancsnokság egyenruhája is módosult. Ekkor rendszeresítették a vadászkalapot és a korábban kétsoros kabát helyett az egysoros gombolású kabátot.

Ez volt az öltözéke a magyarországi csendőrségnek 1876-ig. Ekkor csupán annyiban módosították, hogy a császári címerű gombokat a m. kir. honvédség gombjaival váltották fel és a vadászkalap sapkarózsáját — mely lángoló gránátot ábrázolt — magyar címerrel cserélték fel, valamint a m. kir. honvédségnél használt zsinórzatot rendszeresítették. Így tehát a m. kir. csendőrség ruházata — a gombok és a zsinórzat, valamint a sapkarózsa kivételével — azonos volt a császári csendőrség egyenruhájával.

Kisebb módosítást jelentett, hogy 1910-ben rendszeresítették az ujjas vállgallért, valamint, hogy a szürke bőrkesztyű színét barnára változtatták és megengedték a nyaksál viseletét, külön a tisztek számára barna lábszárvédőt a legénység részére pedig — a tisztekéhez hasonló, a korábbinál díszesebb kivitelű — sapkát rendszeresítettek. 1912-ben vezették be a rejtett gombolású zubbonyt.

33 Uo. 1036. o.

A háború alatt a m. kir. csendőrség egyenruházatának pótlását nem tudták megoldani, így először a tábori csendőrség, majd a teljes m. kir. csendőrség személyi állománya a cs. és kir. hadsereg csukaszürke egyenruháját viselte.[34]

Szíjazatként 1868-tól fekete lakkszíj volt rendszeresítve, ezt 1904-től barna színűvel cserélték fel. A m. kir. csendőrség szolgálati felszerelése egyszerű volt. Gyalogosoknál karabélyból, kardból, járőrtáskából, kézibilincsből és jegyzetfüzetből állt, mely lovasoknál a nyereggel és lószerszámmal egészült ki.[35]

A haditechnika fejlődésével természetesen a m. kir. csendőrség fegyverzetét is többször módosították. 1868-ban új hátultöltő puskát kapott a csendőrlegénység, melyet azonban már 1876-ban Frühwirth-típusú karabéllyal cseréltek fel. 1887-től a modernebb Kropatschek-féle karabélyt rendszeresítették, melyet 1906-ban Mannlicher karabéllyal váltották fel. Ehhez 1913-ig ún. béketöltényeket használtak. A béketöltényeket még füstös lőporral töltötték, míg a haditöltényeket már a — maihoz hasonlóan — füst nélkülivel. A Mannlicher karabélyokhoz külön csendőrségi szuronyokat készítettek. 1912-ig a kard mellett oldalfegyverként forgópisztollyal látták el a m. kir. csendőrség személyi állományát. 1912-től a forgópisztolyt a Frommer-féle önműködő pisztollyal váltották fel.[36]

A csendőrtisztek rendfokozata megegyezett a honvédtisztekével. A csendőrkerületparancsnokok ezredesi, a kerülettörzsben dolgozók, valamint a kikülönített törzstisztek alezredesi és őrnagyi, a szárny- és szakaszparancsnokok pedig századosi, illetve főhadnagyi rendfokozatot kaptak.

A legénység rendfokozata több ízben változott. Kezdetben a közcsendőr tizedesi rendfokozatot viselt. Az őrsparancsnokok őrmesteri rendfokozatot kaptak. 1900-tól rendszeresítették — elsősorban az alacsonyabb gazdászati beosztásokhoz — a törzsőrmesteri rangot. 1901-től a Monarchia fegyveres erejétől a m. kir csendőrséghez került őrmesterek és szakaszvezetők címezetes őrsvezetői rangot kaptak, melyet 1904-től az öt évet szolgált csendőrök is megkapták. 1903-tól a járásparancsnokok részére rendszeresítették a járásőrmesteri rendfokozatot. A nagyváradi Országos Magyar Királyi Csendőriskola felállítását követően, illetve 1913 után a Magyar Királyi Csendőr Továbbképző Altiszti Iskolán kimagasló eredménnyel végzők címzetes őrmesteri rangot kaptak.[37]

A határszéli csendőrség kialakulása

A magyarországi sajátos gazdasági és társadalmi fejlődést tükröző államigazgatási modellbe illett és annak csendőrségi fejlődési folyamatához kapcsolódott a határőrizet fejlődése is. E téren a fejlődés következő lépcsőfoka a határszéli csendőrség szervezése volt. A határszéli csendőrség szervezése előtt is felhasználták a határmenti csendőri erőket a határőrizetben, de még csak esetenként. Ilyen volt pl. 1884-ben a romániai marhavész és kolerajárvány idején a határ lezárása, melybe a m.kir. csendőrségen kívül a m. kir. honvédség egyes alakulatait is bevonták Háromszék, Fogaras, Brassó és Hunyad vármegyékben. Ekkor a kolozsvári csendőrkerület brassói és nagyszebeni szárnyai ajtósi, hosszúfalui padzsmiási, sánci, bodzai, sárkányi, szitabodzai, belényesi, alsó-árpási, felső-tömösi, predeáli, bereckei, sósmezői, törcsvári, fogarasi, uzoni, borozsnyai és kovásznai négy-tíz fő között mozgó határszéli őrseinek létszámát 50—100%-kal emelték.[38]

34 Uo. 1038. o.
35 *Kövesdi Károly:* A Magyar Királyi Csendőrség története békében, háborúban, emigrációban. Toronto, 1973
36 CSZSK 1916. 242—245. o.
37 *Preyszli:* i. m. 102. o.
38 OL BM Á i. 1884. 1 796. sz. A csendőrségi ügyosztályvezető jelentése a BM-nek.

A határszéli csendőrség kialakulása a magyar—román határegyezményhez vezethető vissza. Az 1888-as magyar—román határegyezményt megelőzően még nem volt a mai formában alkalmazásra kerülő, pontosan kitűzött és térképen rögzített határvonal Magyarország és Románia között. Erdélynek a Török Birodalomhoz kapcsolódó határa több ízben módosult. A határokat az 1699-es karlócai és az 1718-as szisztovai békekötések határozták meg. A béketárgyalások során a határvonal többször változott. A Temesi Bánságot először a Török Birodalomhoz csatolták, majd Magyarországhoz. A Havasalföldnek az Olt és a Duna közötti területét — korabeli szóhasználattal élve az ún. Kis-Oláhországot — először Erdélyhez, majd Törökországhoz rendelték.

A békekötések nyomán létrejött határvonal nem egyezett meg minden esetben az adott területen gyakorlatilag kialakult települési és tulajdonviszonyokkal. Emellett helyenként a szerződések szövege is eltérő módon volt értelmezhető, hiszen geodéziailag kitűzött államhatár akkor még itt nem keletkezett. Ez a helyzet Románia és Magyarország között apróbb határvillongásokhoz vezetett. Több ízben megkísérelték — vegyesbizottságok formájában — a határszakaszokat — mindkét fél megelégedésével — rögzíteni, de sikertelenül. Ilyen tárgyalások folytak 1804-ben, 1839-ben és 1868-ban, valamint 1869-ben, illetve 1881-ben. Az 1882-es tárgyalás hozta meg végül is az eredményt, mely alapján az Osztrák—Magyar Monarchia Romániával közös határszakaszát teljes egészében felülvizsgálták 1883-ban és 1884-ben. Bécsben a közös külügyminisztérium hathavi tárgyalás után — Romániával közös megegyezéssel — elfogadta a kitűzött határokat, melyeket az 1887. december 7-én és november 25-én kelt nemzetközi egyezménybe foglalták. A magyar országgyűlés a magyar—román határt 1888. április 30-án emelte törvényerőre az 1888/XIV. törvénycikkel.

A határrendezés során 1185 holdat Magyarországhoz 11 665 holdat pedig Romániához csatoltak. A határvonalkiigazítás legsarkalatosabb pontjait a Zágony község közelében levő területek hovatartozásának kérdése jelentette. A 2 624 holdnyi terület emberemlékezet óta a zágonyiak birtokában volt, de az 1792. évi határrendezés Romániának juttatta ezen területet. Az elcsatolást azonban gyakorlatilag sohasem hajtották végre.[39]

A magyar kormánynak teljes egészében birtokában voltak az 1871. évi békeszerződés nyomán keletkezett okmányok. Román részről az okmányok csak hiányosan álltak rendelkezésre. A tárgyalások során a román kormány képviselői — a korábbi békeszerződésekben foglalatakra hivatkozva — megközelítőleg 5500 holdnyi területet követeltek maguknak, melyek hovatartozását okmányokkal is bizonyították. Követelésük többi részét nem tudták hitelt érdemlően bizonyítani.[40]

Az Osztrák-Magyar Monarchia képviselői nem fedték fel a — magyar—román határvonalakra vonatkozó — birtokukban lévő okmányokat, bár tudták, hogy a román részről benyújtott igény túlzott követelés, mely 2 876 holddal meghaladta a békeszerződések adta lehetőségeiket.

A Monarchia képviselői — bár tudták, hogy a román területi igények túlzottak — nem vitatták az igényelt területek átadását, csupán térítési díjat kértek a tulajdonosok részére. Sikerült elérniük, hogy a román kormány kötelezte magát az elcsatolt területek megvásárlására. A kötelezettségvállalás alapján — a tulajdonosok eladási szándéka esetén — a kérdéses földterületet a román kormány a forgalmi érték kétszeresén, azaz 15 Ft helyett 30 Ft/hold vételáron vásárolta meg. Azon tulajdonosok, akik a határrendezés során nem éltek a kedvező eladási lehetőségükkel, a későbbiek során ettől elestek. A kérdéses földterületen lévő birtokok tulajdonosainak válto-

39 OL min. eln. i. 1889. 189. BM levele a miniszterelnöknek.
40 OL min. eln. i. 1887. 1 883 sz. közös KÜM átirata a magyar miniszterelnöknek.

zása esetén, a román kormánynak — a mindenkori forgalmi értéknek megfelelő vételáron — elővásárlási jog volt biztosítva.[41]

A határvonal felmérését úgy hajtották végre, hogy a román—magyar közös határt hat részre osztották és az egyes szakaszokon egyidőben végezték el a méréseket. A határkitűzési okmányokat külön kontrollbizottság vizsgálta felül. Magát a kitűzést a román és magyar kormány, illetve a cs. és kir. hadsereg képviselői hajtották végre.[42] Román részről szerették volna, ha a pontosított határvonalak már a törvényhozó testületek jóváhagyása előtt életbe léptek volna. A magyar kormány azonban ezt a kérést elutasította.[43]

A határok kiigazításában részt vevő vegyes bizottságok képviselőit magas szintű kitüntetésben részesítették. Pencovici román királyi tábornok és Mikó Bálint, Csík vármegye főispánja a Lipót-rend lovagkeresztjét kapta. A magyar kormány elismerésében részesült Beczó Antal, Csík vármegye alispánja, valamint gróf Bethlen András, Brassó és Szeben vármegyék főispánja, királyi biztos, valamint a nemzetközi bizottságba a m. kir. belügyminisztérium részéről delegált Farkas Lajos miniszteri tanácsos. A méréseket végző csoportvezető mérnökök egy része nemességet kapott.[44]

Ezen határrendezés nyomán alakult ki először a terepen a dualista Magyarországon a mai fogalmainknak megfelelő határvonal. Ez a határ már a kor színvonalának megfelelő, műtárgyakkal ellátott, geodéziailag kifogástalanul kitűzött, folyamatosan karbantartott és ellenőrzött határ volt.[45]

„A határ egész terjedelmében Bukovina felől határkövekkel, Magyarország felől fából készített határoszlopokkal fog megjelöltetni. Úgy e határkövek, mint a határoszlopok a határvonallal párhuzamosan mindkét illető ország kezdőbetűivel láttatnak el, jelesül a határkövek az egyik oldalon »B« (Bukovina), a másik oldalon »R«(Románia), a határoszlopok pedig az egyik oldalon »M.o.« (Magyarország) a másik oldalon »R« (Románia) betűkkel fognak megjelöltetni. A betűk alatt folyó számok fognak alkalmaztatni, melyek Bukovina, Magyarország és Románia között fennálló »Triplex konfinium«-nál kezdődnek. Ezen a ponton egy három oldalú kőlabor fog felállíttatni és oldalain a fenti módon a három ország kezdőbetűivel és egyes számmal megjelöltetni...

A kettős határkövek és határoszlopok azonos folyószámokkal és azon országok kezdőbetűivel jelöltetnek meg, melyek területén állanak. A róna-földön, vagy fennsíkon, hol a természetes határvonal a terület alakulásánál fogva ki nem vehető, a határkövek és határoszlopok közötti földhalmok, vagy kőrakások emelendők és pedig oly távolságokban, hogy egyik a másiktól látható legyen. Ezen határhalmok alapjukban 2 m átmérőjűek, középen pedig egy méter magasak lesznek.

Ott, hol a határvonal erdőkön vonul át, mindkét oldalon négy méter, összesen tehát nyolc m széles átvágások fognak eszközöltetni. A határkövek és határoszlopok felállítási pontjai a hatértérképen megjelöltetni, s ahol lehetséges a környék három vagy négy állandó pontjára való vonatkoztatása által feltalálhatókká tétetni fognak."[46]

Az új modern határvonal és az ahhoz tartozó műtárgyak védelmére a belügyminiszter külön rendeletet bocsájtott ki. A rendelet alapján a rongálókat 100 korona pénzbírságra és 15 napi elzárásra ítélhették.[47]

A határszéli csendőrség kialakulása elengedhetetlen volt, mert az új határvonal őrizetét a m. kir. pénzügyőrség erői már nem tudták megfelelő módon ellátni. Ennek oka

41 OL min. eln. i. 1887. 2 180. sz. közös KÜM átirata a magyar miniszterelnöknek.
42 OL MT i. 1887. 8—17. sz. BM előterjesztése a MT-ban.
43 OL MT i. 1887. 10—29. sz. MT ülésj egyzőkönyve.
44 OL MT i. 1892. 1—21. MT ülés jegyzőkönyve.
45 MTT 1888/XIV. tc.
46 Uo.
47 MTT 1891/49 396. sz. BM rendelet.

az volt, hogy a műtárgyakkal, erdőátvágásokkal stb. ellátott határszakasz ellenőrzése, gondozása nagyobb erőket igényelt, mint amivel a határ menti pénzügyigazgatóságok rendelkeztek. Az új határ kitűzésével 11 683 holdnyi területet Romániához, és 1 185 holdnyi területet Magyarországhoz csatoltak. Ennek következtében kettős birtokosok és a határ által kettészelt rokoni kapcsolatok jöttek létre, melyek a csempészést jelentősen elősegítették. Nehezítette a határforgalom ellenőrzését a kettős birtokosok speciális helyzete is. Részükre a román és magyar hatóságok által érvényesített igazolványokat bocsátottak ki, melyek egy évig voltak érvényesek. Ők a határ mindkét felén elterülő birtokaikra illetékmentesen járhattak. A szabályos határforgalom mellett erőteljesen növekedett az illegális ki- és bevándorlás is.

Az eredményesebb határőrizet kialakítását szolgálta az 1891. július 15-én kelt közös miniszteri utasítás, melyet hat tárca minisztere — gróf Szapáry Gyula miniszterelnök és belügyminiszter, báró Fejérvári Géza honvédelmi miniszter, Szilágyi Dezső igazságügyi miniszter, Baross Gábor kereskedelemügyi miniszter, Wekerle Sándor pénzügyminiszter — írt alá. Az új rendelet megosztotta a feladatokat a határ mentén található államigazgatási szervek között. Az utasítás 5 fejezetből állt:

— az első fejezet a határvonal épségben tartására és a határforgalomra;
— második fejezet a határvizek tekintetében az egyezményben foglaltak betartására;
— a harmadik fejezet az erdőátvágások tisztán tartására;
— a negyedik fejezet az állategészségügyre;
— az ötödik fejezet pedig a m. kir. pénzügyőrség szolgálatára vonatkozott. Az utasítás első és leglényegesebb fejezetében foglaltaknak a végrehajtása hárult a m. kir. belügyminisztériumra. Az első fejezet első paragrafusa rendelte el a határszéli csendőrség szervezését.[48]

A határszéli csendőrség szervezésekor az 1. sz. — kolozsvári székhellyel bíró — csendőrkerület 29 őrmesterrel, 159 őrvezetővel és 797 csendőrrel, összesen tehát 985 fő legénységgel rendelkezett. Az új csendőrőrsök szolgálati helyét, működési területét a m. kir. honvédelmi és m. kir. belügyminisztérium közös bizottsága tervezte, melynek Török Ferenc altábornagy volt a vezetője. Az átszervezés során egy új csendőrkerületi szárnyat, két szakaszt és 12 őrsöt állítottak fel. Ezzel a kolozsvári csendőrkerület alárendeltségében öt szárny, 11 szakasz és 134 őrs, valamint négy különítmény működött. Az új szárny 66 fős volt, három tiszttel és 63 fős legénységgel. A személyi állomány rendfokozat szerint egy fő I. osztályú százados szárnyparancsnokra, egy fő főhadnagy, ill. hadnagy szakaszparancsnokra, három őrmesterre, 12 őrsvezetőre és 48 csendőrre tagozódott. Az új határszéli csendőri erők 1893 júliusában kezdték el szolgálatukat.[49]

A határszéli csendőrség feladata volt a határvonalra, annak berendezéseire felügyelni, az illetéktelen beavatkozásokat meggátolni és ezen szabálysértést elkövetőket elővezetni. Az ő feladatuk volt továbbá a határsértések megakadályozása, a határsértők elfogása. Az elfogott határsértőket a határszéli csendőrség a területileg illetékes határmenti szolgabírói kirendeltségeknek adta át. A szolgabírói kirendeltségek pedig — az alispánon keresztül — minden határsértésről kötelesek voltak értesíteni a belügyminisztert. A határőrizeti tevékenységet folytató m. kir csendőrség munkáját, a belügyminiszter a honvédelmi miniszterrel egyetértőleg szabályozta. A határőrizetet is vég-

48 MRT 1891/50 431. sz. Közös miniszteri utasítás.
49 OL BM Á i. 1892. 5 177. sz. Török Ferenc altábornagy jelentése a BM-nek.

ző m. kir. csendőrség feladatát elsősorban járőrözéssel látta el. A határőrizeti szolgálat szakirányításával a csendőrkerület törzsében egy tiszt foglalkozott.[50]

A m. kir. csendőrségnek határőrizeti szolgálatot teljesítő része — határőrizet tekintetében — a főbb hágók mellett szervezett határmenti szolgabírói kirendeltségek alárendeltségébe is tartozott. Ezen szolgabírói kirendeltségek voltak a magyar—román határszakaszon a határőrizet felelős végrehajtatói. Ellenőrizték és szükség szerint irányították a m. kir. erdőfelügyelőségnek, valamint az állami és járási erdőtiszteknek az erdőátvágások karbantartására irányuló munkáját. Részt vettek az időnként megtartott közös román—magyar bizottságnak a határvizek ellenőrzésére irányuló munkájában. Betartatták az állategészségügyi előírásokat és a m. kir. pénzügyőrség határőrizeti szolgálatát is ellenőrizték.[51]

A határmenti szolgabírói kirendeltségek egyik speciális feladata volt — az illetékes román hatóságok képviselőivel közösen — a határvizek ellenőrzése is. Ennek során „a kiküldött bizottságok feladata a folyókon, patakokon fennálló gátak, torlaszok hatásait egyrészt a megállapított határvonal, másrészt a szomszéd állam és azok polgárainak érdekeire való befolyásuk szempontjából megbírálni, azon vízműveket, melyek akár a határ megállapított vonalára, akár a szomszéd állampolgárok érdekeire károsnak találtatnának, megjelölni, illetőleg azok további sorsa iránt javaslatot tenni kötelesek.[52] A határvizeken meglévő vízi építményekről a vármegyék alispáni hivatatala ún. „vízikönyvet" is vezetett.

A csendőrségnek az útiokmányok intézését és a toloncügyek végrehajtását is el kellett látnia ott, ahol a közelben szolgabírói kirendeltségeket nem létesítettek.[53]

A határszéli csendőrség fejlődése

A századelőn a m. kir. csendőrséget átszervezték, melynek során kilenc csendőrkerület felállítását rendelte el az 1903/VIII. tc. Az átszervezést kezdeményező törvényjavaslat indoklásában jelentős helyet kapott a határőrizet is. „A (kolozsvári) I. sz. csendőr kerület-parancsnokságnak nagyszebeni székhellyel való mielőbbi felállítását a helyes vezetés, hathatós ellenőrzés, s a fegyelem fenntartásának érdekén felül, még különösen azért is felette kívánatos, mert ezen csendőr kerület-parancsnokság elsősorban a határszéli, közbiztonsági és határőrizeti feladatok intenzívebb ellátására, valamint a határrendészeti teendők teljesítésére hivatott állami közegek hathatós támogatására lenne hivatva."[54]

A határszéli csendőrség 1906 után a m. kir. határrendőrség felállítását követően is funkcionált. A m. kir. határrendőrség felállításakor megszüntetett szolgabírói kirendeltségek helyét határrendőr-kapitányságok és -kirendeltségek foglalták el. Az új fegyveres testület, a m. kir. határrendőrség felállításával a határszéli csendőrség, — határőrizeti tekintetben — veszített jelentőségéből. Határőrizeti vonatkozásban a helyi csendőri erők egyértelműen a m. kir. határrendőrségnek voltak alárendelve. A határrendőri őrségek felállításával a határőrizetből a m. kir. csendőrség csapatainak fokozatos kiiktatási folyamata figyelhető meg.

A folyamat 1912-ben szakadt meg. Szerbia és az Osztrák—Magyar Monarchia között egyre feszültebbé váló viszony növekvő mértékben befolyásolta a szerbiai határvonal őrzését. Mindkét részről előfordult, hogy tüzeltek egymásra a határőrizeti járőrök. A szerb ajkú lakosság körében a magyar hatósági közegekkel szemben ellen-

50 A m. kir. csendőrség szolgálati körére vonatkozó jogszabálygyűjtemények. (Szerk.: Aldóssy József) Bp., 1901. 260. o.
51 MRT 1891/50 431. sz. közös miniszteri utasítás.
52 Uo.
53 Uo.
54 MTT 1903/VII. tc.

szenv volt tapasztalható. Ilyen körülmények között a kis létszámú m. kir. határrendőrség erői nem tudták eredményesen ellátni a határ őrzését. A m. kir. csendőrség erői is kevésnek bizonyultak, pedig a szegedi csendőrkerület-parancsnokság legénységének nagy részét a határra irányította. Az őrsök sűrűsége itt jóval nagyobb volt, mint a kerületnek az ország belsejében lévő működési területén. E sűrűség ellenére a szerb határon elhelyezkedő 42 csendőrőrsöt, 52-re emelték. Így a szerb határon szolgálatot teljesítő csendőrök száma 149-ről 310-re emelkedett.[55]

Ebben az időben Erdélyben újabb marhavész pusztított, melyet a Romániából becsempészett állatok idéztek elő. A Magyar Gazda Szövetség és a m. kir. földművelésügyi minisztérium erélyes hangú levélben hívta fel a belügyminiszter figyelmét a romániai határszakasz ellenőrzésére. A román határszakaszon előfordultak erőszakos bűncselekmények is. Egész csordát is elhajtottak a csempészek. A túloldali lakosság elbitangolt jószágát az erdélyi nyájakból szakította ki. A kormányzatot az is aggasztotta, hogy erőteljes Monarchia-ellenes propagandatevékenységet fejtettek ki az erdélyi románság körében. 1905-ben „...egy juhász gyanús viselkedése nyomán Szeben- és Fogaras-vármegyékből több métermázsa Romániából eredő izgató nyomtatvány és képes ábrázolás került a brassói m. kir. ügyészség bűnjel raktárába."[56]

A határőrizet erősítése céljából az Erdély romániai határszakaszán működő csendőrőrsöket 107, a 117 főnyi legénységet pedig 728 főre emelték. Ezeket a csendőri erőket azonban nemcsak a határ őrizetének erősítésére kívánták felhasználni, hanem a nemzetiségi lakosság ellen is. Ezt a szándékot jól tükrözte a BM V/b. csendőrségi alosztályának a határszéli csendőrség módosítására irányuló tervezete. A m. kir. belügyminisztérium vezetői úgy látták, hogy a határ mentén „...az Európa minden nemzetiségéből összeverődött famunkások ezrei, itt minden kultúrától messze eső helyen, kovácsolják nemzetiségi és szociális eszméik megvalósítását. Egyedül a csendőr itt a tilalomfa."[57]

A szerb határ mentén állomásozó csendőrség megerősítésének egyik fő célja a határőrizet eredményesebb ellátása mellett a mintegy 50 000 főnyi határmenti szerb lakosság felügyelete lett volna.

Ebben az időben felvetődött annak a gondolata is, hogy a m. kir. határrendőrséget erősítik, azonban jobbnak látták a m. kir. csendőri erők növelését. A m. kir. csendőrség ebben az időben már bevált apparátus volt. Az aratósztrájkok és más megmozdulások esetében is eredményesen vetették be a tömegek ellen. A m. kir. csendőrség fejlesztésének meg voltak az alapjai a meglévő szárny- és szakaszparancsnokságok, valamint őrsök formájában, melyet csak növelni kellett. A m. kir. határrendőrség fejlesztése sokkal többe került volna. A m. kir. csendőrség fejlesztése mellett szólt az a tény is, hogy a csendőrkerületek létszámát rövid idő alatt át lehetett csoportosítani a szükséges helyekre. A csendőrség nem határőrizeti jellegű jogai, mint pl. a fegyverhasználat is, jóval kiterjedtebbek volt a m. kir. határrendőrségénél.[58]

Az 1906—1912-ig terjedő időszakban került sor a m. kir. határrendőrség és a határszéli csendőrség közti profiltisztításra.

A m. kir. határrendőrséget azzal a céllal hozták létre, hogy a magyar határőrizet komplex irányító és részben végrehajtási tevékenységét is gyakorolja. Feladata az volt, hogy a magyar határőrizetben ekkorra kialakuló részterületeket: a határ őrzését, a tranzit és távolsági, valamint kishatárforgalom ellenőrzését, a személy- és áruforgalom egészségügyi szűrését, a határrend biztosítását, továbbá a határ- és határrendsértésekkel kapcsolatos nyomozati tevékenységek végzését irányítsa, ellenőrizze

55 MRT 1912/58 320. sz. BM rendelet.
56 OL BM R i. 1911. 8 198. sz. A brassói csendőrkerület-parancsnok jelentése a BM csendőrségi ügyosztály vezetőnek.
57 OL BM R i. 1911. 9 108. sz. A csendőrségi ügyosztály felterjesztése a BM-nek.
58 OL BM R i. 1911. 9 810. A BM utasítása a csendőrségi ügyosztálynak.

és végrehajtsa. Ezek a feladatkörök azonban — a dualista Magyarország határőrizetének fejlődése során — nem egyidőben, egyszerre jelentkeztek. Az egyes tevékenységek iránti igény — legalábbis tömeges méretekben — viszonylag új keletű volt, mint például a határrendsértéssel kapcsolatos nyomozati tevékenység, különösen az egész Magyarország területére kiterjedő hatállyal. A határőrizet más részterületeinek, például a határ fegyveres őrségek által történő őrzésének, már jelentős múltja volt.

A magyar kormányzat nem tartotta szükségesnek a teljes határőrizet új alapokra helyezését. Azt az utat választotta, hogy a magyar határőrizetben résztvevő szervezetek határőrizettel kapcsolatos feladatkörét meghagyta. Az összhatárőrizeti tevékenységből azonban csupán azt a részt tette az egyes szervezetek határőrizeti munkába bekapcsolódó részeinek kötelességévé, amely a szervezet alaptevékenységéhez közel állt, illetve amit az adott testület szervezeti felépítésével, személyi állományának felkészültségével, felszereltségével meg tudott oldani. Az alapvetően új struktúrát, felkészültséget és felszerelést igénylő feladatokat nem hárította a meglévő szervezetekre. Az újonnan jelentkező — elsősorban rendőri, illetve állambiztonsági jellegű — határőrizeti részfeladatok végrehajtására alakították ki a m. kir. határrendőrséget. A m. kir. határrendőrség nem létszámából, fegyverzetéből következően, hanem a határőrizeti feladatkörben betöltött kulcspozíciójának birtoklásából adódóan lehetett a magyar határőrizet vezető szerve.

A határőrizeti rendszer ezen szisztémája gazdaságosabbnak is bizonyult, mint ha minden — a határőrizettel kapcsolatos — tevékenységet egy szervezetre hárítottak volna. A mérsékeltebb anyagi ráfordítások mellett a koncepció további előnyeként jelentkezett az is, hogy ily módon gyorsabban mutatkozott a gyakorlati eredményesség is, hiszen nem vont el időt a személyi állomány képzése, a felszerelés kialakítása stb.

A határőrizet ilyen formában történő gyakorlása egyben rugalmasságot is biztosított. Amennyiben a körülmények indokolttá tették valamely határőrizeti tevékenységi terület erősítését, nem vált szükségessé a határőrizetben résztvevők teljes átszervezése. Csupán azt a szervezetet kellett fejleszteni, mely az adott részterület gazdája volt. Ilyen jellegű változtatásokra került sor, amikor az őrzési feladatok erősítése érdekében módosították a határszéli csendőrség struktúráját 1912-ben.

Az új helyzet, mely szerint országos testületek határmenti részei határőrizeti részfeladatokat is végeztek, felvetette ezen szervezeti egységek helyzetét az anyatestületben, illetve viszonyukat a m. kir. határrendőrséghez. Mivel a m. kir. határrendőrség a határmenti szolgabírói kirendeltségek utóda volt, a már korábban kialakult együttműködési gyakorlat, valamint az új fegyveres testület felállításakor kibocsátott szabályozás elégségesnek bizonyult. Egy területen vált a helyzet — átmeneti jelleggel — feszültség forrásává, a határszéli csendőrség esetében.[59] A m. kir. csendőrség vezetői ugyanis nehezményezték, hogy a m. kir. határrendőrség — a határszéli csendőrség határőrizeti feladatai tekintetében — a magyar csendőri testület ezen részének szinte kizárólagos irányítójává vált. Az egységes m. kir. csendőrség szétszakadásának veszélyét vélték felfedezni és nem tartották helyesnek azt, hogy a m. kir. csendőrség egy része kettős alárendeltségbe került. Más társ határőrizeti szervek tekintetében ilyen aggályok nem merültek fel. Miután a m. kir. belügyminisztérium — a korábbiaknál részletesebben — szabályozta a határszéli csendőrség határőrizettel kapcsolatos kötelmeit és ezen szolgálati tevékenység vezetését az illetékes csendőrparancsnokságokra bízta, a kérdés megnyugtató módon tisztázódott. A m. kir. határrendőrségnek ugyanis nem az volt az érdeke, hogy alárendelt testületévé változtassa a határszéli csendőrséget. A m. kir. határrendőrségnek csupán a határszéli csendőrcsapatok őrzési tevékenységére volt szüksége. A határszéli csendőrség

59 OL BM R i. 1908. 885. sz. határrendőrfőnök jelentése a belügyminiszternek.

határőrizeti szolgálatának döntő többségét továbbra is az őrzési feladatok ellátása képezte. Emellett azonban részt kellett vennie a határőrizet valamennyi résztevékenységében, azonban csak olyan jellegű feladatok ellátását határozták meg a szervezet számára, mely a közbiztonsági őrtestület jellegével összhangban állt.[60]

Lényegében azért nem lehetett a magyar határőrizet vezető testületévé fejleszteni a határszéli csendőrséget, mert ha az azzal járó feladatoknak meg akart volna felelni, elvesztette volna eredeti jellegét. A magyar határőrizeti struktúra kialakítása tekintetében a praktikus szakmai szempontok egybeestek a politikai megfontolásokkal. A magyar politikai vezetés ugyanis nem szívesen látott volna az ország határőrizetének élén egy katonai, vagy katonai jellegű szervezetet. A hadügy közössége, illetve az uralkodó kiterjedt hadügyi jogai nem ösztönözték arra a magyar kormányt, hogy a hadügy hatáskörébe helyezzék a magyar határőrizetet. A katonai határőrvidék felszámolását követően az Osztrák—Magyar Monarchia fegyveres erejének a magyar határőrizetben 1914-ig nem volt szerepe. A határőrizeti feladatok ellátását különböző — nem a véderő kötelékébe tartozó — szervezetek vették át. Mivel a hadügy amúgy is a politikai élet neuralgikus pontja volt, ahol a dualizmus csak mérsékelten jelentkezett, a magyar határőrizetnek a kapitalista fejlődés igényeihez való felfejlesztése során nem a katonai jellegű orientáltságot szorgalmazta a politikai vezetés. A polgári jellegű határőrizeti struktúra kialakítását segítette elő a századfordulóra már kialakult helyzet is a határőrizeti szervek jellegét illetően.

Az a helyzet állt elő, hogy a dualizmus kezdetén felszámolt katonai határőrvidék helyett a magyar határőrizet végzésére fokozatosan polgári szervezetek jöttek létre. A magyar határőrizet békében levált a hadügyi feladatoktól. Természetesen fegyveres konfliktus esetére a magyar kormányok nem zárkóztak el attól, hogy a háborús időszak határőrizetében a Monarchia hadereje vezető szerepet játsszon és a polgári típusú határőrizeti szervezeteket is alárendeltségébe helyezze a hadműveleti területeken, illetve a határvédelem érdekében hasznosítsa azokat.

A magyar belügyi vezetés figyelemmel kísérte az örökös tartományok határőrizetét. Az ottani tapasztalatokat hasznosítani igyekezett a magyar határőrizetben.

Az 1912. évi átszervezést megelőzően három csendőrtisztet tanulmányútra küldtek az osztrák örökös tartományokba és az annektált Boszniába, hogy az ottani csendőrség határőrizeti módszereit tanulmányozzák. Ezt követően kezdték meg az átszervezést, melynek keretében a m. kir. határrendőrségi őrségek személyzetét beolvasztották a m. kir. határrendőrségi kirendeltségek és kapitányságok személyi állományába. Így az ún. külszolgálatok — amit ma járőrszolgálatnak nevezünk — a csendőrség hatáskörébe kerültek. A csendőrség az 58 320/1912 BM körrendelet alapján határőrizeti külszolgálatot önállóan látott el. Emellett a helyi csendőri erők átvették az útlevélvizsgálatot a m. kir. határrendőrségtől a vodicai, verestornyi, predeáli, sósmezői, gyimesbükki és gyergyótölgyesi határkapuknál (határátlépő állomás). Az útiokmányok ellenőrzése mellett a határszéli útiigazolványok kiállítását is a határszéli csendőrség végezte Vulkánban, Szurkokon, Bodzakrasznán, Ósáncon és Gyergyóbékáson. Azon határállomásokon, ahol a m. kir. határrendőrség továbbra is útlevélvizsgálatot végzett, minden érkező és induló vonatnál, valamint hajónál a csendőrség ügyeleti szolgálatot volt köteles adni.[61]

A határszéli csendőrség feladatait az 1912-es csendőrségi utasítás tartalmazta. A feladatok hét csoportra oszthatók.

60 BK 1912/58 320. sz. BM-rendelet.
61 BK 1912/48 999. sz. BM-körrendelet és az 1912/58 320. sz. BM-körrendelet melléklete.

1. A határ őrzésével kapcsolatos teendők

„— A csempészet megakadályozása és az erre hivatott közegek támogatása;

— A tiltott kivándorlás megakadályozása, a kivándorlásról szóló 1909/II. tc. és a vonatkozó 57 000/1909. sz. BM végrehajtási utasítás rendelkezései betartásának ellenőrzése, valamint a törvény megszegése által elkövetett bűntettek, vétségek és kihágások feljelentése."[62]

2. A határforgalom-felügyeleti teendők

„— Azon határvonalakon, ahol útlevél kötelezettség áll fenn, és ahol ez kifejezetten a csendőrségre bízatott, az útlevelek vizsgálata, bélyegtelen határátkelési igazolványok kiállítása;

— Kitiltott, rendőrileg kifogás alá eső és magukat igazolni nem tudó gyanús személyeknek az állam területére szándékolt belépésének megakadályozása;

— Hadköteles egyének kiszökésének megakadályozása;

— Az útlevélszabályok áthágása, a tiltott visszatérés által elkövetett kihágások feljelentése;

— Fegyverek, lőszerek és hadiszerek ki- és bevitelének ellenőrzése, valamint tilalom esetén ilyenek, és más tiltott tárgyak kivitelének és behozatalának megakadályozása."[63]

3. A határrend fenntartásával kapcsolatos teendők

„— A szomszédos állam lakói részéről személyek és tárgyak ellen jöhető erőszakos támadás meggátlása;

— Katonai védművek, az ország határainak megjelölésére szolgáló határjelek, jelzők, megrongálásának, megsemmisítésének megakadályozása és feljelentése;

— Katonai, vagy polgári hatóság által felállított földmérési jelek megváltoztatásának, megsemmisítésének megakadályozása, a tettesek kinyomozása és az illetékes hatóságnak átadása."[64]

4. Határmenti bűnüldözési és megelőzési teendők

„— Nyomozott, vagy valamely büntetett cselekménnyel gyanúsított és a törvények, vagy a fennálló szabályok értelmében előzetesen letartóztatható egyéneknek a határszélen való elfogása;

— Kerítés, (nőcsempészet, leánykereskedelem) meggátlása és feljelentése."[65]

5. Határmenti igazgatási rendészeti teendők

„— Külföldiek bejelentésére és lakhatására vonatkozó szabályok végrehajtásának ellenőrzése, az 1912. évi 48 999/V-a. és 58 320/V-a. sz. belügyminiszteri rendeletben meghatározott mérvben"[66]

6. Határmenti közbiztonsági teendők

„— A határszéli vasúti és gőzhajó állomásokon az államrendészeti és közegészségügyi szabályok betartásának ellenőrzése;

— A határ szélén lévő szállodák, vendéglők, kocsmák, kávéházak és egyéb nyilvános helyek ellenőrzése;

— tolonczoknak a határon átkísérése."[67]

7. Határmenti állambiztonsági teendők

„— Kémkedés megakadályozása, esetleg a kémek elfogása és az illetékes hatóságoknak való átadása;

— Idegen politikai ügynökök megfigyelése;

— Az államellenes nyomtatványok becsempészésének megakadályozása és feljelentése;

62 UCS 307—308. o.
63 Uo. 309. o.
64 Uo. 310—311. o.
65 Uo. 312. o.
66 Uo. 313. o.
67 Uo. 315. o.

— A határon átkelők figyelemmel kísérése, a határmentén felmerülő — államrendészeti szempontból fontosabb — mozzanatokról és eseményekről tájékozás szerzése és az észlelteknek az illetékes hatósággal való közlése."[68]

A határszéli csendőrség fejlesztésének egyik útja lehetett volna — az 1903-as átszervezéshez hasonlóan — új csendőrkerület felállítása a szerb határ mentén is. Ezt azonban elvetették és a meglévő csendőrkerületek keretében növelték az őrsöket és a legénység létszámát, oly módon azonban, hogy a helyi csendőrkerületi irányító apparátusban egy új elemet szerveztek, a kikülönített törzstisztet, aki a csendőrkerület határmenti erőit irányította határőrizeti tekintetében. A határszéli csendőrség irányítására a hetedik brassói és a második szegedi csendőrkerület-parancsnokságokon már korábban rendszeresítettek egy-egy törzstiszti beosztást. E két határőrizeti szaktiszt alárendeltségébe kerültek a kikülönített törzstisztek. Ilyen beosztást hoztak létre:

— a II. Csendőrkerületnél Pancsován a pancsovai, orsovai és karánsebesi szárnyak;

— a VII. csendőrkerületnél Nagyszebenben a nagyszebeni és petrozsényi,

— valamint Brassóban a brassói és sepsiszentgyörgyi,

— továbbá Marosvásárhelyen a marosvásárhelyi, besztercei és csíkszeredai szárnyak munkájának irányítására.

A törzstisztek mellé egy századost, mint segédtisztet, egy-egy járásőrmestert, mint irodai segédmunkást és egy polgári irodaszolgát rendszeresítettek. A kikülönített törzstisztek felügyeleti területe kiterjedt Beszterce-Naszód, Maros-Torda, Csík-Háromszék, Brassó, Fogaras és Szeben vármegyére, valamint Hunyad, Brassó, Szörény, Temes és Torontál vármegyék déli részére.[69] A kikülönített törzstiszt felügyeleti területén önállóan intézkedett az alábbiak szerint:

„1. A fegyelem kezelése.

a) Minden fegyelmi fenyítő ügyek elintézése, melyet a szolgálati szabályzat I. rész 667. pontjának 1. bekezése szerint az osztályparancsnok jogkörébe eshet.

b) A saját hatáskörbe el nem intézhető ügyek, és az összes bűnvádi feljelentések véleményezése és azoknak a csendőr kerület-parancsnokságokhoz való előterjesztése.

2. A szolgálat felügyelete és az erre vonatkozó mindazon ügyeknek elintézése, melyek természetüknél fogva magasabb helyre való előterjesztést nem igényelnek.

3. A beosztott tisztek, tisztjelöltek, rangosztályba nem sorolt havi díjasok és a legénység képzésének vezetése és felügyelete.

4. A szárny-parancsnokságok által az altiszti iskolába javaslatba hozott alkalmas csendőröknek a kerület-parancsnokság által meghatározott számban való kiválasztása.

5. A szolgálati szabályzat alapján beérkező kérelmek és panaszok elintézése, amennyiben azok hatáskörébe tartoznak.

6. Szabadságok engedélyezése a Szolgálati Utasításban (szervezeti rész) meghatározott mérvben, s a szükséghez képest a szabadságoltaknak helyettesítése iránti intézkedések megtétele.

7. A laktanya szabályok betartásának, az öltözködés, felszerelés és iroda vezetésének felügyelete, s az esetleges talált hiányoknak a megszüntetése, amennyiben azok felsőbb intézkedést nem igényelnek.

8. Az alárendelt tiszti alosztályoknak, járás, őrs- és különítmény-parancsnokságoknak a szemle-utasítás határozmányai szerint való megszemlélése.

9. Az alárendelt tisztek és járás-parancsnokok szemle utazásainak ellenőrzése, a

68 Uo. 314. o.
69 Uo. 317. o.

szemleletek felülvizsgálása és az azokban esetleg felfedett hiányok felszámolására szükséges intézkedések megtétele, ha csak azok felsőbb intézkedést nem igényelnek.

10. A rangosztályba nem sorolt havidíjasok és altisztek minősítvényi táblázatainak véleményezése.

11. A legénység áthelyezése iránti javaslattétel.

12. A Katonai Határőrizeti Utasításban foglalt teendők ellátása és irányítása."[70]

A határszéli csendőrség keretében új szerkezeti elem volt a nyári őrs. A nyári őrsöket elsősorban Erdélyben a havasokban állítottak fel a hó elolvadása és leesése közötti időszakban. A nyári őrs legénysége azon őrs tagjaiból került ki, melynek működési területén funkcionált. Ezen őrs parancsnokának is volt alárendelve, valamint ellátását is innen kapta. A nyári őrsök sajátos elemet jelentettek a határszéli csendőrség szolgálatában. A szolgálati alapelvek itt teljesen megegyeztek a többi, nem időszakos őrsével. A nyári őrsök feladata volt a magas hegyek között, a Duna árterületén a járható utak, ösvények, szurdokok és hágók ellenőrzése. Itt a járőrözés a hegyes, illetve mocsaras terep miatt nehezebb volt, mint másutt. Az e szolgálat végzésére kiválasztott csendőrök napi 40 fillér pótlékot kaptak. Ez viszonylag jelentős összegnek számított, mert egy csendőr őrmester évi fizetése 2 336 korona, járásőrmesteré 2 769 korona, hadnagyé 3 632 korona, főhadnagyé 4 152 korona, századosé 5 372 korona, őrnagyé 9 296 korona, alezredesé 10 296 korona, ezredesé 12 096 korona volt.[71]

A határszéli őrsök szolgálata is módosult az 1912. év előtti állapothoz viszonyítva. Korábban őrjárati beosztást alkalmaztak, melynek az volt a lényege, hogy a kijelölt tereppontokon meghatározott ideig kellett a járőrnek figyelést végrehajtania és a tereptárgyak közötti menetvonal és menetidő is előre tervezett volt. Az 1912-es átszervezés nyomán a külszolgálatot úgy hajtották végre, hogy a tereptárgyakon a tartózkodási időt és két figyelési pont között a menetidőt és menetvonalat nem határozták meg. Csupán a fontosabb tereptárgyak érintését, átkutatását írták elő a járőröknek.

Az őrsparancsnok csupán az átkutatandó tereptárgyakat és a külszolgálat idejét állapította meg.

A szerbiai és romániai határszakaszon a határszéli őrsparancsnokok kötelessége volt az őrs működési területének a szomszédos őrs működési területével érintkező ún. csatlakozási területére járőrtalálkozókat szervezni ezen terület fokozott ellenőrzése céljából. E szolgálati tevékenység megbeszélése miatt az őrsparancsnoknak rendszeresen fel kellett keresnie a szomszédos őrsök parancsnokait.[72]

Magyarországnak a Monarchián kívüli országokkal közös határán szolgálatot teljesítő csendőrség fegyverhasználati jogát kiterjesztették.[73]

A határszéli csendőrség az 1912-ben kialakított új struktúrával és szolgálati elvek alapján végezte feladatait az első világháború kitöréséig, amikor a békeidőszak határőrizetét a katonai határőrizet váltotta fel, melyet a Monarchia fegyveres ereje valósított meg.

A határszéli csendőrség operatív jellegű feladatai

A határszéli csendőrség operatív munkája két fő részre osztható. Egyes teendőket a m. kir. csendőrség határőrizeti csapatai önállóan végeztek, míg más feladatokat a Monarchia felderítő szolgálatának közreműködésével hajtottak végre.

70 Uo. 316. o.
71 Országos Levéltár belügyminisztériumi elnöki iratok 1901 392. sz. A brassói csendőrkerület-parancsnok jelentése a csendőrségi ügyosztályvezetőnek.
72 UCS 469—472. o.
73 Uo. 338. o.

Az önállóan megvalósulásra kerülő szolgálati munka részét képezte a határforgalom figyelemmel kísérése azzal a célzattal, hogy a határon átkelők közül elsősorban azokat a személyeket szűrjék ki, akikről feltételezhető, hogy fegyvereket, robbanószereket, államellenes nyomtatványokat kívánnak ki- illetve becsempészni. Kémgyanús magaviseletnek tekintették a csendőrök azon utasok viselkedését, akiknél azt tapasztalták, hogy:

„...ha az illető egyén idegen élethivatást színlel, vagy meg nem szokott ruházatot visel;

— ha valaki fölötte elővigyázatos, a nyilvánosságot titokzatosan kerüli, vagy éppen vakmerő bátor fellépést tanúsít;

— ha következetesen keresi az olyan személyekkel való érintkezést és ismeretséget, akik katonai titkokat őriznek, vagy megszerezhetnek. Az előkelőbb állású ily kémek a tisztekkel, mások ismét altisztekkel, írnokokkal, küldöncökkel, magasabb parancsnokságok hivatalszolgáival, kantinosokkal és csapatszállítókkal keresik az összeköttetést;

— ha valaki ismeretlen módon szerzett nagyobb pénzösszeggel rendelkezik; feltűnő pénzkiadás és ragaszkodás a könnyű életmódhoz; ha valaki oly dolgok iránt érdeklődik, melyek állítólagos foglalkozásától távol állnak és katonai viszonyokra vonatkoznak;

— ha valaki meg nem állapítható okból tartózkodik az őrskörletben; ha valaki gyakran tesz utazásokat külföldre;

— külföldiek — különösen külföldi tisztek — gyakori utazása hazánkba."[74]

Az ilyen magatartást tanúsító utasokat — a körülményektől függően — már a határon letartóztatták, vagy pedig csupán figyelemmel kísérték tevékenységüket és az ország belsejében szolgálatot teljesítő rendfenntartó közegeket értesítették a megfigyelés alatt álló egyének továbbutazásáról. A letartóztatásokat és az őrizetbe vettek szállásának átkutatását minden feltűnés nélkül, a lehető legdiszkrétebben hajtották végre, nehogy a feltételezett megbízók tudomást szerezzenek róla.

Az idegen hírszerzők jelentéseinek felderítése érdekében a határszéli csendőrségnek figyelemmel kellett kísérnie azt is, hogy ki kapott külföldről postagalambot, kik végeztek a galambokkal gyanús reptetési gyakorlatokat. A légtér figyelése során az idegen légi járművek személyzetét igazoltatniok kellett ha azok az őrs működési területén leszálltak, ha nem szálltak le, akkor a repülési irányról tájékoztatniuk kellett az ország belsejében szolgálatot teljesítő csendőröket. A határszéli csendőrségnek figyelemmel kellett kísérnie az esetleges optikai távjelzéseket, valamint azokat, akik a határ mentén rajzokat készítettek és fényképeztek.

Ha a megfigyelés alkalmával gyanúba került személyeket a csendőrség előállította és megfelelő bizonyítékok kerültek napvilágra, akkor a m. kir. ügyészségnek adták át a bűnjelek és részletes jelentések kíséretében. Ha a bűnjelek a vádemeléshez kevésnek bizonyultak, de a hatóságok megalapozott gyanú birtokába kerültek — további nyomozás céljából — a m. kir. határrendőrségnek adták át az ügyet. Ha a gyanússá vált személyek letartóztatása nem vált időszerűvé, de a titkos megfigyelést a m. kir. csendőrség már nem tudta biztosítani, a megfigyelési teendőket az m. kir. határrendőrség vette át. A határszéli csendőrörsök ezen teendőket önállóan végezték ugyan, de a kémkedéssel kapcsolatos ügyekről folyamatosan tájékoztatniuk kellett a területileg illetékes kikülönített törzstisztet. A társ fegyveres szervekkel és a m. kir. ügyészségekkel is a kikülönített törzstiszt személyén keresztül léphettek érintkezésbe. Ez alól csak

74 UCS, ‚Titkos függelék"

a rendkívül sürgős esetek jelenthettek kivételt, de ilyenkor utólagos jelentési kötelezettségük volt a kikölönített törzstisztek részére.[75]

Az ellenséges hírszerzés megelőzése érdekében az információknak a határon történő rejtett átjuttatása szempontjából kulcsfontosságú személyeket, tárgyakat nyilván kellett tartaniuk, és azokat folyamatosan ellenőrizniük is kellett. E rendszer keretében a határszéli őrsöknek nyilvántartás kellett vezetniük az őrskörletben lévő:

a) összes postagalambtulajdonosról;

b) kémkedésben gyanússá vált és a kémkedés miatt elítélt egyénekről;

c) az őrs működési területén lévő azon ingatlanokról, melyek idegen állampolgárok tulajdonában voltak, illetve amelyeket külföldiek béreltek;

d) valamennyi — a vízihatár mentén található — vízijárműről, még a vízimalmokról is, és az ott lakó ill. dolgozó hajósokról;

e) a hegyvidéki határszakaszon működő őrsöknek a havasi vezetőkről és azokról, akik kiváló helyismeretükből adódóan a hegyi vezetésre alkalmasak voltak;

f) mindenkiről, aki nem az Osztrák—Magyar Monarchia alattvalója volt;

g) végezetül azokról, akikről feltételezhető volt, hogy fegyveres konfliktus esetén a mozgósítási előkészületeknek valamiképpen ártalmára lehetnek.[76]

Nemcsak defenzív, hanem offenzív jellegű tevékenységet is végeztek a határszéli csendőrőrsök. Ennek keretében az ellenséges katonaszökevényeket részletesen és alaposan kikérdezték az általuk ismert katonai adatokról. A határ túloldalán lévő határőrizeti szervek elhelyezkedéséről, létszámáról, fegyverzetéről feljegyzést készítettek, melyet naprakészen vezettek. Fontos feladatot jelentett a szomszédos ország viszonyainak megismerése. Az őrsök rendelkeztek a túloldali határmenti területek részletes térképével is. Elsősorban a helyi katonai, rendőri, közigazgatási és gazdasági viszonyokról kellett ismereteket szerezniük. Ezen belül is különösen fontos volt megismerniük a határ túloldalán lévő helyőrségek fegyvernemeinek létszámát, fegyverzetét, szellemét, a katonai raktárak készleteit és a parancsnokokra vonatkozó fontosabb adatokat. Figyelmüknek ki kellett terjednie a mozgósítási elgondolások előkészítéseire, a lakosság hangulatára és a politikai mozgalmak jellegére, valamint a határmenti szállítási lehetőségekre, az erődítések állapotára.

Minden szomszédos államra vonatkozó lényeges információ beszerzését a kikülönített törzstisztnek kellett jelenteniük. A kikülönített törzstisztek az őrsöknek az operatív munkához tartozó defenzív és offenzív tevékenységét regisztráló jegyzeteit, kimutatásait stb. rendszeresen ellenőrizték. A szomszédos ország területéről azonban csupán figyeléssel nem lehetett a kellő adatokhoz hozzájutni. Ezért alkalmazták az utasok, csempészek stb. kikérdezésének módszerét is. A minél részletesebb és pontosabb adatgyűjtés érdekében az őrsöknek törekedniök kellett besúgók alkalmazására. Ha a besúgó pontos adatot szolgáltatott, az őrsparancsnok felterjeszthette őt külön jutalmazásra az illetékes cs. és kir. hadtestparancsnokság vezérkari osztályának felderítő főállomására.[77]

A határszéli csendőrség az önállóan végzett felderítő jellegű munka mellett a Monarchia állambiztonsági szerveivel közösen is hajtott végre hírszerzői szolgálati teendőket. A dualizmus időszakában a mai értelemben vett állambiztonsági feladatok nem a m. kir. belügyminisztérium hatáskörébe tartoztak, hanem a cs. és kir. hadsereg feladatát képezték. A korabeli hírszerző szolgálat feladata kettős volt:

75 Uo.
76 Uo.
77 Uo.

„a) egyrészt értesüléseket szerezni az idegen államok mindazon viszonyairól, melyek az államot hadviselés szempontjából érdeklik;

b) másrészt megakadályozni azt, hogy idegen államok saját viszonyainkat kikémleljék."[78]

A hírszerzés vezető apparátusa Bécsben székelt. Ez a szerv, a vezérkar nyilvántartási irodája (Evidenzbureau des Generalstabes) irányította a Monarchia állambiztonsági apparátusát. Közvetlenül alárendelt szervei a „hírszerző főállomások" voltak, amelyek a cs. és kir. hadtestparancsnokságok vezérkari osztályainak kebelében működtek. A „hírszerő főállomások" ún. „hírszerő mellékállomásokat" telepíthettek egyes honvédparancsnokságokon, valamint — javaslatuk alapján — a m. kir. belügyminiszter hozzájárulhatott ahhoz, hogy egyes csendőrkerület-parancsnokságokon is létrehozzanak „hírszerző mellékállomásokat".

Ezen a rendszeren keresztül kapcsolódtak be a hírszerzői munkába a határszéli csendőrség erői. A hírszerzést természetesen a teljes m. kir. csendőrségnek támogatnia kellett, de legkiterjedtebb és konkrétabb formában ezt a határszéli csendőrség valósította meg. A m. kir. csendőrség a többi alakulatánál sokkal általánosabb jelleget öltött a hírszerzők operatív munkájának segítése. A felderítő és elhárító munka segítése természetesen nem csak a csendőrség feladata volt. Támogatnia kellett a hírszerző fő- és mellékállomások munkáját a rendőrségnek, a m. kir. pénzügyőrségnek, a közigazgatási apparátusnak, a postai és távirdai szerveknek, valamint az állami erdészeti hatóságoknak és közegeknek.

A hírszerző szolgálat „megbízottak" útján szerezte be információit. A megbízott lényegében a mai ügynök fogalmának a megfelelője. Egyik alapelv volt a megbízottak folyamatos és észrevétlen figyelése, melyben esetenként a határszéli csendőrség is részt vett. A határszéli csendőrség parancsnokainak szigorú kötelessége volt, hogy amennyiben szükségessé vált a megbízottakkal a személyes érintkezés, azt csak titokban, tanúk nélkül valósíthatták meg. Szigorúan tilos volt továbbá az egyik megbízottról bármiféle felvilágosítást adni a másik megbízottnak.

A határszéli csendőrség a megbízottakon kívül, az adatokat szolgáltató személyek vonatkozásában, három fő kategóriát különböztetett meg. „Bizalmi egyének"-nek nevezték azokat, akik — korabeli szóhasználattal élve — alacsonyabb néposztályhoz tartoztak, de önként, javadalmazás nélkül — esetleg kisebb ellenszolgáltatások fejében — a tudomásukra jutott értesüléseket átadták a m. kir. csendőrségnek. Ilyenek voltak a községi elöljárók, kocsmárosok, kiszolgált csendőrök stb.

A „besúgók" alkották a másik kategóriát. Ők javadalmazás ellenében szolgáltatták ki ismereteiket. Végül a harmadik kategóriába tartoztak azok, akik állásukból, vagy társadalmi, vagyoni helyzetükből adódóan — pl. nyugalmazott katonatiszt, földbirtokos, pap stb. — a nép hangulatáról, valamint a megbízhatatlannak ítélt személyekről tájékoztatták a m. kir. csendőrséget.

A megbízottakat a hírszerző főállomások, a besúgókat pedig a határszéli csendőrség javadalmazta. Minden, a hírszerzéssel kapcsolatos ügyet szigorú titokként kellett kezelni. A legénységi állomány csak a legszükségesebb mértékben szerezhetett arról tudomást. Csak a határszéli csendőrőrsparancsnokok és a kikülönített törzstisztek ismerhették teljes részleteiben a reájuk vonatkozó felderítési feladatokat. Valamennyi írásos anyagot elzárva kellett tartani. A besúgók, bizalmi egyének és megbízottak neve a legszigorúbb titkot képezte.

Ha sürgős esetben szükségessé vált a hagyományos szolgálati út mellőzése, a hírszerző főállomásoknak levélben jelentették az eseményeket. A levelezések alkalmával dupla borítékot kellett használni. A külsőre a területileg illetékes cs. és kir. hadtest-

78 Uo.

parancsnokság vezérkari osztályának címét írták, a belső borítékra pedig a „hírjelentés sajátkezű felbontásra" címzést írták.

A jelentésben sem volt szabad név szerint az adatot szolgáltató megbízott nevét szerepeltetni, helyette a fedőszámát kellett használni, mely egy törtszámból állt, ahol a számláló a cs. és kir. hadtest hadrendi számát, a nevező pedig a megbízott sorszámát jelentette.

A határszéli csendőrségnek elsősorban a külországokban megszerzett információknak a határon történő átjuttatásában volt szerepe. E feladatra „közvetítő küldöncöket" szerveztek. A közvetítő küldöncök személye szigorú titkot jelentett. E feladatoknak általában a határvízi hajósokat, csempészeket, hegyi vezetőket nyerték meg. A feladatok eredményes végrehajtása érdekében a határszéli csendőrsparancsnok és — ha szükséges volt — a kikülönített törzstiszt kioktatta a közvetítő küldöncöt a közvetítendő irat célszerű elrejtéséről, vagy annak gyors megsemmisítéséről. A közvetítő küldöncök — bár békeidőben is alkalmazták őket — a legtöbb munkát, a háború kitörése után, a határzárak bevezetését követően végezték.[79]

A határszéli csendőrség helye, szerepe a dualista Magyarország államapparátusában.

A határszéli csendőrség, mint a m. kir. csendőrség része, rangos helyen állt mind az államhatalmi struktúra egészét, mind a határőrizeti szervek rendszerét tekintve. A m. kir. csendőrség intézménye a dualista Magyarországon az államapparátus elit részének tekinthető. A személyi állománnyal szemben magas követelményszintet támasztottak, mely fokozott anyagi, erkölcsi megbecsüléssel párosult. A személyi állomány képzettsége a korabeli magyarországi társ fegyveres testületek színvonala felett állt. Az eredményes szolgálatellátás személyi és anyagi feltételei — a kor követelményeit figyelembe véve — szinte optimális mértékben biztosítottak voltak. A határszéli csendőrség a m. kir. csendőrség egészéhez viszonyítva is kedvezőbb képet mutatott. A határszéli csendőrséghez beosztásra kerülőket a csendőrségen belül is gondosan válogatták. A határszéli csendőrök részére külön pótlékot folyósítottak és szolgálati idejüket, nyugdíjjogosultságukat is kedvezőbben állapították meg, mint az ország belsejében szolgálatot teljesítő csendőrökét. Speciális határőrizeti feladataik ellátásához kapcsolódóan nagyobb jogkörrel rendelkeztek, például a fegyverhasználat tekintetében is.[80]

A határőrizetben résztvevő szervek: vagyis a m. kir. vámhivatalok (251 fő), a m. kir. pénzügyőrség (649 fő), a m. kir. vesztegintézetek (39 fő), a m. kir. határrendőrség (480 fő) közül a legnagyobb létszámmal rendelkezett a határszéli csendőrség (1357 fő). A határ őrzését 1912-től már szinte kizárólagosan a határszéli csendőrség végezte, de ugyanakkor korlátozott határforgalmi teendőket is ellátott.

A határszéli csendőrség a közigazgatási és igazságszolgáltatási struktúrának nem volt alárendelve. Csupán egyes feladatok ellátására vehette igénybe a határszéli csendőrséget a vármegye apparátusa szolgabírótól felfelé, illetve a területileg illetékes m. kir. ügyészség, vagy m. kir. bíróság. Az igények jogosultságát az állományilletékes parancsnok, a kikülönített törzstiszt döntötte el. Döntése helyességéért csak szolgálati elöljáróinak tartozott felelősséggel. A határszéli csendőrség tiszti karát lényegében a kikülönített törzstisztek alkották. Az ő társadalmi presztizsük a városi rendőrkapitányokéval, illetve a katonai rendfokozatok tekintetében az őrnagyi rangot viselő tisztekével volt azonos. A legénység helyzete, társadalmi elismerése a Monarchia had-

79 Uo.
80 *Preyszli:* i. m. 163—167. o.

seregének altisztjeivel volt megegyező. A városi, de az állami rendőrségek legénységi állományánál is magasabb társadalmi elismerésben részesültek.[81]

A határszéli csendőrség költségeiről korabeli statisztikai eddig még nem került elő. Természetesen az államapparátus egy határmenti megyéjének, vagy akár a csendőrség valamely kerületének költségei is jóval magasabbak lehettek a határszéli csendőrségénél — már a méretekből adódóan is. A m. kir. határrendőrség költségvetésének összehasonlítása a határszéli csendőrségével szintén nem lenne helytálló, mert méreteivel, létszámával a két szervezet hasonlított ugyan egymásra, de feladatai és elhelyezkedése tekintetében már olyan mérvű az eltérés, hogy vizsgálódásunk nélkülözné az objektív alapot.

A határszéli csendőrség alapeleme az őrs volt, bár a határszéli csendőrség őrseinek költségvetése jelenleg még nem ismert, mégis megállapítható — becslés útján — az eltérés egy határszéli csendőrőrs és egy átlagos csendőrőrs között.

A határszéli csendőrőrsöket több soros drótakadályrendszerrel, valamint futóárokkal és kiépített tüzelőállásokkal kellett körülvenni. Az őrs működési területén lényegében még egy őrsépületet — teljes felszerelésével — kellett fenntartani: az ún. nyári őrs objektumát. A többletköltséghez sorolható még a nyári őrs funkcionálásának idején a fenntartási költségek ill. az őrs személyi állományának határőrizeti pótléka. További ráfordítást jelentett az őrsöknek telefonnal, illetve távíróval történő ellátása, illetve ezen hírközlő eszközök kiépüléséig az ún. optikai távjelző készülékek beszerzése. A jelzett költségek egy átlagos csendőrőrs vonatkozásában nem jelentkeztek. A speciális, a határőrizeti szolgálat eredményes végzésével összefüggő felszereltség biztosítása mindenképpen többszörösére növelte a határszéli csendőrőrs fenntartási költségeit egy átlagos csendőrőrshöz viszonyítva.[82]

A román, illetve szerb határszakasszal rendelkező csendőrkerület-parancsnokságok őrseinek 20—30%-a a kikülönített törzstisztek alárendeltségében mint határszéli csendőrőrs funkcionált. Ha figyelembe vesszük azt a tényt is, hogy a határszéli csendőrőrsök létszáma az átlagos csendőrőrs létszámát mintegy 20—25%-kal meghaladta, akkor látható, hogy a Habsburg Monarchián kívüli országokkal közös határral rendelkező m. kir. csendőrkerületek személyi állományának közel 1/3-a a határon teljesített szolgálatot.[83]

Magyarországon a csendőrség 1913-ban 12 507 fővel teljesített szolgálatot. A személyi állomány 10,8%-a, 1357 fő végzett kifejezetten határőrizeti tevékenységet. A folyamatosan határőrizeti feladatokat ellátó határszéli csendőrség mellett a m. kir. határrendőrség hatósági területén állomásozó csendőrcsapatok is bevonhatók voltak esetenként határőrizeti feladatok végrehajtásába. Ez további 2040 főt jelentett. Összesen a m. kir. csendőrség 16%-a volt mobilizálható határőrizeti akciók végrehajtására.[84]

Megállapítható tehát, hogy bár országos jelentőséggel nem bírt a határszéli csendőrség, de provinciális vonatkozásban a szerb, illetve román határ mentén a legnagyobb létszámot magában foglaló belügyi szervezet volt.

81 *Csendőrségi Lapok*, Bp. 1904—1914-ig
82 UCS 407—413. o.
83 CSZSK 1913. 103—129. o.
84 *Parádi József:* A dualista Magyarország határőrizete. Bölcsészdoktori disszertáció (kézirat) Egyetemi Könyvtár. 131—132. o.

A határszéli csendőrség tevékenysége
a katonai határőrizetre történő áttérés időszakában

A katonai erőknek a magyar határőrizetben az országnak az Osztrák—Magyar Monarchián kívüli országokkal közös határszakaszán volt szerepe fegyveres konfliktus esetén. A katonai határőrvidék polgárosításával, békeidőben, a Monarchia haderejének határőrizeti tevékenysége lényegében megszűnt.[85] A hadsereg a kérdéses határszakaszokra csak háború esetén települt ki, azonban békeidőben is előfordult, hogy — elsősorban a m. kir. honvédség alakulatait — bevonták egyes határőrizeti feladatok megvalósításába, de csak alkalomszerűen, egy-egy speciális, nagyobb létszámot követő feladat végrehajtására.[86]

A háború kezdeti időszakára vonatkozó határőrizeti elképzelések a század elején alakultak ki. A terveket a Császári és Királyi Hadsereg területileg illetékes hadtestparancsnokságainak vezérkari osztályain dolgozták ki. A temesvári és a nagyszebeni hadtestparancsnokságok által kidolgozott katonai határőrizeti terv a dualista Monarchia haderejében egységes elvek alapján, a helyi sajátosságok figyelembe vételével készült.[87] A tervek kidolgozása után a hadtestparancsnokságok illetékes tisztjei a m. kir. honvédség és a m. kir. pénzügyőrség helyi szervezeteinek képviselőivel bejárták a kérdéses határmenti terepszakaszokat és a helyszínen beszélték meg a háborús feladatokra történő áttérés lehetőségeit.[88] Itt pontosították a terveket a helyi adottságok figyelembe vételével.

Hogy a háborús határőrizetre történő áttérésről az őrsöket gyorsan lehessen értesíteni, illetve hogy — esetleges fegyveres harc esetén — ne legyenek a külvilágtól elzárva, úgynevezett optikai távjelző készülékekkel látták el azokat; ezek színes zászlókból és lámpákból, valamint lencsékből, illetve tükrökből álltak. Ezen eszközök beszerzésére 1600 koronát biztosítottak. Alkalmazásukra a legénységet a m. kir. honvédség kijelölt tisztjei képezték ki, a tiszti állományt pedig meghívták a területileg illetékes honvéd magasabbegység tiszti továbbképzéseire, ahol ezt a témát a továbbképzésükbe beütemezték.[89]

A háború esetére két időszakot különböztettek meg. Az első a hadüzenettől a mozgósítás befejezéséig tartott, a második a mozgósítás utáni időszakot ölelte fel. A mozgósítást követően a határon reguláris katonai erők alkalmazását tervezték a kor hadtudományi követelményeinek megfelelő védelmi, illetve támadó állásban. Ez már kifejezetten hadászati jellegű tevékenység lett volna. A mozgósítás befejezése előtti időszakot átmeneti folyamatnak tervezték, melynek során a határon funkcionáló fegyveres testületek elhelyezkedése, szolgálata módosul, a vezetést pedig — katonai erősítéssel egybekötve — a haderő tisztjei vennék át. A mozgósítás befejezése után — melyre 26 napot szántak — a helyi fegyveres testületek tagjai népfölkelő állományba mennének át az illetékes katonai parancsnokság alárendeltségében.[90]

A tervezet két magyar minisztériumot érintett: a m. kir. pénzügyminisztériumot és a m. kir. belügyminisztériumot. A m. kir. pénzügyminisztériumnak a tervezet ellen nem volt kifogása, mert a XIX. sz. végén életben lévő új véderőtörvény megszüntette a pénzügyőrök honvédelmi kötelezettség alóli mentességet. A m. kir. belügyminisztérium azonban — mivel valószínűleg nem akarta elveszíteni a határmenti csendőri erőit — a kezdeti beleegyezés után a határ őrzésére alkalmazott csendőrök helyett katonákat kért a megerősített szolgálat ellátására. Végül a kérdés úgy dőlt el, hogy a határmenti csendőrök szolgálati helyükön maradtak a mozgósítást követően is és az

85 MTT 1873/XXVII. tc.
86 OL BM R i. 1913. 811. sz. A honvédelmi miniszter levele a belügyminiszternek.
87 OL BM R i. 1907. 387. sz. A honvédelmi miniszter levele a belügyminiszternek.
88 OL BM R i. 1912. 226. sz. Az orsovai határrendőr kapitány jelentése a határrendőr főnöknek.
89 OL BM R i. 1913. 1081. sz. A nagyszebeni határrendőr kapitány jelentése a határrendőr főnöknek.
90 OL BM R i. 1911. 818. sz. A honvédelmi miniszter levele a belügyminiszternek.

ország belsejében szolgálatot teljesítő csendőrök állományából 637 főt irányítottak a határra, akik helyét a tartalékos állományból behívottakkal töltötték fel. A csendőri erők ilyen átcsoportosításával gyorsabban tudtak erősítést juttatni a határra, mint ha a tartalékosokat közvetlenül a határmenti őrsökre irányították volna.[91]

A tervezetek szerint a határőrizetben a háborús időszakra történő átmenet kezdetét a „katonai határőrizet életbelép" telefonüzenet, vagy távirat kiadásáról számították. A távirat, ill. távmondat kézhezvétele után azon csendőrőrsöknek, illetve pénzügyőr szakaszoknak, melyeken telefonkészülék vagy közvetlen közelükben távíró állomás volt, a legsürgősebben értesíteniük kellett a tervezetben megjelölt pénzügyőr csapatokat és csendőrőrsöket. Az átmeneti időszakban a határőrizetben elsősorban a csendőri erőkre számítottak. A helyi pénzügyőr szakaszoknak a határszéli csendőrőrsökre kellett vonulniuk, és a csendőrségi parancsnokok alárendeltségébe kerültek. A határmenti pénzügyőr legénységet már békeidőben úgy válogatták össze, hogy mozgósítás esetén azonnal hadrafoghatók legyenek. Ennek biztosítása érdekében a m. kir. honvédség fegyver- és egyéb gyakorlatain is kötelesek voltak részt venni. A m. kir. pénzügyőrség sekély merülésű motoros bárkáit is bevonták a katonai határőrizetbe, mert bár az Osztrák—Magyar Monarchia hadereje számára motoros bárkákat is beszereztek a század elején, azok mély merülésük és nagy terjedelmük miatt csak csapatszállításra voltak alkalmasak. A határmenti pénzügyőrség személyzete a katonai határőrizetbe történő belépésekor népfölkelő állományba került. Ebben a minőségben is köteles volt azonban szolgálatát a pénzügyi elveknek megfelelően teljesíteni. A m. kir. pénzügyőrség katonai határőrizetben részt vevő tagjainak illetményét felemelték és különböző pótlékokkal kiegészítették. A m. kir. pénzügyőrség helyi csapatainak a területileg illetékes csendőrőrs-parancsnoknak az alárendeltségébe kerülésével nagyjából egyidőben az érintett csendőrkerületek működési területéről csendőrlegénységi erősítés is érkezett a határmenti őrsökre, majd néhány nap múlva az ország belsejéből átcsoportosított csendőrök is megérkeztek.

A nagyszebeni hadtestparancsnokság nem tervezte új őrsök felállítását, a temesvári hadtestparancsnokság azonban a Duna mentén új őrsök felállításával is számolt tervezetében. Az erdélyi terv a meglévő csendőrőrsök határvonalát szakaszolta, meghatározva, hogy mely irányban hány főnek kell szolgálatot teljesítenie. A nagyobb létszám befogadására a csendőrőrsöknek békeidőben kellett felkészülniük és már akkor meg kellett teremteniük az elhelyezési körletek védelmének a feltételeit. Egy esetleges rajtaütésszerű támadással szemben tüzelőállásokat, futóárkokat kellett kiépíteni, illetve részben a helyüket kijelölni és védelmi tervet készíteni. 200 lépésen belül az őrs körlete körül a szabad kilövést biztosítani kellett. Azokon a helyeken, ahol — a tervezett létszámnak megfelelően — a háború kitöréséig még nem tudták kibővíteni az őrsöt, ott a közelben lévő tágas épületet, iskolát, stb. kellett lefoglalni és megerősíteni.

A pénzügyőri és a csendőri erők megérkezése után vonult a határra a fegyveres erőnek békeidőben is fegyverben álló tagjaiból a kijelölt személyi állomány. A parancsnokságot abban az esetben vette át a csapatokkal érkező katonatiszt, amennyiben rendfokozata magasabb volt a helyi csendőrparancsnokénál. Teljes egészében a vezetést a fegyveres erő tisztjei akkor vették át, amikor — a mozgósítás befejezésével — a katonai alakulatok teljes létszámmal felvonultak a határra.[92]

A háborús tevékenységet közvetlenül megelőző időszakban nem csak a létszám változott meg a határszéli csendőrőrsökön, hanem a szolgálat jellege is módosult. A szolgálatot továbbra is járőrözéssel és figyeléssel látták el, de a járőrök sűrűsége és létszáma is nőtt. Három-hat fős járőrök voltak vezényelhetők. Valamennyi járőrcsapatban egy fő helyi ismerettel bíró csendőrnek kellett szolgálatot teljesítenie. Egy-egy

91 OL BM E i. 1907. 387. sz. A belügyminiszter levele a honvédelmi miniszternek.
92 Utasítás a katonai határőrizet tárgyában. Bp., 1909. 68—76. o.

meghatározott, fontosabb irányban — folyamatosan, a nap bármely szakában — két-három járőrcsapatnak kellett tartózkodnia. Fő feladatuk volt az ellenség felderítő tevékenységének megakadályozása. A Duna menti határőrizeti csendőrök feladatát képezte a vízijárművek fokozott gonddal történő őrzése is. A határőrizeti erők feladata volt még a túloldalon észlelt csapatmozgásokról a katonai parancsnokság tájékoztatása. A határátkelőhelyek döntő többségét lezárták, csendőri szárnyanként csupán egy-két átkelőhelyen engedélyezték a forgalmat.[93]

Mielőtt a reguláris katonaság felvonult volna a határra, a mozgósítás során behívottakból is kaptak erősítést a határszéli csendőri erők. Határvédelmi szolgálatra elsősorban a megbízhatónak ítélt határmenti lakosokat hívták be, akik nagy helyismerettel rendelkeztek. Előnyben részesítették azokat, akik saját lóval, kerékpárral rendelkeztek. Őket lovastól, ill. kerékpárostól hívták be. A határvédelmi szolgálatra tervezett tartalékosoknak a mozgosítás elején be kellett vonulniuk a felszerelő bázisokra, majd innen kerültek vissza a kijelölt állomáshelyeikre. A határszéli csendőri erőknek kötelességük volt a hozzájuk behívásra tervezett tartalékosok figyelemmel kísérése, és a helyzetükben beállt változásokról (elköltözött, lovát eladta stb.) az illetékes katonai parancsnokság értesítése.

Az őrsparancsnoknak a szolgálatot úgy kellett megszerveznie, hogy jusson idő elsősorban a fegyverfogások és a célzott lövés gyakorlására is. Erre lényegében a tartalékos állomány megérkezése után kerülhetett sor. A m. kir. csendőrségnél a tartalékosok megérkezése után, a határ mentén húzódó vasútvonalak és az azok mellett kiépített távíró vonalak biztosítására, vasúti biztosító osztagokat hoztak létre. Minden vasútbiztosító osztag meghatározott vonalért felelt. Az osztagok pályaudvari őrségekre, vasútiműtárgy-őrségekre és vonalszakasz-tartalékra oszlottak. A csendőrőrs-parancsnokoknak a vasútbiztosító osztagokkal maximális együttműködést kellett megvalósítaniuk. Szükség esetén az osztagokat mindenben segíteniük kellett.

A szomszédos országok fegyveres csapatainak betörése esetén az írásos dokumentációkat a parancsnoki állománynak meg kellett semmisítenie, és ha volt rá lehetőség, védeni kellett az őrs körletét. Amennyiben a védelem reménytelennek látszott, lesállások beiktatásával kellett visszavonulniuk. Alkalmas helyeken, az ellenséges menetoszlopok elől elrejtőzve, 2—300 m-ről össztüzet kellett zúdítani rájuk, majd a kavarodásban az új lesállási helyet elfoglalniuk. A lehetőségekhez mérten meg kellett zavarniuk az ellenséges hadtáposzlopok meneteit, az éjszakai táborhelyek nyugalmát és a magányosan, vagy kis csoportokban haladó katonákat meg kellett semmisíteniük, illetve információszerzés céljából foglyul ejteniük. A szomszédos őrsöknek — a saját határszakaszuk őrzésének veszélyeztetése nélkül — segítséget kellett nyújtaniuk.[94]

A határszéli csendőrség a katonai határőrizetre való áttéréskor teljes egészében a cs. és kir. hadsereg átalárendeltségébe került. Helyzete bizonyos mértékig eltért a dualista Magyarország belügyminisztériumának vezető határőrizeti szervétől, a m. kir. határrendőrségétől. A m. kir. határrendőrség — mivel az ország teljes határszakaszán funkcionált — nem került teljes egészében katonai felügyelet alá. A határszéli csendőrség azonban — mivel csak a szerb és román határ mentén állomásozott — a kérdéses határszakasz hadműveleti területté válásával a cs. és kir. hadsereg alárendeltségébe jutott.

A m. kir. határrendőrségnek a hadműveleti területre eső kapitányságai és kirendeltségei megtartották szervezeti integritásukat, a területileg illetékes hadtestparancsnokság közvetlen és ideiglenes átalárendeltségébe kerültek. A határszéli csendőrség csapatai az őrsök elhelyezési körleteinek alapvető bázisként való megtartásával ugyan, de sajátos alegységekként a felvonuló hadsereg hadrendjébe integrálódtak.

93 MRT 1915/3 389. sz. BM-rendelet.
94 Uo.

A m. kir. határrendőrségnek a hadműveleti területre eső szervezeti egységeinél a belső hierarchia és a szolgálat jellege is döntő mértékben megváltozott.[95]

A magyar határőrizet a dualizmus időszakában nem volt militarizált tevékenység. A fegyveres erők csapatai békeidőben nem állomásoztak a határon. A határra felvonuló katonai erőknek nem volt helyismeretük. A határszéli csendőrség személyi állománya azonban széleskörű helyismerettel rendelkezett. Ennek elsősorban a mozgósítás kezdeti időszakában volt kiemelkedő jelentősége, de a későbbeik során is jól kamatozott a helyi viszonyok ismerete.

A határszéli csendőrség — a m. kir. csendőrség részeként — békeidőben is közvetlenebb kapcsolatban állt a cs. és kir. hadsereggel, mint a m. kir. határrendőrség. Háború esetén a kapcsolat szorosabbá vált, szinte a teljes beolvadás határát súrolta. Végül a háború döntötte el a háttérben mindvégig meghúzódó nagy kérdést: integráció, vagy különállás az örökös tartományok határmenti csendőri erőitől? Melyik elem fog dominálni a határszéli csendőrség fejlődésében? Békeidőben mindkét tendencia érvényesült. Az integráció irányába mutatott a testület létrehozása és kifejlesztése, hiszen az örökös tartományokban is a csendőrség őrizte a határt. A szolgálati jelleg, a belső struktúra azonban a kárpát-medencei sajátosságokat tükrözte, a dezintegráció irányába hatott.

A háború oldotta meg a dilemmát. A szervezet egy harmadik nagyobb egységbe, a cs. és kir. hadseregbe integrálódott, hasonlóan az örökös tartományokon belüli határmenti csapatokhoz.

A Magyar Királyi Csendőrség helye a dualista Magyarország határőrizetében

A dualista Magyarország határőrizetének fejlődési folyamatában a csendőrség szerepe változó volt. Hazánkban és a környező országban a hangsúly a politikai határok őrizetére került. Az átállás formáját az országok belső gazdasági, társadalmi, politikai viszonyai és külkapcsolataik jellege határozta meg.

Határőrizetünkben a m. kir. csendőrség — hullámzó formában ugyan — de növekvő jelentőséggel bírt. A testületnek a határőrizetben betöltött jelentőségét elsősorban a gyarapodó létszáma, valamint a bővülő feladatai biztosították, bár tevékenységének döntő többsége a határőrizeti feladatok közül az őrzési teendőkre koncentrálódott.

A m. kir. csendőrség 1891-ben kapcsolódott be a határőrizetbe. Ekkorra már kialakultak, a sajátos kárpát-medencei fejlődés tapasztalatai a határőrizetben is. A m. kir. csendőrség ezeket felhasználta szolgálatellátása során, majd a csendőrségi határszolgálat tapasztalatai is hozzájárultak egy új szervezet — a polgári magyar állam első határőrizeti szakszervének — a m. kir. határrendőrségnek a felállításához.

1891-től 1906-ig a m. kir. csendőrségnek a határőrizetbe bekapcsolódó csapatai képezték a magyar határőrizetben résztvevő erők döntő többségét. A m. kir. határrendőrség felállításával a határszéli csendőrség határőrzési szolgálatának jelentősége mérséklődött. Eddig a pontig megegyezik a csendőrség részvételi helyzete a határőrizetben részt vevő, más fegyveres testületével, pl. a m. kir. pénzügyőrségével. Egyik szervezet sem volt határőrizeti szakszerv, csupán a testület egy bizonyos része — a m. kir. csendőrségen belül a határszéli csendőrség — más teendői mellett egyes határszakaszok őrzéssel is foglalkozott. A határőrizeti feladatokra specializálódott szakapparátus felállításával jelentőségük csökkent. A határszéli csendőrség azon-

95 Uo.

ban — ellentétben a határőrizetben résztvevő más fegyveres testületekkel — tovább fejlődött, visszahódított pozíciókat az 1912-es átszervezéskor a magyar határőrizetben. Ez már egyedülálló, csak a határszéli csendőrségre jellemző folyamat volt. A határszéli csendőrség feladatköre nem változott, azonban a szervezet tevékenységén belül, más feladatokhoz képest, dominánssá vált.

A dualista Magyarország határőrizetébe kapcsolódott szervezetek fejlődésében ezen egyedülálló jelenségnek több oka volt. A magyar határőrizet nem volt katonai jellegű. Ebben megegyezett az örökös tartományokban alkalmazott formával és eltért a szomszédos országok gyakorlatától. Az Osztrák—Magyar Monarchia politikai kapcsolatai ugyan kielégítőek a Balkán irányában, elsősorban Szerbiával, azonban Ausztria-Magyarország számára — nagyhatalmi állása miatt — nem vált szükségessé az ország védelme érdekében közvetlenül a határra telepíteni katonai erejének egy részét.

A szerb és a román határ túloldalán a határőrizetben részt vevő fegyveresek száma azonban arra inspirálta a vezető köröket, hogy Magyarország súlyának megfelelő fegyveres létszámot biztosítsanak a határ innenső oldalára is. Erre késztették a vezetést azok a levelek is, melyeket a határszéli birtokosok és az államapparátus határszéli vezetői küldtek, akik a nemzetiségi lakosság hangulata romlásának egyik okát a magyar határőrizeti erők csekély létszámával magyarázták.

A magyar határőrizetbe mégsem iktattak katonai elemet, mert a magyar kormányok nem kívántak tartós határzárat alkalmazni a szerb és román határokon. A határ mindkét oldalán élők körében — mind a nemzetiségi, mind a magyar lakosságnál — jelentős volt a szomszédos ország területén élő rokonság. Aktív volt a helyi árucsereforgalom is. Erdély és a Havasalföld kereskedelmi kapcsolata nagy múltra tekintett vissza. Jelentős volt a kettős birtokosok száma is. Ebben a helyzetben a határok lezárása minden bizonnyal több nehézséget okozott volna, mint amennyi eredménnyel járhatott. A határőrizetben a cél nem az elzárkózás, hanem az erőteljesebb ellenőrzés volt. Ennek a célnak felelt meg a határszéli csendőrség mert:

— már nagy tapasztalatokkal rendelkezett,

— az ország belsejéből — szükség esetén viszonylag rövid idő alatt — nagyobb létszámú csendőri erő volt mobilizálható a határőrizeti feladatok eredményes ellátásának megsegítésére;

— a m. kir. határrendőri őrségek helyett határszéli csendőrség fejlesztésével a struktúra tekintetében egységesebb képet mutatott a Monarchia határőrizete;

— a határszéli csendőrség — az elsősorban nemzetiségi lakosság által lakott területen — szolgálatellátásának jellegéből, jogosultságaiból adódóan az ország fegyveres testületei közül a legeredményesebben volt alkalmazható a rend folyamatos fenntartására.

1891-től 1914-ig, a katonai határőrizetre történő átállás előkészületi szakaszában, a határőrizetben részt vevő fegyveres testületek közül a határszéli csendőrség volt a legalkalmasabb az átállás biztosítására. Sajátos módon azonban az a tevékenység — a katonai határőrizetre történő átállás biztosítása —, amely a testület súlyát ebben az időszakban növelte a határőrizetben, egyben pozícióinak gyengülését is eredményezte.

A katonai határőrizetre történő áttéréssel ugyanis a határszéli csendőrség súlya eltörpült a határra felvonuló katonaság mellett. A m. kir. csendőrség a magyar határőrizetben többé nem vett részt olyan súllyal, mint a határszéli csendőrség funkcionálása idején.

Összességében a m. kir. csendőrség tevékenysége a magyar határőrizet dualizmuskori időszakában pozitívnak tekinthető. A csendőrség intézményének a határőrizet-

ben való alkalmazása leglényegesebb eredménye, hogy a kiegyezés után a Habsburg-hadsereg alakulatai helyett magyar fegyveres testület volt alkalmazható határaink őrzésére és ez a testület már teljes egészében polgári típusú volt, szemben a katonai határőrvidékkel. További pozitívuma a testület alkalmazásának, hogy létrehozásának és fejlesztésének célja a határmenti kapcsolatoknak az államközi szerződésekben és hagyományokban nyugvó biztosítása volt. Természetesen a határszéli csendőrség tevékenysége nem lehetett sem liberálisabb, sem konzervatívabb a kormány politikai irányvonalánál.

FÜGGELÉK

A jegyzetek rövidítései

Levéltári anyag

OL BM Á i.	Országos Levéltár, belügyminisztériumi általános iratok
OL BM R i.	Országos Levéltár, belügyminisztériumi rezervált iratok
OL min. eln. i.	Országos Levéltár, miniszterelnöki iratok
OL MT i.	Országos Levéltár, minisztertanácsi iratok.

Jogszabálygyűjtemények

MTT	Magyarországi Törvény Tár. (Szerk: dr. Térfi Gyula) Bp., 1915. (1868—1914)
MRT	Magyarországi Rendeletek Tára. (Szerk: Ráth Mór) Bp., 1915.
BK	Belügyi Közlöny, Bp., 1905—1914.

Zsebkönyvek, szabályzatok

CSZSK	Csendőrségi Zsebkönyvek. Bp., 1887—1914.
SZUCS	Szervezeti és Szolgálati Utasítás a m. kir. csendőrség számára. Bp., 1887.
UCS	Utasítások a m. kir. csendőrség számára. Bp., 1912.

LUGOSI JÓZSEF

ADALÉKOK AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ISMÉTLŐPUSKÁINAK ÉS KARABÉLYAINAK FEJLŐDÉSTÖRTÉNETÉHEZ

A puska már a XX. század elején elérte fejlődési lehetőségének tetőfokát. A hadseregek felszerelésében lévő kézi lőfegyverek — bár szerkezetileg eltérőek — felhasználhatóság és minőség tekintetében egyenértékűek lettek.

A háború kezdetekor a hadviselő felek a XIX. század második felében szerkesztett puskákkal harcoltak egymás ellen. E fegyverek szerkezetének kialakulásához és harcászati alkalmazásának megértéséhez vissza kell térnünk az 1870/71-es poroszfrancia háborúig.

Ebben a háborúban mindkét fél gyalogságát hátultöltő fegyverekkel szerelték fel. A háború véres ütközetei kimondták a század- (méginkább a zászlóalj-) oszlopharcászat felett az ítéletet: kialakult a csatárlánc harcászat és a katonák a puskák hatásos lőtávolságán belül futólépésben közelítették meg az ellenség első vonalát.

Az 1890-es évek elején már be is fejeződött a hadseregek ismétlőpuskákkal való átfegyverzése.

A puska az ismétlőrendszer kialakításával érte el fejlődésének csúcsát, s a további fél évszázad folyamán végrehajtott javítások lényegét nem érintették.

A puska faburkolata három részből áll: a csövet magába foglaló előágyból, a középágyból, és a fegyvernek a vállhoz támasztását szolgáló hátsó ágyból, amelyet közismerten tusának neveznek. Mindhárom rész alkalmas arra, hogy az ismétlőszerkezetet elhelyezzék benne. Ennek megfelelően az ismétlőpuskáknak három típusa alakult ki: előágytáras, tusatáras, és középágytáras ismétlőpuskák.

Az átmeneti időszakban — amikor még az egylövetű puskák tűzgyorsaságának fokozására törekedtek — egyes hadseregekben szükségmegoldásként a puska oldalára „kéz alá" tölténytartót szereltek.[1]

Az egylövetű hátultöltő puskánál tűzgyorsabb ismétlőfegyverek használata nagyobb töltényfogyasztással párosult, amely viszont a töltényjavadalmazás emelését tette szükségessé. Általános vélemény szerint a katonát maximálisan 27—29 kg-os tömeggel lehetett megterhelni anélkül, hogy harcképességét veszélyeztették volna. Kiszámították, hogy a katona legfeljebb 4— 5 kg töltényt vihet magával a harcba. (4—5 kg töltény + 2,5—4,5 kg tártáska és tár + 6,5 kg ruházat + 5 kg fegyver + 4,5 élelem + 3,5 kg kiegészítő felszerelés).

A töltényjavadalmazás növelését — a megengedhető 4—5 kg-nyi tömeghatár változatlansága mellett — csakis a tölténytömeg csökkentésével lehetett elérni.

1. *Lugs, Jaroslav:* Handfeuerwaffen. Systemischer überlick über die Handfeuerwaffen und ihre Geschichte. Praga. 1956. II. k. 177. o.

Az általánosan elterjedt 11 mm-es űrméretű puskáknál 30—40 grammos tölténytömeg mellett 1 katona 100—120 töltényt tudott a tölténytáskában magával vinni, a 8 mm-es űrméretű puskánál 30 grammos tölténytömeg mellett 130, a 6.5 mm-esnél, a 25 grammos tölténnyel, 160 darabot.

A hadseregek többsége az új fegyverre való áttérés során a 8—7,62 mm-es fegyvereket vezette be a kisebb űrméretű, 7—6,5 mm-es fegyverek csekély sebző hatása miatt. A kis űrméretű fegyvereket (6,5 mm) Japánban, Olaszországban, Romániában, Görögországban, Portugáliában, Norvégiában, illetve Szerbiában, Spanyolországban és Mexikóban (7 mm) vezették be.

Az ismétlőrendszerek közül a tusatáras fegyvereket az első világháborúban már nem alkalmazták. Előágytáras puskákat Franciaországban, Németországban és az Osztrák—Magyar Monarchiában rendszeresítettek.

Előágytáras fegyverek

Franciaország Lebel előágytáras puskájának keletkezése (amelyből 1914-ben a háború kezdetén 2,9 millió darab állt a hadsereg rendelkezésére[2]) az 1877. évi plevnai csatához nyúlik vissza,[3] e csata tapasztalatainak leszűrése után a francia hadvezetés is sürgette a hadsereg ismétlőpuskákkal történő ellátását. Eleinte az egylövetű Gras-rendszer továbbfejlesztésével, a Vetterli és Werndl által javasolt átalakításokkal kísérleteztek. Ezt a puskát „fusil de' Chatellerault modèle 1884"-nek nevezték el, s 1887-ben már minden alakulatnál rendszeresítették.

1884. május 21-től 8 mm-es fegyverekkel folytattak kísérleteket az elemi lövésziskolában. A puskát 1886-tól „fusil de Chalons"-nak, majd később, szerkesztőjéről, a lövésziskola parancsnokáról, Nicolas Lebel ezredesről nevezték el.[4] A fegyver mielőbbi létrehozásában nagy szerepet játszott az akkori éles politikai küzdelem.[5]

A puskát 1893-ban módosították, füst nélküli lőporú töltényt rendszeresítettek hozzá (így a puska lövedékének kezdősebessége 430 m/sec-ről 620 m/sec-ra nőtt).

Az 1886/93 M. 8 mm-es Lebel puskánál[6] a töltények adogatása a zárdugattyú mozgatta adogatóval történt. A puskába ismétlésgátló szerkezetett is építettek, ezzel a fegyvert egylövetűként is alkalmazhatták.

A Lebel puska Gras-Vetterli rendszerű závárzata forgózárdugattyús, a zárolófején részarányosan elhelyezett zárolóból és az ütőrugóval szerelt ütőszegből áll. Az ütőrugó megfeszülése a závárzat becsukásakor önműködően történik, a reteszelt zárnál az ütőrugót az ütőszegfej hátrahúzásával is meg lehet feszíteni.

A töltényvonó a zárófej fecskefarok alakú vágatában fészkel, a hüvelykivető egy kis csavar, amely a tok bal oldali falába van becsavarva, úgy, hogy a feje a tok belsejébe nyúlik és a záródugattyú mozgatása alatt annak hosszhornyába támaszkodik.

A Lebel puska ismétlőszerkezete a Kropatschek rendszerű puskáéval azonos. A puska alsó ágya, amely a puskaágy mellső része, két fő darabból áll. Az előágyban hen-

2 Die Mobilmachung von Waffen und Munition in Frankreich. Közli a *Technik und Wehrmacht*, 1921. 11/12. füzet 290. o.

3 Az ismétlőpuskákkal szemben is kezdetben olyan becsmérlő hangok hallatszottak, mint 1866 előtt a gyútűs puskával szemben. Ismét véres, háborús példa döntötte el a vitát. 1875-ben a szabadságuktól megfosztott balkáni népek felkeltek az őket leigázó török uralom ellen. A fegyveres küzdelembe Oroszország is beavatkozott a balkáni népek oldalán. A török hadsereg Plevnáig vonult vissza, ahol az ismétlőpuskákkal (1866 M. Henry-Winchester) felszerelt török katonáknak sikerült vérbe fullasztani az egylövetű puskákkal ellátott orosz gyalogság megújított rohamait. E plevnai véres példa döntötte el az ismétlőpuskák hasznossága körül folytatott vitát. *Lugs, J.*: i. m. 154—155. o.

4 Die Entwicklung der Gewehrfrage in Frankreich. Beschreibung der Französischen Armee-Gewehre M/84, M/85 und M/86 System Lebel. Hannover, 1888. 94. o.

5 Poroszország 1871-ben térdre kényszerítette Franciaországot, amely ezután revansra vágyott. Amikor a francia hadvezetés tudomására jutott, hogy Németország 1884-ben ismétlőpuskát rendszeresített, meggyorsította kézilőfegyver-kísérleteit, s az ezekben szereplő puskát „politikai fegyverként" kezelte, különleges védelem alá helyezte. A németek ennek ellenére szereztek belőle, s ennek következményeként a franciák 1888 szeptember 9-én közzé is tették adatait. *Lugs. J.*; i. m. 160. o.

6 Hadtörténeti Múzeum ismétlőpuska gyűjteménye. Leltári száma: 1475/pu. (a továbbiakban: H. M. I. P. GY. L. sz.) Harcászati-technikai adatait lásd a táblázatban.

ger alakú üreg képezi a tölténytárat, nyílását fedő zárja le. A Lebel puskához négyélű döfőszurony tartozott.[7]

A Lebel puska karabély[8] változatát 1892-ben rendszeresítették a francia hadseregben.

A német hadseregben 1884-ben rendszeresítettek előágytáras ismétlőpuskát, a 1871 M. 11 mm-es Mauser egylövetű hátultöltő puska átalakításával. A fegyvert 1871/84 M. 11 mm-es Mauser előágytáras ismétlőpuska[9] néven vezették be. Működési elve hasonlít a Vetterli és Kropatschek ismétlőrendszerhez. A fegyver zárszerkezete forgó mozgású, dugattyúzáras, oldalsó lágyékreteszeléssel.[10]

Az 1871/84 M. 11 mm-es Mauser előágytáras ismétlőpuskát csak nagyon elvétve alkalmazták a világháborúban (főként a vasútbiztosító osztagoknál).

Az előágytáras puskát az *osztrák—magyar hadseregben* szintén a népfelkelő, a pót- és egyéb biztosító (vasút) alakulatoknál rendszeresítették. Mindkét típus — az 1872 M. 11 mm-es Fruhwirth[11] és az 1874 M. 11 mm-es Kropatschek[12] előágytáras ismétlő karabély — az első világháború alatt már korszerűtlen, elavult.

A Ferdinand Fruhwirth szerkesztette puska a Vetterli rendszerhez hasonló, dugattyúzára azonos szerkezetű az orosz Berdan egylövetű hátultöltő puskáéval, forgómozgású. Előágytára 6 töltényes. Ennek a fegyvernek javított változata Alfred Kropatschek ismétlőfegyvere, amely szintén előágytáras, ismétlőgátlós, forgódugattyús, biztosítószerkezettel látták el, sajátos ütőszegkapcsolással szerkesztették.[13]

A Fruhwirth és Kropatschek ismétlőfegyverek szerkezetét — némi változtatásokkal — átvette Franciaország az 1878 M. Gras-Kropatschek tengerészpuskánál[14], az 1886/93 M. Lebel puskánál[15]; Németország az 1871/84 M. Mauser puskánál[16], továbbá Törökország az 1887 M. Mauser puskánál.[17]

Középágytáras fegyverek

Az ismétlőrendszerek időrendben legkésőbb kialakult és legtökéletesebb formája a középágytáras rendszer. A töltények elhelyezése szempontjából ez a megoldás a legmegfelelőbb, a töltények nem egymás mögött, hanem egymás mellett, vagy egymás alatt fekszenek, így töltés közben a felrobbanás lehetősége kizárt. A puska súlypontjának helyzete is kedvezően alakul, a tölténytár ürülésével a súlypont helye nem változik.

Először a felfüggeszthető, lekapcsolható táras ismétlőpuskák jelentek meg. Az első hadihasználatra alkalmas középágytárat James Paris Lee szerkesztette 1879-ben.

A *Nagy-Britanniában* 1889-ben rendszeresített 7,7 mm-es Lee-Metford középágytáras puska már 10 db töltényt befogadó tárral ellátott fegyver volt. A puskánál

7 Hadtörténeti Múzeum szuronygyűjteménye (továbbiakban: H. M. SZ. GY.) Leltári száma. 1769/Fe.
8 H. M. I. P. GY. L. sz.: 0345/pu
9 H. M. I. P. GY. L. Sz.: 0229/pu.
10 *Weller, W.—Seifert, G.:* Das Infanteriegewehr M/71/84. Közli a *Deutsches Waffen-Journal* (a továbbiakban: D. W. J.) 1967. 5. sz. 354—357. o.
11 H. M. I. P. GY. L. sz.: 0505/pu.
12 H. M. I. P. GY. L. sz.: 0528/pu.
13 *Lugs, J.:* i. m. 156. o.
14 Uo. 157. o.
15 *Weller, Walther:* Das Lebel Gewehre seine Varianten. Közli a D. W. J. 1969. 10. sz. 774. o.
16 *Weller, W.—Seifert, G.:* i. m. 355. o.
17 *Behrens, Martin:* Das türkische Infanteriegewehr Modell 1887. System Mauser. Közli a D. W. J. 19. sz.

a töltényeket vasbádogból készített szekrénytárban helyezték el, amelyben a töltényeket alulról „W" alakú rugó szorítja felfelé. A tárat a puska zárdugattyúja alá, az ágy középső részébe lehetett erősíteni.[18]

A Lee-Metford puska forgó mozgású zárdugattyújának hátrahúzása után az adogatórugó hatására a legfelső töltény kissé felemelkedik és a zárdugattyú elé kerül. A zárdugattyú becsukásakor a töltényt a zár a tárból kitolja és a töltőűrbe tölti. Ismétléskor a kilőtt hüvely kivetése az ismert módon történt. A fegyvert elsősorban egylövetűnek használták, csak a döntő pillanatokban, a tok bal oldali falán elhelyezett ismétlésgátló elfordításával lehetett ismétlőként alkalmazni.

A Lee-Metford puskához 1891-ben vezették be a füst nélküli lőporos töltényt, ezután a fegyver az 1869/91 M. elnevezést kapta. Ennek a puskának a módosításából keletkezett az 1895 M. Lee-Enfield Mark II[x] puska, amelynél főleg a cső változott meg.

A brit hadsereg valamennyi fegyverneme részére egységes fegyvert 1903-ban vezették be, amelyet 1907-ben szintén módosítottak. Az új fegyver az 1907 M. 7,7 mm-es (7,67 mm-es) Lee-Enfield Mark III ismétlőpuska[19] elnevezést kapta.

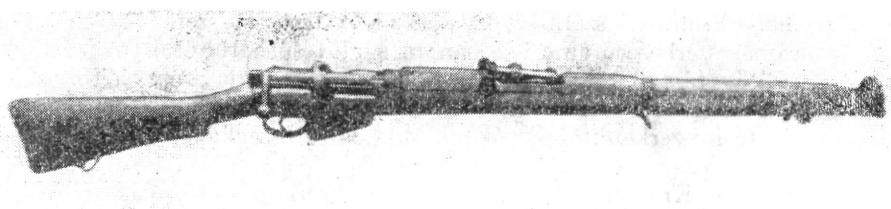

Angol 1907 M. 7,7 mm-es Lee—Enfield középpágytáras ismétlőpuska

A Lee-Enfield puska zárdugattyúja továbbra is forgó mozgású maradt, a zárszerkezet előretolásakor feszült meg. A 10 töltény befogadására alkalmas lekapcsolható szekrénytár 2 db 5—5 töltényes töltőléccel volt tölthető.

1916-ban a brit hadsereg ismét új középpágytáras puskát fogadott el: az 1916 M. 7,7 mm-es Lee-Enfield Mark III[x] puska[20] középpágytáras szekrénytára már nem kapcsolható le.[21]

A felfüggeszthető, lekapcsolható táras ismétlőpuskákat időrendben a kiálló, alul nyitott társzekrényes puskák követték.

Ennek a típusnak jellegzetes képviselője az osztrák-magyar hadsereg Mannlicher rendszerű fegyvere. Az Osztrák-magyar Monarchiában a császári és királyi közös hadügyminiszter 1880-ban utasította a katonai műszaki és közigazgatási bizottságot, hogy a Lee-rendszerű, lekapcsolható táras ismétlőfegyvert alaposan tanulmányozza, a hibáit kiküszöbölve szerkesszen új középpágytáras puskát. A kísérletek közben a Lee-rendszerben több hiányosságot állapítottak meg: a tár a lövés közben bekövetkező rázkódástól több ízben magától leoldódott; a minden egyes tárban elhelyezett rugószerkezet következtében a tárak túlságosan súlyosak voltak, így a holttömeg, a haditáskalőszer rovására, jelentősen emelkedett. Conrad Kromar százados és Winkler tüzérszergyári művezető a hiányosságokat igen elmésen küszöbölte ki: az alsó faágyon a töltényűr alatt állandóan megerősített tártokot alkalmaztak, amelynek oldalt fekvő fedele letolható, a töltényeket 5 darabonként könnyű tárakban-dobozokban helyezték el, melyeket a tártok fedelének nyitása után a tokba lehetett

18 *Lugs, J.*: i. m. 200. o.
19 H. M. I. P. GY. L. sz.: 0530/pu.
20 H. M. I. P. GY. L. sz.: 0330/pu.
21 *Lorain, Pierre:* Le Lee-Enfield le fusil de l' Angleterre et de son Commonwealth pour les deux querres mondiales. Közli a *Gazette des armes* (a továbbiakban: G. d. a.) 1974. 13. sz. 14. o.

helyezni. Az 5 töltény kilövése után a tártok fedelét letolták, az üres tár a fegyver oldalra fordításakor kiesett. Ez a szerkezet sem bizonyult tökéletesnek, nagy hátránya volt, hogy a fedél le- és feltolása alkalmatlan és hosszadalmas, a lefelé tolandó fedélszerkezet a fekvő helyzetben való tüzelésnél nagyon célszerűtlen és kellemetlen.

Mindezt felismerte Ferdinand Mannlicher, s kijavította. Szerkezetét 1885-ben elfogadták.[22] Mannlicher tárába 5 töltény fért, s ha a tár kiürült, a villa alakú tárkivető felfelé kidobta. Bármilyen célszerűnek is látszott ez a szerkezet, ennek is voltak fogyatékosságai: a tártok kiürítéséhez külön fogásra volt szükség, a katonának a kilőtt töltényeket számolnia kellett, nehogy korán, vagy későn ürítsen, s a tártok kivetése zavarta a szomszédos katonákat.

A feltárt hibákat a Steyr-i fegyvergyár igazgatója, Josef Werndl javította ki: módosította a fegyvert. Az üres tár az ötödik lövés után magától kiesett a társzekrényből. (Werndl eltávolította a tárkivetőt, a társzekrény alsó részén nyílást vágott, azon keresztül esett ki az üres tár.[23]) Az új puskát 1886 M. 11 mm-es Mannlicher ismétlőpuskaként rendszeresítették.[24]

Alighogy megindult az új fegyverek gyártása, a francia Lebel puska technikai tökéletesítésének hatására (füst nélküli lőpor) máris korszerűsíteni kellett. Mannlicher 1888-ban átszerkesztette korábbi fegyverét a 8 mm-es töltényre, s egyben kisebb változtatásokat is eszközölt az 1886 M. puskán.[25]

Mannlicher 1890-ben ismét módosította fegyverét, a gyérfüstű töltényhez igazította. Így két típus született: az 1888/90 M.[26] és az 1890 M.[27] 8 mm-es Mannlicher ismétlőpuska, amelyek azonos szerkezetűek és egymástól csak az irányzék felépítésében különböznek. Az 1888-ban rendszeresített ismétlőpuskához az 1886 M. fekete lőporos 1888 M. töltényt használták, kezdősebessége 530 m/sec volt, az 1890-ben rendszeresített füst nélküli lőpor bevezetésével a kezdősebesség 720 m/sec -ra nőtt, a lőtávolság 2500 lépésről 3000 lépésre, ezért volt szükség az irányzék módosítására. Az átalakítást 1890-ben kezdték, ez a puska kapta az 1888/90 M. elnevezést, míg az 1890-től gyártott puskákat már az új irányzékkal látták el, s 1890 M. -ként rendszeresítették.

A két fegyver állandó, 5 töltényes középágytárral rendelkezik. A cső 8 mm-es űrméretű, anyaga Bessemer acél, a későbbiekben krómacél. A cső hátsó vége az 1888/90 M. puskánál rövidebb, az 1890 M.-nél hosszabb, gyűrű alakú vastagítványnyal készült.

Az 1888/90 M. puska irányzéka a csapóirányzékok csoportjába tartozik. Az irányzékpofa-borítólemezek felső, hátrafelé hajló lapjain 200 lépésenként távolságbeosztás látható: a bal oldali borítólemezen 600—1800 lépésig, a jobb oldalin pedig 2000—3000 lépésig. A távolságot jelző számjegyek a távolságnak megfelelő osztóvonás felett állnak. Az irányzékállások könnyebb ellenőrizhetősége végett a távolságok jegyvonalai, valamint néhány számjegy (5, 6, 12, 18 a bal-, és 5, 24, 30 a jobb oldalon) a borítólemezek külső oldallapjain is jelölve vannak, a számjegyes vonalak hosszabbak. Az 1890 M. puska irányzéka az 1888/90 M. puskáétól annyiban különbözik, hogy borítólemezei nincsenek és a távolságvonások közvetlenül az irányzékpofákba vannak vésve. Használata és kezelése az 1888/90 M. puskáéhoz hasonló.[28]

Mindkét puskának központi reteszelésű, egyenes húzású dugattyúzára van.

Az egyenes húzású zárnál a katona a dugattyúzárat csupán hátrahúzza, majd előretolja és meghúzza az elsütőbillentyűt. A szerkezetnél a zárnak a tokkal való re-

22 Lovag Mannlicher Ferdinand. Közli a Külügy-hadügy. Budapest, 1915. március 6-i száma. 8—9. o.
23 *Reitmaier, Peter:* Mannlicher Gewehre. Közli a D. W. J. 1972. 6. sz. 582—589. o.
24 H. M. I. P. GY. L. sz.: 0523/pu.
25 H. M. I. P. GY. L. sz.: 0279/pu.
26 H. M. I. P. GY. L. sz.: 1480/pu
27 H. M. I. P. Gy. L. sz.: 0334/pu.
28 *Reitmaier, P.:* i. m. D. W. J. 1972. 11. sz. 1108. o.

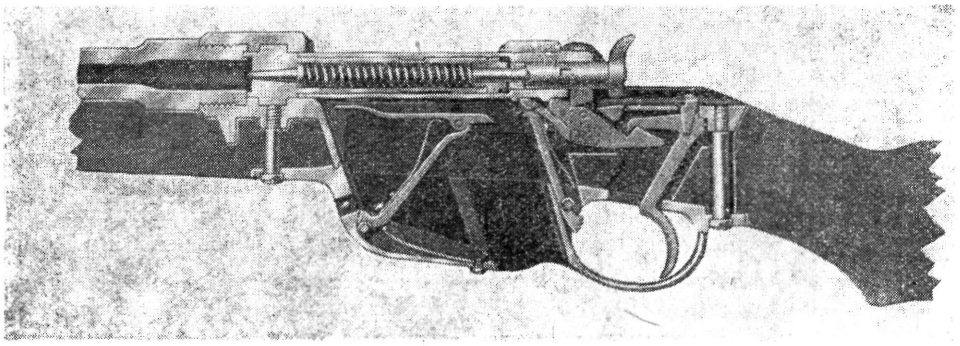

Osztrák—magyar 1895 M. 8 mm-es Mannlicher középpágytáras ismétlőpuska zárszerkezetének metszete

teszelése nem közvetlenül, az egyenes vonalú mozgásnál történik. A zár előremozgása alatt a zárófej elérkezik a zártok reteszelőfészek magasságába és megáll. Ezalatt a fogantyúrész folytatja útját és a belső kiszögellése a zárolófejet, menetes pályájánál fogva, elfordulásra kényszeríti, miáltal a reteszelő szemölcsök bejutnak a retesz fészkébe és így a zárat reteszelik. A zár hátrahúzásánál a reteszelőfej fordított forgást végez, s így a zár kireteszelődik.[29]

Az egyenes húzású zárdugattyú a forgózárhoz képest bizonyos előnyökkel rendelkezik, lerövidíti a töltéshez szükséges időt. Hátránya a viszonylag bonyolult zárszerkezet, a nagy zárhosszúság, és a zár kinyitásához szükséges nagy erőkifejtés.

Érdekes találmány volt az 1890 M. Mannlicher puskán az a magyar szabadalom, amely a tusába építve olyan készüléket alkalmazott (Brauswetter),[30] amelynek segítségével a puska csak egy bizonyos beszabályozható szög alatt süthető el. A szerkezet előnye, hogy a hátsó vonalakban levő tartalékok a rajvonal veszélyeztetése nélkül azok fölött tüzelhetnek és a szóráskúp bizonyos távolságokra szabályozható. A találmány a gyakorlatban nem vált be.

A Mannlicher puska végleges típusa csak 1895-ben forrt ki, az akkor rendszeresített ismétlőfegyverek az 1890 M. karabély némileg tökéletesített zárszerkezetét tartották meg.[31] Az 1895 M. Mannlicher zárszerkezet működési elve megegyezik az 1890 M. puskáéval.

Az 1895 M. Mannlicher-rendszerű fegyverekből három típust vezettek be: a pus-

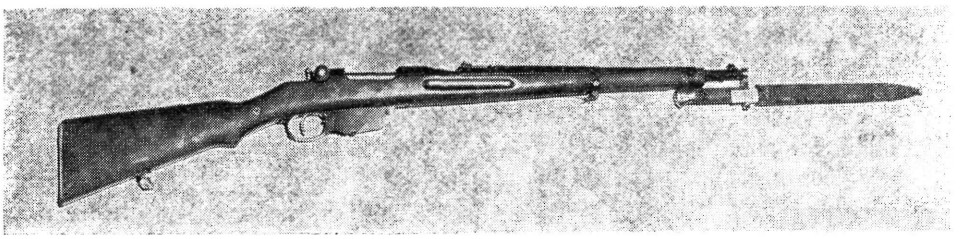

Osztrák—magyar 1895 M. 8 mm-es Mannlicher ismétlőkarabély

29 Merkblätter über eigene und freundländische Hand- und Faustfeuerwaffen. Wien, 1918. 6. o.
30 H. M. I. P. GY. L. sz.: 1191/pu.
31 *Jámbor Ferenc:* Fegyvertan. Budapest, 1915. 46. o.

Repülőgépelhárítás 1895 M. 8 mm-es Mannlicher ismétlőpuskákkal

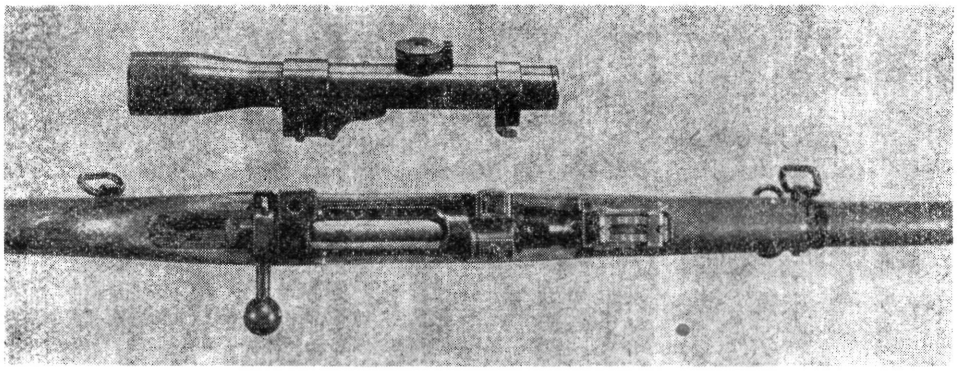

Osztrák—magyar 1895 M. 8 mm-es Mannlicher távcsöves ismétlőkarabély részlete

kát,[32] a karabélyt[33] (kerékpáros alakulatok, géppuskások és huszárok viselték)[34] a kurtályt.[35] A karabély annyiban különbözött a kurtálytól[36], hogy a háton keresztben is lehetett hordani.

Az 1985 M. Mannlicher puskát már alkalmazták mesterlövész puskaként is;[37] 1916-tól minden hadsereg felszerelésében megtalálható.

A távcsöves puskával, kurtállyal 100—200 lépés távolságról 50% valószínűséggel el lehetett találni egy emberfej nagyságú célt. Távcsöves puskával 20%-os találat aránnyal 100 ellenséges katona lelövéséhez 500 db töltény kell, hagyományos puskával, szintén 20%-os találataránt feltételezve, ötezer.

A távcsöves puskával a találati hibák száma jelentősen csökkent. Megbízható katonák kezében 800 lépésről jól használhatónak bizonyult. Alkonyatkor, holdvilágnál, biztosító és felderítő járőrök kezében, valamint ellenséges lövészek és megfigyelők távoltartásában eredményesen alkalmazták. A célzótávcsőből nem volt egységes típus, minden szállító cégnek saját rendszere volt.[38]

A világháború kezdetén az Osztrák—Magyar Monarchia 2,5 millió fegyverrel rendelkezett, azonban ennek csak 1/3-a volt 1895 M. (a többi fegyver régebbi típusú 1888 M. és Werndl), 1914 végére a fenti szám 1,5 millióra csökkent, annak ellenére, hogy 75 ezer 6,5 mm-es Romániának[39] és a 70 darab 7 mm-es Mexikónak szánt[40] puskát lefoglaltak, s hogy Németországból és Svájcból összesen 160 ezer Mauser puskát kapott a Monarchia. (pl. a Pflanzer-Baltin hadseregnél 3 különböző típusú puska volt s ez óriási zűrzavart okozott a lőszerellátásnál.[41])

1915-től a budapesti és a steyri fegyvergyárak termelése felfutott. A háború alatt (1917 nyarán)[42] a maximum havi 113 ezer darab volt.

32 H. M. I. P. GY. L. sz.: 0280/pu.
33 H. M. I. P. GY. L. sz.: 1480/pu.
34 Instruktion über die Einrichtung und Verwendung der Repetierkarabiners M. 95. Wien, 1914. 1. o.
35 H. M. I. P. GY. L. sz.: 2047/pu.
36 Utasítás a 95 M. ismétlőkarabély berendezésére és használatára nézve. Budapest, 1914. 5—34. o., továbbá Instruktion über die Einrichtung und Verwendung des Repetierstutzens M. 95. Wien, 1911. 1. o.
37 Anleitung für den Gebrauch von Zielfernrohrgewehren. Wien, 1916. März 1. o., továbbá A látcsöves puska. Budapest, 1917. 2. o.
38 Az osztrák—magyar hadseregnek készített puskatávcsövek mennyisége: Busch 1270 db; Gerard 1400 db, Oigée 1914 db, Fuchs 1445 db, Veigltländer 700 db, Görz 400 db, Hensoldt 250 db. *Remenyik László:* A czéltávcsöves puska alkalmazása a háborúban. Közli a hadsereg. Arad, 1915. szeptember 10. számában a 13—14. oldalon, továbbá Anleitung über das Einschiessen und überprüfen von Zielfernrohrgewehren. Wien, 1916. 11. o.
39 H. M. I. P. GY. L. sz.: 0236/pu.
40 Instruktion über die Einrichtung und Verwendung der im Gebrauch stehenden Gewehre M. 14. Wien, 1916. 1. o., továbbá H. M. I. P. GY. L. sz.: 0554/pu.
41 *Somoskeőy Zolt n:* A központi hatalmak ipara a világháború első évében. Közli a *Magyar Katonai Szemle* (a továbbiakban: MKSZ), Budapest, 1935. 6. füzet, 174. o.
42 *Somoskeőy Z.:* i. m. 174. o.

A harcoló alakulatok gyalogságának fegyverzete és a felszerelése az 1895 M. puskával megfelelő volt.[43] A népfelkelő, vasútbiztosító, és pótalakulatoknál azonban nagy számban fordultak elő régebbi rendszerű fegyverek: 1886 M., 1888 M., 1888/90 M. Mannlicher ismétlő és 1867 M., 1873/77 M. Werndl egylövetű puskák,[44] valamint zsákmányfegyverek is.[45]

Németországban 1884-től folytak kísérletek kis űrméretű puskákkal.

A fegyverkísérleti bizottság először Armand Mieg modelljét vizsgálta meg, aki puskáját Max Dutternhofer R. C. P. (Rottweiller Cellulose Pulver) füst nélküli lőporához szerkesztette. Később Mieg zárszerkezetét Schegelmilch porosz királyi főpuskamester tervei alapján átalakították. A cső kialakításánál figyelembe vették a francia Lebel puska csőszerkezetét, Mieg csőköpenyét és Mannlicher középágytárát. Németországban 1887. január 2-án hozták nyilvánosságra, hogy az ismétlőpuskákkal való felfegyverezés megkezdődött. Az 1888-ban rendszeresített puska lényegében — a köznyelvben — Mauser, a valóságban „bizottsági" puska.[46]

Az 1888 M. puskát[47] a német gyalogságnál, a vadászoknál, az utászoknál és a vasúti csapatoknál rendszeresítették. Az 1888 M. karabélyt [48] a lovasság és a szállító alakulatok kapták meg. Az 1891 M. karabélyt [49] a gyalogtüzérek, a léghajósok és a gépkocsizók kapták.[50]

Az 1888 M. puska csövének szerkezete két csőből áll (a puskacső a belső, a puskacső burka a külső cső). A burokcső vékony falú acélcső, a puskacsövet úgy fogja körül, hogy a kettő között levegőréteg van, s a burok belső felülete a puskacső külső felületével nincs érintkezésben.

A németek az 1871/84 M. puskájuk závárzatát az 1888 M. puskánál némi változtatással megtartották. A zárszerkezetnél a becsukott zár a závárzattok henger alakú előrészébe kapaszkodik, s ebben a helyzetében lövés közben is megmarad. Ebből a célból a závárzattok henger alakú előrészének belsejében lapos, csavarmenethez hasonló vájatot vésték, amelybe az előretolt zárdugattyú jobbra forgatásakor az előrészén két megfelelő alakkal bíró vastagítvány beleakaszkodik. Az újítás következtében a závárzattok inkább csak a zárdugattyú vezetését végzi, a tok szerkezete gyengébb.

A csőburkot azért alkalmazták, hogy a katona akkor is megfoghassa a puskát, ha a belső cső a lövések folyamán felmelegedett, továbbá a belső cső a puskakarikák ellenére is szabadon terjeszkedhessék, és hogy a fegyver szabatossága a csőnek ily módon elérhető szabad lengése (kirezgése) folytán nagyobb legyen.

A német források szerint[51] a burok előnyei a csőnél: lövés közben a puskacső kiter-

43 Hadtörténeti Levéltár (a továbbiakban: HL) 4628. doboz Lőfegyverkészlet 1915-ben: 1. hadseregnél 45 525 db puska; 2. hadseregnél 87 825 db puska; 3. hadseregnél 59 927 db puska; 4. hadseregnél 118 600 db puska; Kövesscsoportnál 39 941 db puska; német Déli Hadseregnél 43 676 db puska; Pflanzer-Baltin hadseregcsoportnál 85 309 puska.

44 HL 4628. doboz. 16 512./eln. 14—1914. Ismétlőpuskák kicserélése. A csendőrsöket megerősítő népfelkelő legénység Mannlicher ismétlőpuskáit kicserélik Werndl puskákra (összesen 1942 db-ot).

45 Az osztrák—magyar hadseregben négyféle zsákmányolt orosz fegyvert alkalmaztak: az orosz 1891 M. 7,62 mm-es Moszin-Nagant ismétlőpuska (ogivál és hegyes csúcsú tölténnyel), az orosz 1891 M. 7,62 mm-es Moszin-Nagant ismétlőpuska (átalakítva 1893 M. 8 mm-es Mannlicher töltényre), az orosz 1891 M. 7,62 mm-es Moszin-Nagant kozák ismétlőpuska (dragonyos), és az orosz 1891 M. 7,62 mm-es Moszin-Nagant kozák ismétlőpuska (átalakítva 1893 M. 8 mm-es Mannlicher töltényre.

Instruktion über die Einrichtung und Verwendung der russischen Repetiergewehre und der Zugehörigen Munition. Wien, 1915. 1. o. továbbá HL 3676. doboz. M. kir. honvédelmi miniszter 2063./eln. 4-a 1917. Az újonnan felállítandó népfelkelő hadtápzászlóalj hadiállománya. Egy zászlóaljban 162 orosz puskát rendszeresítettek, valamint HL 4745. doboz 13451./eln. 14—1915., 1915. szeptember 22.

Az 1. honvéd pótzászlóaljnál 317 db orosz puska, 317 000 db töltőlécekbe málházott orosz tölténnyel, a 9. honvéd pótzászlóaljnál 1585 db orosz puska és 158 500 db orosz töltény.

46 *Weller, Walther:* Das Gewehr 88 und seine Varianten Közli a D. W. J. 1967. 11. sz. 878—881. o.

47 H. M. I. P. GY. L. sz.: 1190/pu.

48 H. M. I. P. GY. L. sz.: 1130/pu.

49 H. M. I. P. GY. L. sz.: 0176/pu.

50 Ennek a karabélynak érdekessége, hogy 3 fegyverhez volt 1 tisztítóvessző rendszeresítve, úgy hogy minden karabély a 3 részes tisztítóvessző egy-egy darabjával volt ellátva. *Götz, Hans-Dieter:* Die deutschen Militärgewehre und Maschinenpistolen 1871—1945. Stuttgart, 1977. 105. o.

51 *Götz, H—D.:* i. m. 94. o.

jedése egyenletesebb, a lövés biztosságát kevésbé befolyásolja a cső rezgése, a túlságosan felhevített csővel az emberi kéz nem került közvetlen érintkezésbe, a cső külsőleg teljesen simára gyártható, mivel azon sem irányzéktőke, sem célgömbtőke nincs, a sima cső a külsérüléseknek kevésbé van kitéve. Az 1888 M. puskának azonban volt néhány jelentős hátránya is: a cső zárszerkezettel történő lezárása tökéletlenre sikerült: a zárolófej csak a zárdugattyú hátramozgásában vett részt (forgásában nem), a megerősítés kevésbé sikerült, a gázok esetleg hátrafelé is kicsaphattak: az ismétlőszerkezet tölténytáras tüzelésre berendezett, ennek következtében a szekrény alsó részén vágott nyíláson át por vagy idegen testek is könnyen behatolhattak; a csőfalak — különösen a töltényűr közelében — igen gyengék voltak, s így gyakran csőrepedés fordult elő, végül pedig az acélburok feleslegesen nehezítette a fegyvert.

A hibákat eleinte tökéletesítésekkel próbálták ellensúlyozni, majd 1898-ban rendszeresítették azt a puskát, amely az idők folyamán hírnévre tett szert.

Míg Európában két ország — Németország és Franciaország versenyzett egymással a minél jobb fegyver és a kis űrméret kialakításában, addig Olaszországban nagy űrméretű puskákat használtak.

Az olasz 1870 M. Vetterli puska átalakítását Bertholdo őrnagy vetette fel és Vitali százados kivitelezte. A puska az 1870/87 M. [52] nevet kapta. Giuseppe Vetterli tervei alapján 1890-ben átalakították a füst nélküli lőporhoz, így a puskák középágytárasak lettek.[53]

Európában először Olaszországban, 1891-ben rendszeresítettek 6,5 mm-es űrméretű puskát.[54] A puskát Paravicino ezredes a pármai lövésziskola parancsnoka (a kis űrméret, s az ezáltal fokozható ballisztikai tulajdonságok apostola), Salvator Carcano vezérőrnagy, a torinói fegyvergyár műszaki igazgatója (az 1867 M. gyútűs puska szerkesztője) és Ferdinánd Mannlicher, a steyri fegyvergyár főmérnöke szerkesztette.[55]

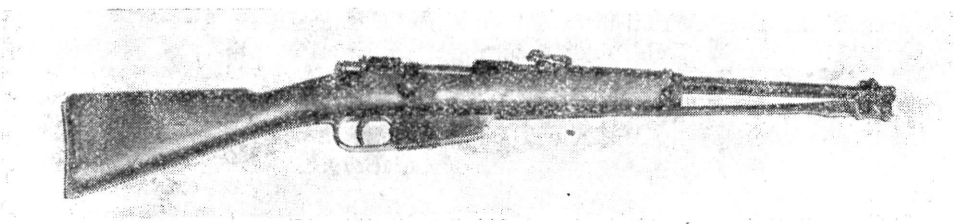

Olasz 1891 M. 6,5 mm-es Mannlicher—Carcano szuronyos ismétlőkarabély

Az 1891 M. 6,5 mm-es Mannlicher-Carcano puska[56] zárszerkezete központi reteszeléssel ellátott forgódugattyús zár, a reteszelőszemölcsök a zároló elején részarányosan vannak elhelyezve, a zárfej a záróval összefüggő egészet képez. Az ütőszerkezet a zár felfelé forgatásakor feszül meg.

Újítás a biztosítószerkezet megoldása, ugyanis a puska becsukott zár mellett is biztosítható, de ebben a helyzetben az ütőrugó megfeszítése a biztosítószárny kezelése útján is lehetséges. Ekkor ugyanis a biztosítóhüvely a zárdugattyúban eltolható, s foga a zárdugattyú csavarszerűen forduló kivágatában fogódzik.

Az ismétlőpuskához hasonló szerkezeti megoldású az 1891 M. 6,5 mm-es Mannlicher-Carcano ismétlőkarabély[57], amelynek felhajlítható szuronyos változata[58] is volt.

52 H. M. I. P. GY. L. sz.: 0328/pu.
53 *Lugs, J.:* i. m. 184. o.
54 Merkblätter über eigene und freundländische Hand und Faustfeuerwaffen... i. m. 15. o.
55 Paravicino a cső és a kis űrméret, Mannlicher az ismétlőszerkezet, Carcano a biztosítószerkezet megalkotója. *Buttlar-Elberg:* Moderne Infanteriewaffen und ihre Munition. Közli a *Wehrtechnische Monatshefte*, 1937. 1. füzet, 32. o.
56 H. M. I. P. GY. L. sz.: 0216/pu.
57 H. M. I. P. GY. L. sz.: 0214/pu.
58 H. M. I. P. GY. L. sz.: 0217/pu.

Romániában az 1893 M. 6,5 mm-es Mannlicher középágytáras ismétlőpuskát[59] rendszeresítették, társzekrénye 5 tölténre berendezett, zárszerkezete kisebb eltéréssel megegyezik a német 1888 M. puska forgó zárdugattyújával.[60]

A francia hadsereg az 1886/93 M. Lebel előágytáras puska mellett 1890-ben középágytáras karabélyt[61] is rendszeresített, 3 töltényes, alul nyitott középágytárral. Később, 1892-ben, a karabéllyal azonos szerkezetű, szurony felerősítésére alkalmas kurtály[62] (Mosqueton) is készült. A fegyvert 1902-ben némileg módosították, majd a 3 töltényes középágytár meghagyásával készült az 1907/15 M. 8 mm-es Berthier ismétlőpuska[63], amelynek alkatrészei — a középágytól eltekintve — a Lebel puskáéval megegyeznek. A fegyver a Mannlicher puskához hasonló tölténytárral tölthető.[64]

A francia középágytáras fegyverek csoportját az 1916 M. 8 mm-es Berthier ismétlőkarabély[65] zárja le.

Oroszországban az ismétlőpuskákkal folytatott kísérletek 1883-ban kezdődtek el. Hosszú kísérletek eredményeként 1891. április 16-án Szergej Ivanovics Moszin százados puskáját fogadták el az orosz hadsereg újrafelfegyverzésére. Minthogy a puskán voltak olyan alkatrészek, amelyeket a bizottság tagjai dolgoztak ki, vagy a belga Nagant eszméi szerint készítettek el (töltőléc), ezért a típus elfogadása után nevét nem Moszinról kapta, hanem „1891 M. 3 vonalas [66] gyalogsági puska"-ként rendszeresítették.[67]

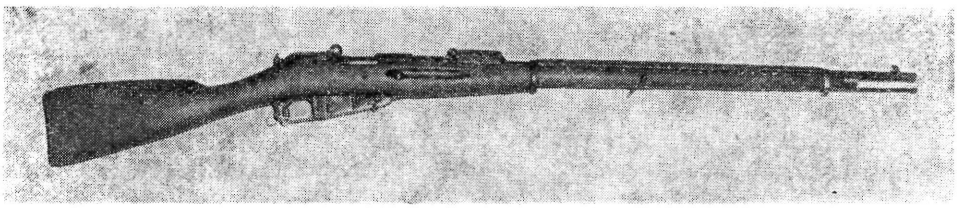

Orosz 1891 M. 7,62 mm-es Moszin—Nagant ismétlőpuska

Az első, táras, kisméretű típushoz képest, amelyet 1886-ban vezettek be Franciaországban, az orosz hadsereg számára rendszeresített táras puska időben 5 évet késett. E kor fegyverszerkesztői — és legfőképpen Moszin — érdemeként azonban meg kell állapítani, hogy munkájuk eredményeként 1891-ben tökéletes puskát sikerült kidolgozniuk. Oroszországnak ezután nem kellett új, drága átfegyverzéshez folyamodnia, mint ahogyan ez csaknem valamennyi országban szükségesnek mutatkozott (Franciaország az 1886 M-t kicserélte 1907 M-ra, Németország az 1888 M-t 1898 M-ra, Anglia az 1889 M-t 1914 M-ra, Japán az 1888 M-t 1905 M-ra, stb.).

Moszin egészen eredetien oldotta meg a tölténygátlás kérdését: a függőleges középágytárban alkalmazott tölténygátló — kivető beiktatásával. Ez a szerkezet teljesen kizárta a kettős töltényadogatás lehetőségét. A megoldás felülmúlta a töltésnek és a kettős adogatás meggátlásának valamennyi 1891-ben ismert módját a középágytáras, töltőléccel töltött puskák területén.[68] Csak jóval később lettek ismeretesek

59 H. M. I. P. GY. L. sz.: 0323/pu.
60 Merkblätter üder eigene und freundländische Hand und Faustfeuerwaffen... i. m. 16. o.
61 H. M. I. P. GY. L. sz.: 0329/pu.
62 H. M. I. P. GY. L. sz.: 0558/pu.
63 H. M. I. P. GY. L. sz.: 0672/pu., 1s 2043/pu.
64 *Lorain, Pierre:* Un Lebel à charguer ou la famille des armes Berthier. Közli a G. d. a. 1974. 19. sz. 20. o.
65 H. M. I. P. GY. L. sz.: 2047/pu.
66 1 vonal= 2,54 mm
67 *Kopenhagen, Wilfried:* Vom Dreiliniengewehr zum Karabiner Simonov. Közli a *Visier*, 1980. 1. sz. 24. o., továbbá a Das russische Gewehr, System Mossim-Nagant Modell, 91. Közli a *Waffen Rewue* (a továbbiakban: W. R.) 1971. 2. sz. 209. o.
68 *Gorokhoff, Gérard:* Le fusil de trois Lignes (7,62 mm) Modele 1891 (1891—1917) Közli a G. d. a. 1982. 112. sz. 24. o.

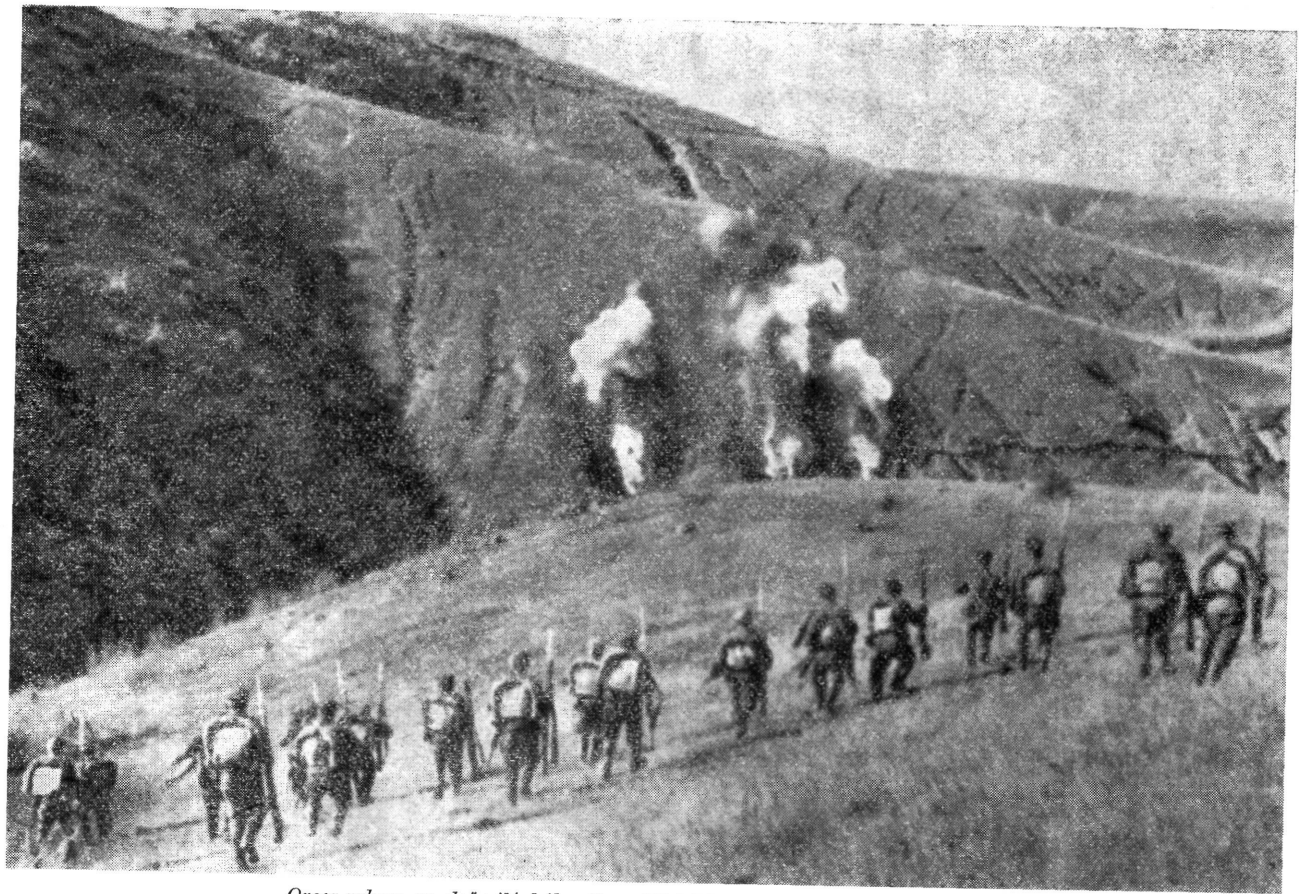

Orosz roham az első világháborúban 1891 M. Moszin—Nagant puskákkal

a legegyszerűbb középágytárak, a töltények sakktáblaszerű elhelyezésével és a lépcsős adogatóval, mint pl. az 1898 M. Mauser puskánál.

A Moszin-Nagant fegyverek tökéletesítésének következő szakasza 1908-tól a hegyes végű lövedékek bevezetése volt.[69]

A Moszin-Nagant puska zárdugattyúja forgó mozgású, központosan reteszelt.[70] A reteszelést a zárófejen levő zárószemölcsök végezték. Az ütőrugó megfeszítése a zárdugattyú felfelé fordításakor önműködően történt, ekkor a reteszelőszemölcsök kikapcsolódtak, megtörtént a kireteszelés és egyúttal az ütőszerkezet felhúzása. A zárdugattyú a hátrahúzáskor a töltények felett halad át, majd a töltésre soron következő töltény kissé felemelkedik. A zárdugattyú visszatolásakor a töltényt, maga előtt tolva, betölti a csőbe, elfordításakor megtörténik a reteszelés, a fegyver tüzelésre kész.

Az 1891 M. gyalogsági puskákkal teljesen azonos szerkezeti megoldású[71], csupán méreteiben különbözik azoktól az 1891 M. dragonyos puska [72] és az 1910 M. karabély.[73]

A középágytáras fegyverek eddig tárgyalt szerkezeti megoldásától eltérő csoportba tartozik az 1895 M. 7,62 mm-es Winchester középágytáras puska[74], amely szintén az orosz hadsereg első világháborús fegyverzetét képezte.

A Winchester puska zárdugattyúja téglalap keresztmetszetű, felső felületébe a hüvelyvonó, alsó felületébe pedig előre és hátra elmozduló hüvelykivető van ágyazva. Az ütőszeg a szokásos módon, a dugattyú középső furatában helyezkedik el, hátsó vége a dugattyúból kissé kiáll. A dugattyú mozgatása az emelőkarnak kiképzett sátorvassal történik. Az emelőkar mozgatásakor a zárdugattyú hátrafelé mozog, útjában hátrafeszíti a külső elhelyezésű kakast, egyben a szekrénytárat szabaddá teszi a töltésre. Az ágyból kiálló szekrénytár 5 töltény befogadására alkalmas, a töltőlécben lévő töltények a tok felső felületén kiképzett töltővájat segítségével tölthetők a szekrénybe. A töltényeknek a szekrényből való kiugrását a szekrény rugózó lemezből készült, befelé hajló ajkai akadályozzák meg. Az emelő visszaforgatásakor a zárdugattyú előre mozog, a maga előtt levő töltényt a töltőűrbe tölti. A hátsó helyzetben rögzített kakas a billentyű hátrahúzásakor csapódik előre és megüti az ütőszeget. Összességében az orosz hadseregben az első világháború folyamán 10 féle rendszerű fegyver volt rendszeresítve.[75]

A belga hadsereget az 1889 M. 7,65 mm-es Mauser ismétlőpuskával szerelték fel. A belga Mauser puska szerkezete hasonló a német 1888 M. ismétlőpuskáéhoz, kiálló középágytáras szekrénytára van, töltése azonban eltért a németétől, az 5 töltényt nem tölténytár, hanem töltőszalag fogja egybe.

A francia 1916 M. puska egyszerű szerkezetű, alkatrészeinek száma nem haladja meg a 40-et, ugyanakkor az 1888 M. német puska 72 az 1886/93 M. Lebel 56 az 1888

69 Die Leistung der russischen Handfeuerwaffen. Közli a *Kriegstechnische Zeitschrift* (a továbbiakban: K. Z.) Berlin, 1916. 9—10. füzet, 207. o.

70 Merkblätter über eigene und freundländische Hand und Faustfeuerwaffen... i. m. 12—13. o.

71 *Oefele:* Die Handfeuerwaffen der Kriegführenden Staaten. Közli a *Zeitschrift für das gesamte Schiess- und Sprengstoffwesen.* (a továbbiakban: Z. S. S.) 1914. november 15-i 22. száma, 279. o.

72 H. M. I. P. GY. L. sz.: 0572/pu.

73 H. M. I. P. GY. L. sz.: 0175/pu.

74 H. M. I. P. GY. L. sz.: 0559/pu.

75 Az orosz hadseregben az 1891 M. 7,62 mm-es Moszin-Nagant ismétlőfegyvereken kívül használták még az: 1872 M. 11 mm-es Berdan—2 egylövetű hátultöltő puskát, a japán 1905 M. 6,5 mm-es Arisaka ismétlőpuskát (635 000 db) svájci Vetterli ismétlőpuskákat, az amerikai 1895 M. 7,62 mm-es Winchester ismétlőpuskát (657 000 db), a franca, 1886/93 M. 8 mm-es Lebel ismétlőpuskát (86 000 db), az 1874 M. 11 mm-es Gras ismétlőpuskát (450 000 db), az 1878. M. 11 mm-es Gras-Kropatschek ismétlőpuskát (205 000 db), valamint német és osztrák—magyar hadizsákmány-puskákat. *Manikovszkij Alekszej, Alekszejevics:* Die Versorgung der russichen Armee mit Waffen und Munition im Weltkriege I. Moskau—Leningrad, 1930. 20. o.

M. Mannlicher 69 darabból állt. A Berthier puska zárszerkezetét 8 alkatrész alkotta, egyetlen csavar nélkül. A katona szerszámok nélkül szétszedhette.[76]

A Berthier karabélyból 2 különböző minta volt,[77] a vérteseknek és a lovasság többi részének. A két karabély között annyi az eltérés, hogy a vértesek karabélytusájának más alakja és erősebb hajlása volt, s a tusatalpba két bőrlemezt illesztettek.[78]

1898-ban Németország új középágytáras puskát fogadott el. A 7,9 mm-es űrméretű Mauser puska[79] szerkezetileg eltér az eddig ismertetettektől, a fegyver újszerűen egyesíti azokat a módosításokat, amelyek az egyes puskáknál részben már korábban megvoltak. A részeredmények elmés együttes alkalmazása a legelterjedtebb fegyverek sorába emelte a Mauser puskát. Ezt a rendszert más államok is átvették, s kisebb módosításokkal számos hadseregben rendszeresítették.[80]

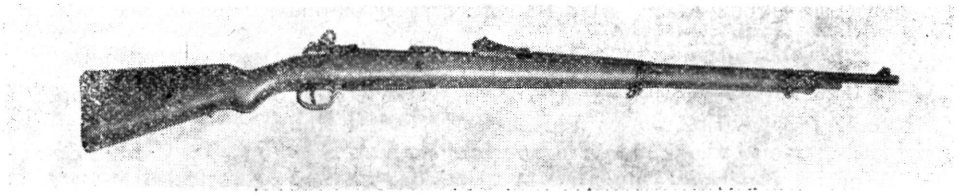

Német 1898 M. 7,9 mm-es Mauser középágytáras ismétlőpuska

A puska középágytárában a töltények nem egymás alatt, hanem sakktáblaszerűen helyezkednek el. Ezzel a megoldással a szekrény mélysége megrövidült, s nem állt ki a faágyból. A töltények sakktáblaszerű elhelyezkedését az alul zárt szekrénybe rögzített adogatószerkezet kiképzése teszi lehetővé. Az adogatórugó felső részén lévő adogatólemez — amelyre a töltények felfekszenek — nem lapos, mint általában a többi fegyvernél, hanem lépcsőszerűen kiképzett. Ez a felületi kiképzés eredményezi, hogy betöltésekor a töltények egymástól kissé oldalt helyezkednek el.[81]

Mauser az új puskájánál alkalmazta a belga 1889 M. puskánál már használt lapos töltőszalagot, valamint a német 1888 M. puskánál is rendszeresített perem nélküli töltényt, amelynek hüvelyénél a hüvelypalásttal egy síkban levő peremet a hüvely körbefutó hornya képezte. A vasbádogból, vagy rézlemezből készült töltőszalag az 5 töltényt a pereménél fogva tartotta össze.[82]

A szekrénytár megtöltésekor — a zárdugattyú kihúzása után — töltőszalagot, mint a Moszin-Nagant puskánál, a tok megfelelő hornyaiba illesztik, majd az 5 töltény ujjnyomással a szekrénytárba lenyomható. A töltények szekrényből való kiugrását gátlószerkezet akadályozza meg. Az üres töltőszalag a zárdugattyú becsúszásakor önmagától leesik.[83]

Az első 1898 M. Mauser puskáknál még nem volt olyan szerkezet amely figyelmeztette volna a lövőt a tár kiürülésére. Ennek a hiányosságnak a kiküszöbölésére az adogatólemezt később úgy képezték ki, hogy üres tár esetén a kihúzott zárdugattyú elé kerüljön. Az 5 töltény kilövése illetve az utolsó töltény kilőtt hüvelyének kivetése után, a zárdugattyú előretolását a kiálló adogatólemez akadályozta, ezzel jelezve, hogy a tár kiürült.

A Mauser-zárdugattyú forgó mozgású, az ütőszerkezet megfeszítése a zár fordítása-

76 H. M. I. P. GY. L. sz.: 0227/pu.
77 H. M. I. P. GY. L. sz.: 1198/pu.
78 *Lorain, Pierre:* Un Lebel a charguer ou la famille des armes Berthier. Közli a G. d. a. 1974. 19. sz. 20. o.
79 *Jarret, Burling:* Mausers in History. Közli az *Army Ordnance.* 1930. január—február, 249. o.
80 H. M. I. P. GY. L. sz.: 0326/pu.
81 Die Handfeuerwaffen der Kriegführenden Staaten. Közli a Z. S. S. 1914. november 15-i 22. száma, 379. o.
82 *Götz, H—D.:* i. m. 134. o.
83 H. M. I. P. GY. L. sz.: 0326/pu.

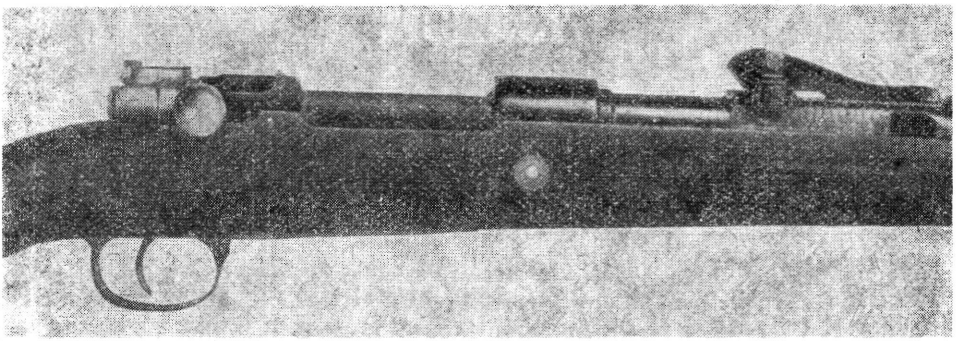

Német 1898 M. 7,9 mm-es Mauser ismétlőpuska zárszerkezetének és irányzékának részlete

kor történik. Az elvi megoldás hasonló az egylövetű 1871 M. Mauser puska zárszerkezetéhez, reteszelését azonban három szemölcs végzi, ebből 2 szimmetrikusan a zárófejen, egy pedig a dugattyú hátsó végén foglal helyet. A zárófej a zárdugattyúval együtt egy darabból készült. A zár mozgatása a forgó zárdugattyús megoldásoknál szokásos két mozdulattal történt.

A zártok hátsó vége (a töltényhüvelyek megóvására) felül zárt, előtte, a töltőszalag megtámasztására, mögötte pedig a zároló hátsó szemölcse részére 1—1 vágat van, a tokban felül a zároló vezetőléce számára horony, balra, a kivető behelyezésére, kivágat van. A zár kinyitásakor a zártokhoz erősített kivető a baloldali zárószemölcs hornyába lép, a töltényvonó által vezetett hüvely fenekére üt, mely jobbra kivetődik. Hüvelyszakadás és csappantyúátütés esetére a hátrafelé kiömlő gázok számára a zár előrészén két gázelvezető nyílást vésték. A töltényvonó a zároló jobboldalán van. A fegyvert, nem szándékolt elsütés ellen, biztosítószerkezettel szerelték fel.

Az 1898 M. Mauser puskán 1908-tól 1916-ig nem változtattak. 1916-ban a puska tusán nyílást vágtak.[84] E változtatással kettős célt akartak elérni, egyrészt szállításnál a fegyverládákban könnyebben lehetett rögzíteni, másrészt a zsebperiszkóp felerősítési helyéül szolgált.

1917 elején a kezelés megkönnyítése céljából mind a puskán, mind a karabélyon az alsóágyon, az irányzék alatt, vájatok készültek.

1915 és 1918 között az 1898 M. puskák némelyikét ráerősíthető rádiumos világító irányzékkal látták el éjjeli lövés céljaira.[85] 6 különböző távcsőrögzítő mintát rendszeresítettek a puskához. A távcsöves puskák zöme 20 töltényt befogadó tárral volt ellátva.[86] Használtak olyan Mauser puskát is, amelynek fatusáját meghosszabbították, így a cső a mellvédre volt helyezhető, úgy hogy a lövész nem látszott.

A Mauser puskáknak 2 gránátvető változata is volt, amelyek közül az egyik részben tágított csővel bírt, ehhez nyeles gránátokat használtak, a másikhoz szájrészt (tromblon) lehetett erősíteni, amelyből a lövedék a gránátot kilőtte.[87]

1908-ban ismét új Mauser karabélyt rendszeresítettek,[88] amely egyesítette a puska és karabély előnyös tulajdonságait. Valamivel hosszabb volt az 1888 M. puskánál; a németek „Kar 98"-nak nevezték.[89]

Érdekes és különleges fegyver volt a német 1918 M. 13 mm-es Mauser tankelhárító

84 H. M. I. P. GY. L. sz.: 0247/pu.
85 Hadtörténeti Múzeum Műszeranyag Gyűjtemény (a továbbiakban: H. M. M. GY.) L. sz.: 84. 1. 1.
86 Entwurf. Besichtspunkte für die Ausbildung der Reichswehr im Schiessen mit Gewehr, Karabiner, Pistole und Maschinengewehr. É. n. h. n. 1. o.
87 *Werner Eckardt—Otto Morawietz:* Die Handwaffen des brandenburgisch-preussisch-deutschen Heeres 1640—1945. Hamburg, 1973. 245. o.
88 Karabiner 98. Berlin, 1912. 7. o.
89 H. M. I. P. GY. L. sz.: 0907/pu.

puska, amelyet az angol harckocsik ellen használtak.[90] A puska tömege 16,5 kg, lövedékének tömege 52,5 gr, kezdősebessége 785 m/sec. A lövedék a merőlegestől 30°-ig volt átütőképes, rézburokkal látták el, hogy a puska huzagait kímélje, emellett ólomburokkal is felszerelték, hogy az, a páncélzatra csapódáskor — mintegy kenőanyagként — a behatolásnál az ellenállást csökkentse. A lövedék belső magja elsőrendű szerszámacélból készült és éles hegyben, csavarodva végződött. Páncélátütő képessége 20 mm volt.[91] 1918. szeptember 4-én 4632 db Mauser tankelhárító puska volt a fronton.[92]

Az amerikai hadsereg 1903 M. 7,62 mm-es Springfield középpágytáras ismétlőpuskája[93] az összes fegyvernem részére bevezetett egységes fegyver volt. Az „S" töltényes középpágytár, a Mauser puskához hasonlóan, töltőszalaggal tölthető. Zárszerkezete nem szimmetrikus reteszelésű, az ütőrugó a zár becsukásakor feszült meg.

Az Egyesült Államokban 1917-ben a brit 1914 M. 7,7 mm-es Lee Enfield No. 3. Mark I. ismétlőpuskát vették át 1917 M. 7,7 mm-es Enfield középpágytáras ismétlőpuska[94] néven.[95]

Az első világháborúban alkalmazott fegyverek töltényeit vizsgálva a következőket állapíthatjuk meg.[96]

A kézi lőfegyvereknél a 8 mm-es űrméretre való áttéréssel egyidőben a töltényeknél is lényeges változás következett be.

A 8 mm-es űrméretet az új tölténnyel először a francia 1886 M. Lebel puskánál alkalmazták. Ezt a fegyvert nem a szerkezeti megoldása, hanem újszerű tölténye tette korszerűbbé a korabeli más puskákkal szemben. A gyalogsági fegyvereknél első ízben ennél alkalmazták a füst nélküli lőport, szakítva az évszázadok óta használt fekete lőportöltettel.

A régi, fekete lőporral járó füstképződés az ismétlőpuskák gyorsabb tüzelésénél zavarta a pontos célzást. Szélcsendes időben ki kellett várni, amíg a füst eloszlott és csak azután lehetett folytatni a tüzelést. Ez a körülmény serkentette a kutatókat arra, hogy más összetételű lőport készítsenek. Legalkalmasabbnak a nitrocellulóz mutatkozott. Az új, nitrocellulóz alapú lőport a francia M. Vieille vegyészmérnök alkotta meg,[97] s a „B" típusszámmal vezették be a francia hadseregben.

A füst nélküli (gyérfüstű) lőpor katonai célokra történő alkalmazása óriási jelentőségű, mivel a nitrocellulóznak nagyobb az energiatartalma, mint a fekete lőporé, emellett nem rakódik le a csőben, mint a fekete lőpor okozta szennyeződés.

A XIX. század végén a zselatinizáláshoz használt nitroglicerinnel a füst nélküli lőpor teljesítménye még tovább emelkedett, s ezzel a lövedék kezdősebessége még tovább fokozódott, a korábbi 430 m/sec-ról 620 m/sec-ra emelkedett.

A XX. század elején a különböző hadseregek gyalogsági fegyverei már kizárólag

90 St. Christophorus. Der Kraftzug im Wirtschaft und Heer. Fachschrift für des gesamte Kraftfahrwesen, Berlin, 1936. 12. sz., 276. o.

91 Vorläufige Anleitung zum Gewehr für Tankbekämpfung (T-Gewehr). H. n. é. n. 5. o.

92 *Lachmann, Manfred:* Tankgewehr 18. Ursachen der Massenproduktien einer Verlegenheitswaffe. Közli a *Visier* 1982. 3. sz. 26. o. Lachmann adatai szerint a Mauser gyár 1981 novemberéig 15 800 db Mauser tankpuskát gyártott.

93 Target Range Pocket Book for Use with the Magasin Rifle Model of 1903. cal. 30. Washington, 1917. 3. o.

94 H. M. I. P. GY. L. sz.: 0706/pu.

95 *Lorain, Pierre:* Un fusil „Bouche-trou" L, U. S. 11. Közli a G. d. a. 1982. 105. sz. 28. o.

96 A Hadtörténeti Múzeum első világháborús tölténygyűjteménye rendkívül gazdag, az első világháborúban használt típusokkal szinte kivétel nélkül rendelkezik.

97 A füst nélküli lőport már az 1850-es években ismerték. 1864-ben Eduard Schultze tüzérszázados, majd Németországban Max Duttenhoffer /1884-ben R. C. P. (Rottweiler Chemisches Pulver) néven állította elő. Vieille új lőporának gyártása során a gyapotot (pamutot) salétrom és kénsav keverékével kezelték. Ezt nevezték nitrálásnak. Ezután a masszát forró és hideg vízzel kiöblítették, amelynek hatására pépes, szálas massza keletkezett, a lőgyapot nevű robbanóanyag. Az így nyert anyagot egynemű, kocsonyás masszává alakították az akohol és éter keverékével történő feloldás (zselatinizálás) útján. E művelet után a lőpormasszából hosszú szalagot préseltek, majd a levegőn megszárították és feldarabolták, hogy kis lőporkorongokat kapjanak. *Müller Hugó:* Füst nélkül robbanó lőkészítmények fejlődése és jövője. Közli a *Ludovika Akadémia Közlönyei* (a továbbiakban: LAK). Budapest, 1890. 937—948. o.

füst nélküli lőporú töltényt lőttek. A lőportöltetet 2—3 gr súlyú, tárcsa, szögletes lemez, vagy csövecske alakúra szabdalt nitrocellulóz lőpor alkotta.[98]

A nagyobb teljesítményű lőpor alkalmazása szükségessé tette a lövedék megváltoztatását is. A huzagok a nagy kezdősebesség miatt a lágy ólomlövedéket nem vezették biztosan, a lövedék keményebb anyagot igényelt, az ólmot keményebb fémköpenybe kellett burkolni.

Az ólomlövedék a behatoláskor — keményebb tárgyakra csapódva — deformálódott, sebességéből sokat veszített. A deformálódás elkerülésére és a behatolóképesség fokozására fémköpennyel vonták be a magot. Ez a köpeny különböző anyagból készült: acél, nikkel-acél, rézacél, stb. A burkolatot különböző módon erősítették az ólommagra. Az osztrák—magyar hadseregben az ólmot az acélburkolatú köpenybe sajtolták, s a köpeny fenekét behajtották.[99] Más hadseregekben az ólommagot kémiai kötés, olvasztás útján a burkolattal egybeforrasztották. A burkolat további előnye, hogy az ólom a csővel nem érintkezvén, a cső ólmosodása nem fordulhat elő.

A puskatöltények fejlődésében a következő lépésre 1904-ben került sor. Németországban áttértek a könnyebb, hegyes végű „S" (Spitz) Mauser-töltény használatára.[100]

Hasonlóan a múlt század 50-es éveihez — amikor az simacsövű elöltöltő puska ballisztikai teljesítménye jelentősen megjavult Nessler új, félgömb alakú lövedékének bevezetésével — a XX. század elején a régi, legömbölyített lövedékeket felváltó, új, hegyes végű lövedék bevezetése is hasonló eredménnyel járt. Mindkét esetben megjavultak a fegyver ballisztikai tulajdonságai, anélkül, hogy a hadsereg újrafelfegyvezésére hatalmas összegeket kellett volna kiadni.

Az ismétlőfegyverek elért fejlettsége mellett arra törekedtek, hogy a szabad szemmel való látás határáig, de legalább 1000 m-ig lapos, a terep, illetve irányvonal fölé alig emelkedő röppályát nyerjenek[101], amely röppályán a lövedék minél nagyobb kezdősebességgel és teljes lőszabatossággal[102] haladjon. Ezt a hatást a lőportöltet kérdésének megoldása mellett az űrméret, illetve a lövedékkeresztmetszet kisebbítése, a lövedék formájának a légellenállást legyőző alakítása és súlykisebbítése által érték el. 11 mm-ről 8, 7, 6, 5, sőt 4 mm-re is leszálltak, de az 5 mm-es volt a legkisebb űrméret, amelynél pásztázásjavítást értek el.

A kis űrméretű fegyverek harcászati előnye a lapos röppályán kívül az, hogy a haditáska-lőszerkiszabat szaporítható. Így az olasz és román puskánál a 6,5 mm-es űrméret melletti kezdősebesség 709 m/sec, illetve 740 m/sec, a haditáska-lőszerkiszabat 140, Romániában 160 töltény. Nagy hátrányuk volt viszont, hogy a sebesülés mértéke csökkent.[103]

A kezdősebesség növelését a lövedék tömegének csökkentésével és a töltet tömegének növelésével érték el. A könnyebb lövedék könnyebben mozdult el helyéről és nagyobb sebességgel hagyta el a fegyvert. Azonban a könnyebb lövedék korábban veszti el sebességét repülés közben, mint a nehéz, ezt a hátrányt valahogy ki kellett küszöbölni, ezért a hegyesebb fejrészű lövedék felé fordultak, amely jobban legyőzi a levegő ellenállását repülés közben.

A kezdősebesség növekedéséből és a kisebb mérvű tömegcsökkenésből a következő

98 *Wuich, Nikolas R.—Lankmayr, Ferdinand:* Waffenlehre für die k. k. Infanterie—Cadettschulen. Wien, 1889. 39—41. o.

99 Utasítás a 95 mintájú ismétlőpuska berendezésére és használatára nézve. Budapest, 1917. 27. o.

100 *Fest szds.:* A német 98-as mintájú puska új tölténye. Közli a LAK 1900. 1. sz. 443. o.

101 Lőutasítás, a magy. kir. honvéd gyalogság számára. Budapest, 1918. 17—19. o., továbbá *Strohoffer Lajos:* Lövészettan. Kolozsvár, 1908. 80—103. o.

102 Lőszabatosság a lövés pontosságát meghatározó fogalom. Kifejezhető a lövéscsoport középső találati pontjának a cél középpontjához viszonyított helyzetével és a szórás nagyságával. HKL i. m. 221. o.

103 *Korzen, Anton—Kühn, Rudolf:* Waffenlehre. VII. füzet. Handfeuerwaffen. 1905. 16—21. o.

előnyök származtak: a pásztázó lövés távolsága fekvő katonára — vagyis az olyan lövés hatásossága, amelynél a lövedék röppályája nem emelkedik magasabbra a katona termetének negyedénél — 300 m-ről, 410 m-re növekedett, a pásztázó tér 2—3-szorosára nőtt. A találati kép szintén jelentősen megjavult, az átütőképesség megnövekedett valamennyi távolságon, kivéve a legrövidebbet, ahol a lövedék a nagy sebesség következtében erősen összenyomódott, elveszítve alakját az eltalált tárggyal való összeütközés következtében. Az új töltény tömege 14%-kal csökkent.

1904-ben Franciaországban is bevezették a hegyes csúcsú puskalövedékeket. Az eltérés a német „S" lövedéktől annyi volt, hogy a lövedék anyagát megváltoztatták. Németországban a hegyes csúcsú lövedék ólom volt, acélköpennyel, az új francia lövedék viszont tömör tombakból (90% réz és 10% cink) készült.[104] Körvonala is más volt, a hegyes fejrészen kívül a hátsó részén is összeszűkült, hogy repülés közben a levegő áramlása a legkedvezőbb legyen. A tömege szerint a francia lövedék nehezebb volt a németnél, 12,8 gr, míg a német csak 10 gr, ezért a kezdősebesség is kisebb lett, 700 m/sec. Ez a lövedék, bár kisebb kezdősebességgel repült ki a csőből, mégis jobban megtartotta a sebességét repülés közben.

Az orosz hadsereg 1908-ban vezette be a hegyes csúcsú lövedéket.[105] Néhány esetben az orosz katonák fegyverük hatásosságának fokozására a lövedék csúcsát borító acélburkot bevagdalták, így az, becsapódva, rózsaalakúan szétnyílt és rendkívül súlyos, erősen vérző sebesüléseket idézett elő.

Ezen új hatás felismerése után az angolok kis űrméretű puskáik hátrányát nagy kezdősebességű lövedék szerkesztésével akarták pótolni, s az előállítási helyről elnevezett dumdum lövedékeket készítettek.[106] A lövedékek felső részéről az acélköpeny hiányzott. Felcsapódás alkalmával a puha ólomhegy szétlapult, a lövedék erősen deformálódott és nagy sebet szakítva sodródott át a lőcsatornán.[107]

A Rubin-féle lövedék ellentéte volt a dumdumnak. Takarékossági szempontból csak a lövedék csúcsa volt acélburkolattal ellátva. Ebből az a tulajdonság származott hogy felcsapódás alkalmával a lövedék burkolatlan hátsó fele az első rész tovahaladásának csökkentése folytán szétlapult, s kalap, vagy gomba alakú formában szétterjedve tölcsér alakú csatornát szakított.

E lövedékek borzalmas hatása a közvélemény felzúdulását és a hágai békekonferencia azon határozatát eredményezte, hogy a civilizált államoknak olyan lövedékek alkalmazásától, amelynek köpenye a magot nem borítja, el kell tekinteniük.

A határozat után Anglia törölte felszereléséből a dumdum lövedéket, s a konferencia határozatait kijátszva az ún. IV. m. lövedéket gyártotta, amelynek csúcsában 2 mm széles és 8 mm mély furat volt. Ez az üres hegyű lövedék a hágai konferencia határozatának megfelelt, mert teljesen — furat is — nikkel burkolattal volt bevonva. A csúcsban lévő levegőréteg a lövedék roncsoló hatását még fokozta, mert a becsa-

104 *Csillag Ferenc:* A kézi lőfegyverek és a hadművészet Budapest, 1965. 94. o.

105 *Zajüic ‚Wolfgang:* Die Entwicklung der Handfeuerwaffen Kaliber. Közli a D. W. J. 1975. 7. sz. 777—779. o.

106 A dumdum lövedék elnevezését az indiai Calcutta város melletti hasonnevű gyártól nyerte. Az angolok lövedéke már azáltal dumdum hatású volt, hogy a lövedék súlypontja közel esik a végéhez, vagy ellenállásba ütközve megfordul és nagy sérüléseket idéz elő. Az angol katonák emellett fegyverük egyik rugójával, amelyet „szivarcsiptetőnek" neveztek, a csúcsról a kemény kérget levágták és ezáltal az ólommag elől szabaddá lett. Az összes angol forgópisztoly-lövedék vége lapos, vagyis dumdum hatású. A franciák az 1898 M. és 1903 M. régebbi lőszereiket alakították át dumdum hatásúvá. Géppel, vagy kézzel a lövedék hegyét eltávolították és egy 6 mm mély és 5 mm széles üreget fúrtak belé. Az oroszok különféle szerkezetű dumdum hatású lövedékeket használtak. A lövedék csúcsát lecsípték, letompították, a lövedéket a hüvelybe hegyével befelé helyezték el, az is előfordult, hogy a lövedék a hagyományosnál rövidebb volt, a csúcsa bevonat nélküli, s belül az üregrészt vazelinnel töltötték ki. A kérgen több nyílást vágtak, ahol a folyékony vazelin, amikor a lövedék a testbe fúródott, kifröccsent és a sebet még borzalmasabbá tette. *Bodó János:* Különféle lövedékek használata és a hadijog. Közli a hadsereg. Arad. 1915. november 10-i 16. száma, 253—254. o.

107 A dumdum lövedékek. Közli a Külügy-hadügy. Budapest, 1914. október 8., 37. sz. 3. o., továbbá Az angol dumdum lövőszer. Közli a Külügy-hadügy. 1914. november 10., 46. sz. 1. o.

pódáskor a gyenge köpenyburok beszakadt, s a levegő, összesajtolódván, a lövedéket úgyszólván szétrobbantotta és egész testrészeket szakított ki.[108]

Bevágott, burkolatlan csúcsú lövedéket az osztrák—magyar hadseregben is használtak békelövészeti célokra, az acél hengerburkolatból kilátszó mag 3 részre volt vágva.[109] Kartácstöltényt is alkalmaztak, amelynél a több részből álló ólommag vezetésre is szolgáló acélpántokkal volt összeabroncsolva. A lövés után az acélpánt szétszakadt, s az ólomszilánkok kartácsszerűen hatottak.[110]

Olaszországnak is volt hasonló kartácstölténye, 9 hengeres alakú töltényből állt, amelyek a gyenge burkolatba voltak sajtolva.[111]

Az első világháború kezdetekor a legtöbb hadsereg áttért a hegyes csúcsú lövedék használatára, a nagyobb államok közül csak az Osztrák-Magyar Monarchia és Olaszország maradt kivétel. Az első világháború éveiben a puska tölténye lényegében nem változott. Azokban az államokban, ahol kevés volt a színesfém, a töltényhüvelyt sárgaréz helyett vasból kezdték gyártani.[112]

A háború végére a központi hatalmakhoz tartozó hadseregekben általánossá vált a vashüvely használata, illetve az ellőtt hüvelyek újratöltése.[113]

A németek és olaszok a hüvelyperemet a hüvelyhengerrel egy vonalban gyártották, s a töltényvonó számára bevágást készítettek. Mivel a töltényvonónak nem volt elég támaszkodó helye, gyakran megtörtént, hogy a hüvely nem vetődött ki. Ezért mind a német, mind az olasz lőutasításokba bevetették az ilyen esetekre vonatkozó intézkedéseket.

Az osztrák—magyar hadsereg peremes puskatöltényének hüvelyénél ilyen akadályok nem fordultak elő, viszont a perem miatt a csomagolás nehézkes volt.[114]

A puskatöltények tárazási és töltési módja, valamint számuk is különböző volt, az egyes tölténytől kezdve a 12 db-ot tartalmazó tárig emelkedett. (Anglia 10, Franciaország 8, Olaszország 6 töltényt töltött a tárba.)

A puskához általában csapó és keretirányzékokat használtak, s egyes országok Osztrák—Magyar Monarchia, Bulgária, Olaszország az ún. taktikai skálát alkalmazták. Ez azt jelenti, hogy csak annyi irányzékállást rendszeresítettek, amennyi az előtér uralására az egyes puskák mélységszórása szerint szükséges. A németek — a töltényük nagy lőszabatosságára való tekintettel — irányzékukat 50—50 méteres távolságokra osztották be.[115]

A közepes lövedékek bevezetése után a csőben a huzagok kissé meggömbölyödtek, mert a régi éles huzagok a köpenyt bevagdalták, ennek következtében a burkolat a magról levált és szabálytalan röppályák keletkeztek. A huzagok száma a legtöbb államban 4 lett.[116] A gyorstüzelés gyakran annyira felmelegítette a puskacsövet hogy

108 A gyalogsági puskagolyó fejlődése, Közli a *Magyar Katonai Közlöny* (a továbbiakban: MKK) Budapest, 1909. 9. sz. 915. o.

109 Hadtörténeti Múzeum Tölténygyűjteménye (a továbbiakban: H. M. T. GY.) L. sz. 78. 455.1.

110 H. M. T. GY. L. sz.: 78. 856. l.

111 H. M. T. GY. L. sz.: 78. 466. l.

112 HL 4628. doboz 455800. szám/14—1917. 1917. dec. 16. „A 8 mm-es vashüvelyű éles töltények, mint a 93 M. 8 mm-es vashüvelyű éles töltények (8 mm M. 93 scharfe Patronen mit E Hülsen) lesznek rendszeresítve és kiadásuk egyenlőre a mögöttes országrészekben való felhasználásra elrendeltetik."

113 HL 4628. doboz. 433039 szám/14—1917 Budapest, 1917. november 22. „A harctérről visszaérkezett és újból helyreállított 93 M. 8 mm-es éles töltények ez idáig nem láttattak el »Rovátkákkal« miért is rendeltetésük csak az ismétlőpuskával való tüzelésre szorítkozott. Az említett mostantól kezdve rovátkával elláttatik, úgy hogy géppuskával való lövésnél is használható. Tekintettel azonban arra, hogy az újbóli helyreállítás ellenére is ezen lőszernél elcsettenések előfordulhatnak, ezért csak hátországban lehet használni. Az újbóli helyreállított lőszer tölténydobozai és ládái az alábbiak szerint jelöltetnek meg: a) rovátkás, újból helyreállított lőszernél: A tölténydoboz fedelén, a címkén, a láda tetején és a láda homlokfalán: »1917 Wiederhergestellt« felírás; b) nem rovátkás, újból helyreállított lőszernél »Wiederhergestellt, für MG. nicht verwendbar«".

114 H. M. T. GY. L. sz. 78. 454. l., továbbá utasítás a 95 mintájú ismétlőpuska berendezésére és használatára nézve. Budapest, 1917.

115 H. M. I. P. GY. L. sz.: 0326/pu.

116 *Strohoffer L.:* Lövészettan ... i. m. 27. o.

a célzást megnehezítette. Ez ellen kézóvókat [117] felső ágyat[118], sőt acélköpenyt[119] is rendszeresítettek.

Az első világháborús ismétlőpuskák szuronyai a XIX. század második felében használt szuronyokhoz képest lényegesen nem fejlődtek.[120]

A rendszeresített szuronyok pengéi két nagy csoportba oszthatók: voltak szögletes és lapos keresztmetszetűek. A szögletes pengéjű szuronyok 3, vagy 4 sarkosak. A szuronypengék szögletei között hosszanti vájatokat találunk (orosz 1891 M. Moszin-Nagant döfőszurony[121] és francia 1886 M. Lebel döfőszurony)[122], amelyeket csatornáknak neveztek és a szurony könnyítésére szolgáltak. A penge iránya és a szuronyhüvely (csöves markolat), vagy a szurony markolata olyan volt, hogy feltűzött szuronynál a penge tengelye kissé a csőtengely irányába mutatott és megegyezett a tusanyak közepével. Ezt azért tartották fontosnak, hogy a szuronyütés a penge irányába hasson. A szurony felerősítése vagy közvetlenül a csőre, vagy az ágyazatgyűrűre történt.

A legtöbb puska szuronyának pengéje lapos, tekintettel arra, hogy a szögletes keresztmetszetű szuronyok csak szúrásra alkalmazhatók, viszont a lapos pengéjű szurony szúrásra és vágásra egyaránt alkalmas. Ennek következtében a lapos pengéjű szurony fogantyúval van ellátva, amely lehetőséget ad a szuronynak vágóeszközként való használatára. A szurony fogantyújában pálya van, ennek segítségével a szuronyt ráhúzták a cső végére, vagy pedig a puska alsóágya megfelelő kiszögellésére. A feltűzött szurony rögzítésére a szurony fogantyúpályájában rugós retesz szolgál.

Az ismétlőpuskák szuronyai — a francia és orosz kivételével — közel hasonlókká váltak egymáshoz, csupán a méretekben és felerősítésük módjában mutatkozik némi eltérés.

Általánossá vált a szuronynak oldalfegyverként való viselése is a korábbi gyalogsági kard helyett. Erre utal a hosszabb pengéjű szuronynál a kardszurony elnevezés.

Újszerű megoldásokat alkalmaztak a drótvágó szuronynál. A Hadtörténeti Múzeum gyűjteményében őrzött orosz drótvágó szuronyok két példánya ma már rendkívüli ritkaságnak számít.[123] Használtak drótvágós szuronyt az osztrák—magyar hadseregben is.[124]

Az első világháború végén fellépő nagy fegyverhiány miatt a szuronyokat egyszerűsített kivitelben is gyártották. Ezek a szükségszuronyok gyenge minőségű vasból készültek és megmunkálásuk csak a legszükségesebb mértékben történt.[125]

Az első világháború harcászatában még jelentős szerep jutott a szuronyoknak. Az a nézet uralkodott, hogy vele az ellenség ellenállása mindenkor megtörhető.[126]

Az 1917-ben kiadott szabályzat[127] kiemeli a szuronyrohamot: „A katona a szuronnyal aratja a győzelem babérját, amelyet támadó szellemének és tüzének fölénye érlelt meg. Az eredményteljes küzdelem feltétele: ügyesség a szálfegyver használatában."

117 Az 1888 M. osztrák—magyar hadipuskának részletes ismertetése. Közli a LAK 1888. 11. sz. 852. o.
118 Utasítás a 95. M. ismétlőpuska berendezésére és használatára nézve. Budapest, 1917. 25. o.
119 *Korzen, Anton—Kühn, Rudolf:* Waffenlehre. Wien, 1904. 118. o.
120 *Lugosi J.:* Szuronyok Magyarországon a 18. századtól napjainkig. Budapest, é. n. 17. o.
121 *Lugosi J.:* i. m. 18. o.
122 A francia gyalogsági puska. Közli a LAK 1889. 4. sz. 393. o.
123 H. M. SZ. GY; L. sz.: 82. 39. 1.
124 Anleitung über den Zweck und die Verwendung des Drahtzerstörers. Nur für Bajonett M. 95. É. 6. 4. n.
125 *Lugosi J.:* i. m. 17. o., továbbá HL 4628 doboz 39/eln. 14—1915., 1915. január 3. „Az 1888 M. és 1895 M. puskaszuronyok elfogytával, pótszuronyok rendszeresítendők, amelyek oldalfegyverként nem használhatók, csak a puskára tűzve. A pótszuronyok a 88/90 M., 90 M., és 95 M. puskáknak megfelelően két mintában élesre fenve, szándékosan csiszolatlanul homályosan hagyva."
126 *Loebell, Egon:* Der Nahkampf. Beispiele und Lehren auf Grund der Erfahrungen des Weltkrieges Berlin, 1929. 2. o.
127 Szuronyharc. Budapest, 1917. 7. o.

FÜGGELÉK

ISMÉTLŐPUSKÁK TECHNIKAI ADATAI I.

	Osztrák—magyar 1871 M. 11 mm-es Fruhwirth előágytáras ismétlőpuska	Osztrák—magyar 1874 M. 11 mm-es Kropatschek előágytáras ismétlőpuska	Osztrák—magyar 1886 M. 11 mm-es Mannlicher középágytáras ismétlőpuska	Osztrák—magyar 1888 M. 11 mm-es Mannlicher középágytáras ismétlőpuska
A puska hossza, szuronnyal (mm)	1514	1514	1550	1526
A puska hossza, szurony nélkül (mm)	1040	1040	1320	1281
A puska tömege, szuronnyal (gr)	4020	3700	4890	4770
A puska tömege szurony nélkül (gr)	3640	2250	4520	4400
A cső hossza (mm)	566	566	806	765
A huzagok száma	4	6	6	4
Az irányzék típusa	keret	keret	csapó	csapó
Irányzékállás (legkisebb—legnagyobb)	200—1600 lépés	200—1600 lépés	300—2300 lépés	300—2500 lépés
A tár típusa és a töltények száma (db)	előágytár 6	előágytár 6	középágytár 6	középágytár 6
A töltény hossza (mm)	74	74	74	76
A lövedék tömege (gr)	28	28	28	15,8
A lövedék kezdősebessége (m/sec)	436	436	436	620
A szurony típusa	döfő	döfő	tőr	tőr

ISMÉTLŐPUSKÁK TECHNIKAI ADATAI II.

	Osztrák—magyar 1888/90 M. és 1890 M. 8 mm-es Mannlicher középágytáras ismétlő-puska	Osztrák—magyar 1890 M. 8 mm-es Mannlicher középágy-táras ismétlőkarabély	Osztrák—magyar 1895 M. 8 mm-es Mannlicher középágy-táras ismétlőkarabély	Osztrák—magyar 1895 M. 8 mm-es Mannlicher középágy-táras ismétlőkarabély
A puska hossza, szuronnyal (mm)	1524	—	—	—
A puska hossza, szurony nélkül (mm)	1281	1005	1005	1005
A puska tömege, szuronnyal (gr)	4860	—	—	—
A puska tömege szurony nélkül (gr)	4490	3290	3060	3130
A cső hossza (mm)	765	498	498	498
A huzagok száma	4	4	4	4
Az irányzék típusa	csapó	csapó	keret	csapó
Irányzékállás (legkisebb—legnagyobb)	300—3000 lépés	600—2400 lépés	400—1600 lépés	400—1600 lépés
A tár típusa és a töltények száma (db)	középágytár 5	középágytár 5	középágytár 5	középágytár 5
A töltény hossza (mm)	76	76	76	76
A lövedék tömege (gr)	15,8	15,8	15,8	15,8
A lövedék kezdősebessége (m/sec)	620	620	620	620
A szurony típusa	tőr	tőr	tőr	tőr

ISMÉTLŐPUSKÁK TECHNIKAI ADATAI III.

	Osztrák—magyar 1895 M. 8 mm-es Mannlicher középágytáras ismétlőpuska	Francia 1886/93 M. 8 mm-es Lebel előágytáras ismétlőpuska	Francia 1890 M. 8 mm-es Berthier középágytáras ismétlőkarabély	Francia 1892 M. 8 mm-es Berthier középágytáras ismétlőkarabély
A puska hossza, szuronnyal (mm)	1518	1820	—	—
A puska hossza, szurony nélkül (mm)	1272	1307	936	936
A puska tömege szuronnyal (gr)	3930	4580	—	—
A puska tömege szurony nélkül (gr)	3650	4181	3084	3084
A cső hossza (mm)	756	800	446	446
A huzagok száma	4	4	4	4
Az irányzék típusa	keret	lépcsőkeret	lépcsőkeret	lépcsőkeret
Az irányzékállás (legkisebb—legnagyobb)	300—2600 lépés	250—2000 m	200—2000 m	200—2000 m
A tár típusa és a töltények száma (db)	középágytár 5	előágytár 8	középágytár 3	középágytár 3
A töltény hossza (mm)	76	75	75	75
A lövedék tömege (gr)	15,8	15	15	15
A lövedék kezdősebessége (m/sec)	620	630	630	630
A szurony típusa	tőr	döfő	—	—

ISMÉTLŐPUSKÁK TECHNIKAI ADATAI IV.

	Német 1888 M. 8 mm-es Mauser középágytáras ismétlőpuska	Német 1888 M. és 1891 M. 8 mm-es Mauser középágytáras ismétlőpuska	Német 1898 M 7,9 mm-es Mauser középágytáras ismétlőpuska	Német 1898 M. 7,9 mm-es Mauser középágytáras ismétlő-karabély
A puska hossza szuronnyal (mm)	1456	—	1750	1479
A puska hossza szurony nélkül (mm)	1240	955	1250	1110
A puska tömege szuronnyal (gr)	4200	—	4530	—
A puska tömege szurony nélkül (gr)	3900	3150	4100	3900
A cső hossza (mm)	740	435	740	600
A huzagok száma	4	4	4	4
Az irányzék típusa	keretcsapó	keretcsapó	negyedelő	íves
Irányzékállás (legkisebb—legnagyobb)	250—2050 m	250—1200 m	200—2000 m	—
A tár típusa és a töltények száma (db)	középágytár 5	középágytár 5	középágytár 5	középágytár 5
A töltény hossza (mm)	82,5	82,5	—	—
A lövedék tömege (gr)	14,7	14,7	12,8	12,8
A lövedék kezdősebessége (m/sec)	620	620	760	760
A szurony típusa	tőr	tőr	tőr	tőr

ISMÉTLŐPUSKÁK TECHNIKAI ADATAI V.

	Francia 1902 M. 8 mm-es Berthier középágytáras ismétlőkarabély	Francia 1907 M. 8 mm-es Berthier középágytáras ismétlőpuska	Francia 1907/15 M. 8 mm-es Berthier középágytáras ismétlőpuska	Francia 1916 M. 8 mm-es Berthier középágytáras ismétlőpuska
A puska hossza szuronnyal (mm)				
A puska hossza szurony nélkül (mm)	1125	1306	1306	1293
A puska tömege szuronnyal (gr)				
A puska tömege szurony nélkül (gr)	3600	3800	3600	3500
A cső hossza (mm)	663	803	803	772
A huzagok száma	4	4	4	4
Az irányzék típusa	íves	íves	íves	íves
Irányzékállás (legkisebb—legnagyobb)	—	—	—	—
A tár típusa és a töltények száma (db)	középágytár 3	középágytár 3	középágytár 5	középágytár 5
A töltény hossza (mm)	75	75	75	75
A lövedék tömege (gr)	15,0	15,0	15,0	15,0
A lövedék kezdősebessége (m/sec)	630	630	630	630
A szurony típusa	tőr	—	—	—

ISMÉTLŐPUSKÁK TECHNIKAI ADATAI VI.

	Orosz 1891 M. 7,62 mm-es Moszin-Nagant középágytáras ismétlőpuska	Orosz 1891 M. 7,62 mm-es Moszin-Nagant középágytáras dragonyos ismétlő-karabély	Orosz 1910 M. 7,62 mm-es Moszin-Nagant ismétlőkarabély	Román 1893 M. 6,5 mm-es Mannlicher középágytáras ismétlőpuska
A puska hossza **szuronnyal** (mm)	—	—	—	1470
A puska hossza **szurony** nélkül (mm)	1300	1230	1100	1230
A puska tömege **szuronnyal** (gr)	—	—	—	—
A puska tömege **szurony** nélkül (gr)	4100	3900	3300	4000
A cső hossza (mm)	800	730	505	
A huzagok száma	4	4	4	4
Az irányzék típusa	keretcsapó	keretcsapó	keret	keret
Irányzék állás (leg-**kisebb**—legnagyobb)	400—3200 arsin*	400—3200 arsin	400—3200 arsin	—
A tár típusa és a **töltények** száma (db)	középágytár 5	középágytár 5	középágytár 5	középágytár 5
A töltény hossza (mm)	76,5	76,5	76,5	—
A lövedék tömege (gr)	9,7	9,7	9,7	10,33
A lövedék kezdősebessége (m/sec)	870	870	870	710
A szurony típusa	döfő	döfő	döfő	döfő

*Arsin=orosz rőf, 0,711 m.

ISMÉTLŐPUSKÁK TECHNIKAI ADATAI VII.

	Olasz 1891 M. 6,5 mm-es Mannlicher-Carcano középágytáras ismétlőpuska	Olasz 1891 M. 6,5 mm-es Mannlicher-Carcano középágytáras ismétlőkarabély	Olasz 1891 M. 6,5 mm-es Mannlicher-Carcano szuronyos ismétlőkarabély	Belga 1890 M. 7,65 mm-es Mauser középágytáras ismétlőpuska
A puska hossza szuronnyal (mm)	1590	—	1255	1479
A puska hossza szurony nélkül (mm)	1290	915	915	1099
A puska tömege szuronnyal (gr)	4200	—	—	—
A puska tömege szurony nélkül (gr)	3800	—	—	— 3875
A cső hossza (mm)	780	429	429	—
A huzagok száma	4	4	4	4
Az irányzék típusa	negyedelő	negyedelő	negyedelő	íves csapó
A tár típusa és a töltények száma (db)	középágytár 6	középágytár 6	középágytár 6	középágytár 6
A töltény hossza (mm)	—	—	—	—
A lövedék tömege (gr)	10,5	10,5	10,5	11,25
A lövedék kezdősebessége (m/sec)	700	700	700	725
A szurony típusa	tőr	tőr	tőr	tőr

ISMÉTLŐPUSKÁK TECHNIKAI ADATAI VIII.

	Angol 1903 M. 7,7 mm-es Lee-Enfield N° 1. Mark III. középágytáras ismétlőpuska	Angol 1903 M. 7,7 mm-es Lee-Enfield N° 3. Mark I. középágytáras ismétlőpuska
A puska hossza szuronnyal (mm)	1567	1600
A puska hossza szurony nélkül (mm)	1130	1168
A puska tömege szuronnyal (gr)	4439	4756
A puska tömege szurony nélkül (gr)	3896	4303
A cső hossza (mm)	640	660
Huzagok száma	5	5
Az irányzék típusa	—	—
Irányzékállás (legkisebbl—egnagyobb)	—	—
A tár típusa és a töltények száma (db)	középágytár 10	középágytár 5
A töltény hossza (mm)	77	77
A lövedék tömege (gr)	—	—
A lövedék kezdősebessége (m/sec)	746	746
A szurony típusa	—	—

PETNEHÁZY ZALÁN

A MAGYAR HAJÓZÁS ÉS A DUNAI AKNAHARC A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN

A Duna a második világháborúban jó ideig Európa egyik szabadon lélegző tüdőszárnya volt. Így a rajta történő vízi szállítás fenntartásához, illetve annak meggátlásához mindkét hadviselő félnek fontos érdeke fűződött. Ehhez már az utolsó békeévekben meg is tették a szükséges előkészületeket.

A németek — mintegy 700 kilométer hosszú Duna-szakaszukkal — helyzeti előnyben voltak, míg az angol érdekeket két hajózási vállalat — az „Anglo Danubian Lloyd" (The Blue-River Company Limited, London) és a „Shell Trading" — képviselte. Ez utóbbinak a hajóit jórészben Magyarországon építették, érdekeltségük központja viszont Romániában volt. Francia tulajdonban csak a „Societé Navigation Danubienne" — röviden SND — hajózott.[1]

1938-ban a magyar folyami erők Vác—Kompkötő-szigeti nagygyakorlatán megfigyelőként már Erich von Raeder német tengernagy is jelen volt, hogy biztosítsa a személyes kapcsolatot a fegyvernem és a birodalom hatalmi érdekei között. E cikk szerzője több ízben is vitte őt hajójával. Értelmes, közvetlen embernek ismerte meg.[2]

A Dunán az első — 1940-es — háborús esztendőt az angolszászok megélénkülő előkészületei, s ezzel együtt az európai látóhatár gyors elsötétülése jellemezte. Április 1-jén a románok jelentették, hogy a brailai Watson & Jonell cég 25 fő dunai kormányost szerződtetett le öt évre, havi 8000 lei fizetéssel.[3] Majd megkezdték a hadifontosságú nyersanyagok felvásárlását is Romániában és Bulgáriában, hogy ezzel a német hadigépezetet létfontosságú alapanyagaitól megfosszák.[4]

Ugyanezen hónapban a románok az Al-Dunán feltartóztattak egy angol lobogó alatt haladó hajókaravánt, melynek — mint később kiderült — az volt a rendeltetése, hogy a Vaskapu csatornát és a zuhatagos szakaszt robbantásokkal és önsüllyesztésekkel eltorlaszolja, s így a román nyersolajnak Németországba szállítását megbénítsa.

1940-től Magyarországon elrendelték a Dunán áthaladó magyar és német hajókaravánok fegyveres biztosítását. Ez volt az úgynevezett „hajókíséret", melyhez jórészben a folyami erők tartalékos állományát vették igénybe, kik a gép- és uszályhajókon határtól határig fegyveres őrszolgálatot teljesítettek.

Ezt követően április és május havában összesen 41 angol és francia gép- és uszályhajó hagyta el a Dunát és hajózott át Isztambulba.[5] Közülük az utolsó — május 22-én — a magyar építésű SHELL DANUBE II. volt, melyet — 37 napi várakozás után — angol személyzettel az egyiptomi Alexandriába vittek tovább.[6]

1 *Faba—dr. Weninger:* A magyar hajózási vízjogi és folyamrendészeti jogszabályok. Budapest.
2 A szerző személyes élménye és feljegyzése.
3 *Hajózási Hírlap*, 1940. ápr.
4 Magyar Hajózási Évkönyv, 1941. 127. o.
5 *Hajózási Hírlap*, 1940. aug.
6 Uo.

A nagy német nyugat-európai támadás megindulásakor a dunai COMOS holland hajózási vállalat német „védelem" alá helyezte magát, s a hajóit — német érzelmű személyzete révén — megfelelő előkészítés után Jugoszláviából magyar területre vontatta át. Menet közben a hajókra a határ átlépésekor felvonták a horogkeresztes lobogót, nevüket pedig átfestették. Hollandia kormánya a magyar kormánynál tiltakozott e kalózkodás ellen.[7]

A nyár folyamán a Dunán is megindult az üldözöttek menekülése — és menekítése a magyar kormány tudtával és hozzájárulásával — Európából, nevezetesen Németországból, Csehországból, Szlovákiából, Lengyelországból és Kárpátaljáról. 1939 nyarán a magyar ERZSÉBET KIRÁLYNÉ termesgőzös és a jugoszláv CAR DUSAN 800 emigránssal hajózott el Budapestről a Duna torkolatához, honnan a NOEMI JULIA panamai hajóval utaztak tovább Palesztinába.[8] 1940-ben utolsó hajóként a bolgár PENTCHO Pozsonyból indulva haladt át az országon 460 utasával.[9]

Szeptember—október havában a Szovjetunió, Románia és Németország kölcsönös megegyezése alapján Besszarábia és Moldva népi német lakosságát visszatelepítették a birodalomba. A mintegy 120 000 főt Reni és Kilia kikötőiből bérelt magyar és német személyhajókkal szállították a Zimony mellett létesített táborokba, s onnan tovább vasúton a „Reich"-be.[10]

Ez év kevesek előtt ismert epizódja az, hogy a magyar tengerjáró hajók, angol—francia szolgálatban, e kormányok számára, hadiszállításokat végeztek.

A második világháború kitörésekor — a Duna-tengerjáró hajókon kívül — hat, szabad hajózást folytató magyar tengeri kereskedelmi hajó volt forgalomban. A hadüzenet után a Magyar Tengerészeti Hivatal hozzájárulásával e hajók közül a CSIKÓS és a SZENT GELLÉRT a francia Kereskedelmi Tengerészeti Minisztérium tengeri szállítási igazgatóságának (Directeur des Transports Maritimes Ministére de la Marine Marchande), míg a CSÁRDA, a KELET, a NYUGAT és a TURUL a brit Hajózási Minisztérium (Ministry of Shipping) időbérletébe (Time Charter) került. Ezeket a szerződéseket 1939. november 14-én és 16-án — tehát már a háború kitörése után — kötötték meg. Franciaországban és Angliában a tárgyalásokon a magyar kormányt Wulff Olaf ny. vezérfőkapitány, a Magyar Hajózási Szövetség elnöke képviselte.

Ezt követően 1940. január 3-án a Duna-Tengerhajózási Részvénytársaság Londonban csatlakozott a „Black Diamond" néven ismert megállapodáshoz. Ez azt jelentette, hogy a vállalat saját hatáskörén belül vállalta: német származású, vagy Németországnak szóló rakományt hajóin nem szállít. Így hajói szabad mozgást nyertek a Földközi-tengeren a Levantén, illetve Málta és Egyiptom között. E megállapodást a Brit Háborús Gazdálkodási Minisztérium ajánlotta a vállalatnak. Az egyezmény megkötésére magyar részről Kádár Ferenc hj. tengerészkapitány utazott Budapestről Londonba.

A két állammal megkötött bérleti szerződések időpontjától kezdve a felsorolt hajók természetesen a francia, illetve angol hadiutánpótlás szolgálatába állíttattak. Annak megakadályozása céljából, hogy e magyar tengeri hajókat az arra illetékes magyar hatóságok rendelkezése alól kivonhassák, 1940. május 6-án a magyar kormány a magyar tengeri kereskedelmi hajókkal való rendelkezés korlátozásáról rendeletet bocsátott ki. E rendelet szerint magyar kereskedelmi tengeri hajót külföldi államnak, külföldi állam polgárának, vagy lakosának, külföldön székelő, vagy onnan vezetett vállalatnak eladni, vagy az arra illetékes magyar hatóságok felügyelete alól kivonni csak a magyar kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter engedélyével szabad.

7 A szerző személyes élménye és feljegyzése.
8 *Hajózási Hírlap*, 1940. aug.
9 *John Biermann:* Odyssey. New York, 1984., valamint a szerző személyes élménye és feljegyzése.
10 *Szotyory András* MFTR gépüzemvezető naplójából. A szerző tulajdonában.

A német kormány a magyar külügyminiszternél több ízben is szót emelt az ellen, hogy a magyar lobogó alatt közlekedő tengeri kereskedelmi hajók a Németországgal hadiállapotban lévő országok — Anglia és Franciaország — hadiutánpótlásának a szolgálatában állnak. Ez a helyzet a német nyomás fokozódásával egyre tarthatatlanabbá vált. Németország Anglia ellen tengerzárat léptetett életbe és meghatározta azt a zónát, amelyben a semleges hajók ellen is támadást fog intézni, s azokat elsüllyeszti. Így került sor az egyik angliai kikötőből az Egyesült Államok felé haladó és a veszélyeztetett területnek nyilvánított tengerrészen már túljutott, angol bérletben lévő KELET gőzös 1940. augusztus 19-én 4.15-kor történő megtorpedózására és 14 ágyúlövéssel való elsüllyesztésére.[11]

E hajó társa, a NYUGAT gőzös, ugyanezen időben a Csendes-óceánon hajózott. 1941 áprilisában a hajót a KORTENAER holland torpedóvadász hajó a Timor-tengeren megállította — s bár a hajó magyar, tehát semleges lobogót viselt — Surabaya kikötőjébe kísérte. Az volt ellene a gyanú, hogy csempészárut szállít. (Valójában Ausztráliából, Melbourne-ből lisztrakománnyal futott az akkori kínai vörös hadsereg részére). A hajó az 1942-es japán harci cselekmények kapcsán pusztult el Surabaya kikötőjében.[12]

1941. december 15-én az Egyesült Államokban rekedt magyar tengerésztiszteket — szám szerint hetet — rendőri felügyelet alá helyezték.

Érdekes, hogy közel egy évvel a második világháború kitörése előtt Magyarország törvénybe iktatta a kereskedelmi hajók ellen fellépő tengeralattjárók magatartásával kapcsolatos nemzetközi szabályokat, s e tényt közölte az angol kormánnyal is. A KELET elsüllyesztésénél közreműködött német tengeralattjáró e nemzetközi egyezmény második pontját — nevezetesen a személyzetről és a hajótöröttekről való köteles gondoskodást — teljes egészében megszegte és figyelmen kívül hagyta![13]

Az 1941. év tavaszán Jugoszlávia és a Balkán ellen megindított német hadműveleteknek is voltak dunai vonatkozásai. A Jugoszláv Királyi Duna-Flottilla a Dunát Bezdánnál, Apatinnál, Opatovácnál, Szalánkeménnél és Zimonynál a Tiszát pedig három helyen kb. 500 darab 35/R. típusú, cseh gyártmányú Skoda aknával elzárta. Ezeket a lebegő rendszerű aknákat azonban részint a Duna árhulláma és uszadéka, részint pedig a magyar aknaszedők megsemmisítették. A megszerzett aknazártervek és a helyszínen hagyott kitűzőjelek munkájukat jelentősen megkönnyítették.[14]

Komolyabb ellenállásra került sor a Vaskapu-csatorna és a Duna úgynevezett zuhatagos szakszának az elfoglalásakor. A jugoszláv folyami erők már 1941 márciusában felkészültek a folyamrész használhatatlanná tételére, nevezetesen az itteni — sziklába robbantott — hajózócsatornáknak elsüllyesztett hajókkal való eltorlaszolására, a hajóforgalom jelzőállomásainak és a vaskapui hajóvontató vasút szétrombolására.

Az 1941. április 6-án hajnalban meginduló német támadással egyidőben a jugoszláv VITÉZ tűzharcra felkészített motoros vontató két cementtel terhelt uszállyal a Vaskapu csatorna felső bejáratához hajózott, hogy ott vontáját és önmagát elsüllyesztve a hajóutat eltorlaszolja. A heves német tüzérségi tűzben azonban a hajó vontatókötelei elszakadtak, s így uszályai a jobb part helyett a bal parthoz sodródtak. Ott időzített töltetük felrobbant, a hajók elültek. A léket kapott és már alig kormányozható VITÉZ-t a folyam erős sodra először a jobb parthoz csapta, majd onnan a Vaskapu csatornán át lesodorta a Kladusnica-szigethez, ahol véglegesen megfeneklett.

Ezzel a vállalkozással egyidőben a németek rohamcsónakokkal átkeltek a folyamon,

11 A Magyar Közlekedési Miniszter 1946/35. 286/II. fö. sz. rendelete; *Potzner Frigyes* hj. tengerészkapitány mentőcsónak-naplója. Mindkettő a szerző birtokában.
12 *Szikra Károly* jugoszláv hj. tengerészkapitány szíves közlése.
13 1938. évi XXXII. tc.
14 *Hajózási Hírlap*, 1941. nov.

heves kézitusában a csatorna jelzőállomását elfoglalták, s annak távíróvezetékét elvágták. Elkeseredett ellenállás kezdődött, melyben a közeli Sip falu lakossága is részt vett. A falusiakat a németek, mint partizánokat, a helyszínen felkoncolták.

A jugoszláv partvédő parancsnokság még a hadicselekmények megindulása előtt úgy rendelkezett, hogy:

„...azon a helyen, ahol az elsüllyesztésnek (VITÉZ motoros és uszályai) meg kell történnie, fel kell tépni a hajóvontató mozdonyok pályájának sínjeit olyképpen, hogy a rajta futó mozdonyok a Dunába forduljanak. Három nehéz, hegyi vontatómozdonyt kell erre a célra felcsatolni és azonnali indulásra kész állapotban tartani. Ezekkel kell a megadott jelre a csatorna medrébe rohanni..."

A mozdonyok valóban fel voltak fűtve, s azokat a nagyszabályozóra kötött kötéllel az óvóhelyről bármelyik pillanatban el lehetett indítani. E tervet azonban a németek túlereje és váratlan lerohanása meghiúsította!

A Vaskaputól függetlenül a jugoszlávok a Juc és a Grebeni csatornákat is el akarták hajórobbantásokkal zárni.[15]

A dunai harcok során, április 11-én 15 óra körül, egy német zuhanóbombázó Dunacsébnél a folyamon Belgrád felé menekülő DRAVA monitort a hajófar jobb oldalán bombával eltalálta és elsüllyesztette. A monitor viszont lelőtte az őt támadó repülőgépet. A hajót 1943-ban kiemelték és felvontatták Budapestre. A roncsban megtalált halott tengerészeket az újpesti katonai temetőben a magyar folyami erők temettették el az előírt katonai díszpompával. A monitor újjáépítésére már nem került sor, mert a folyami erők fegyvernemi parancsnoka, Hardy Kálmán altábornagy kijelentette:

„...nem kívánom a német hadigépezetet ezzel a nagy tűzerejű, ütőképes harcegységgel erősíteni..."[16]

A háború befejezte után a DRÁVA testét Újpesten ismét vízre tették, s 1951-ben felvontatták az Esztergom feletti Táti-sziget mellé, ahol kiapasztották és ócskavasnak szétverték.[17]

A délvidéki Duna- és csatornahidak megsemmisítését angol robbantókülönítmények végezték el. Ugyanők és ugyanekkor a Jonell-féle csoport kiegészítésére újabb folyami kormányosokat is toboroztak, kiket később dunai aknatevékenységre Angliában aknadobó pilótákká képeztek ki. Köztük több magyar származású hajósról tudunk.

A Szovjetunió elleni német hadműveletek megindulása lényeges változást hozott a dunai víziszállítások jellegében. Ezeknek ugyanis ettől kezdve a németek két követelését kellett kielégíteniök, nevezetesen:

1. az aldunai és fekete-tengeri hadi- és nyersanyagszállítások lebonyolítása oda és vissza.

2. a megszállt szovjet területek természeti kincseinek és hadi fontosságú anyagainak elszállítása víziúton, a vasutak tehermentesítése céljából Ukrajna-Fekete tenger-Duna útvonalon. Erre a célra a dunai, s a csatlós államok bevonásával megalapították a „Transkarpatia Kereskedelmi Társaságot".[18]

A szállítások fokozottabb biztosítása érdekében előzetesen 1941 április havában folytatott német—magyar kereskedemi tárgyalások alkalmával a német kormány kívánsága alapján a magyar kormány hozzájárult ahhoz, hogy a Duna-Tengerhajózási Részvénytársaság két hajóját — a TISZÁT és a KASSÁT — a német hadvezetőségnek bérbe adja. A szovjet—német hadműveletek megindulása után még további két hajót — az UNGVÁRT és a KOLOZSVÁRT — adták át a német hadvezetőség bér-

15 *Zeitschrift für Binnenschiffahrt*, 1941. jún.
16 Néhai *Zobory István* folyamőr mérnökkari őrnagy szíves közlése.
17 KPM 7740/IV. 29. 22—4/1950. sz. rendelet.
18 A társaság iratanyaga a szerző birtokában.

letébe. Az UNGVÁR-nak 1941. november 9-én bekövetkezett elsüllyedése után, ennek pótlására, a BUDAPEST nevű hajó is a német hadvezetőség bérletébe került. A vonatkozó bérleti szerződéseknek 1942. március hó 20-án bekövetkező lejárta előtt a németek részéről felmerült az a kívánság, hogy a DTRT-tel kötött magánjogi szerződés helyett — amelyben a háborús kockázatokkal kapcsolatban a bérlő a legteljesebb mértékben vállalta a kártérítési kötelezettséget és amely a DTRT-re nézve előnyös feltételeket tartalmazott — a magyar kincstár bocsássa a hajókat a közös hadvezetőség céljaira, a német haditengerészet rendelkezésére. A minisztertanács hozzájárulásával a hajókat ezután a Honvédelmi Minisztérium vette bérbe a DTRT-től és bocsátotta a német hadvezetőség rendelkezésére. E szerződést egy évre kötötték meg és azt 1943. március hó 20-án újabb egy évvel meghosszabbították úgy, hogy az voltaképpen 1944 március 20-án elvileg lejárt.

E hajók közül a KOLOZSVÁR nevű hajót 1943. január 22-én Szulina előtt légi torpedótalálat érte. A hajó fara elpusztult, de a felszínen maradt. Többé hadiszolgálatba nem került. Hasonló sors érte a MAGYAR VITÉZ-t és a MAGYAR TENGERÉSZ-t is. Mindkét hajó elsüllyedt.[19]

E hajók mozgási területe meglehetősen korlátozott volt, s a Fekete-tengernek csak egy kis részére szorítkozott: Szulina, Constanţa, Várna, Herszon, Szevasztopol, az Azovi-tenger, s a románok által az anyaországokhoz csatolt Transistria fővárosa, Odessza. A hajókat fölfegyverezték, német tüzérszemélyzetet kaptak, s a legtöbbször hadianyag-szállításokat végeztek.[20]

Tudnunk kell, hogy a szovjet hadsereg visszavonulásakor a Dnyeperen és a Dnyeszteren minden hajót megsemmisített, felrobbantott és elsüllyesztett. Ezekből a németek mintegy 150-et kiemeltek és üzemképessé tettek a herszoni hajógyárakban. Ezen felül a szükséges szállítások biztosítására a Dunáról is átirányítottak három, illetve hat deciméter szabad oldalmagassággal tengerképessé tett folyami hajókat. Ezeknek az úszóegységeknek a zöme Németországból, Romániából, Horvátországból, Hollandiából, Franciaországból és Görögországból származott.[21]

A magyarok — bár részesedést vállaltak a Transkarpatia meglapításában — mindössze csak három, úgynevezett görög uszályt, az 1010, 1011 és 1012 sorszámút alakítottak át tengeri hajózásra, a ZAGYVA nevű 350 lóerős csavaros vontatógőzössel együtt 1942 novemberében. Később azonban az uszályokat visszarendelték, így alkalmazásra sem kerültek.[22] A ZAGYVA pedig a román átálláskor a bulgáriai Ruszén rekedt és elsüllyedt. Később a szovjet alakulatok kiemelték, és a szolgálatukba állították. Így tehát a fenti hajók közül egyik sem került a Transkarpatiánál alkalmazásra.[23]

A Bukarestben székelő Német Dunahajózási Csoport 1942. október 9-i kimutatása szerint a Dnyeper—Fekete tenger — Duna útvonalú szállítások lebonyolítására a következő összteljesítményű hajópark állt a rendelkezésre:

I. A Dnyeper—Fekete tenger parthajózási útvonalra:

19 db vontatóhajó, összesen	7150 lóerő
4 db áruszállító motorhajó, összesen	2140 le/14 446 t,
90 db áruszállító uszály, összesen	127 918 t,
18 db tankuszály, összesen	11 938 t hordképességel,

19 A szerző tulajdonában lévő jegyzőkönyvmásolatok, ill. összefoglalások.
20 A szerző korabeli feljegyzése.
21 Flottenstand der Dnyeper-Küstenschiffahrt vom 1. X. 1942.
22 MFTR 1785/hti. 1944. aug. 29. biz. ügyirat.
23 MFTR 6444/1943/A. III. sz. ügydarab.

II. A dnyeperi folyamhajózásra:

4 db vontatóhajó, összesen	1650 lóerő
4 db áruszállító hajó, összesen	1120 le/2043 t
12 db áruszállító uszály, összesen	3888 t hordképességel.[24]

A legérdekesebb esemény volt e dunai víziszállítási folyamatban a tengeralattjárók átszállítása a Keleti-tengerről a Fekete-tengerre a német haditengerészet részére, kombinált szárazföldi, vízi, illetve csatorna- és folyami úton. A németek összesen hat darab II. B. típusú 250 tonnás tengeralattjárót — így az U 9, U 18, U 19, U 20, U 23 és U 24 sorszámút — szállították át a második világháború alatt Európán keresztül két csoportban 1942. április 18-tól 1943 közepéig a Keleti-tengerről a Fekete-tengerre. Ezeket az úszóegységeket előzetesen a kieli arzenálban leszerelték. Gépeiket, akkumulátoraikat és parancsnoki tornyukat eltávolították. Így a hajók súlya kb. 200 tonnára csökkent. Azután a kiürített testeket a kieli csatornán átvontatták az Északi-tengerre, s az Elbán fel egészen Drezdáig. Innen traileren a Duna melletti Ingolstadtig utaztak, ahol mellékötött pontonokkal „felkönnyítették" a naszádokat, s leúsztatták azokat Linzig. Ott a hajógyárban mindent visszaszereltek és most már a saját gépeikkel végighajózva a Dunán, befutottak a Fekete-tengeri Constanţába. Az egész út tengertől tengerig a hat hajónak hat hónapig tartott. 1944-ben a még megmaradt tengeralattjárókat, ismét a Dunán át, német területre vontatták vissza.[25]

E folyami és tengeri víziszállítások biztosításához a német hadvezetőség Werth vezérkari főnökön keresztül havonta sürgette, hogy a tartalékosokkal együtt összlétszámban mintegy 20 000 főt kitevő, szakmailag jól kiképzett magyar folyami erők személyi és technikai állományát bocsássák a rendelkezésükre az Aldunán és a Szovjetunió folyóin való bevetésre, mert ezt a Birodalom érdeke megköveteli. E kívánságot Hardy Kálmán altábornagy, a folyami erők fegyvernemi parancsnoka minden alkalommal visszautasította. Így lett ez a fegyvernem az egyetlen, mely az ország történelmi határait a háború alatt el nem hagyta, s a Szovjetunió elleni hadműveletekben részt nem vett.[26]

1943-ban a jugoszláv Népfelszabadító Hadsereg partizántevékenységét a Dunára is kiterjesztette, súlyosan veszélyeztetve ezzel a német dunai víziszállítmányok biztonságát. A hajóútjelző bójákat elsüllyesztették, megsemmisítették, vagy áthelyezték; a jelfényeket kioltották. Kézi- és könnyűfegyverekkel támadásokat intéztek főleg a gyúlékony és könnyen sebezhető tartályhajók ellen. Kilőtték a kormányosokat és a hajóparancsnokokat. Éjszaka a magányosan lehorgonyzott hajókat tapadóaknákkal felrobbantották, vagy egyszerűen a rakományukat zsákmányul ejtették. Ettől kezdve a németek a hajókat fegyveres kísérettel látták el, s ezek csak biztonságos és védett helyeken éjszakázhattak. Számukra a Mohács alatti folyamszakasz már partizánveszélyes víznek számított.[27]

A partizánok a Kazán-szorost is el akarták torlaszolni — robbantással — a hajózás elől. Alagutat fúrtak a hegy alá a sziklába, a töltet elhelyezésére. Tervüket azonban a németek felfedezték, s így a megvalósításra már nem kerülhetett sor.[28]

Minderről érdekes leírást ad egy egykori jugoszláv dunai partizán visszaemlékezése:

„...mint tartalékos jugoszláv királyi korvetthadnagyot 1941 tavaszán a mozgó-

24 Deutsche Donauschiffartsgruppe. Technische Dienststelle. Schiffe im Dienste der DKS. Bukarest am 9. okt. 1942.

25 *Eberhard Rössler:* Geschichte des Deutschen Ubootbaus. Der Transport von Ubooten zum Schwarzen Meer, továbbá a szerző személyes élménye és feljegyzése.

26 *Dr. Hardy Kálmán* altábornagy közlése.

27 A szerző visszaemlékezése.

28 *Ernst Trost:* Die Donau. Wien, é. n.

sításkor behívtak katonai szolgálatra és a Dunára osztottak be navigálásra. Április 6-án éppen két aknás uszályt vontattam Belgrádnál a Száva torkolatához, amikor a németek a védtelen várost megbombázták. A harcok befejeződtek, engem pedig leszereltek.

1943-ban azonban a független Horvátország újból behívott a folyami flottájához a Szávára, az ott tevékenykedő két öreg monitorra. 1944 július vége felé mint magyarul és németül jól beszélő fregatthadnagyot — közben ugyanis előléptettek — kineveztek a ZAGREB nevű egykori személyhajóra parancsnoknak, melyet közben átalakítottak angol mágneses aknák elhárítására. Így viszonylag kényelmes, emberi körülmények közé kerültem. Zimony és a Dráva torkolata közti Duna-szakaszon kellett dolgoznom.

Kihasználva egy kedvező és kínálkozó alkalmat, a hajót Újvidék közelében — alig pár száz méterre a német úszóegységektől — a szerémségi parton elsüllyesztettem. Majd az egész legénységgel, felszereléssel, fegyverrel-lőszerrel és a rádióállomással, no meg nyolc német hadifogoly matrózzal Titóék vajdasági vezérkaránál a Fruska Górában jelentkeztem. Így és velem alakult meg az úgynevezett Tengerészeti csapat, amely a folyam partjáról harcolt a német hajóközlekedés ellen a Dunán. Ennél a vezérkarnál már ott volt az angol hadsereg egyik összekötőtisztje is, név szerint Keen őrnagy, aki mikor megérkeztem, gratulált ...for the splendid work... (azaz magyarul: a pompás munkáért).[29]

Hogy ez a csapat milyen tevékenyen — és eredményesen — működött, azt mi sem bizonyítja jobban, mint a MFTR KAZÁN nevű vontatógőzös parancsnokának a jelentése:

„...október hó 11-én reggel 8 órakor vontával a Kóruska pataknál (Szerémség) erős partizántámadásba kerültünk. A partizánok repeszgránát és kézifegyver tüzelését tűzfegyvereinkkel viszonoztuk. A tűzpárbaj 35 percig tartott, mely idő alatt a gőzös felépítménye és a hajó teste több 45 mm-es gránát-, valamint számos kézi- és gépfegyvertalálatot kapott. A hajó parancsnoka megsebesült. A vontatmányon egy német katona elesett, négy súlyosan megsebesült..."

„...október 14-én reggel 6 órakor Belgrádba érve, az elaknásítás miatt a Hadiszigetnél horgonyoztam le. Belgrád és Zimony városok hadifontosságú építményeinek a felrobbantása közben szovjet repülőgépek támadást intéztek a hajó ellen. Az ellenség erőteljes ágyútüze miatt a gőzössel Zimonyba hajóztam át..."

„...október 16-án Nestinnél (Szerémség) újabb partizántámadás érte a hajót. A partizánok puska- és gépfegyvertüzét a biztosító járműveink ágyú- és géppuskatűzzel viszonozták. A támadás 45 percig tartott..."

„...október 20-án a gőzöst két román vadászgép támadta meg, melyeknek géppuskatüze a gőzösön számos sérülést és sebesülést okozott".[30]

A hajók személyzetének és a fontosabb berendezések (kormányállás, gép- és kazánház stb.) fokozottabb védelmére elrendelték, hogy ezeket körül kell bástyázni kaviccsal-homokkal töltött, megfelelő vastagságú és alakú faládákkal, a tartalék keréklapátokat fel kell tenni a kormányház tetejére, vagy ennek hiányában egyszerűen homokzsákokból kell golyó- és repeszfogó falat építeni.[31]

A támadásba lendülő keleti és nyugati arcvonalakkal együtt a Dunán is megindult az offenzíva a német hadianyagszállítások teljes megbénítására. 1944 folyamán az angolok repülőgépekről a Dunába Ómoldova és Pozsony között mintegy 1200 darab indukciós (mágneses és akusztikus) aknát dobtak. Az erre betanított egykori dunai

29 *Szikra Károly* jugoszláv hj. tengerészkapitány írásos visszaemlékezése a szerzőnél.
30 *Platthy* MFTR hajóskapitány 88/1944. sz. jelentése. A szerző birtokában.
31 Rendelkezés a kereskedelmi hajók fokozott védelme céljából. A szerző birtokában.

vonalkormányosok pontosan tudták, hogy hova, a hírszerzés pedig mindig tudta, hogy mikor kell az aknazárat telepíteni.[32]

Ily nagyszámú aknadobással a német hadvezetés nem számolt, s így az elhárításhoz szükséges eszközök sem állhattak a rendelkezésére. Meglepetésként hatott az is, hogy ezidáig az aknát, mint defenzív fegyvert ismerték és most mint a legaktívabb, offenzív fegyver jelentkezett. A bevetett aknáknak sem a szerkezetét, sem pedig az ellenük való védekezés rendszerét nem ismerte senki. Arról sem a német, sem pedig a magyar hírszerzés semmifajta tájékoztatást nem adott és nem szerzett be. Élve a véletlen adta lehetőséggel, az első aknát a magyar folyami erők műszaki szolgálata szerelte le, szedte szét és dolgozta ki nagy hirtelenjében az ellene való védekezés első, primitív megoldását.[33]

Ezeknek az aknáknak a telepítését az olaszországi Bari és Foggia környékén települt 205. sz. bombázó kötelék hajtotta végre, mely jó részben kétmotoros Wellington és négymotoros Halifax és Liberator repülőgépekkel volt felszerelve. A zöm Wellington típusú gép volt. Az éjszakai vadászkíséretet Mosquito gépek adták. Az ellenőrzést és felderítést, valamint fényképezést ugyanezek a gépek szolgáltatták, dél-afrikai személyzettel. Köztük volt Jan Smith, a későbbi dél-afrikai miniszterelnök is.[34]

A helyzet komolysága és sürgőssége ellenére a magyar hajózási vállalatok eléggé kétértelműen, s csak késedelemmel reflektáltak. 1944. május 4-én Budapesten a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Részvénytársaság részéről feljegyzés készült, melyben a következőképpen taglalták és értékelték az aknaveszélyt:

„... az importforgalomnak a legnagyobb része Németországból és Szlovákiából származik, tehát arról a vidékről, mely legalábbis pillanatnyilag aknaveszélynek kitéve nincsen. Míg az importforgalomnak az aknaveszélyeztetett — Magyarország alatti — vizekről érkező része elenyésző hányada az összeforgalomnak. Ezek szerint kétségen kívül ki lehet mondani, hogy a dunai forgalom ezidőszerint az aknaveszélyeztetett területeken német érdekekből bonyolódik le. A magyar közgazdasági érdek alig számottevő..."

„...üzleti szempontból tehát a hajóforgalom fenntartása veszélyes körülmények között nem indokolt..."

„...miután azonban a forgalom fenntartása elsősorban német érdekekből történik, megvizsgálandó volna, hogy hogyan és milyen mértékben lehetne a vállalatot ért anyagi károkat a német államra áthárítani..."[35]

A magyar kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter pedig tisztes hat heti várakozás után kezdett foglalkozni komolyabban ezzel a kérdéssel. 1944. május 17-én 61 208/V számú rendeletében „...ellenséges aknák okozta helyzet és károk megtárgyalása..." céljából tanácskozást hívott egybe, melyre minden érdekelt felet meghívott. A MFTR részéről Roediger Schluga Miklós kereskedelmi igazgató vett részt az értekezleten.[36]

Az indukciós akna nem új — második világháborús — fegyver, illetve találmány. A Royal Navy már az első világháborúban is alkalmazta a belga partok előtti vizeken. Egy bizonyos Caesar Marshall nevű amerikai állampolgár szabadalmaztatta 1918-ban Angliában. Előtte már más feltalálók is kísérleteztek ezzel a megoldással. Így az elképzelés, illetve megoldás nem volt ismeretlen a „Mine Experimental De-

32 *Gerhard von Ledeburg:* Die Seemine. 1972. Kiegészítésül: a szerző birtokában lévő egykori aknadobótérképek és nyilvántartások.
33 *Péter Tivadar* és *Nagy Sándor* folyamőr mérnökkari tisztek tevékenysége.
34 Kölked mellett kényszerleszállt aknadobó gép magyar pilótájának elbeszélése.
35 MFTR igazgatósági feljegyzés, 1944. május 4. A szerző birtokában.
36 KKM 61. 208/V. sz. leirat. 1944. V. 17. Aláírás: Láng, Miticzky. A szerző birtokában.

partement of H. M. S. VERNON" előtt. (Ez volt az angol Királyi Haditengerészet aknakísérleti részlegének a neve.)[37]

A Duna elaknásításának megtervezője és kidolgozója Popper Ottó cseh származású, egykori cs. és kir. haditengerészeti I. osztályú hajóépítő mérnök volt, ki az első világháború után országa részéről a Nemzetközi Duna Bizottságnál tevékenykedett. Egykori bajtársai révén igen jó magyar kapcsolatokkal rendelkezett Budapesten.

Amikor 1940-ben a Nemzetközi Duna Bizottság Belgrádban kimondta saját feloszlását, a németek Bécsben egy új bizottságot létesítettek „Beratende Ausschuss der Donau" néven. Ehhez a testülethez a régi bizottság teljes adminisztratív személyzetét — az angolok és franciák kivételével — át kívánták venni. Popper Ottó — ki ekkor a bizottság műszaki osztályán dolgozott — ennek a felszólításnak nem tett eleget, hanem a magyar származású feleségével és nevelt fiával Belgrádon át Angliába távozott, magával víve a testület teljes műszaki és folyamhajózái dokumentációját. Ott azután az Admiralitás számára kidolgozta a Dunának légi úton történő indukciósakna-elaknásítási tervét.[38] Popper a háború után az angliai Milford Havenben telepedett le, s a terveket dolgozószobájának falán tartotta.

E kérdésnek időben sokkal későbbi, de érdekes vetülete az, hogy 1945 után, amikor Magyarországon sor került a hajózható vizek aknamentesítésére, az angolok nem adták ki sem a ledobott aknák számát és helyét, sem pedig az esetleges módszereket azok veszélytelenítésére.[39]

A kialakult helyzetet az alábbi kis versike jellemezte a legjobban, melyet egy (fűzfa)poétalelkű ismeretlen aknadobó angol pilóta mázolt rá festékkel egy ledobott — de a folyam mellé, a partra esett — akna oldalára:

„Mine is not to run this ship,
The whistle I want [to] blow,
Mine is not to say
How far this ship can go,
I am not allowed to blow off steam,
Or even ring the bell,
But let this ship run off the track
And see who catches hell..."[40]

Ezeket az aknákat a felettük elhaladó hajótest remanens mágnesessége, vagy pedig csavarjának-gépének zaja gyújtotta-robbantotta nap és menetszám szerinti variációban — időzítésben és késedelemben — harminc napon belül. Ez utóbbi biztosította azt, hogy az akna mindig a hajó alatt és ne előtte, vagy utána robbanjon.

Az aknatestben elhelyezett indukciós tekercs mérete a következő volt:

Hossza	1900 mm
A vasmag átmérője	24 mm
A tekercs menetszáma	30 000 menet.

A tekercs helyzete az aknának a mederben való fekvésétől függetlenül mindig vízszintes és folyásirányú volt és így egyformán — és maximálisan — reagált a felette elhaladó hajó mágneses mezejére.

Ezen kívül megtévesztésre vegyesen dobtak aknát és kősóbálát is, amivel az elhárí-

37 His Majesty's Minesweepers. London, 1943.
38 Dr. *Vághó Ferenc* MFTR hajóskapitány visszaemlékezése. Anglia, 1973. Wight-sziget.
39 A szerző egykori hivatalos ténykedése. 1945.
40 Kölked mellett kényszerleszállt aknadobó gép kapcsán. A versike magyarul körülbelül így hangzik:

„A kormányt én nem tarthatom,
Nem fújok sípot én,
Nem mondhatom még azt se meg,
Az út véget hol ér,
Nem engedem le én a gőzt,
Nem csengetek, csak épp'
Tudom, ha útjáról letér,
Ki lesz az ördögé..."

tásukra telepített — a helyi viszonyokkal mindenben ismerős és járatos — parti figyelőszolgálatot olykor teljesen megzavarták. A csobbanások száma nem egyezett a felrobbantott aknák számával: az érintett vízfelület gyakorlatilag veszélytelen volt, de a hajóforgalom számára mégis veszélyesnek kellett nyilvánítani.

Az aknazárakat általában a folyam gázlós és nehezen hajózható, szűk szakaszain telepítették. Olykor egy-egy értékesebb, vagy felderített nagyobb hajókaraván előtt és mögött zárták el a Dunát olyan helyen, ahol a parti megközelítés — az át- és kirakodás — nehézkes, vagy egyáltalán lehetetlen volt.

Az aknák telepítése előtt a kísérő vadászgépek közeltámadásban végiglőtték, vagy végigbombázták a partot és az oda telepített figyelőállásokat. Őket követték az aknázó gépek, amelyek mintegy 2—300 méter magasságból, bekötött ejtőernyővel, „X" alakban dobták le robbanótölteteiket. Az aknát és az ejtőernyőt egy vízben könnyen olvadó ék kötötte össze. A víz alá süllyedt aknát a vele egybekötött ejtőernyő a víz sodorirányába húzta, fordította. Az ék elolvadása után az ernyő elúszott, az akna pedig a helyén maradt.

Ezeket az aknákat csak felrobbantani lehetett, felszedni, hatástalanítani nem. Ez eleinte meglehetősen kezdetleges eszközökkel történt. Rohamcsónakokkal, hosszú kenderkötélen fakeretet vontattak, melyekről erősen felmágnesezett acélpálcák lógtak fésűszerűen a vízbe. Ezzel a szerkezettel a veszélyeztetett vízen le és fel jártak mindaddig, míg az aknák sorra fel nem robbantak. Az akna hatalmas töltetének robbanása érdekes módon volt észlelhető a hajóban és a folyam felszínén: hatalmas, kalapácsszerű ütés a hajótesten, majd felporzott a víz, tompa morajló dörrenés, magasba szökő vízoszlop, amely a partról láthatóan lehúzta a vizet, végül mindez hatalmas sustorgással összeomlott. A víz felszíne fehérlett a döglött halaktól.

Később az aknák robbantását olyképpen tökéletesítették, hogy fatestű vagy „demagnetizált" hajókkal megfelelő távolságra erős elektromágnest vontattak a vízen, melynek a hajóról gerjesztett, megfelelő periódusszámú mágneslökései az akna gyújtószerkezetét működésbe hozták és így felrobbantották a töltetet. Az akusztikus aknák ellen ugyanezek a hajók — legtöbbször az elektromágnessel együtt — úgynevezett pörgőbójákat vontattak, melyeknek zaja képes volt az akusztikus akna gyújtószerkezetét működésbe hozni. Ezek a pörgőbóják úgy működtek, hogy a farrészükre szerelt hajócsavar vontatás közben a víz áramlásától forgásba jött és a bója üregében lévő súlyos fémgolyókat körbe hajtotta. Ez keltette a robbantáshoz szükséges hangot.

Repülőgépekre is szereltek gyűrű alakú elektromágneseket a törzs és a szárnyak alá — angol nevén „wedding ring"-et, azaz jegygyűrűt — az aknák felrobbantására. Ezek a gépek — általában kettő — a víz felett alacsonyan repülve működésbe hozták az aknák gyújtószerkezetét. Nemegyszer megesett azonban, hogy az egyik gép — túl csekély követési távolság esetén — belerepült a másik gép robbantása által feldobott vízoszlopba és így megsemmisült.

Később a hajókat demagnetizálták. Ez a gyakorlatban úgy történt, hogy a hajótest mágneses komponenseit bemérték és megfelelő berendezéssel nullára közömbösítették. A hajókat általában hathetente újra kellett demagnetizálni. Ennyi idő alatt ugyanis a vastest a föld mágneses hatása és a gép vibrációja következtében újra delejeződött. Olykor elég volt egy másik hajóra hosszabb ideig rákötni, s az egész művelet hatása elenyészett.

A legtökéletesebb megoldásnak a hajónak oly szapora lökésű felmágnesezése bizonyult, melyet az aknák jelfogó berendezése, tehetetlenségénél fogva, követni már nem bírt, tehát így robbanni sem tudott. Ez a berendezés nem állt egyébből, mint egy hatalmas tekercsrendszerből, amely a hajót a vízvonalával párhuzamosan körülölelte. Ebbe vezették bele a szapora áramlökéseket.

A partról is igyekeztek az aknadobásokat meggátolni, vagy legalábbis elhárító

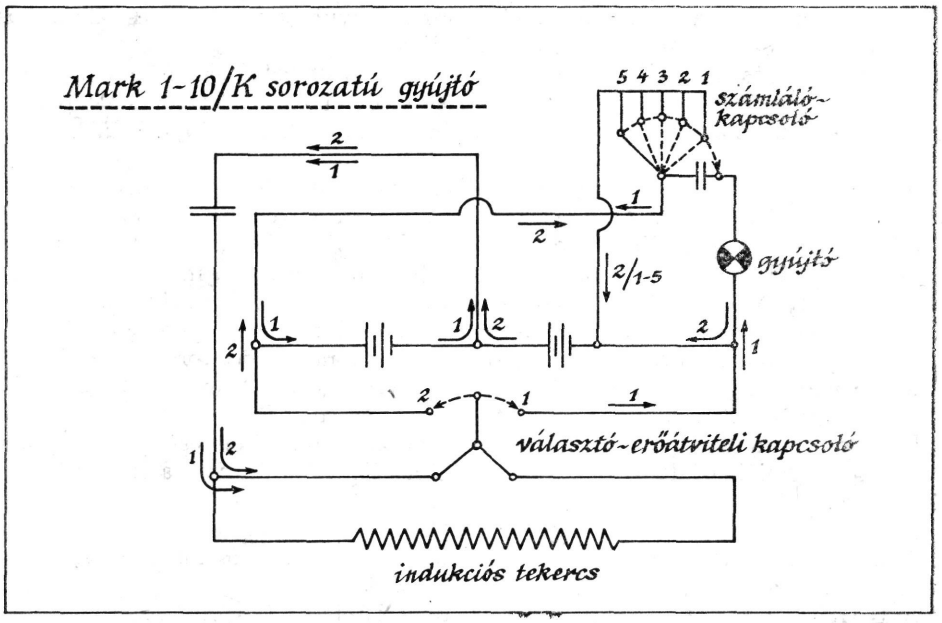

Csicsely János rajza

tűzzel megzavarni. Saját repülőgépeknek tilos volt a folyó felett, azzal egyirányban repülni. A partról és a hajókról minden ilyen gépre automatikusan tüzet nyitottak. A parti léggömbgátrendszert csak az év második felében, s csak a folyam egyes szakaszain vezették be.[41]

Az egyes aknadobásokat központilag — kimutatásban és térképen — nyilvántartották. A vízen, s később a parton is bójával, illetve lobogókkal, vagy iránytáblákkal megjelölték. Az aknadobásokról a hajósokat azonnal tájékoztatták, a legveszedelmesebb helyeken pedig kalauzoltak.[42]

Gyakorlati megfigyelés szerint a Közép-Dunán völgymenetben haladó hajónál az akna a hajó közepe vagy fara alatt robbant; hegymenetben viszont az orr közelében. Gőzüzemű hajóknál a rombolást még csak fokozta a gőzvezetékek elszakadása és a kazánrobbanás.

Aknaveszélyes vizeken közlekedő hajókon a személyzet részére a mentőmellény viselése kötelező volt. Ezek olyan spanyolgallér-szerű felsőrésszel voltak ellátva, hogy a fejet ájulás-sebesülés esetén is a víz felszínén tartották. E mentőmellények felszereléséhez hozzátartozott még egy síp és egy önműködő villanylámpa is, melyekkel éjjel, sötétben a mentéshez jelezni lehetett. Robbanás esetén a vasfedélzetnek a sarokra gyakorolt ütésétől sokszor történt gerincsérülés.

Menet közben a személyzetnek tilos volt a hajótestben tartózkodnia. Völgymenetben az első részen, hegymenetben pedig a farrészen gyülekeztek. A gépeket felülről kezelték.[43]

Az angol haditengerészet a következő típusú indukciós gyújtású, repülőgépről, telepített aknákat használta a Duna elaknásítására: Mark 1—4. 1000 fontos, Mark 5. 1000 fontos, Mark 6. 2000 fontos, Mark 7. 550 fontos, Mark 8. 500 fontos, Mark 9. 1000 fontos. A Mark 10.-ről nincsenek információk.

41 A szerzőnek, mint egykori aknásztisztnek szakmai ismerete.
42 A szerző birtokában lévő aknanyilvántartások és térképek.
43 A szerzőnek, mint egykori aknásztisztnek szakmai ismerete.

Az egyes aknák gyújtótípusai: A—H. sorozatú gyújtók mágneses és akusztikus aknákhoz, K. sorozatú gyújtó mágneses aknákhoz.

Az angolok által használt aknák alakja hengeres volt, felső részén ferdén záródó lappal. Hosszúk átlagban 2000, átmérőjük pedig 500 mm volt. Az aknák elektromos gyújtóberendezésének elvi kapcsolási vázlatát a mellékelt rajz adja.[44] *(131. o.)*

A Dunán az első aknadobás 1944. április hó 14—15-re virradó éjszakáján történt Harta község térségében. Ezen az aknazáron már a következő napon felrobbant a folyami erők szolgálatában álló magyar BÁNYFFY MFTR vontatógőzös és a mindennapos légitámadások elől Pestről 463 gyermeket és anyát menekítő ERZSÉBET KIRÁLYNÉ MFTR termesgőzös Kisapostag magasságában. Ez utóbbi hajót hihetetlen szerencsével az utolsó pillanatban állították meg, rádióparancsra. Amikor a hajó a parthoz fordult, hogy lehorgonyozzon, a fara mögött történt a robbanás. A hajó lemezei megnyíltak, belsejét elöntötte a víz, de sikerült még partnak futnia. Az ijedtségen kívül más baja nem történt senkinek sem![45]

Ezeknek az aknáknak a gyújtószerkezete oly tökéletes kivitelezésű volt, hogy egy 1973-ban megtalált példány 30 év után még mindig beindult, csak a telepei voltak kimerülve.[46]

A korabeli kapitányi jelentések érdekes leírásokat tartalmaznak a dunai aknaharc eseményeiről és körülményeiről:

A HARGITA MFTR vontatógőzös jelentése. Titel, 1944. április 22.:

„...f. hó 10-től 20-ig aknaveszély miatt Zimonynál, a bánáti oldalon álltam kilenc darab uszállyal. 19-én este parancsot kaptam a német Transportkommandant-tól a továbbindulásra Újvidékre. E rendelkezés a következő záradékot tartalmazta: Während der Ausführung dieses Auftrage steht die Bemannung des Schiffes und der Schleppe unter deutschen Kriegsgesetz! (ezen feladat végrehajtásának az időtartamára a hajó és az uszályok személyzete a német hadijognak van alárendelve).

Zimonyban fél nyolcig vártam. Akkor beszállt egy SS altiszt, aki a hajó menetét irányította. Vontámban három könnyű és kevésbé értékes rakományú szenesuszály volt, a többit visszahagytam. Az uszályokat egymástól és a gőzöstől 60—80 méter távolságra kellett felcsatolnom. Kaptunk 50 darab mentőövet. Ezeket a gőzös és az uszályszemélyzet között szétosztottam. Kérdésemre, hogy mi történjék az uszályszemélyzet hozzátartozóival, asszonyokkal, gyerekekkel, kísérőnk azt felelte, hogy erre nincs utasítása, de a legjobb volna kihajózni őket. Erre azonban már nem volt idő, de különben az uszályszemélyzet nem is akart ebbe beleegyezni. Ezután azt a javaslatot tettem, hogy szerezzünk valahol egy nagyobb fadereglyét — tekintve, hogy mágneses aknákról van szó — és ebbe hajózzuk át az asszonyokat és a gyerekeket. E dereglyét azután a harmadik uszály után hosszúra kötve vontassuk tovább magunkkal. De sajnos ilyen fadereglyét nem tudtunk hamarjában keríteni. A Tisza torkolatánál várt bennünket két német aknakutató motoros, de ezek sem tudtak semmi érdemlegeset mondani..."[47]

„MFTR Igazgatóságának: 1944. május 19. Kisapostag-Harta:

...a SZIGLIGET MFTR vontatógőzös május 16-án nyolc óra körül érkezett Kisapostag-Baracs pusztához. Ekkor vontatmányának az első sora alatt akna robbant. E robbanás következtében a 450 tonna lőszerrel terhelt SBD 150. sz. jugoszláv uszály — német lobogó alatt — azonnal elsüllyedt. Kevéssel utána a Brailára szóló

44 *L. Gerhard von Ledeburg:* Die Seemine. H. n. é. n.; továbbá a szerzőnek, mint aknásztisztnek szakmai ismerete.
45 *Hajózási Hírlap*, 1944. jún. Aknanyilvántartás: 10. sorszám.
46 A szerzőnek, mint a kitűzőszolgálat vezetőjének élménye.
47 *Makay* MFTR hajóparancsnok 44/1944. sz. jelentése. A szerző birtokában.

500 tonna szénnel terhelt MFTR 725. sz. uszály merült el. A DGT 9714. sz. gépkocsival rakott uszály a robbanástól súlyosan megsérült, de nem süllyedt el, hanem jelenleg a jobb part mellett áll. A COMOS XVI. tankuszály — fedélzetén ugyancsak autókkal — annyira megsérült, hogy a hátsó részén lévő raktárak megteltek vízzel. Az uszály a jobb part mellett, farával elmerülve fekszik.

A rakományokat a Dunaföldváron állomásozó német műszaki SS különítmény kimentette és mint német küldeményt azonnal el is szállította.

Hartánál f. hó 14-én a délutáni órákban a KORNEUBURG DGT motoros vontatóhajó vontájában a 450 tonna lőszerrel rakott JRP 26803 sz. jugoszláv uszály és az üres DGT 9741. sz. tankuszály futott aknára. Ugyancsak megsérült a 106 tonna csővel rakott COMOS uszály is. A KORNEUBURG a 26803. sz. uszályt a balpartra kinyomta. A fenti SS különítmény ebből is kirakta a lőszert. Az üres DGT uszály teljesen elmerült. A COMOS uszály ugyancsak a balpart mentén van. A csövek egy részét a robbanás a vízbe sodorta.

Május hó 16-án 9.50-kor a német Wallner cég KRESCENZ WALLNER nevű motoros csavaros hajójának a fara alatt akna robbant. A hajó súlyosan meglékesedett. A helyszínen lévő KORNEUBURG a motorost ugyancsak a bal part mellé állította. A hajó hátsó része a víz alatt van.

A roncsok mellett a hajóút szabad. Új kitűzőjelek kihelyezése szükséges..."[48]

Összegezve a leírtakat nem érdektelen ismernünk ezen — valamivel több, mint fél évig tartó — aknaharc eredményeit, illetve annak hatékonyságát.

1944. április hó 15-től ugyanezen év októberéig — tehát a front beérkezéséig — az aknákkal veszélyeztetett mintegy 900 kilométer hosszú Duna-szakaszon (Ómoldo va-Pozsony) hadicselekmények folytán elsüllyedt összesen 201 hajó, ebből:

aknán	123 hajó
bombatalálattól	35 hajó
önsüllyesztett	43 hajó

Aknarobbanás következtében életét vesztette 174 hajós. Általában hajónként és robbanásonként egy-négy fő volt az áldozat, többségében a gépszemélyzet. Emberéletben a legsúlyosabb robbanás a Bajor Lloyd REGENSBURG nevű vontatógőzöséé volt az Ebedi szigetnél, Esztergom felett, ahol a 17 fő személyzetből csak három maradt életben. A robbanás a hajót kettétörte és a főgőzvezetéket elszakította. A fenti hajóveszteségeken túl aknarobbanás következtében még mintegy 200 egyéb hajó is megrongálódott, de úszóképes maradt.[49] A fenti számokban nem foglaltatnak benn azok a hajókárok és süllyedések, melyek 1944 októbere és a háború vége közt keletkeztek.

Ezek az adatok igazolják az angolok (és Popper) elképzeléseinek a helyességét, azaz az aknának, mint támadó fegyvernek az alkalmazását. A Dunán elsüllyesztett hajóknak több, mint a 75%-a akna-, illetve bombarobbanás következtében pusztult el. Átlagban minden negyedik aknára (vagy kősóbálára?) esett egy elsüllyesztett, vagy megrongált hajó. Ugyanez a szám az elhárítás hiányosságaira is rávilágít!

1944 augusztusában, Bulgária és Románia sikeres kiugrása után, az előretörő szovjet csapatok szinte napok alatt birtokba vették az Al-Dunát, majd elérték a Tisza magyarországi szakaszának déli határvonalát. Így a német hadvezetőség e térségből minden hadi és kereskedelmi vízijárművet menekülésszerűen kivonni igyekezett, vagy a helyszínen felrobbantott.

Augusztus 26-án már az angol és amerikai repülőgépek is támadást intéztek a

48 *Dr. Jankó Béla* MFTR főtanácsos jelentése. 1944. május 19.
49 A szerző összesítése a birtokában lévő adatok alapján.

folyam alsó szakaszán utóvédharcokat folytató német ágyúnaszádok ellen — eredmény nélkül. Később, a zuhatagon való áthaladáskor a flotta vezérhajója, a BECHELAREN ágyúnaszád a bal oldalán elől, vízvonal fölött súlyos tüzérségi találatot kapott, de üzemképesen úszva maradt és tovább folytatta a harcot.[50]

1944. szeptember 12-én a HAJDÚ MFTR motoros vontató Prahovónál román tüzérségi tűzbe került. A hajó parancsnoka, a gépüzemvezető és egy matróz elesett. A hajó elsüllyedt. A szárazföldön csoportosan visszamenekülő magyar hajósok közül mintegy 60—70 fő partizánok fogságába került, s csak pár embernek sikerült Belgrádig elvergődnie.[51]

Ugyanezen hónap első napjaiban délelőtt 10.15-kor a Belgrádot ért légitámadás alkalmával a MFTR 651. sz. uszályt is találat érte. Maár János hajóslegény a támadás következtében elesett. Az uszály III. számú raktere telitalálatot kapott, de a benne lévő kokszrakomány felfogta a robbanás hatását. A légnyomás a rakomány jórészét a Dunába szórta. A repeszek kb. 25 kisebb nagyobb léket hasítottak a hajótesten. Az uszálykormányos lakása és konyhája kiégett. A támadáskor a személyzet a partra menekült. Maár a lábán sebesült meg. Borsányi kormányos a sebesültet a hátára vette és kilométereken át ment vele, míg egy segélyhelyen le tudta adni. Halálát a légnyomás okozta belső sérülések okozták (egykori jelentésből)[52]

Tóth Antal folyamőr tiszthelyettes, az újvidéki folyamzárászlóalj írnoka e napról a következőket jegyezte fel a naplójában:

„...Titel, 1944. október 12-e körül szovjet nyomásra a németek teljesen kiszorultak a Balkánról, illetve más irányban igyekeztek a német határt elérni. Így a hajóparkjuk — a Fekete-tengeri és a dunai — lent maradt. Ez a hajópark igyekezett a már felzárkózott ellenséges vonalon áttörni. Október 12-én este mintha a pokol szabadult volna rá erre a különben csendes vidékre. Ez a hajópark igyekezett fölfelé! A hajók összes tűzfegyverei megszólaltak és lőtték a partokat olyannyira, hogy a figyelő őrseink kénytelenek voltak a Duna partján, a töltés oldalában beásni magukat. E hajók parancsnokai, úgy látszik, abban a hitben voltak, hogy a Duna mindkét partja már ellenséges kézen van. Átvonulásuk estétől reggel kilenc óráig tartott..."[53]

A visszavonuló németek az általuk felrobbantott magyar hajók parancsnokainak „igazolást" adtak. Közülök egynek — a DÖMÖS MFTR hajóénak — a szövege:

Kampfkommandant. O. U. den. 28. X. 1944.
Kisköre-Tiszanána

Bescheinigung

Hiermit wird dem Kapitän Ladislaus Karácsonyi bescheinigt, dass seine beiden Schiffe: Dampfer „DÖMÖS" und das Motorboot „HORTOBÁGY" beide gehörend der König. ung. Fluss und Seeschiffahrtsgesellschaft Budapest, im Zuge der Kampfmassnahmen auf meinem Befehl an 27. 10. 44. 10 Uhr vormittags zwischen Tiszanana und Kisköre gesprengt wurden.

Stempl. Unterschrift:
Dienststelle.
Feldpostnummer:
026696. Major u. Kampfkommandant[54]

50 MFTR 1785/hti. 1944. aug. 29. biz. jelentés. A szerző birtokában.
51 *Fehérváry Árpád* MFTR hajósnövendék jelentése. A szerző birtokában.
52 MFTR belgrádi képviselet 268. sz. jelentése, 1944. szept. 5.
53 *Tóth Antal* foe. írnok tiszthelyettes naplója, a szerző birtokában.
54 Idézet *Karácsonyi László* kapitány jelentéséből. (A szerző birtokában.)

Az újvidéki helyzetről az oda forgalomirányítás céljából kiküldött Csikós István MFTR hajóskapitány október 17-én a következőket jelentette (kivonatosan):

„...dr. May DGT főtanácsossal a legszorosabb együttműködésben kísérlem meg az ügyek intézését.

A gőzösök és az uszályok indításánál nagy problémát okoz a személyzethiány, a szenelésnél pedig a munkáshiány. Az emberek szöknek és menekülnek.

A hatóságok a város kiürítésénél különleges, kivételezett elbánást igényelnek és ha ezt hajóhiány miatt nem kapják meg, úgy ebben az állami javak elleni tevékenységet igyekeznek látni.

Október 2-án a Nemzeti és Szabadkikötő újvidéki kirendeltsége megszüntette a a működését. 4-én pedig a Fővámhivatal számolt fel.

Október 8-án délelőtt a légiriadó alatt az összes hatóságok kivonultak Újvidékről és ezzel minden kereskedelmi tevékenység lehetősége megszűnt a városban. Rendőrség hiányában a szükséges rakodó és szenelőmunkások nem voltak biztosíthatók. A Keleti Főiskola, a posta és az ügyészség már saját erővel végezték el a berakodást.

Október 8-án Jávor MFTR felügyelő és Fiedler DGT irodafőnök elhagyták Újvidéket. Délután a MÁV állomás személyzete az utolsó vonattal elhagyta a várost.

Október 9-én 17^{20}-kor megbeszélést tartottunk, amikoris megállapodtunk a visszavonuló hajók menetrendjében. Két sérült, lőszerrel rakott jugoszláv uszályt a flottilla ágyútűzzel elsüllyesztett.

Október 10-én a német kikötőparancsnok és May főtanácsos teherautón elhagyták Újvidéket. Apatinba mentek, de a várost már teljesen kiürítve találták. Innen alkalmi hajóval Mohácsra hajóztak.

Október 13-án Mohácsról az utolsó vonattal Budapestre indultunk..."[55]

1944. október 19/20-án a szovjet csapatok birtokba vették Baja városát, melyet a folyami erők harc nélkül kiürítettek. Ezzel együtt az előretörő alakulatok a Duna vonalát itt is elérték. A bajai vasúti és közúti híd még állt, de egy szeptemberi angol légitámadás súlyosan megrongálta. A híd elleni légitámadás részleteit a BŐS nevű MFTR motoroshajó parancsnokának — Jankovich kapitánynak — 68/1944. sz. jelentéséből pontosan ismerjük, ki ekkor a hajóval a híd alatt, a jobb part mellett mintegy 5—600 méterre horgonyzott. E támadás végrehajtása szinte iskolapéldája minden más hasonló vállalkozásnak.

A légiriadó 1944 szeptember 21-én 10^{30}-kor kezdődött és 13^{50}-re fejeződött be. Angol gépek, hét hullámban hajtották végre a vállalkozást, kötelékenként 7—8 egységgel. Gépenként általában három nehéz — romboló — bombát dobtak a hídra, összesen tehát mintegy 150 darabot, viszonylag kis magasságból, melyek a vasszerkezetet a hasznavehetetlenségig megrongálták. A bombák zuhanása a hajóról megfigyelhető volt. Nyolc-tíz kilós repeszeik a hajóban is sérüléseket okoztak. Az egyik 100 méteres mederívét egy bomba átütötte, s robbanásával annyira megrongálta a vasszerkezetet, hogy a hidat többé sem vasúti, sem pedig közúti forgalomra használni nem lehetett. Ezen kívül egy másik robbanás légnyomása az ártéri áthidalások egyik 50 méteres részét pilléreiről ledobta.

A szovjet csapatok tudtak a németek lent rekedt hajóiról, s azok áthajózását Bajánál minden eszközzel meg kívánták akadályozni. Így került sor a híd felrobbantására és egy tüzérségi zár létesítésére a hajóállomás környékén. A folyammérnöki hivatal helyben maradt szakmérnöke a híd alatti nagy vízmélységekre hivatkozva

55 *Csikós István* MFTR kapitány jelentése. 1944. okt. 17., a szerző birtokában.

— melyek még a mederbe esett hídroncsok felett is elég lehetőséget biztosítottak a felettük való áthajózásra — nem javasolta a robbantást[56]

A lent rekedt hajók egy részének az áttörését ismét csak a már említett KAZÁN gőzös parancsnokának a jelentéséből ismerjük:

„...október hó 21-én Mohácsra érve tudomásunkra jutott, hogy a szovjet csapatok Baja városát elfoglalták. Még az nap este a német hadiegységek beérkezésével az ott lévő hajók parancsnokait értekezletre hívták össze és közölték, hogy az ott lévő 11 gőzös és motoros vontató az uszályokat gépeik teljesítménye szerint arányosan elosztva vontába veszi és másnap elindulnak, hogy Bajánál áttörjenek.

Ugyanezen hó 24-én este Dunaszekcsőig felhajóztunk, ahonnan éjjel fél egykor indult el a karaván és 25-én 6 óra 45 perckor érkezett a Sáros partot meghajózva Baja alá. Hírünk volt a híd felrobbantásáról, de a kedvező vízállás miatt tudtuk, hogy ez nem fog akadályt képezni a fölötte való áthajózásnak.

A híd alatt és felett szovjet részről erős akna, tüzérségi, nehéz és kézifegyver tűzben haladtunk át, amit a német biztosító járművek viszonoztak. Gőzösünk csak kisebb sérüléseket szenvedett.

Az uszályok személyzete a tűzharctól megfélemlítve csónakon elhagyta a hajóit úgy, hogy azokat személyzet nélkül kellett tovább vontatni fel egészen Budapestig. Ezeknek az embereknek a zöme Tolna környéki sváb volt, kik egyszerűen hazamentek a falujukba..."[57]

Ezután az áttörés után még több lent rekedt hajó haladt át a bajai záron, de később abbahagyták a kísérletezést, s a hajókat a Bátai sziget mögött és környékén elsüllyesztették.

A kialakult hadihelyzet további ismertetéséhez magyarázatot kell adnunk a magyar folyami erők magatartásáról is.

Még szeptember havában Hardy altábornagy a Bácskában állomásozó magyarkanizsai, titeli, újvidéki és bajai folyamzárzászlóaljaknak — titkos parancsban személyesen, négyszemközt — elrendelte, hogy a továbbiakban a németekkel mindennemű kapcsolatot meg kell szakítani, s tőlük többé a hadviselésre vonatkozó parancsot elfogadni tilos! Állomáshelyeiket hagyják fel és vonuljanak vissza az 1941-es határok mögé, a Duna jobb partjára, illetve Budapestre. Ezzel a Szeged és Titel közötti mintegy 120 kilométer hosszú Tisza-szakasz védtelenül, megfigyelés nélkül maradt, s itt a 46. szovjet hadsereg már október 7—8-án Titelnél, Zsablyánál, Óbecsénél, Zentánál és Magyarkanizsánál átkelt, s megkezdte gyors előrenyomulását a főváros, illetve a Dunántúl irányába. Kühlwein német tábornok akciója e támadás elhárítására, vagy akár csak a késleltetésére is már nem volt több, mint elkésett kapkodás.[58]

Inkább érdekesség, hogy az újvidéki folyamzárzászlóalj március 19-i németellenes helytállása folytán a partizánok magatartása a folyami erőkkel szemben előnyösen megváltozott. Így a későbbi visszavonulásuk is részükről zavartalanul folyt le.

Október 9-én a fővezérség utasítást adott Hardynak, hogy a rendelkezésére álló összes erőit vesse be a Tisza, illetve a Duna vonalának a védelmére. Ezt a parancsot azonban Hardy — ismervén a kormányzó kiugrási szándékát (rokona volt), s látván a további harcok értelmetlen voltát — már nem hajtotta végre. Ezért Szálasi hadbírósága Sopronkőhidán halálra ítélte hazaárulás és az ellenséggel való kollaborálás címén.

56 *Knézy László*nak az egykori bajai folyammérnöki hivatal vezetőjének közlése.

57 *Platthy* MFTR hajóskapitánynak, a KAZÁN gőzös parancsnokának a jelentéséből. *Steinbach János* motorgépész (Tolna) elbeszélése.

58 *Nagy Ernő* főe. törzskapitány, II. újvidéki folyamzár zlj. pk. elbeszélése. *Tóth Antal* írnok tths. naplója, a szerző birtokában.

Elgondolkoztató, hogy a Budapest központtal megszervezett október 15-i kiugrási kísérletet a németek egy akcióval fel tudták számolni, de az ettől majd 300 kilométerre eső Hardy-féle bácskai vállalkozás elfojtására már nem futotta erejükből.[59]

Az 1944. év végére a Duna magyar szakasza teljes egészében szárazföldi és légi, majd pedig vízi hadszíntérré változott. 1945 január elején a felkészített MARCH DGT motoros áruszállító hajó megkísérelte, hogy a már erősen ködölő és zajló Dunán a körülzárt Budapestre lőszert és fegyvert jutasson. A Garam torkolatáig eljutott, de ott a jég zátonyra nyomta és elsüllyesztette.[60]

Ekkor vált a Balaton is hadszíntérré. Még 1944 novemberében a folyami erők aknaanyagát — mintegy 250 vízi érintőaknát — hajón Süttőre, onnan pedig gépkocsin tovább a Balatonra szállították, hol a „Komp II" hajóról belőlük három aknamezőt telepítettek a Tihanyi félsziget körül. Mint utólag — az 1945-ös felszedéskor — kiderült, ezeket az aknákat a telepítést végző folyamőr alakulat szabotáltan, azaz robbanásképtelen állapotban dobta a vízbe.[61]

A tavon a magyar folyami erők és a német haditengerészet egymástól függetlenül egy-egy harci — főleg felderítő — hajócsoportot alakított Balatonfüred és Révfülöp központtal, ahová a tó egyéb vízijárműveit is összevonták. (kotrókat, uszályokat, munkagépeket).

1945 március végén, a szovjet hadsereg magyarországi nagy áttörő támadásának a megindulásakor parancs szerint a tavon minden vízijárművet meg kellett semmisíteni. De míg a magyar folyami erők a partra futtatott hajókat minimális töltettel gyakorlatilag csak meglékesítették és belső terüket vízzel elárasztották, addig a németek a gépeket, gépalapokat szétrombolták és a felépítményeket felgyújtották. Hasonlóképen jártak a sporthajók még 1944 végén a siófoki kikötőben és a Bajáról a Sión menekülő vízikaraván a Sió-zsilip alatt.[62]

A második világháború befejezésekor Németország amerikai övezetében, nevezetesen Regensburg, Deggendorf és Passau területén az amerikai hadsereg „Danube River Field Organization Water Transport Branch Bipartite Controll Office" részlege 478 hadizsákmányul ejtett belga, cseh, holland, francia, görög, magyar, olasz, román és jugoszláv úszóegységet tartott nyilván 228 729 össz-tonnatartalommal, 46 225 lóerővel, 39 066 355 márka összértékben. Ebből magyar tulajdon volt 207 különféle úszó, vontató és szállítóegység 82 129 össz-tonnatartalommal, 27 500 lóerővel 22 385 500 márka értékben. Ez a legnagyobb tétel a felsorolt kilenc nemzet közül![63]

1945-ben, a harcok megszűntével, az ország területén a folyók és tavak medrében mintegy 250 darab (a különféle, eléggé megbízhatatlan, korabeli nyilvántartások egyeztetéséből becsült szám) legkülönfélébb úszóegység, gép és uszályhajó, munkagép és kikötőponton, kiderített és ismeretlen nemzetiségű elsüllyedt roncs volt. Ebből a Dunán 127 volt meghatározott tulajdonú, magyar és külföldi eredetű gép és uszályhajó.

A Magyar Folyam- és Tengerhajózási Részvénytársaságnak Vének és Mohács között 59 hajója süllyedt el, alig pár kivétellel kiemelhető, megjavítható és üzembe helyezhető állapotban.

Egy 1945. április 2-án készült nyilvántartás szerint a Duna Budapest és Mohács közötti szakaszán mindössze 19 úszóképes úszóegység állt a magyar kormány rendelkezésére az élet megindításához. Ebből géphajó mindössze kettő, az is üzemképtelen.

59 Az 58. sz. jegyzetben már említett *Nagy Ernő* törzskapitány elbeszélése szerint.
60 A MARCH DGT motoros parancsnokának elbeszélése.
61 *Mosonyi Ferenc* aknásztiszt, zártelepítő elbeszélése. A Komp II. sérülési bizonylata. A szerző szedte fel 1945-ben a zárat. Személyes, hivatalos megállapítás.
62 A szerző személyes helyzetfelmérése 1945-ből.
63 A „Danube River Field Organization" másodpéldányából. A szerző birtokában.

Az uszályok nagyobb része osztrák, jugoszláv és német, MFTR — tulajdonú mindössze egy! Az uszályok közül kilenc a bajai nehéz hadihídba volt beépítve.

Ugyanebben az időben a Tiszán 22 elsüllyedt hajót tartottak nyilván, ebből három géphajót. Ezen a folyón ekkor hat hiányosan felszerelt uszály és egy kikötőponton volt úgy-ahogy üzemképes, géphajó egy sem.[64]

1944 őszén a folyami erők, bár kis létszámú, de kiválóan képzett, s Magyarországon e szakmában egyetlen búvárosztaga, parancsnokának utasítására, visszacsempészte és elrejtette a fegyvernem teljes búvárfelszerelését, annak minden tartalékanyagát, a hajóemelő eszközökkel együtt, majd szerteszóródva, illegalitásban várták meg a harcok befejeztét. Akkor parancsnokuk hívó szavára, egy emberként fogtak hozzá az újjáépítéshez. E maroknyi ember kötelességérzetének volt köszönhető, hogy a hajóroncsok oly rövid idő alatt eltűntek a folyókból és a hidak újjáépítése is megkezdődhetett.[65]

S végül a folyami erők egyik utolsó parancsa, amely minden bizonnyal érdemes arra, hogy szó szerint megörökítsük:

„Magyar Folyamierők Parancsnoksága.
106/1945. szám.
Őrnaszád. oszt.

PARANCS

Kapott amerikai és magyar rendelkezések alapján utasítom CZIGLER ARNOLD kapitányt, hogy addig, míg személyre szóló egyéb parancsot nem kap, beosztási helyén maradjon (Őrnaszád osztály) és ott parancsnokának összes utasításait végrehajtani köteles abból a célból, hogy a reánk bízott anyag megóvassák, karbantartassék és a kapcsolatos munkák végrehajthatók legyenek. Fegyelmezett, kötelességvállaló, önzetlen magatartástól függ, hogy a Németországba (Ausztriába) kihurcolt és még a kezeink között lévő magyar anyag országunk felépítésére rendelkezésre álljon.
Kelt Pyrawang, 1945. évi október hó 1-én.

Charles H. Newell
Danube Field Organization.
Water Transport Branch OMGUS[66]

Trunkwalter vörgy.
a folyamierők parancsnoka

64 A MFTR a KPM a HM, és a BM korabeli felméréseiből. A szerző birtokában.
65 *Ugray Károly* főmérnök, osztályparancsnok elbeszélése.
66 A parancs másolata a szerző birtokában.

MŰHELY

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

A KŐVETŐGÉP EGY ELFELEJTETT EMLÍTÉSE A MAGYAR KRÓNIKÁBAN

A krónikakompozíció 72. fejezetében a következő olvasható: „... Ungari sceleratissimum Budam barbatum, omnium malorum intentorem, cuius consilio Petrus Ungariam afflixerat, in frusta concidentes interfecerunt et duorum filiorum suorum oculos effuderunt. Sebus autem qui oculos Vazul eruerat, confractis manibus et pedibus peremerunt. Quosdam vero lapidibus obruentes, *alios autem in manganis ferreis vastantes occiderunt.*"[1] Szabó Károly 1867-ben az idézett részletet a következőképpen fordította: „... a magyarok az istentelen szakálas Budát, minden gonoszság kohalóját, kinek tanácsából sanyargatta vala Péter Magyarországot, darabokra vagdalva megölék, s két fia szemeit kiszúrák; Sebösnek pedig, aki Vazul szemeit kiszúrta vala, kezét lábát összetörték, s úgy veszték el; némelyeket kövekkel verték agyon, *másokat fegyverrel pusztítva öldököltek le.*"[2]

Az idézet szövegből minket az „in manganis ferreis" fordítása és értelmezése érdekel, mivel ezt a részletet korábban véleményünk szerint nem fordították jelentésének megfelelően. Erdélyi László fordításában (1943)[3] „némelyeket kövekkel borítottak el, másokat vas hengerekkel összezúzva öltek meg"; Geréb László (1959)[4] krónika-fordítása szerint „némelyeket megköveztek, másokat vasrudakkal törtek össze". Horváth János Thuróczy-fordításában (1978)[5] is elődeit követi: „Egyeseket megköveztek, másokat vascsépekkel törtek össze"; s a hagyományosnak tekinthető fordításban sem Bollók János (1984, „vasmángorlókkal agyonverve")[6], sem Bellus Ibolya (1986, „Egyeseket megköveztek, másokat vasrudakkal sújtottak halálra") nem talál kivetni valót. A fordítások történetéhez tartozik, hogy a krónikahely, a Thuróczy-krónikára történő hivatkozással, szerepel Du Cange nagyszótárában (1883—87)[7], majd azonos jelentésben Bartal Antalnak a magyarországi latinság szótárában is (1901)[8]. Ez utóbbiból idézzük a manganum szó értelmezését: „bellica machina, tormentum, hajító gép, olaszul mangano, németül Schleudermaschine".

Egy fordításban megmutatkozó bizonytalanságnak mindig tartalmi okai vannak. Rövid áttekintésünkben tehát a következő kérdésre kell választ találnunk: — ismerték-e a manganum típusú vetőgépet a XI. század első felében; — összeegyeztethető-e a fa vetőgépekkel a „vas" jelző; — a szó későbbi jelentésbővülése használható-e a fordításokban; — hogyan illeszkedik a manganum a krónika szövegkörnyezetébe.

Térjünk rá a kronológiai kérdésekre! A szakirodalom ugyan nem teljesen egységes, mégis — elsősorban a kiváló finn tudós, Kalervo Huuri kutatási nyomán — elfogadhatjuk, hogy a torziós technikájú, hellenisztikus-római vetőgépek a bizánci és arab seregekben folyamatosan használ-

1 Scriptores rerum Hungaricarum... (Ed. E. Szentpétery.) Vol. 1. Bp., 1937. 324—325. o. Ezzel megegyező az egyújabb Thuróczy-kiadás: *Johannes de Thurocz:* Chronica Hungarorum. I. Textus. (Ed. E. Galántai—J. Kristó) Bp., 1985.

2 Marci Chronica de gestis Hungarorum ab origine ad annum MCCCIII. producta. (Rec. F. Toldy, versionem Hungaricam adiecit C. Szabó) Pest, 1867. 44. o.

3 Krónikáink magyarul. (Ford. Erdélyi L.) Szeged, 1943. 153. o. Kézai fordításában pedig így ír: „másokat pedig vasmángorlókkal összetörtek" Uo. 92. o.

4 Képes Krónika. Bp., 1959.

5 *Thuróczy János:* A magyarok krónikája. Bp., 1978. 115. o.

6 Képes Krónika. Bp., 1986. (Pro Memoria) 97. o., A magyar középkor irodalma. Bp., 1984. (Magyar remekírók) 213., 143. o. (Kézai)

7 Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis. Niort, 1883—87.

8 Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis Regni Hungariae. Lipcse—Bp., 1901. 405. o. Itt utalunk a kifejezés görög nyelvi előfordulásaira: *Lampe, G. W. H.:* A Patristic Greek Lexicon. Oxford, 1961. 818. o. Számos előfordulása a harmadik és nyolcadik század között. Ritkán egyszerűen emelőgép értelemben.

latban maradtak.[9] Így ezek a területek jelentették azt a forrást, ahonnan ismeretük visszaszivároghatott Nyugat-Európába. Bizáncban — mint ezt számos fennmaradt kézirat bizonyítja — a későrómai hadi-, haditechnikai kéziratok másolása sem engedte, hogy az ostromgépek ismerete elhomályosuljon. Minderre számos bizonyíték felsorakoztatható, mindenekelőtt Ada Bruhn Hoffmeyer munkája alapján.[10] Érdekes részleteket találhatunk Prokopiosz Belisar hadjáratát tárgyaló leírásában, miként a Konstantinápoly avar ostromáról (626) tudósító „Chronicon Paschale" is megnevezi őket (manganika, tetrarea). Böles Leó „Taktiká"-jában a hadigépeket általában a manganika néven ismeri, megkülönböztetve közöttük a kisebb alakation-t, és a nagyobb tetrarea-t.[11]

Az arabok Észak-Afrikán keresztül ezekkel a hadieszközökkel pireneusi hódoltságuk határáig jutottak el, használatukról tudomásunk van pl. Toledo 761. évi, vagy Narbonne 792. évi ostromakor. Valószínű, hogy a vikingek pireneusi-félszigeti támadásaik során ismerkedtek meg ezekkel az eszközökkel, mindenesetre Párizs 885—886. évi ostromakor már bevetették őket.[12] Erről Abbo de Saint-Germain 890-ben így írt: „Összeerősítettek egyenlő hosszúságú, kettős gerendákat, amit közmegegyezéssel mangananak neveztek, s amivel hatalmas sziklákat vetettek ki."[13]

A vetőgépeket a legkülönbözőbb elnevezéssel illették, latin, görög és arab eredetűekkel egyaránt. Egyik típusnak a trabutium (trébuchet) tekinthető, mire a rögzített ellensúly a jellemző, míg a vetőgépek másik típusát alkotja a manganum, mozgó ellensúllyal. Ez utóbbiak méretük és horderejük szerint oszlanak nagyobbakra (tetrarea vagy petrarea) és kisebbekre (alakation). A mangana típus azonosítható a rómaiak onager (vadszamár) elnevezésű gépével és a biffa-val. E megkülönböztetés még a XIII. század végén is ismerős volt Aegidius Romanusnak, amint azt „De regimine principum" c. művében meg is örökítette.[14] Önálló használat esetén a mangana a kisebb gépet jelölte. Erre Tyrosi Vilmos hoz fel bizonyítékot, amikor „Historiae rerum transmarinarum" c. könyvében így ír[15]: „Mások kisebb gépekből lőttek ki apróbb köveket, amelyeket mangananak neveznek." Hasonló értelemben ír Guillaume le Breton is „Philippiade" c. munkájában.[16]

A manganum szó meglepő módon nem került be Sevillai Izidor enciklopédikus művébe,[17] megtalálható azonban a XI. században élt lombardiai lexikográfus, Papias szójegyzékében.[18] Végül legyen elég a szó ismertebb előfordulásai közül Freisingi Ottó[19] és Gislebert krónikáira utalni. A magyar krónikában ezen az említésen kívül nem fordul elő, a 89. fejezet már „machinae bellicae" néven emlegeti őket.

Problémát jelenthet a „ferreus" jelző fordítása. A vetőgépeket tudniillik szinte teljesen fából készítették; az ezeket többnyire a helyszínen összeállító „ingeniarius" mestereket nem egyszer ácsnak (carpentarii) nevezték.[20] Ammianus Marcellinus római történeti munkájában szerencsére megörökítette az onager (scorpio) típusú vetőgép felépítését, ami a szakirodalom feltételezése szerint azonos a középkori manganuméval. Két összefüggésben említ vas alkatrészeket: a szerkezet tetején vashorgok találhatók (summitatique eius unci ferrei copulantur), amelyen egy kender vagy vashurok függ (e quibus pendet stuppea vel ferrea funda, 23. könyv 4,5 és 19. könyv 7,7). Pars

9 *K. Huuri:* Geschichte des mittelalterlichen Geschützwesens aus orientalischen Quellen. Helsinki, 1941. Különösen 54—64., 79—93., 212—216. o. Már előtte ebben az értelemben írt: *Max Jähns* (Geschichte der Kriegswissenschaften vornehmlich in Deutschland. Bd. 1. München—Leipzig, 1889), vagy *Gustav Köhler* (Die Entwicklung des Kriegswesens und Kriegführung in der Ritterzeit, Bd. III/1. Breslau, 1887). Különösen: 148—167. o. Az ellentétes véleményt képviseli *Rudolf Schneider* (Die Geschütze des Mittelalters. In: *Zeitschrift für historische Waffenkunde*, 5[1909—11] 231—236. o.), felújítva a III. Napóleon által képviselt álláspontját (Études sur le passé et l'avenir de l'Artillerie. Liège, 1847.) Jó összefoglalása a témának a Pauly—Wissowa-féle enciklopédiában az onager-címszó, 399—402. o.

10 *Hoffmeyer, A. B.:* Military Equipment in the Byzantine Manuscript of Scylitzes in Biblioteca Nacional in Madrid. In: *Gladius*, 5(1966) 125—136. o.

11 Uo. 133. o.

12 Uo. 135—36. o.

13 *Meyrick, S. R.:* A Critical Inquiry into Ancient Armour, As it Existed in Europe, but Particularly in England from the Norman Conquest to the Reign of King Charles II. with a Glossary of Military Terms of the Middle Age. London, 1842. I. k. 75. o.: Abbo: „Conficiunt longis aeque lignis geminatis, Mangana quae proprio vulgi libitu vocitantur, Saxa quibus iaciunt ingentia."

14 *Hoffmeyer:* i. m. 130. o.; *Fino, J.—F.:* Machines de jet médiévales. In: *Gladius*, 10(1972) 25—43. o.; *Gohlke, W.:* Das Geschützwesen des Altertums und des Mittelalters. In: *Zeitschrift für historische Waffenkunde*, 5(1909—1911), 197—99., 291—95. o.

15 „Alii vero minoribus tormentis, quae mangana vocantur, minores immitendo lapides" (VIII. c. 9.) Id. *Meyrick, S. R.:* i. m. i. h.

16 „Interes grossos petraria mittit ab intus/Assidue lapides, mangonellusque minores" (Lib. VII.) id. *Meyrick, S. R.:* i. m. i. h.

17 Izidor ismeri, azonban csak általánosan és igen röviden szól a vetőgépekről: „Balista genus tormenti... Torquetur enim verbere nervorum, et magni vi iacit aut hastas aut saxa..." (XVIII, X. 2.) Etymologiarum sive originum libri XX. (Ed. W. M. Lindsay) Oxonii, 1911. (reprint).

18 Papias: „tormentum dicitur, quidquid vi torquetur, ut vulgo manganum. Id.: *Du Cange:* 217. o. (manganum címszó)

19 Freisingi Otto: „Lapidem vi tormenti ex balista, quem modo mangam vulgo dicere solent, propulsum". (Gesta Friderici Lib. 2, c. 21.) Id. Mittellateinisches Wörterbuch. Berlin, 1323. Gislibertusra uo. 1326. o.

20 A faszükségletre és az ácsokra 1. *Hoffmeyer, A.* Arms and Armour in Spain. A Short Survey. II. In: *Gladius*, 1981. (Tomo especial) 103—105. o. A ferreus ilyen értelmű használatára érdekes a Nagy Sándor-regény szöveghagyománya, amelyben a „cum arietibus et instrumentis ferreis ut murum percuterent" és a „cum arietibus et machinis" vagylagosan fordul elő. Die Historia de preliis Alexandri Magni. Hrsg. Bergmejster, Hermann—Josef. Meisenheim am Glan, 1975. 95a.

pro toto tehát a manganumnak lehet „vas" jelzője. A mondatrész értelmezése így vas alkatrészekkel megerősített, megvasalt lehet. S mivel a manganumnak a machina gyakran szinonimája a forrásokban, a javasolt fordítás a következő lehet: „másokat vasalt gépezeteken pusztítva/kínozva öldököltek le." A követő azonos célú felhasználására eddig egyetlen XI. századi adatot találtunk, ez alapján *inkább* a kivégzés-kínzás helye, mint eszköze a gépezet. (A nyelvtani szerkezet megengedné, hogy a kivégzés eszközét lássuk a gépezetben.)[21]

A fordítók a közkézen forgó szótárak birtokában minden bizonnyal tudatában voltak a kérdéses szó jelentésének, ám azt a szövegben értelmetlennek érezvén, valami hasonlóval próbálták az értelmét megragadni. A fordítások kétféle gyakorlatot követtek, vagy a „vas" jelzőhöz kerestek egy alkalmas főnevet (csép, fegyver, rúd), vagy abból indultak ki, hogy etimológiailag a mángorló szó összefügg a manganum-mal. Ez utóbbira először Erdélyi Lászlónál láthatunk példát.[22] Mint általánosan elfogadott, a magyar „mángorló" szó német eredetű, s mint a német szófejtő szótárak valószínűsítik, olyan területen mehetett végbe a jelentésváltozás (vetőgép → mángorló), ahol a haditechnikai ismeretek fejlődő textiliparral találkoztak. A szó megváltozott értelmében első adatolt előfordulásaként a Tucher-féle (1464—75) nürnbergi „Baumeisterbuch"-ot említik, de XIV. század közepi regensburgi említéséről is tudunk.[23] A német kereskedők révén a korán meghonosodott német eredetű szavak között tarthatjuk számon, így megtaláljuk már Zsigmond Kassának adott német nyelvű privilégiumában is („Mangel-mester", 1411.).[24] A jelentésátvétel iránya azonban egyértelmű, a vetőgép nevét alkalmazták egy textilipari műveletre és eszközére. Ennek alapja az, hogy a vetőszerkezet megfeszítéséhez is hengereket alkalmaztak, miként a mángorlás műveletéhez.

Nem érdektelen megvizsgálni, hogy kifejezésünk hogyan illeszkedik a krónikás hagyományba. Gerics József az Aba—Péter kor forráskérdéseivel foglalkozva már határozottan rámutatott arra, hogy az altaichi évkönyvek Aba trónrajutását elbeszélő részlete az Abát támogatók híradását őrizte meg. A szövegkörnyezet is teljes mértékben igazolja, hogy a Péter tanácsosa, illetve néhány híve megölésének leírásában az „Annales Altahenses" egykorú magyarországi Aba-párti híradásra támaszkodott.[25] Nem tekinthető véletlennek, hogy a leszámolás képeinek a szóhasználatában a szerző számos ótestamentumi eredetű kifejezéssel ad nyomatékot mondandójának. Ezzel is sugallja, a szövegrészlet egyébként jól észrevehető tendenciáját csak erősítve, hogy az Aba-pártiak jogosan, a bibliában leírt büntetésekhez hasonlóan végeztek ellenfeleikkel. Az „Annales" azonban nem részletezi a kivégzéseket: Budó halála jogosságának a fejtegetése után csak annyit ír, hogy „Budót, mindezen gazságok koholóját... megragadván, darabokra tépve ölték meg és két kisgyerekének szemét vájták ki."

A magyar krónika éppen a Péter párti előkelőkkel való leszámolás leírásakor az altaichi évkönyveknél is bővebb. (V. ö. a cikk elején Szabó Károly fordításában közölt részlettel). A „quosdam vero lapidibus irruentes, alios autem in manganis ferreis vastantes occiderunt" mondatot is csak a magyar krónika őrizte meg.

A részletben előforduló ótestamentumi helyek legtöbbjére már Domanovszky Sándor kiadása gondosan utalt: „malorum intentorem"; „in frusta concidentes"; kiegészítve még: „lapidibus obruentes": Exod. 21, 28—29; Levit. 20,27; Num. 15, 35—36; Deut. 13, 10—17,5 21,21 22,21 22,24; „afflixit populum": Exod. 5,22—23 stb. A manganum ugyan nem fordul elő a Bibliában, azonban éppen eléggé keresett és ritka kifejezésnek tekinthető. (Jelen ismeretünk szerint ez a szó egyetlen előfordulása a hazai latinságban.[26]) A manganum kifejezést, ismert előfordulásai alapján, bizánci közvetítéssel ismerhettük meg, míg Magyarországtól nyugatra a kereszteshadjáratok mozdíthatták elő terjedését.

Mindezek alapján úgy véljük, hogy az „in manganis ferreis vastantes" kifejezést már a korai, XI. századi szövegezés is tartalmazhatta, s ez maradt fenn a krónika ismert szerkesztésében.

21 A Sambucus-kéziratra Scriptores (l. jegyzet,) I. 174. o. A Sambucus-kódexben előforduló „manganidum" alak a manganumból romlott (a szótárakban a manganidum változat ismeretlen), míg a „confringere" ige a „vastantes" értelmezésének tekinthető. A Mügeln Chronicon rhythmicumjában megőrzött változat „et plagis diris ceciderunt et saxis obruebant eos..." azt mutatja, hogy a manganum jelentését a XIV. században már nem értették. L. Scriptores II. 259. o. — A következő hasonló célú felhasználásra 1097-re datálva találunk példát. Ebben Thiemo, salzburgi érseket kötözik ellenfelei egy kővetőhöz, hogy kivégezzék. („reverendum pontificam .. ligaverunt proh pudor ad machinam extructam quam vulgo mangonem apellant." Passio Thiemonis archiepiscopi. MGH SS 11, 56—58. o. Id. Monumenta Historica Ducatus Carinthiae. 3 Bd, Die Kärtner Geschichtsquellen 811—1202. Klagenfurt, 1904. (reprint 1978.) 201. o.

22 L. a 3. jegyzetet.

23 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Bp., 1970. (mángorol címszó); *Kluge, Fr.:* Etymologisches Wörterbuch. Berlin, 1957. (Mange címszó); *Lexer, M.:* Mittelhochdeutsches Handwörterbuch. Leipzig, 1872. (reprint 1974). Ugyanott számos példa a „mangen" eredeti értelmű előfordulására: Oswald v. Wolkensteinnál, vagy Wolfram von Eschenbachnál. Regensburgra: *Stromer, Wolfgang v.:* Die Gründung der Baumwollindustrie in Mitteleuropa. Wirtschaftspolitik im Spätmittelalter. Stuttgart, 1978. (Monographien zur Geschichte de Mittelalters, Bd. 17.) 23. o.

24 *Stromer, W. v.:* i. m. 180. o., további kassai adat: 194. o.

25 A magyar krónika és az altaichi évkönyveknek a korszakra vonatkozó elemzését *Gerics József* végezte el: Az 1040-es évek magyar történetére vonatkozó egyes források kritikája. I.—II. In: *Magyar Könyvszemle*, 98 (1982) 186—197., 299—313. o. Az Évkönyvek fordításában felhasználtuk Gerics J. fordítását i. m. 191—182. o.

26 A magyarországi latinság középkori szótárának cédulaanyagát Boronkai Iván és Déri Balázs szívességéből használhattam.

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

ERŐS FERENC—KAPÁS ISTVÁN—KISS GYÖRGY

PSZICHOANALÍZIS A HADSEREGBEN*
1914—1918

A pszichoanalízis, a lelki betegségek gyógyításának egyik gyógymódja, századunk elején Bécsben született s innen indult világhódító útjára.

Az 1914-ben kitört első világháborút minden hadviselő fél megszenvedte, s különösen sok szenvedés hárult az Osztrák-Magyar Monarchiára, nem csupán katonai, gazdasági és politikai téren, hanem emberi szempontból is. A háborúk természetesen mindig megviselték az emberi idegrendszert, de az első világháború — az addigi legnagyobb az ilyen kataklizmák közül — hihetetlen mértékben tette tömegessé a lelki szenvedéseket. Nem véletlen, hogy 1914 és 1918 között figyeltek fel először az idegorvosok — közöttük a pszichoanalitikusok is — egy sajátos tünetcsoportra, az úgynevezett „háborús neurózisokra".

„A háború tömegesen produkálta az idegbetegségeket, amik magyarázatot és gyógyítást követeltek, de az eleddig uralkodó organikus és mechanikus magyarázó módok [...] teljesen fölmondták a szolgálatot" — mondotta a magyarországi pszichoanalitikus mozgalom megalapítója, Ferenczi Sándor[1] az 1918 szeptemberében Budapesten rendezett V. nemzetközi pszichoanalitikai kongresszuson tartott főreferátumában[2].

A pszichoanalitikusok számos olyan tünetet észleltek, amelyek egyértelműen utaltak a háborús helyzetektől és következményeiktől való félelemre és menekülésre. Idézett előadásában Ferenczi így fogalmaz:

„Ha csak mechanikus inzultusról volna szó, akkor e hatásnak legerősebbnek kellene lennie közvetlenül az erőszakos beavatkozás után. Ehelyett azt figyeljük meg, hogy a külső erőszaktól rázkódottak gyakran még célszerű intézkedéseket tesznek a menekülésre, pl. elmennek a kötözőhelyre, és csak miután biztonságba helyezték magukat, omlanak össze és fejlődik ki náluk a tünet. Egyeseknél a tünetek akkor lépnek fel először, amikor rövid pihenés után újból vissza kellene térniök a tűzvonalba. A betegeknek ezt a viselkedését Schmidt joggal vezeti vissza leki momentumokra; ő azt hiszi, hogy a neurotikus szimptómák csak akkor fejlődnek ki, ha a múló tudatzavar állapota már eltűnt, és rázkódtatást szenvedett egyének a veszélyes szituációt gondolatban újra átélik. Mi úgy mondanók, hogy ezekkel a sebesültekkel olyasmi történik, mint azzal az anyával, aki a gyermekét hidegvérrel és halálmegvetéssel menti ki valamely fenyegető életveszedelemből, és a cselekmény véghezvitele után ájultan esik össze."[3]

* E tanulmány „A pszichoanalízis és a magyar szellemi élet" című, az MTA Soros Alapítvány által támogatott kutatás keretében készült.

1 *Ferenczi Sándor* (1873—1933) 1908-ban csatlakozott Freudhoz és a pszichoanalízis megalapítójának igen invenciózus híve lett. 1913-ban megalapította a Magyar Pszichoanalitikai Egyesületet, 1918-ban kezdeményezésére tartották Budapesten az V. nemzetközi pszichoanalitikai kongresszust. Ferenczit 1919 áprilisában kinevezték a Budapesti Tudományegyetem Pszichoanalitikai Klinikájának professzorává. Katedrájától a Tanácsköztársaság bukása után megfosztották. Ezután haláláig magánpraxisából élt. A magyar pszichoanalitikus mozgalom világszerte elfogadott és ma is elismert kutatója, irányítója volt. Életéről, munkásságáról: *Linczényi Adorján:* Ferenczi Sándorról. In: *Ferenczi Sándor:* Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében. Budapest, 1982. 5—38. o.; *Harmat Pál:* Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadása, Bern 1986. 25—130. o.

2 *Ferenczi Sándor:* A háborús neurózisok pszichoanalízise. In: *Ferenczi Sándor:* Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében. Id. kiadás, 199—225. o. Idézet a 200. oldalon.

3 *Ferenczi Sándor:* A háborús neurózisok pszichoanalízise. I. m. 207—208. o.

A háborús neurózist a következőképpen határozza meg Ferenczi: „A pszichoanalízis szerint a háborús neurózisok a neurózisoknak abba a csoportjába tartoznak, amelynek kifejlődésével nemcsak a genitális szexualitás — mint a mindennapos hisztériánál —, hanem az ún. *narcizmus*, az önszeretés is szerepel, hasonlóan, amint a dementia praecoxnál és a paranoiánál. Be kell ismernünk, hogy ezeknél az ún. narcisztikus neurózisoknál kevésbé szembetűnő a szexuális alap, különösen olyanok számára, akik a szexualitást még a genitalitással azonosítják, és nem szokták meg a »szexuális« szót a régi platói Eros értelmében használni."[4]

A háborús neurózisokról előadást tartó Ferenczi Sándor maga is rendelkezett katonaorvosi tapasztalatokkal. Katonai pályafutásáról Ernest Jones, Freud életrajzírója is megemlékezik. Egy 1915-ös levelében — írja Jones — Ferenczi beszámolt Freudnak arról, hogy analízist végzett parancsnokával, méghozzá lóháton. Meg is állapította, hogy ez volt az első nyilvántartott „lovas pszichoanalízis".[5]

A Hadtörténeti Múzeum és Levéltárban megtalált német nyelvű „minősítési leírás" szerint Ferenczi 1914. október 26-án vonult be a pápai huszárokhoz. Az 1916-ban készített „minősítés" szerint komoly katonás fellépésű tiszt volt, aki, mint ezredorvos, elfojtott egy tífuszjárványt. 1916 januárjában helyezték fel a budapesti Mária-Valéria barakk-kórházba és az ideg- és elmeosztály vezetésével bízták meg. Érdeklődése ekkor fordult a háborús neurózisok felé. Erről a témáról elmélyült ismeretekre tett szert, hiszen mindennapi praxisában sok ilyen esetet kezelt. Érthető, hogy e témáról rövidesen előadást tartott a kórház tudományos ülésén orvostársainak. Gyógyító tevékenysége nyilván sikeresnek bizonyult, mivel 1916. május 27-én arany érdemkereszttel tüntették ki. Ferenczi minősítési lapjának magyar fordítását függelékben közöljük.)[6]

Ferenczi Sándor és a többi magyar pszichoanalitikus tudományos tevékenységének nemzetközi jelentőségét bizonyítja az a tény, hogy a háború utolsó napjaiban Budapest fontos tanácskozás színhelye volt. Az V. nemzetközi pszichoanalitikai kongresszust 1918. szeptember 28—29-én rendezték a Magyar Tudományos Akadémián. A kongresszus — amelynek fő témája a háborús neurózisok problémája volt — jelentős hivatalos elismerésben részesült. Budapest főpolgármestere, Bárczy István személyesen is üdvözölte a tanácskozást. Jones szerint „ez volt az első kongresszus, amelyen valamely kormány képviselői is részt vettek, ezúttal az osztrák, a német és a magyar kormány képviseltette magát. Részvételüket az indokolta, hogy egyre inkább fölismerték a háborús neurózisok szerepét a katonai tervezésben"[7]

Több korabeli tudósítás számolt be a kongresszusról, amelyen mintegy negyven szakember és számos érdeklődő vendég vett részt.

A Gyógyászat című folyóiratban megjelent tudósítás szerint „a hadügyminisztérium részéről Pausz dr. vezértörzsorvos, Valek dr. főtörzsorvos, a honvédelmi minisztérium részéről Szepessy dr. főtörzsorvos, Németh tanár főtörzsorvos és Hollósy törzsorvos voltak jelen. A porosz hadügyminiszter Holm dr. és Casten tanár törzsorvosokat küldötte ki. Ez utóbbi az ülés folyamán ki is jelentette, hogy „az illetékes katonai körök nagy érdeklődéssel kísérnek minden oly tudományos törekvést, amely a háborús neurózisok gyógyítására irányul és különös figyelemmel vannak a psychoanalytikai kezelésre, amely irányban ott kísérletek is folynak."[8]

A tanácskozás főreferátumát — mint említettük — Ferenczi Sándor tartotta „A háborús neurózisok pszichoanalízise" címmel. Előadásában kifejtette, hogy e betegség alapvetően pszichogén eredetű és kezelése is csak úgy lehet eredményes, ha pszichológiai, elsősorban pszichoanalitikus módszereket alkalmaznak gyógyítására.[9]

4 *Ferenczi S.:* i. m. 220. o.
5 *Ernest Jones:* Sigmund Freud élete és munkássága. Budapest, 1973. 445. o.
6 Az irat levéltári jelzete: HL Akvi. 13—857. (Ezúton köszönjük meg dr. Stephan Hardt segítségét a gót betűs kézírás német olvasatának leírásához.)
7 *Ernest Jones:* i. m. 457. o.
8 *Hollós István:* Az V. nemzetközi psychoanalytikai congressus Budapesten. *Gyógyászat*, 1918. 517. o.
9 A kongresszuson elhangzott előadások egy része a következő kötetben jelent meg: Psychoanalyse der Kriegsneurose. Internationeler Psychoanalytischer Verlag, Wien, 1919. A háborús neurózisok problémája a háború után, 1920-ban ismét előtérbe került Ausztriában. Julius Wagner-Jauregg, bécsi ideggyógyász-professzort azzal vádolták ugyanis, hogy a vezetése alatt álló intézményben durván, sőt kegyetlenül bántak a háborús neurotikusokkal. Vizsgálóbizottságot hoztak létre, amelyben Freud — aki szakértőként vett részt — felemás módon ugyan, de megvédte Wagner-Jauregget. A vita részleteiről l. *Ernest Jones:* i. m. 507—510. o., valamint *Kurt R. Eissler:* Freud und Wagner-Jauregg vor der Komission zur Erhebung militarischer Pflichtverletzungen. Wien, 1979.

A több mint négy éve tartó háborúban fizikailag és lelkileg kimerült országok hadvezetésének érdeklődését érthető módon kelthette fel a háborús neurózisok problémája. A katonai szervek érdeklődése azt az igényt és azt az elvárást fejezte ki, hogy a pszichoanalízist tömegméretekben, társadalmilag jelentős mentálhigiéniai kérdések megoldásában is felhasználják. A központi hatalmak hadvezetésének azonban már nem sok ideje maradt ahhoz, hogy lépéseket tegyen a pszichoanalízis katonaegészségügyi alkalmazása irányában. Mégis, pszichológiatörténeti kutatásaink során egy olyan dokumentumra bukkantunk, amely egyértelműen mutatja a nemzetközi tanácskozás hatását az osztrák és magyar katonai egészségügyre. A Hadtörténelmi Levéltárban talált dokumentum szerint a közös hadügyminisztérium 1918. október 9-én rendeletet bocsájtott ki „Az idegállomások további kiépítése és az idegbeteg hadirokkantak kezelése" tárgyában.[10]

Bár az iratnak csak egy mondata utal a pszichoanalitikus eljárás használatára, az előzményeket is figyelembe véve (katonaorvosok részvétele az említett budapesti nemzetközi kongresszuson, Ferenczi vizsgálatai a háborús neurózisokra vonatkozóan stb.) úgy véljük, a lélekelemzés elméletének és módszereinek jelentős térhódítása volt ez a „kiadvány", egy olyan közegben, amelyben az idegbetegek gyógyításának új módszerét széles körben lehet alkalmazni.

Az iratot, illetve rendelkezést 1918. október 12-én iktatták a magyar királyi honvédelmi minisztériumban. Lefordították és 20 példányban elküldték, vagy tervezték elküldeni a katonaegészségügyi intézményekbe. A dokumentum magyar fordításának impurum példányát találtuk meg. Az alábbiakban a teljes szöveget közöljük. A dokumentumot géppel írták, de számos stilisztikai és fordítási javítást tettek benne kézírással. Ezeket a kézírásos bejegyzéseket zárójelben közöljük.[11]

KIADVÁNY

VALAMENNYI HONVÉD KERÜLET, A ZITA KIRÁLYNÉ HONVÉD HELYŐRSÉGI ÉS VALAMENNYI HONVÉD HADIKÓRHÁZ PARANCSNOKSÁGÁNAK.

ÁLLOMÁSHELYEIKEN.

Idegállomások továbbfejlesztése és idegbeteg hadisérültek kezelése.

A hadügyminiszter úr f. évi október hó 9.-én kelt Abt. 14.29021 számú és az idegállomások továbbfejlesztésére és valamint az idegbeteg hadisérültek kezelésére vonatkozó rendeletét az alábbiakban közlöm:

„A jelenlegi háborúban (a) hadineurózis terén szerzett tapasztalatok igazolják, hogy megfelelő, céltudatos, (szakszerű) kezeléssel a hadineurózisok legnagyobb része meggyógy(ítható), vagy legalább is annyira (javítható), hogy az idegbeteg hadisérültek önbizalmukat visszanyerve a társadalom munkaképes és hasznos tagjá(a)ivá vál(n)ak, mert hivatásukat teljesítve családjukat eltartani képesek, és nem kényszerülnek arra, hogy az államkincstárt ellátási illetékek (kiutalásával) terheljék.

A hadineurózisok kezelésének alapeszméje általában az, hogy az illető egyént munkaképessé tegyük. Minnél hamarább kerül az ilyen egyén szakszerű kezelés alá, annál biztosabb a gyógyeredmény.

A bevált kezelési módszerek(et) az alábbiakban közlöm:

Könnyebb esetek nem okoznak különösebb nehézségeket. (Ezen czélra a szokásos különösen psychikai) befolyás(olás)ok, villamos, hydriatikus, és mechanoterapeutikus eljárásokkal kombinálva (elégségesek).

Nehezebb esetekben erősebb befolyás(olás)ok szuggesztió útján ajánlatos(ak), amennyiben a szuggesztív hypnózis valamely egészségügyi intézetben nyelvi nehézségek miatt nem vihető keresztül, a beteget olyan intézetbe kell áthelyezni, ahol ezen nehézségek nem állanak fenn.

Azon esetekben, (ahol) az orvos törekvéseivel szemben erős ellenállást tanúsítanak, ahol tehát a felgyógyulásra szükséges akaraterő olyannyira hanyatlott, hogy a fenntemlített eszközökkel

10 K. u. k. Kriegsministerium. Abt. 14. Nr. 29. 021. Veiter Ausbau von Nervenstationen u. Behandlung von Kriegsneurotikern.

11 Idegállomások továbbfejlesztése és idegbeteg hadisérültek kezelése. Az iratok levéltári jelzete: HL HM 1918 Eü. Oszt. 641 cs. 569480. 12.

a gyógyulás nem érhető el, az orvos teljes joggal nyúlhat más, olyan eszközökhöz, amelyek a betegnek bár pillanatnyilag kellemetlenek, a hosszas tapasztalatok (alapján) azonban beváltaknak bizonyultak.

Ezekhez tartozik első sorban a feltétlen ágynyugalom, elkülönítés, izgató betegétrend, a gyógyulást hátráltat(ó) látogatások eltiltása esetleg dohányzási tilalom is. Az ilyen rendelkezések a beteggel (szemben) mindig orvosilag megokolandók; a radikus eset megfelelő szakszerű kezelése mellett másodsorban alkalmazható.

A hadineurózisok kezelésének az eredmény(t) (illetőleg) általában az orvos személyisége és ügyessége nyújt (kezességet), mint ahogy a szakképzett orvosnak mindig módot kell találnia arra nézve hogy az (egyéb) kényelmetlen (eljárásokat vagy a fenntemlített korlátozásokat olyan módon) hajtsa végre, hogy a beteg hiábavaló kínzás benyomását soha ne nyerje.

Különös nyomatékkal kell hangsúlyozni, hogy a munkat(h)erápia a hadineurózis kezelésé(nél) a legfontosabb tényezők egyike, és hogy erre (fokozott) figyelem fordítandó.

Ha egy idegállomáson az óhajtott gyógyeredményt elérni nem sikerül, akkor a beteget más idegállomásra kell áthelyezni, ahol (esetleg a) gyógyeredmény elérése már az orvos (egyénisége következtében) is hamarább fog sikerülni.

Olyan esetek, amelyek az orvos törekvéseivel szemben már több idegállomáson tanúsítottak ellenállást, olyan idegállomásokba adandók, át ahol a gyógyítás psychoanalytikus úton kíséreltetik meg.

Az ilyen idegállomások annakidején tudtul adatnak. —

Miután a hadineurózis eredményes kezelése csak az (ezen) célból felállított és szakorvosokkal rendelkező idegállomásokon lehetséges, valamennyi osztályorvosfőnök és kórházparancsnok(nak)' különös kötelességévé tétetik, hogy a traumás neurózisban szenvedő egyéneket szemeljék ki és szakszerű kezelésüknek gyorsabb elérése végett idejekorán az illetékes idegállomásoknak adják át. —

Ezen kívül minden katonai parancsnokságnak (szakképzett ideggyógyászt) kell kijelölniök, akik a katonai parancsnokság körletébe tartozó kórházakat időről időre azon célból fogják meglátogatni hogy olyan idegbeteg hadisérülteket, akik a jelen határozványok dacára valamely idegállomásnak (még) nem adattak át, szemelj(ék) ki és az illetékes idegállomásba való átadásukat rendeljék el.

A szakszerű kezelés késleltetéséért felelős egyén a katonai parancsnokságnak bejelentendő és az általa felelősségre (is) vonandó.

Az idegbeteg hadisérülteknek gyors felgyógyulását ezen betegeknek (szakszerű kezelésével) illetve a manifeszt tünetek a fennt felsorolt gyógysegédletekkel való leküzdésével (esetleg különböző idegállomásokon) kell megkísérelni.

Olyan esetek, amelyek még nem gyógyultak (meg), de gyógyulásra reményt nyújtanak, továbbá olyanok, ahol egy bizonyos próbaidő betartása ajánlatosnak mutatkozik, az idegállomás (idegkórház, valamely kórház idegosztálya) által közvetlenül valamely idegbeteg hadisérültekből alakult munkacsoportnak lesznek átadandók.

Ezen munkacsoport(okat) meghatározott helyeken katonai vezetés alatt kell felállítani és (azokat) az őket fenntartó idegállomással (állandó együttműködésben kell fenntartani).

Visszaesők a megfelelő idegállomásra küldendők vissza.

A munkacsoportban való tartózkodás (időleges) az idegállomás javaslata szerint. Az odautalt lábadozóknak ellenőrzése szabályos időközben (történik meg).

Előgondoskodás (teendő továbbá) arra nézve, hogy ezen munkacsoportoknál bő és megfelelő munkára, különösen pedig mezőgazdasági és kerti munkálatokra alkalom nyújtassék.

Az ügyeletes szolgálatot a munkacsoportnál egy (szakképzett idegorvos) teljesíti. —

Az előre megállapított határidő eleltével az illető egyén a munkacsoportból orvosi véleménynyel végleges osztályozás végett azon idegállomásra tér vissza, amely őt a munkacsoporthoz utalta

A teljesen gyógyult esetek, ha minden szolgálatra egyébként is teljesen alkalmasok, — (és) amennyiben az elért eredmény biztosítása céljából egészségügyi szempontból három hónapig terjedő szabadságolásra tekintetbe nem jönnek mint »alkalmas«-ok az illetékes póttesthez (intézet) vissza küldendők.

A gyógyult, azonban nem minden tekintetben (A. jegyzék szerint alkalmas esetek) az állomás parancsnokának (vezetőjének) jelentése és javaslata alapján felülvizsgálat elé állítandók.

A hadisérült idegbeteg minden katonai parancsnokság körletében kizárólag egy és ugyanazon felülvizsgáló bizottság elé állítandók, (ezen) bizottságoknál orvosi tag gyanánt egy elismert és tapasztalt ideggyógyász fog (közre)működni.

Olyan idegbeteg hadisérültek, akik már felülvizsgáltattak, és (kiknek) vagy mint »jelenleg alkalmatlan«(oknak) meghatározott időre, időleges rokkantsági nyugdíj (oda)ítéltetett, (vagy akik) »rokkant, minden népfölkelési szolgálatra alkalmatlan«-oknak osztályozva elbocsáttattak, azonban részükre csak időleges rokkantsági nyugdíj állapíttatott meg (és ennek folytán) ellátásuk további odaítélése végett (utólag) felülvizsgálat elé jutnak, a legközelebbi felülvizsgálat alkalmával a felülvizsgáló bizottság által először is valamely idegállomásra átadandók lesznek javaslatba

hozandók. Átadásuk a katonai parancsnokság által rendelendő el. Ezen rendelkezéstől csak akkor lehet eltekinteni, ha az adott esetben a felülvizsgálat előtt már a legkiválóbb idegállomások gyógykísérletei sem vezettek eredményre.

Azon egyének, akik mint »rokkant, minden népfelkelési szolgálatra alkalmatlan«-ok lettek elbocsátva, a fenti célból az 1915-évi Präs. Nr. 10 942 (itteni 8110) eln3—915. (számú rendelet)hez (mellékelt »Utasítás«) értelmében utókezelésbe lesznek átadandók.

Ezen intézkedéssel (előreláthatólag) sikerülni fog az esetek nagyobb részét meggyógyítani, vagy legalábbis annyira javítani, hogy a már odaítélt katonai ellátási illeték(ek) csökkenthető(k) sőt talán egészen elvonhatók (is) lesznek.

Végül elrendelem, hogy az 1916. évi október hó 3.-án kelt 22639/14. Präs. Nr. (itteni 342 079/5—916) számú rendeletemmel (már) felállított idegállomásokon kívül, a przemysli, lembergi, kassai, temesvári, sarajevoi, és mostari katonai parancsnokságok körletében is idegállomások állítandók fel oly módon, hogy tényleges működésük megkezdésével minden katonai parancsnokság körletében a hadineurózisban szenvedő egyének a fennti alapelvek szerinti megfelelő szakszerű kezelése biztosítva legyen.

Azon esetben, ha az utóbb nevezett parancsnokságok körletében szakorvosok jelenleg nem állnak rendelkezésre, akkor az idegállomás felállítását célozó előkészületek oly módon eszközlendők, hogy az idegállomás (valamely) orvosnak annak idején leendő kirendelése (mellett) teljes működését azonnal megkezdhesse.

Ezen új idegállomások működésének tényleges megkezdéséig hadineurózisban szenvedő egyének(nek) idegen katonai parancsnokság körletében levő idegállomásokba leendő átutalását illetőleg az 1916. évi 22639/Abt. 14. Präs. (itteni 342 079/5. 916) számú rendeletem határozványai maradnak érvényben."

A hadügyminiszter úrnak fennt közölt rendeletét tudomásvétel és miheztartás végett azzal adom le, hogy a hadineurózisban szenvedő honvéd egyének is fennti határozványok értelmében kezelendők.

FÜGGELÉK

Császári és Királyi Mária-Valéria Barakk-kórház
Budapest
Parancsnokság, hatóság, intézmény

		MINŐSÍTÉSLEÍRÁS	FELJEGYZÉSI LAP
		Az 1914. október 26—1916. május 31-ig terjedő időre	
1	A minősített által kitöltendő	Rendfokozat, állás	Királyi Honvéd ezredorvos a háború idejére
			Nem aktív utolsó állandó béketartózkodási helye: Budapest
2		Családi és utónéve	Dr. Ferenczi Sándor
3		Illetékes csapattest (katonai parancsnokság, honvéd csapat ill. népfelkelő körzet-parancsnokság)	Császári és Királyi Katonai parancsnokság Budapest
4		Előléptetés	1915. december 2.
5		A háború alatt adományozott legmagasabb kitüntetés, azonkívül a hadosztály parancsnokság dicsérete	Arany érdemkereszt a koronával, 1916. V. 27-én
6	A minősítettről (a leírtról) kitöltendő	Az érintett jellemének rövid leírása. Katonai tulajdonságai, viselkedése az ütközetben, különleges haditettei és tevékenysége	Komoly, nyugodt jellem. A katonai ismeretek elsajátítására törekszik. Fellépése katonás.
7		Alkalmassága közvetlen felsőbb parancsnokság vezetésére. Funkciói. Különleges alkalmassága valamilyen szolgálati ágazatra vagy állásra.	Ideggyógyászati osztály főorvosa. Alkalmazható törvényszéki orvosként is.
8		Befolyása alárendeltjeire, alkalmassága tisztikar, vagy intézmény stb. vezetésére	Kedvező
9		Megjegyzés	Alulírott a kórház parancsnokságát csak 1916 április közepén vette át, ezért a leírás nem teljes és ehhez is bevontam dr. Adolf Dögl ezredorvost mint rangidőst, aki 1915 májusától az intézmény állományában van. Budapest 1916 május 31.
10		A véleményező aláírása	(A kórházparancsnok aláírása nem olvasható csak Dr. Adolf Dögl ezredorvosé)
11		Véleményezés	(Az egyszavas vélemény nem olvasható, és az aláírás sem.)

Alkalmazás a háború alatt (időrendben)

A minősített által kitöltve				
Tól- -ig	Szolgálati változások (parancsnokság csapat, szolgálati állás)	Ebben a beosztásban végrehajtott csatái, hadműveletei különösebb nagyobb munkái	Mellette álló szolgálati viszonyú felettes (különleges fegyvertény szemtanúja)	Sebesülés, megbetegedés. (milyen egészségügyi intézményben, szabadság, hol?)
1914. okt. 26—1916. jan. 4-ig	Pápai Királyi Honvéd huszár ezred Huszárezred főorvosa	Egy tífuszjárvány elfojtása	Huszárezred parancsnok Szeöke őrnagy	
1916. jan.	Az Ideggyógyászati Osztály vezetése a Cs. és K. Mária-Valéria Barakk-kórházban Budapesten		Kórház parancsnok	

Az összeírt (felírt) aláírása, amivel az adatok hitelességét igazolja:

Dr. Ferenczi Sándor ezredorvos

VITA

SZABÓ PÉTER—SZAKÁLY SÁNDOR

VITA MAGYARORSZÁG MÁSODIK VILÁGHÁBORÚS SZEREPLÉSÉRŐL*

Terjedelmes ismeretésben méltatta Nemeskürty István irodalomtörténész Gosztonyi Péter Svájcban élő magyar hadtörténész A magyar honvédség a második világháborúban című munkáját az Élet és Irodalom 1987. október 16-i számában.[1] Írását olvasva az az érzésünk támadt, hogy mielőtt a recenzens „háborús szereplésünk lázgörbéjének" a megrajzolásához fogott volna a hőmérőt kissé „felmelegítette", talán azért, hogy az azt a hőmérsékletet mutassa, amely Nemeskürty István korábbi, e témát érintő, illetve feldolgozó írásaiból már ismeretes.

A recenzióból számunkra egyértelművé vált, hogy Nemeskürty István jelen esetben is az 1972-ben megjelent — és azóta több kiadást megért — sikerkönyvének (Requiem egy hadseregért) állításait védelmezi. Teszi ezt úgy, hogy megfeledkezik arról, hogy az eltelt tizenöt esztendőben, Gosztonyi Péter könyvét megelőzve, megjelent már néhány olyan munka[2] amely szükségessé teszi Nemeskürty István egykori és mostani állításai többségének felülvizsgálatát!

Megítélésünk szerint Nemeskürty Istvánnak elvitathatatlan érdemei voltak abban, hogy könyvében elsőként állította középpontba a 2. magyar hadsereg pusztulásának emberi tragédiáját, elsőként „siratta el a Donnál elesett katonáinkat", akik számos — mai szemmel nézve — helytelen politikai döntés következményeinek szenvedő alanyai voltak. Azonban munkájának megjelenése óta is áldozatként való bemutatásukhoz megannyi nem kielégítő sztereotípiát, hatásos közhelyet és félreértelmezett cselekedeteket sorol fel.

A tudományos közleményeknek csak akkor van értelmük, ha azok objektívak, vagy legalábbis közelítenek az objektivitáshoz, dokumentálható tényeken alapulnak. Ezen elvárásokat szem előtt tartva fogtunk és fogunk is mindaddig tollat, amíg a közvéleménybe beágyazandó, vagy már beágyazott téveszmék, hamis állítások ellen kell „hadakoznunk".

Mivel mindketten azok közé a — fiatal — történészek közé soroljuk magunkat, akik — Nemeskürty Istvánt idézve — vallják, hogy „egy hadsereget győzni küldenek" és nem meghalni, úgy érezzük, kötelességünk nyilvánosan is, megbízható ada-

* Az itt közreadott vitacikk az *Élet és Irodalom* számára íródott, Rosszul rajzolt lázgörbe — téves diagnózisok címmel. Mivel a szerkesztőség nem kívánt a témából vitát kezdeményezni, eltekintett az írás megjelentetésétől. Ezért — eltérve a szokott gyakorlattól: ott vitázunk ahol a vitatott írás megjelent — az írást némileg átalakítva, jegyzetelve a Hadtörténelmi Közlemények szerkesztőségének adtuk át közlésre.

1 *Nemeskürty István:* Háborús szereplésünk lázgörbéje. *Élet és Irodalom*, 1987. október 16. (XXXI. évf. 42. sz.) 11. o.

2 *Dombrády Lóránd:* A magyar gazdaság és a hadfelszerelés 1938—1944. Bp., 1981.; *Dombrády Lóránd:* Hadsereg és politika Magyarországon 1938—1944. Bp., 1986.; Magyarország hadtörténete, 2. kötet, Bp., 1986. (vonatkozó fejezet); *Dombrády Lóránd:* A doni hadsereg fegyverzete. *História*, 1983/1.; *Kornis Pál:* A Voronyezsi Front támadó hadműveletének előkészítése a német „B" hadseregcsoport déli szárnyának (2. magyar hadsereg, 8. olasz hadsereg részei) szétzúzására. *Hadtörténelmi Közlemények*, (a továbbiakban: HK) 1982/3. szám; *Kornis Pál:* A Voronyezsi Front osztrozszk-rosszosi támadó hadművelete a 2. magyar hadsereg IV. és VII. hadtestének megsemmisítésére (1943. január 13—17.). HK 1982/4. szám; *Szabó Péter:* A 2. magyar hadsereg felszerelése és fegyverzete a frontra kivonulása idején, 1942 április—május. HK 1985/3.; *Szabó Péter:* A 2. magyar hadsereg kiszállítása Ukrajnába és előnyomulása a Donhoz *(1942 április—augusztus)* HK 1986/3.; *Szakály Sándor:* Vita Nemeskürty Istvánnal. *Mozgó Világ*, 1984/3. szám.

tokkal alátámasztva rámutatni a Nemeskürty István által megrajzolt „lázgörbe" tévedéseire.

Mindig is megdöbbenéssel és értetlenséggel olvastuk az olyan állításokat, hogy a második világháborúban harcbavetett „magyar honvédeket élő tömegként dobták oda, remélt előnyök ellenében" — jelen esetben — a Vörös Hadsereg prédájául. Ezek az állítások kezdetben csak a magyar történelem tragikus sorsú 2. magyar hadseregéről, legutóbb pedig már a keleti hadszíntérre 1941 júliusában elindított, a gyorshadtestet is magába foglaló ún. Kárpát-csoport alakulatairól is elhangzottak.

Ezek a nézetek, ilyen megfogalmazásban egyszerűen nem fedik a valóságot. A világtörténelemben még nem akadt példa arra, hogy egy állam katonai és politikai vezetése csak azért vonultasson be és szereljen fel — a 2. magyar hadsereg létszámát tekintve — kétszázezer embert, hogy azokat feláldozza, elpusztítsa. Meggyőződésünk, hogy az említett két magyar seregtest — a Kárpát-csoport, illetve a 2. magyar hadsereg — esetében sem beszélhetünk erről. A Kárpát-csoportot — amelynek felajánlását a Szovjetunió elleni támadás kezdetekor is szívesen vette volna a német hadvezetés! — a „szövetség" zálogaként győzni, illetve a győzelem kivívásában jelképesen közreműködni küldték ki Ukrajnába, akkor, amikor még a német hadsereg nagy és gyors sikereitől volt hangos a világ!

Ha nem is ennyire egyértelműen, de nem volt ez másképp a 2. magyar hadsereg frontra küldésekor sem. 1942 januárjában, a magyar honvédség nagyobbmérvű részvételéről folytatott német—magyar tárgyalások idején a magyar politikai és katonai vezetés még nem tudta pontosan felmérni — ami a német hadvezetés előtt ismeretes volt —, hogy a Moszkva előtt megállított német seregtestek súlyos helyzetbe kerültek. Az 1941—1942-es esztendők fordulóján megélénkülő szovjet ellentámadások ugyanis alaposan megtépázták — nemcsak emberanyagban, hanem fegyverzetben és felszerelésben is — a Wehrmacht seregtesteit.

A tárgyalásokon tapasztalható magyar vonakodást, amely — főleg a hadszíntérre küldendő hadsereg létszámát, erejét tekintve — arra irányult, hogy a rendelkezésre álló erők minél nagyobb arányban maradjanak távol a hadműveletektől,[3] nem az esetleges vereség gondolata váltotta ki. A „doni seregtest" alkalmazására és feladatára nézve ugyanis a német véderő-főparancsnokság még a hadszíntérre kivonulás alatt sem adott felvilágosítást. Jány Gusztáv vezérezredes, a 2. magyar hadsereg parancsnoka csak 1942. május 17-én, Hitler főhadiszállásán tudta meg, hogy hadserege a német Heeresgruppe Süd alárendeltségében részt vesz a támadó hadműveletekben. Míg ez a tény nem vált ismertté, a magyar királyi honvéd vezérkar azzal is áltathatta magát, hogy a kiküldött 2. magyar hadsereg szerepe nem lesz más, mint a támadó német seregtestek mögött biztosító feladatok ellátása. A keleti hadszíntérre kiküldendő 2. magyar hadsereg bizonytalan, kezdetben még nem ismert alkalmazásának tényére vallanak Szombathelyi Ferenc vezérezredes, a magyar királyi Honvéd Vezérkar főnöke 1942. április 11-én kiadott bizalmas parancsának sorai: „A rendelkezésre álló időhöz és eszközökhöz mérten mindent megtettünk, hogy a 2. hadsereget várható feladataira a lehető legjobban felkészítsük. Felfegyverzés tekintetében nyugodtan állíthatjuk, hogy az elvonuló hadsereg mindazon korszerű fegyverekkel rendelkezik, amellyel bármilyen ellenféllel felveheti a harcot és nem marad el semmiféle hadsereg mögött. Szervezés terén is megadtuk a hadseregnek a lehetőségekhez mérten egyébként is mindazt, ami a korszerű harcban és a várható ellenféllel szemben a tapasztalatok szerint szükséges lehet."[4] Ezeknek a kijelentéseknek természetesen csak részben volt meg a szilárd alapjuk, amit bizonyít a 2. magyar hadsereg tragikus sorsa is.

A magyar politikai és katonai vezetés remélte, hogy a magyar csapatok hadi részvétele nem húzódik el, s hamar felváltják azokat. Kállay Miklós miniszterelnök azzal búcsúztatta egy májusi beszédében a hadszíntérre elvonuló honvédeket, hogy „minden katona szeptemberre haza fog jönni".

3 Szombathelyi Ferencnek, a Honvéd Vezérkar főnökének feljegyzése a Keitel vezértábornaggyal folytatott tárgyalásokról. Magyar Országos Levéltár Filmtár, 7887. doboz. (a továbbiakban: OL Filmtár)

4 Hadtörténelmi Levéltár Honvédelmi Minisztérium Elnöki osztály (a továbbiakban: HL HM Eln.) II. tétel 1942/21885.

A magyar részről tapasztalható vonakodás fő oka a feszült román—magyar viszony volt. A magyar hadvezetés nem kívánta a honvédség zömét német célok érdekében felhasználni. Mivel Magyarország 1942 elejéig jóval kisebb mértékben vette ki részét a háborúból, mint Románia, nem akarta katonai erejét a későbbiek során sem gyengíteni.

„De hogyan menjen győzni az a katona, akinek nincs fegyvere, lőszere, élelme?" Ami fegyvere és felszerelése van, az is „elavultnak minősített repülőgép", „gyerekjáték-külsejű olasz törpeharckocsi", „Toldi elnevezésű tankféleség", „első világháborús löveg", 1896-ban rendszeresített Mannlicher puska, s „aránylag nagyszámú kerékpárkészlet". Ezen kételyek vetődnek fel még napjainkban is a témával foglalkozók körében, második világháborús katonai szereplésünk „lázgörbéjének" megrajzolása közben.

Ha a 2. magyar hadsereg bekövetkezett tragikus sorsát vagy a Kárpát-csoport fegyverzetének és felszerelésének csaknem teljes tönkremenetelét nézzük, akkor sem vethetjük fel ennyire leegyszerűsítetten a kérdést. A jobban felszerelt és nagyobb haditapasztalatokkal rendelkező német seregtestek éppúgy nem tudtak ellenállni a Vörös Hadsereg ellentámadásainak az 1942—1943-as harcokban, de még 1941 végén sem.

Mint ismeretes, az emberanyag összeállításánál a legértékesebb korosztályok megkímélése volt a cél — bár a sorállomány részesedése a 2. magyar hadsereg állományában megegyezett a mozgósított létszámban meglévő sorállomány arányával — fegyverzeti—technikai viszonylatban azonban a magyar hadvezetés megpróbálta a lehető legjobban felszerelni mind a Kárpát-csoportot, mind a 2. magyar hadsereget. A Kárpát-csoportba beosztott gyorshadtestet igyekeztek a többi hadtest rovására minél több harcos alakulattal és anyaggal megerősíteni. A 2. magyar hadsereg fegyverzetét szintén a honvédség összes alakulataitól egyenlően elvont anyagból és a német hadseregtől remélt kiegészítésekre hagyatkozva állították össze. A magyar hadvezetés ugyanis a honvédség csapatainak gyenge fegyverzetére és felszerelésére való tekintettel kérte Keitel vezértábornaggyal, a német véderő-főparancsnokság főnökével folytatott tárgyalásai során, hogy a 2. magyar hadsereget a német seregtestekkel egyenlő módon szereljék fel, s különösen a nehéz fegyverzetét egészítsék ki.[5] Egyébként az itthon rendelkezésre állt teljes fegyvermennyiség csaknem felét megkapta a 2. magyar hadsereg. Az ígért német hadianyagkiegészítések azonban a részben már elavult zsákmányanyagok átadásában realizálódtak.[6] A németek ezekre már nem tartottak igényt saját hadseregük felszerelésénél. A modernebb fegyvereik kellettek az 1942 nyarára tervezett támadó hadműveletekben résztvevő német csapatoknak.

A 2. magyar hadsereg alakulatainak mozgósítása idején megjelent honvédelmi miniszteri rendelet — kelte 1942. február 10. — többek között a következőket írta elő: „a) a szóban forgó alakulatok kellálladékát teljes mértékben fel kell tölteni; b) a rendelkezésre álló hadianyag közül hadihasználhatóság szempontjából a legjobbat kell adni; c) egyes anyagcikkekből — főleg ruházat — a rendszeresített kellálladékon felüli tartalék anyagot is be kell állítani".[7]

A fegyverzet és felszerelés mennyisége tehát magyar viszonylatban megfelelő volt, a minősége azonban már bizonyos kívánnivalót hagyott maga után. Mindenesetre azt megemlíthetnénk, hogy a 2. magyar hadsereg németektől kapott 108 darab T—38-as közepes és 22 darab Pz—IV-es nehéz (német viszonylatban könnyű, illetve közepes) harckocsijai[8] hasonló kaliberű szovjet páncélosokkal szemben megállták a helyüket. Az első világháború előtti tervezésű lövegekkel szemben a szintén német eredetű 10,5 cm-es Göring, valamint a gépvontatású magyar 15 cm-es, illetve 21 cm-es tarack is

5 OL Filmtár, 7887. doboz.

6 A 2. magyar hadsereg közel egy éves keleti hadszíntéren folytatott harcai során mintegy félszáz 75 mm-es páncéltörő ágyút kapott, annak ellenére, hogy ebből a fegyvertípusból 200 db kiszállítását is tervbe vette a német hadvezetés. Küldtek azonban még az 1943 januári szovjet támadás előtt — pótlásként — 77 db kevésbé korszerű, 50 mm-es német páncéltörő ágyút és 38 db 45 mm-es zsákmányolt szovjet lőveget. HL HM Eln. 3/c 1942/61726. ill. 71152.; HL 2. hds. 5. fasc. 233. sz. naplómelléklet; HL 2. hds. 8. fasc. 1778. sz. naplómelléklet; HL 2. hds. 9. fasc. Eln./1061.

7 HL HM Eln. 6/k. oszt. 1942/M 46.

8 HL HM Eln. 3/a. oszt. 1942/18926

megfelelt a követelményeknek, nem beszélve a Botond terepjáró rajgépkocsiról, amely a rossz terepen és időjárási viszonyok mellett is jól vizsgázott.[9]

A honvédség 1942-ben az 1895/31 M. Mannlicher puskával, az 1935 M. ismétlő puskával, valamint az 1898/40 M. Mauser ismétlőpuskával volt felszerelve. Az évszámok nem a gyártás és a használatba vétel időpontját, hanem a fegyver típusát jelölték. Úgy tűnik, Nemeskürty István ezt elfelejtette, mert különben nem írta volna le a következőket: „Jól emlékszem, hogy még 1941-ben is 1896-ban rendszeresített Mannlicher puskákkal volt a legénység ellátva. Képzelhetni, hány lövés hagyta el ezeket az agyonhasznált puskacsöveket 1896 óta!"[10] Szeretnénk megjegyezni, hogy a Nemeskürty István által jelzett időben, de még később is, a szovjet Vörös Hadsereg katonáinak többsége az 1891/30 M. puskával volt felszerelve — a géppisztoly még nem volt „tömegcikk"! Egyébként ez az 1891/30 M. puska mint a „győzelem fegyvereinek" egyike került rendszeresítésre a magyar honvédségben 1948-ban.

Természetesen a magyar királyi honvédség fegyverzete és felszerelése számos tekintetben elmaradt a német és a szovjet seregtestek fegyverzetétől és felszerelésétől, bár hangsúlyozandó azonban, hogy az elszenvedett súlyos veszteségek miatt 1942 elején már a német alakulatok fegyverzete is részben hiányos volt. De a szovjet csapatokat sem látták el még tömegesen a háború során kitűnt olyan fegyverekkel, mint a T—34-es és KV harckocsik, sorozatvetők és rohamlövegek, valamint a különböző típusú géppisztolyok. Ekkor a szovjet alakulatok látszáma is lényegesen kisebb volt a hasonló magyar és német alakulatokéhoz viszonyítva. Fegyverzetük is csak lövegek és aknavetők számát tekintve volt nagyobb.[11]

Magyarország anyagi lehetőségei igen szűkösek voltak, hadserege is ennek megfelelően épült ki. E hadsereg értékelésekor semmi esetre sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy arra szerveződött, illetve arra szerelték fel és készítették elő, hogy ha valamely szomszédos állammal — Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia — Magyarország háborúba keveredik, védje meg hazája határait.

Nem állítjuk azt, hogy a 2. magyar hadsereg és a második világháborúban bármely, idegen érdekből hadszíntérre küldött seregtestünk katonái nem voltak áldozatok. Áldozatok ők, de akkor is azok, ha a magyar viszonylatnál jobban felszerelt hadseregünk katonái lettek volna. Szerintünk nem kimondottan egy hadsereg felszereltségi és fegyverzeti állapotától függ az, hogy annak megsemmisülése esetén katonái áldozatok voltak-e, vagy sem.

Az eddig felsoroltak után vegyünk még néhány — a korábbiakhoz hasonlóan jól hangzó — Nemeskürty-állítást, ismételten csak a teljesség igénye nélkül!

A recenzens szerint Horthy Miklós kormányzó azért hozta elő Werth Henriket és állította a Honvéd Vezérkar élére, mert németbarát vezérkar főnökre volt szüksége. Horthynak azonban nem németbarát, hanem nem politizáló tábornokra volt szüksége. Az 1936-ban nyugállományba helyezett és azóta a hadseregtől távol lévő Werth altábornagy ennek az elvárásnak kinevezésekor megfelelt. Mellesleg a honvédség legjobban képzett tábornokainak egyike volt és a nyilasokat sem kedvelte. Horthy úgy vélte, hogy Werth Henrik alkalmas lesz a honvédség irányítására és a tervezett hadseregfejlesztés végrehajtására.

Ugyancsak jól hangzó, de megint csak nem igazolható Nemeskürty István azon „gondolattársítása", mely szerint a honvédség tábornoki karában végbement jelentős váltás — nyugállományba helyezés, kinevezés — célja a németellenes tábornokok kiszorítása a vezetésből és a németbarátok előtérbe tolása. Igaza állítására Kiss János altábornagy példáját hozza fel. Kiss János nyugállományba helyezése — ellentétben a divatos állításokkal, drámai megjelenítésekkel — nem politikai okból történt! A vezérkari képzettséggel nem rendelkező, ötvenötödik életévét és harminchatodik tényleges szolgálati évét betöltött Kiss János — az érvényes előírásoknak megfelelően — egykori évfolyamtársai többségével együtt 1939. május 1-én került nyug-

9 HL Honvéd Vezérkar főnöke 1. osztály Elnöki 1942/697. (a továbbiakban: Vkf.)

10 *Nemeskürty István:* Háborús szereplésünk lázgörbéje. *Élet és Irodalom*, 1987. október 16., 11. o.

11 A magyar és szovjet hadosztályok létszámának és fegyverzetének összehasonlító adatait l.: *Szabó Péter:* A 2. magyar hadsereg felszerelése és fegyverzete a frontra kivonulás idején, 1942 április—május. HK 1985/3. 625.

állományba, elérve előtte azt a beosztást, amelynél volt gyalogos csapattiszt magasabbat nem érhetett el: a honvédség főparancsnokának gyalogsági szemlélője lett.

Az már csak aprócska tévedése Nemeskürty Istvánnak, miszerint Kiss János az „újvidéki vérengző tábornokok elleni hadbírósági eljárást" irányította volna. A háromtagú hadbíróság — amelynek az ítéletet kellett volna meghoznia — elnöke Náday István vezérezredes, tagjai pedig Németh József altábornagy és Kiss János nyugállományú altábornagy voltak. A per fennmaradt jegyzőkönyvének tanúsága szerint a tárgyalás során a hadbíróság tagjai közül mindössze Náday Istvánnak volt egy közbevetett hozzászólása.[12]

Természetesen ezek a tények semmit sem vonnak le Kiss János 1944 október-novemberi tevékenységének az értékéből és nem kérdőjelezik meg hazájáért vállalt mártíromságát, de feleslegessé teszik azokat a törekvéseket, melyek 1944-es szerepléséből nem igazolható korábbi tényeket, érdemeket igyekszenek „kimunkálni"!

A hadsereg és a zsidótörvények kapcsolatáról nem kívánunk részletesebben szólni, hiszen a kérdést részletesen vizsgálta egy tanulmány[13], de utalnánk arra, hogy a Nemeskürty István által Kállay Miklós miniszterelnöknek tulajdonított rendeletet Bárdossy László miniszterelnök írta alá 1941. április 16-án és az a 2870/1941. M.E. számot viselte.[14] Egyébként e rendelet után — amely a zsidónak tekinthető magyar állampolgárok számára fegyveres szolgálat helyett munkaszolgálatot írt elő — is volt még példa arra, ha nem is tömegesen, hogy zsidónak minősített hadkötelesek fegyveresen teljesítettek szolgálatot. 1941 áprilisa és 1942 júniusa között egyébként a tábori és honi munkásszázadoknál ténylegesen szolgálatot teljesítő zsidók létszáma a következőképpen alakult:

Év/hónap	*Létszám*
1941	
április	9 692 fő
május	18 834 fő
június	17 257 fő
július	14 560 fő
augusztus	14 892 fő
szeptember	12 184 fő
október	7 227 fő
november	4 022 fő
december	2 324 fő
1942	
január	2 002 fő
február	2 186 fő
március	2 997 fő
április	816 fő
május	13 808 fő
június	24 375 fő.[15]

1942 februárjában a kivonuló 2. magyar hadsereg konkrét állományába *negyvenöt*, ezen felül a seregtest védőszakasza mögötti hadtápterületre további *huszonnégy* zsidó munkásszázadot állítottak be. Ez összesen *hatvankilenc* munkásszázadot, létszámát tekintve mintegy 14 000 zsidó munkaszolgálatost jelentett. Ez a létszám a 2. magyar hadsereg élelmezési létszámának megközelítőleg a tíz százalékát tette ki.[16]

1942 novemberétől, a seregtest személyi állományának fokozatos felváltása elhatározásakor a „doni hadseregnek" *hatvanöt*, immáron 320 főre felemelt — addig 250 fős

12 Az újvidéki felelősök perének jegyzőkönyvét l.: *A. Sajti Enikő—Markó György:* Ismeretlen dokumentum az 1942 januári délvidéki razzia résztvevőinek peréről (1943. december 14—1944. január 14.) HK 1985/2. szám.
13 *Szakály Sándor:* A hadsereg és a zsidótörvények az ellenforradalmi Magyarországon. *Valóság*, 1985/9. szám.
14 Budapesti Közlöny 1941/38. szám (1941. április 19.)
15 HL HM Eln. 6/k. 1942/48481.
16 HL Vkf. 1. Eln. 1942/4329.

volt[17] — zsidó munkásszázad kiszállítását is elhatározták.[18] Az 1943 januári szovjet támadás miatt ezen szállítások zömét leállították, s a munkásszázadoknak csak kisebb hányada érkezett ki a hadműveleti területre. Az Ukrajnában tevékenykedő magyar megszálló csapatoknál 1942 folyamán harminc-harmincöt munkásszázad — mintegy nyolcezer fő — teljesített szolgálatot.

Röviden ennyiben tudnánk összefoglalni — a teljesség igénye nélkül — a Nemeskürty István által felvetett gondolatok, állítások kapcsán megfogalmazódott véleményünket, amely talán ráirányíthatja a Requiem egy hadseregért című munka szerzőjének figyelmét nem egy esetben idejétmúlt és bizonyíthatóan cáfolt állításai felülvizsgálatának szükségességére.

17 HL Vkf. 1. Eln. 1942/5532.
18 HL Vkf. 1. Eln. 1942/5767.

SZEMLE

JEAN FLORI

L'ESSOR DE LA CHEVALERIE

XIe—XIIe siècles

(Genève, Droz, 1986. 404 o.)

A lovagság, mint a Szerző korábbi (1983-ban megjelent) munkájában megállapította,* viszonylag későn alakult ki.

Jelen könyvében a lovagság XI—XII. századi fellendülésével foglalkozik. Rendkívül alapos és igen szép munkájában a kiterjedt s a kötet végén felsorolt irodalmon kívül elsősorban elbeszélő forrásokat, másodsorban törvényeket, okleveleket, szertartási szövegeket, egykorú teológiai és kánonjogi műveket használ fel, melyeket ugyancsak felsorol a kötet végén. A magyar olvasó őszinte csodálattal — és irigységgel — olvashatja a források imponáló tömegét, mivel akaratlanul is eszébe jut, hogy ehhez képest milyen csekély mennyiségű forrással kell a hazai középkorkutatónak beérnie...

Flori munkájában — mint 1983-ban megjelent előzményében is — elsősorban eszmetörténeti, ideológiatörténeti módszerekkel fejti ki álláspontját, s elsősorban ilyen módon építi fel társadalom- és hadtörténeti mondanivalóját is.

Impozáns bibliográfiai áttekintés után megállapítja, hogy Nyugat-Európában a nemesség sokkal régibb intézmény, mint a lovagság. A nemesség elsősorban vérségi származáson alapuló kiváltságos helyzetű osztály. Bizonyos igazságszolgáltatási, uralmi jogokkal, tekintéllyel és presztízzsel rendelkezik, amit életmódja és gazdagsága egészít ki.

A lovagság eredete más. A lovag (miles) általában alacsony származású, s a XII. század vége előtt nem keveredik a nemességgel. A XI—XII. században a milesek tekintélye folyamatosan növekszik. A hasonló katonai aktivitás közelebb hozta egymáshoz a nemességet és a lovagságot.

Flori nagyon fontosnak tartja a lovaggá avatás szertartásának vizsgálatát. A XI. század előtt csak fegyverrel való felövezéseket, fegyverátadásokat ismerünk (remise d' armes). Ezek majdnem mindig királyokkal kapcsolatosak. A hatalomgyakorlás jelképe ez is; a koronázáshoz van kötve.

1030 táján a milesek még igen szerény társadalmi helyzetűek. De ez idő tájt kezdenek megjelenni a forrásokban, mint adományozók és tanúk. A királyi udvarban is tűnnek fel milesek, kik nem egészen alacsony származásúak. De vannak szolga eredetű milesek is, kiknek társadalmi helyzete alig kedvezőbb, mint a parasztoké Fegyveres szolgálatuk következtében meggazdagodhatnak, s előfordul, hogy nemes lányt vesznek feleségül. De ettől még nem szűnik meg szolgai születésük „bélyege".

A nehéz lovas fegyverzet és felszerelés megszerzése sem könnyű. A XI. század végén egy hadiló ára 30—60 sous, egy páncéling 100 sous. A teljes felszerelés kb. 10 livre. Ehhez kb. 150 hektár föld birtoklása kellett. S ez még csak a közönséges nehéz lovas fegyverzete, a nemesé, nagyúré sokkal drágább.

A fegyverrel való felövezés három hatalmi funkciót jelképez: a kormányzást, rendfenntartást és bíráskodást. Mind a három eredetileg királyi jog, de a XI. században „lecsúszik" a territoriális fejedelmek kezébe. Fokozatosan kezdik a fegyverrel való felövezést a lovagok esetében is alkalmazni, eleinte és elsősorban az egyházi szolgálatban lévő mileseknél (defensores ecclesiae).

Ezen ünnepélyes fegyverrel felövezések *nem* lovaggá avatások. Az átadott fegyverek (majdnem mindig kard) főként hatalmi jelképek. A nem közvetlenül egyházi szolgálatban lévő lovagok felavatásáról a XI. század végén még nem tudunk. A lovagság még csak születőben van. Liturgiája még nem alakult ki.

A lovagok társadalmi emelkedése a XI.

* Ismertetését *Borosy András* által l. a *Hadtörténelmi Közlemények* 1985/4. számában, 931—932. o. — A szerk.

században folyamatos, s a század második felében felgyorsul. Ezt az emelkedést az egyes országokról, tájakról szóló monográfiák is megerősítik. A nyugati kereszténység déli területein a paraszti származású milesek emelkednek ugyan, de csak végrehajtó szerepük van, s az uralkodó osztály legalsó rétegét alkotják. Tán közelednek nemességhez harcos életmódjukkal, harceljárásukkal, de elkülönítve maradnak és összességükben nem keverednek el a nemesekkel. (Néha egy-egy nagyurat is neveznek milesnek, de ezzel csak vitézségét hangsúlyozzák.)

Északabbra még inkább ez a helyzet. Német földön a karoling intézmények tovább élnek, a milesek emelkedése lassúbb. A miles szó többféle állapotú embereket jelöl. *Harcos állapotot* jelöl, s nem valamilyen konkrét társadalmi helyzetet. A miles és a nemes (nobilis) egyáltalán nem szinonima, nagyon is mást jelent.

A Földközi-tenger vidékén némileg más a helyzet, de nem alapvető mértékben. Itt a miles szó, mellyel a *caballarius* szó vetekedik, később terjed el. Ezek alacsony helyzetű emberek, kik kötelesek maguknak fegyvert és lovat vásárolni, hogy helyőrségekben szolgáljanak. De itt a milesek előrelépése gyorsabb és tömegesebb.

A nemesekkel a XI. sz. végén még itt sem keverednek. Ha a nemeseket—harcosságukat hangsúlyozandó—mileseknek nevezik, akkor *miles strenuus*, vagy *princeps militiae* a nevük.

A harmadik zóna Közép-Franciaország. Erre a hirtelen emelkedés jellemző — itt hamarosan ugyanazt kezdi jelenteni a miles és a nobilis, s a kettőből kialakul a kisnemesség.

Az ideológiai jellegű forrásokban két mozgást kell a Szerző szerint megfigyelni. Az egyik társadalmi, mely a mileseket a nemesség nívójára emeli, a másik ideológiai, mely a királyt leszállítja a lovagok közé.

A XI. században a milesek még mint egyszerű végrehajtók tűnnek fel. Az egyház még nem hozzájuk fordul védelemért, hanem a királyhoz, fejedelmekhez, grófokhoz. De egyre többet emlegetik őket a források. Egyre szükségesebb eszközei a hatalmasoknak. Néha az egyházi szerzők már hozzájuk is fordulnak védelemért. Kezd kialakulni a milesek etikája, mely nem hasonlít a későbbi lovagi etikához. Lényege a fejedelemnek való engedelmesség.

A keresztes háborúk hozzájárulnak egyes milesek emelkedéséhez, de a későbbi lovaginak nevezett etika a XI. század végén még a fejedelmekre vonatkozik. A keresztes propaganda nem jelentette a lovagok felértékelését általában — csak azokét, kik keresztes háborúba indulnak. A keresztes háborúk etikája nem lovagi, hanem „szent háborús" etika. A keresztes ideológia rövid életű volt. Az egyház nem tudta egészen megnyerni a mileseket — nagyobb részük nem állt az egyháznagyok szolgálatába.

A XII. században a milesek emelkedése tartományonként változott. Németországban a milesek többnyire miniszteriálisok maradnak, s a XII. század végéig a nemesség nem teremt velük kapcsolatot. A német-római császárság peremvidékein és Dél-Franciaországban a XII. század közepén, vagy végén közelednek a nemességhez. Közép-Franciaországban gyorsabb az emelkedésük. Itt hamar egyesülnek a nemességgel. Nem azokban a tartományokban emelkednek azonban a leggyorsabban, ahol a központi hatalom a legjobban szétesik.

A miles és militia szó a XII. században többfélét jelent: 1. jelent egy társadalmi státust, mely meglehetősen alacsony, alig magasabb, mint az előző korszakban. 2. Jelenthet katonai tevékenységet bármilyen társadalmi szinten. Gyakran használják magas rangú személyek is, ami katonai funkciójuk felértékelődését mutatja. 3. A „miles" lehet egyszerű titulus is. 4. A „miles" és „militia" szónak ideológiai töltése is van. Ez nincs egészen elválasztva a gazdasági-társadalmi-hivatási faktoroktól, de bizonyos mértékben független azoktól.

A milesek emelkedéséhez hozzájárul az a körülmény is, hogy a szerzetesek, kiknek tekintélye rendkívül nagy volt, ebből valamennyit elveszítenek, mert a pápáknak a püspökökkel szemben kevésbé van már szükségük a szerzetesekre.

A lovagságnak a nemességgel való összekeveredése Közép-Franciaországban következik be a legkorábban, a XII. század elején. Máshol ez csak a század végén, vagy a XIII. század elején történik, Németországban ennél is később. A lovagság tekintélyének emelkedése nem mindenütt egyforma mértékű. A Capet-k Franciaországában nem olyan hangsúlyozott, mint a Plantagenetek országaiban. A lovagi ideológia — érdekes módon — éppen itt fejlődik ki a legjobban, ahol a zsoldos intézmény is legjobban elterjedt. A Plantagenet-ek anglonormann tartományaiban alakul ki a sajátos lovagi etika is. E tartományokban s azonkívül Flandriában a legnagyobb a lovagság súlya. A lovagi etika legjobb megfogalmazója angol: Salisbury János.

A lovagság virágzása rövid. Már a XIII. században veszélyezteti helyzetüket a király, aki zsoldosokkal tudja őket pótolni s a gazdagodó polgárság, mely a királyi udvarokba is behatol. A lovagság egyre inkább egy ideális korszakról álmodozik, mikor — valamikor régen — a király a lovagokkal együtt uralkodott — talán a karoling, sőt meroving korszakban vagy még régebben, Arthur király mítikus korában...

Borosy András

GERGELY ANDRÁS

EGY NEMZETET AZ EMBERISÉGNEK

Tanulmányok a magyar reformkorról és 1848-ról

(Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1987. 504 o. Elvek és utak)

1968 óta jó néhány reformot hirdettek meg Magyarországon. Nem is reformkor tehát az, amiben élünk, hanem a reformok kora. Volt közöttük ami deformnak bizonyult, mint pl. az iskolareformok szinte végeláthatatlan, de egyre elszomorítóbb következményű sora; volt köztük, ami bevált volna, ha a reformot nem akasztja meg az uniformizálás, s volt olyan, amelynek hatását még csak ezután ismerjük meg. Erre az új reformkorra kivételesen gyorsan reagált a magyar könyvkiadás. Az elmúlt kilenc évben Széchenyinek immár 11 műve jelent meg ismét, jórészt hasonmás kiadásban (legfontosabb problémánkat jelezve, a Hitel kétszer is), ezenkívül Wesselényi Balítéletekről c. kötete, a Kelet népére vonatkozó legfontosabb vitairatok. Politikusok és közgazdászok megnyilatkozásaiban egymást érik a legnagyobb magyartól és a haza bölcsétől származó idézetek, s mintha kezdene kikopni a politikai historizálásokból Magyarország Mózese, Kossuth Lajos. Az új politikai irányvétel saját históriai legitimációját nem a forradalom és szabadságharc mámorában, hanem a reformkor téglát téglára rakó csendes építkezésében keresi. Az érdekegyesítés helyébe a társadalmi konszenzus lépett, a népképviselet helyett a közélet demokratizálódása áll a viták középpontjában, a Védegylet és Iparegylet helyett a termékszerkezet átalakítása a legfőbb gond, az Európához való felzárkózás helyett a világgazdasági versenyben való lemaradás motivál. Elvileg a köztehervíselés jelszavára rímel az adórendszer reformja, s nem szabad persze megfeledkeznünk olyan reformkori eredetű, de manapság egyre távolibbnak tűnő gondolatról sem, mint a Duna-menti népek összefogása. A reformkornak tehát divatja van s érdeklődésre tarthat számot minden olyan kötet, amely a magyar történelem e fényes korszakával foglalkozik.

Széchenyit idézi Gergely András kötetének címe is: „Egy nemzetet az emberiségnek". Gergely András eddig megjelent két önálló kötetében is a magyar reformkor egy-egy problémájával foglalkozott. Széchenyi eszmerendszeréről írott értekezése a legnagyobb magyar fellépésének eszmei előzményeit tisztázta, a fiumei vasút ügyéről írott kötete pedig a reformellenzék táborán belül 1848 előtt kialakult ellentétekre hívta fel a figyelmet. Gergely András munkásságából mindenképpen kiemelendő még a tízkötetes Magyarország történetében írott reformkori fejezet és a magyar sajtótörténet második kötetében Veliky Jánossal közösen írt, a kiegyezés utáni időszak politikai sajtójáról szóló rész.

Ez a tanulmánykötete három ciklusra tagolódik. Az „Eszmék, programok" című ben négy tanulmányt olvashatunk, a magyar liberalizmus születéséről, a nemzetté válás programjairól, a nemzeti és nemzetiségi érdekegyesítés formálódásáról és az államélet liberalizálására tett törekvésekről. A köztudatban mindmáig élénken élő 1825-ös évszám helyett Gergely András is az 1790-es év mozgalmaitól eredezteti a magyar reformkor törekvéseit, s előadása meggyőz arról, hogy a magyar reformnemzedék nem deus ex machinaként jelent meg az 1820—30-as években, hanem fellépésének megvoltak a maga jó három évtizedes előzményei. Gergely András szakít azzal a romantikus felfogással is, amely szerint a magyar reformkort a magyar köznemesség végtelen jósága és filantrópiája hozta volna létre. A kor liberális eszméin, a romantikus népszemléleten, a felvilágosodás ekkor is ható eszmekörén kívül a reformnemzedék fellépésének komoly anyagi mozgatóerői is voltak. Így az ország végtelen elmaradottsága a Nyugattól, az extenzív magyar gazdaság csődje (amit a napóleoni háborúk konjuktúráját követő dekonjunktúrában rászakadó válsággal szembeni védtelensége is bizonyított), a más nemzetek és nemzetiségek mozgalmaitól való indokolt félelem (pánszlávizmus, dákoromán eszme), s végül ezzel összefüggésben az „éjszaki kolossz", a cári Oroszország jelentette fenyegetés. A magyar reformnemzedék idősebb tagjai még tanúi lehettek Lengyelország végleges eltűnésének Kelet-Közép-Európa térképéről, s tisztában voltak azzal, hogy Lengyelország sorsát jórészt saját fejlődésképtelensége, állami életének megbénulása okozta. A lengyel példa tehát figyelmeztetésként hatott: Mi lesz, ha a magyar cserépedény szétporlik a szláv és német kőedény között? A pánszlávizmustól való félelem nem csupán a szomszédos szláv népek mozgalmaitól való, az 1820—30-as években még indokolatlannak tűnő félelmet jelentette, hanem egy jóval konkrétabb fenyegetést. Széchenyi tanúja volt annak, amikor 1814-ben I. Sándor kozákjai bevonultak Párizsba. Pedig Franciaország messzebb van, mint Magyarország, s a születő magyar nemzet ereje nem vetekedhet Európa „grande nation"-jáéval.

A reformnemzedéken belüli viták és csatá-

rozások jórészt ezekből a dilemmákból eredtek. Ezért értelmezte másképp az Ausztriához való viszonyt Széchenyi, Wesselényi, Kossuth. Mi a jobb megoldás: belesimulni a Habsburg-birodalom egységébe, s érdekeinket akár egy részük feláldozása árán is egyeztetni az összmonarchia érdekeivel, vagy akár a birodalom érdekeinek sérelmével is erőssé tenni a nemzetet, éppen a birodalom fenntartása érdekében? De hogy lehet ezt megvalósítani, ha az ország lakosságának 50%-a sem magyar? Csakis a nemzetiségek megnyerésével, csakis akkor, ha a nemzetiségek is részesülnek mindazon jogokban, amelyekben a magyarok. Az olvasztó felsőség eszméjének hirdetői a kulturális asszimiláció hosszú, szerves folyamatában reménykedtek, de rá kellett ébredniük arra, hogy nem állnak rendelkezésükre évtizedek. S a többi felismerés sem volt reményt keltőbb. Így az, hogy a birodalom vezetésének esze ágában sincs változtatni abszolutisztikus kormányzati rendszerén, s csak egy külpolitikai földindulás (1830) hatására hajlandó némi engedményre, de saját pozíciójának megszilárdulása (1833) után ezt is szívesen visszavenné. Hogy a nemzetiségek egy része már Magyarországon kívülre kacsint, s hogy a szabadság és tulajdon mellett az ő harmadik jelszavuk is a nemzetiség. S hogy nincs idő, azt ismét a lengyel példa, az 1846-os galíciai felkelés vérbefojtása bizonyította, amikor az osztrák kormányzat saját parasztjaikkal verette agyon a lengyel nemeseket.

A mit és a miért mellett a harmadik legfontosabb kérdés a hogyan volt. Hogyan lehet megvalósítani Magyarország polgári átalakulását a lehető legkevesebb felesleges áldozattal, a forradalmi út elkerülésével, csupán a törvényes reformokat igénybe véve? A reformnemzedék tagjai, különböző mértékben és módon, de egyaránt felhasználtak régi és új eszközöket saját megoldási javaslataik népszerűsítésére, s egy új tényező, a közvélemény befolyásolására. Ilyen régi eszköz volt a nemesi vármegye és az országgyűlés, s ilyen új eszköz volt a cenzúra ellenére is hatásos sajtó. A reformtáboron belüli viták nem utolsósorban éppen ezeknek az eszközöknek az igénybevétele körül alakultak ki (Széchenyi—Kossuth-vita). S a régi formák új tartalommal való megtöltése érvényesült látványosan a jogkiterjesztés koncepciójában. Eszerint az átalakulás nem új jogok szerzését, nem régi jogok megszüntetését, hanem e régi jogok kiterjesztését jelenti. Gergely András tanulmányai érzékeltetik azt a szívós és következetes küzdelmet, amit a reformnemzedék folytatott a jogkiterjesztésért, az úrbéri kérdés megoldásáért, a törvény előtti egyenlőségért, a cenzusos választójogért. Nem idealizálja a szereplőket, nem hallgatja el esetleges tévedéseiket sem, pl. a nemzetiségi kérdés megítélésében. De e tévedések megállapítása soha nem csap át számonkérésbe, hiszen e tévedések jó része nem ún. osztályönzésből, hanem a helyzet téves megítéléséből fakadt. Tagadhatatlan ugyanis, hogy e tévedések ellenére a reformkor két évtizedes küzdelmét betetőző 1848 áprilisi átalakulás olyan óriási energiákat szabadított fel a magyar és részben a nem magyar társadalomban is, amelyek elégségesnek bizonyultak az átalakulás vívmányainak megvédésére mind az ország nemzetiségeinek, mind a Habsburg-birodalomnak a fegyveres erejével szemben.

Az átalakulás legfőbb munkásait állítja elénk a kötet második ciklusa, amely a „Portrék" alcímet viseli. A három, Széchenyiről írott tanulmány mellett átfogó értékelést olvashatunk Kossuth pályájáról, esszéisztikus fejtegetést Eötvös „korszerűtlen koreszméiről" s alapos elemzést Batthyány Lajos reformkori politikai tevékenységéről. A tanulmányok tizenöt év termését mutatják be, az első még 1971-ben, az utolsó 1986-ban született. Közös bennük az alaposság, a szinte személyességbe hajló viszony a bemutatott személyhez (ez különösen a Széchenyi-tanulmányoknál szembetűnő), a nagy összefüggések és az apró részletek virtuóz kezelése. A Széchenyi gazdasági tevékenységéről szóló tanulmány szakít azzal a vulgármarxista megközelítéssel, amely szerint Széchenyi csak szavakban hirdette a reformot, de ő maga mindvégig megmaradt nagybirtokos arisztokratának. Gergely András szemléletesen mutatja be azt a folyamatot, amelynek következtében Széchenyi módszeresen megszabadult birtokai jó részétől, s jövedelmi forrásai között egyre nagyobb százalékot ért el a különböző befektetésekből származó profitok aránya. A Széchenyi politikai tevékenységét áttekintő esszé rokonszenvvel, de nem feltétlen hódolattal közelít Széchenyi személyéhez. Nem politikai váteszt lát hősében, „csupán" az eltérő politikai álláspontok egyikének nagy hatású képviselőjét. Gergely András szerint a reformkor volt az első olyan korszak Magyarország történetében, amikor „a politikai vezető szerep ... csak a közvélemény megnyerésével volt elérhető". Széchenyi vállalta a közvélemény megnyeréséért vívott harcot, de nehezen viselte el a negyvenes évek kudarcait. „Ahogyan az irodalomban az 1820-as évek végén a Conversations lexikoni pör tisztázta, hogy az irodalom világában nem az érdem, a tekintély, hanem az írói teljesítmény mérvadó, s esztétikai nézetkülönbségek esetén az ízlésnek van döntő szava, s eltérő irányzatok élhetnek anélkül, hogy lerontanák egymást, az 1840-es évek első felének Széchenyi—Kossuth vitája tisztázta, hogy eltérő politikai álláspontok létezhetnek egymás mellett, közöttük választásra végső soron a társadalom hivatott, s ezért a politikai élet éppúgy nem fog egységesülni, hanem táborokra, irányzatokra oszlik, és akként szerveződik, mint az irodalmi." Logikus magyarázatot talál Gergely András Széchenyi 1848-as szerepvállalásaira is. „Azt a március első

és második felében egyaránt érvényesített alapvető politikai szempontot, amely tetteit mindkét időszakban értelmezhetővé teszi, a Magyarországnak is viszonylagos külpolitikai védettséget biztosító Habsburg Birodalom stabilizálásának igényében jelölhetjük meg. Március első felében, a Metternich számára megnehezült külpolitikai feltételek között még a birodalom bomlasztóit látta Kossuthékban. A Metternichet is megbuktató bécsi forradalom rádöbbentette: a magyar ellenzék részéről nem puszta szólam, hogy a térség nyugalmának előfeltétele az alkotmányos átalakulás. Sőt: egy »törvényes forradalommal« az egész birodalomban egyedül Magyarország politikai stabilitását lehet még biztosítani. Ez a felismerés konzervatív politikusokat, sőt a dinasztia egyes tagjait, így István nádort is az ellenzéki magyar követelések teljesítésére — vagy annak ígéretére hangolja!". Döblingi tevékenységéről pedig megállapítja, Széchenyi, felismerve a legfőbb ellenséget, a Habsburg-abszolutizmust, „a részletekről, a kibontakozásról nem folytatott polémiát", hiszen „ismét a nemzet egésze nevében politizálhatott. (...) Nem gyötörték politikai kételyek, nem nyomasztotta a felelősség, fenntartás nélkül hitt elvei és eljárása helyességében".

A harmadik írás az író Széchenyit mutatja be. Gergely András nem elégszik meg a művek puszta ismertetésével, vagy a stílusjegyek felvillantásával. Elemzései mindvégig a művek keletkezésének szélesebb összefüggéseit is figyelembe veszik. A negyedik tanulmány Batthyány Lajos reformkori tevékenységét elemzi. Olvasása meggyőz arról, hogy Batthyány nem csupán 1848-as szerepével írta be a nevét a magyar történelembe. Bár személyes adottságai, egész alkata révén kisebb népszerűséggel bírt, mint pl. Széchenyi vagy Kossuth, reformkori szereplése az övékéhez mérhető. Ő vetette fel 1844-ben a kormányzatnak az örökös tartományokban folytatott politikájával kapcsolatban azok alkotmányos átalakításának igényét. „Alapvetően új elem bukkan fel evvel az egész magyar politikai gondolkodásban: Batthyány az első, aki *mértékül* választja a kormány bírálatánál annak az örökös tartományokkal szemben folytatott politikáját — tehát az *egész* birodalmi politika bírálatára igényt tart —, és alig burkoltan szorgalmazza, hogy az alkotmányosságot vezessék be az örökös tartományokban is. Itt regisztrálhatjuk az alapvető eltérést Széchenyitől: a birodalomhoz *igazodás* helyett a birodalom *átalakításának* igényét fogalmazza meg".

A reformnemzedék nagyjai közül a demokratikus fejlődés követelményeinek felismerésében legmesszebb Kossuth jutott. Kossuth, akit azóta neveznek álomkergetőnek és a nemzet élő eszményülésének, Csóri vajdának és az Isten második fiának, szent apostolnak és fantasztának. Gergely András szerint éppen az eltérő, hol hasznossági, hol erkölcsi megközelítésmód miatt volt pályája oly nehezen értékelhető. „Furcsa lenne koherens értékelésről beszélni akkor, ha az egyik történelmi személyiségnek az erkölcsi világrend, a másiknak az eredményesség nevében nyújtatik a pálma. A társadalom reális lehetőségeihez igazodó, tehát alternatívák feltárásán alapuló értékelés bizonyul csak igazán történetinek".

Gergely András szerint Kossuth „a magyar polgári átalakulás realizálható útjai közül a legnyitottabb, kezdetben liberális, majd demokratikus, távlati perspektíváiban a Dunatáj népeinek összefogása felé mutató variánsának a megvalósításáért küzdött. Programja realitása kétségtelen, jóllehet az ellentétes erők küzdelmében nem valósult meg maradéktalanul." A szerző tehát szakít azzal az egyoldalú felfogással, amely az eredményességet tekinti egy politikai koncepció realitása egyetlen fokmérőjének. De, véleményünk szerint, Kossuth politikáját nem lehet a XIX. századi realitás fokmérőjének tekinteni, hiszen 1848—49-ben és azután bebizonyosodott, hogy a dunatáji népek és nemzetek inkább hajlandók a haladás érdekeit korlátozni a haza javára, mintsem fordítva. Andrássy Gyula 1849 nyarán azt a cinikus tanácsot adta a magyar kormánynak, hogy egyezzen ki a nemzetiségekkel, s ha majd győztünk, ez is, mint minden egyezség, megváltoztatható. E cinizmust azonban a másik oldal legtisztább szándékú képviselőinél is megtalálhatjuk. Az alkut ők is csak ideiglenesnek szánták, s ez a szabadságharc utáni évtizedekben is kiderült. A Duna-konföderáció eszméje nem csak a magyar társadalom ellenkezésén bukott meg — a többi érintett nemzet sem igen kért igényeinek e látványos korlátozásából.

„A nagy sorsforduló" c. ciklusban az 1848—49-cel foglalkozó írások kaptak helyet. A fiumei vasút 1847—48-as országgyűlési vitájával foglalkozó tanulmány ismerteti az ellenzék közlekedéspolitikai kezdeményezéseit, a kormányzat közlekedési politikáját, Széchenyi ebben betöltött szerepét. Majd szinte napról napra rekonstruálja azt az eseménysort, amelynek során a Kossuth „túlzó" politikáját helytelenítő centralisták Széchenyivel összefogva a fiume—vukovári vasút ügyét igyekeztek felhasználni Kossuth megbuktatására az utolsó rendi országgyűlésen. Gergely András szerint Kossuth ugyan hátrányba került ellenfeleivel szemben, de megbuktatására így sem volt reális esély. Kossuth leszavaztatásán kívül ugyanis ennek előfeltétele lett volna az is, hogy Bécsben engedményekre legyenek hajlandók egyéb követelések teljesítésében is, ennek pedig nincs nyoma. Érdekes apróság, hogy a szerző szerint Kossuth már ekkor felvetett egy, a Duna-konföderáció eszmei előzményének tekinthető tervet, Szerbia, Havasalföld és Bosznia gazdaságának Magyarországon keresztül történő csatlakoztatását az európai piachoz.

Jóval nagyobb, általánosabb témát dolgoz fel a következő tanulmány, amely az 1848-as polgári alkotmányos államrendszer kérdéseivel foglalkozik. Erről a kérdésről monográfiák sorát lehetne írni, véleményünk szerint azonban Gergely András e tanulmányában az összes fontosabb kérdést említi. Négy követelmény szempontjából vizsgálja az 1848-as államrendszert és törvényhozást: „1. a Magyarországra vonatkozó döntések Magyarországon és az egész államterületre egységesen, centralizáltan szülessenek. (Állami egység) 2. A döntéshozatalban ne az uralkodó és környezete, hanem az érdekeiben a jobbágyfelszabadítással és a törvény előtti egyenlősítéssel egyesített polgárosult magyar társadalom (a nemzet) céljai érvényesüljenek — a polgári parlamentarizmus egykorú követelményeinek megfelelően. (A politika a köz ügye). 3. Külpolitikai megfontolásokból Magyarország maradjon a Habsburg-dinasztia jogara alatt, maximális önállósággal a birodalmon belül. (A birodalmi keretek lazítása.) 4. Az egész alkotmányos államrendszer csak akkor legyen működőképes, ha valóban e célokat szolgálja. (A rendszer működésének *alkotmányos* és *társadalmi* garanciái.)" A szerző következtetései szerint e rendszer csak alkotmányos módon volt képes működni, s hogy működése sikeres volt, azt jól mutatja, hogy a szabadságharc közel egy éve alatt sem militarizálta önmagát, hanem képes volt az önkorrekcióra és a továbbfejlődésre, mint ezt az 1849 tavaszán—nyarán a parasztkérdésben és a nemzetiségi kérdésben tett lépések is mutatták.

A harmadik tanulmány 1848 egyik legvitatottabb személyiségéről, István nádorról rajzol portrét. Gergely András szerint István nádor nem a bécsi ellenforradalmi körök magyarországi megbízottja, utasításaik végrehajtója volt, hanem olyan politikus, aki az alkotmányosság iránt nagyobb rokonszenvvel viseltetett, mint az abszolutisztikus megoldások iránt, s aki többször is személyes fellépésével csikart ki újabb és újabb engedményeket azon országnak, melynek nádora volt. Egyéni tragédiájának oka abban rejlett. hogy nem mert következetesen végigmenni ezen az úton, s nem vállalta azt — az áprilisi törvények által biztosított lehetőséget, hogy egy Habsburg-secundo-genitura tagjaként a magyar trónra üljön. Ami pedig híres-hírhedt, 1848. március 23-án írott előterjesztését illeti, ennek történeti megítélését Gergely András tévesnek tartja. E nevezetes előterjesztés szerint Magyarországon három dolgot lehet tenni: „1. Minden csapatot kivonva az országból, tétlenül szemlélni, hogy megy ölre a nemes a paraszttal. 2. Egyezkedni Batthyányval, mentve, ami menthető, felkészülve arra is, ha lemond. 3. A nádort szabadságolva teljhatalmú királyi biztost küldeni az országba, csapatokkal együtt, és vaskézzel kormányozni mindaddig, amíg szükséges. — Az első megoldás erkölcstelen — folytatja a felterjesztés a lehetőségek értékelésével —, káros hatású lenne a többi tartományra is. A második jó, már segíthet, lehet alkudozni, csak vigyázni kell, mert ha Batthyány lemond, a nemesség a Duna mellékéről fegyveresen vonul Pozsonyon át Bécsnek! A harmadik eszközt gyorsan kell alkalmazni, 40—50 000 katona szükséges hozzá, továbbá megfelelő személy, és a többi tartomány nyugalma. A jelen helyzetben ő, a nádor, a második megoldás híve". Gergely András meggyőzően bizonyítja, hogy a nádor eleve tudta, az első és a harmadik megoldás elfogadhatatlan, s csupán a második melletti minél hathatósabb érvelés érdekében sorakoztatta fel a másik kettőt is. Az előterjesztés félreértelmezésének oka az, hogy a nádor hátrahagyott iratai között 1848 decemberében ezt az iratot is megtalálták, s az akkori politikai-katonai helyzetben komoly erkölcsi tőkét lehetett kovácsolni a nádor állítólagos kétszínűségéből. Ezért az iratot a nádorral mindvégig rossz viszonyban lévő Szemere Bertalan utolsó honvédelmi bizottmányi működéseként nyomtatványban közzétette, s ezt a közlést aztán más kormánybiztosok és sajtóorgánumok is átvették. (Hozzáteendő egyébként, hogy Gergely András nem áll egyedül értelmezésével a magyar történeti irodalomban. A szabadságharc hadtörténetéről írott egyik legjobb összefoglaló munka szerzője, Gelich Rikhárd is hasonlóan nyilatkozott a nádor felterjesztéséről művének második kötetében).

A kötet utolsó négy írása könyvismertetés. Scserbatov Paszkievics-életrajzának magyar kiadásáról, Vladimir Minač esszéiről, Deák István újszerű Kossuth monográfiájáról és Pusztaszeri László Görgei-életrajzáról olvashatunk itt. A szerző egyik esetben sem marad meg az egyszerű tartalmi ismertetésnél, kiegészítő megjegyzései kisebbfajta tanulmánnyá emelik ezeket az írásokat. Ebből a szempontból különösen a Vladimir Minač esszéiről ill. Deák István kötetéről készült írás tanulságos.

A kötettel kapcsolatban némi bosszúságot okoznak a nyomdahibák. Így pl. a 11. oldalon „olvasztó felelősség" olvasztó felsőség helyett, a 131. oldalon „»a nemzetiség ügyének a más nyelvű népiség érdekeinek óvatos kíméletével« történő elmozdításának kivétele" előmozdításának kitétele helyett.

Összefoglalásként megállapítható, hogy a kötet egyike az e korszakról megjelent legjobb tanulmánykötéteknek, s így érdemes mind a nagyközönség, mind a szakma figyelmére. A szerző stílusa gördülékeny, olvasmányos, bár a korábbi írásokban néha feleslegesen sok az idegen szó. Külön kiemelkedő, hogy a kötet végén bibliográfia tájékoztat az írások első megjelenésének helyéről és idejéről.

Hermann Róbert

HEINZ J. NOWARRA

DIE DEUTSCHE LUFTRÜSTUNG 1933—1945

(Bernard & Graefe Verlag, Koblenz, Band 1. 1985., Band 2. 1986., Band 3. 1987.)

1985-ben a Bernard & Graefe nyugatnémet kiadó igen figyelemreméltó könyvvel lepte meg nemcsak a repülés iránt érdeklődők táborát, hanem a repülés történetével foglalkozó szakembereket is.

Heinz J. Nowarra neve nem ismeretlen a repüléstörténettel foglalkozó magyar szakemberek körében. A neves német repülőszakíró 1958-tól kezdve a mai napig több mint hetven könyv és kiadvány szerzője, valamint társszerzője.

Az író első legjelentősebb összefoglaló munkája a Karlheinz H. Kens-szel közösen publikált és 1961-ben Münchenben megjelent „Die deuschen Flugzeuge 1933—1945". Ez a mű adott először rendszerezett és átfogó képet a német repülőgépeknek a második világháborút megelőző, valamint a háború alatt épült típusairól és ezek teljesítményeiről. A több mint huszonöt éve megjelent mű iránti nagy érdeklődést bizonyítja, hogy már 1964-ben napvilágot látott a második kiadás. 1968-ban a harmadik, 1972-ben a negyedik, végül pedig 1977-ben az ötödik kiadásban is megjelent ez a munka.

A „Die deutsche Luftrüstung 1933—1945" című művet négy kötetre tervezte a szerző és a kiadó. Ebből az első kötet 1985-ben jelent meg 256 oldal terjedelemben. Az igen nagy szakmai felkészültséggel megírt könyv az 5. oldalon levő tartalomjegyzéken, az előszón és az azt megelőző bevezető „megjegyzésen" kívül több részből áll.

Az olvasót a 8. és 9. oldalon található mutató igazítja el a kötetben szereplő egyes repülőgéptípusokról. Rövid összefoglalás van a 10. oldalon a német repülőiparról. Részletes táblázat található a repülőgépsárkányokat, valamint repülőgépmotorokat és légcsavarokat gyártó és javító cégekről a 11. oldaltól a 13. oldalig bezárólag. Német polgári és hadirepülőgépek egyéni jelzésrendszeréről a 14. oldaltól talál az olvasó útmutatást. Különféle rövidítések magyarázatát tartalmazza a 19. oldal. Igen figyelemreméltó a 20., 21., és 22. oldalakon a RLM (Német Birodalmi Légügyi Minisztérium) GL/C listáját bemutató táblázat a különböző üzemek által épített típusok számozásairól. A német szakkifejezések angol nyelvű megfelelőit a 23. oldalon, a 24. oldalon pedig az angol mértékegységekre való átszámítások táblázatait találhatjuk. A 24. oldaltól 27. oldalig bezárólag a német szakkifejezések francia és spanyol megfelelő szavait tartalmazza. A SI mértékegységrendszerre való átszámításról a 28., a felhasznált irodalomról pedig a 29. oldalon levő kimutatás alapján tájékozódhat az olvasó.

Tulajdonképpen a különféle repülőgépek, illetve repülőeszközök részletes ismertetése a 31. oldalon kezdődik az Allgemeine Elektrizitätsgesellschaft (AEG) kísérleti helikopterével. Igen érdekesek Darmstadt és München műszaki egyetemeinek repülőgéptanszékein napvilágot látott repülőgéptípusok is. A nagy repülőgépgyártó üzemek sorát az Arado Flugzeugwerke GmbH repülőgéptípusai nyitják meg a 38. oldalon. Figyelemre méltó, hogy az ismertetés nemcsak a szériában épült változatokkal, illetve az egyes kísérleti példányokkal, hanem az építésre nem került tervekkel is megismerteti az érdeklődőket. Nagyon érdekesek a repülőgépmotorjairól híres Bayerische Motoren-Werke GmbH saját gázturbinás hajtóműveire tervezett vadász és bombázó repülőgéptervei is. Igen nagy részletességgel foglalkozik a szerző a Dornier Werke GmbH által tervezett és épített repülőgépekkel. Dicséretes az a tény, hogy nemcsak az 1933-tól kifejlesztett változatokat ismerteti a kötetben. Minthogy a géptípusok egy része különféle változatok továbbfejlesztése volt, így nagyon helyesen az alaptípusok is belekerültek a típusleírásba. Például így került ismertetésre a Dornier Do—11 típusjelzésű kétmotoros bombázó is, amely első repüléseit 1932 májusában végezte. Részletes ismertetés található a Dornier Do—215 sorozatról. Ennek B változatú példányaiból a magyar légierő távolfelderítő osztálya is használt több gépet 1942-től. Igen jól áttekinthető a 219. oldalon található táblázat, amely a Dornier Do—17, Do—215, Do—217, valamint a Do—317 típusok alváltozatainak technikai adatait tartalmazza. Táblázat foglalja össze végül a kötetben szereplő repülőgéptípusok alváltozatainak harcászati-technikai adatait. Végezetül a kötetet 149 repülőeszköz képének, valamint 136 háromnézeti rajzának tartalomjegyzéke zárja.

A munka második kötetét 1986-ban jelentette meg 280 oldal terjedelemben a Bernard & Graefe Verlag. Tartalmi felépítésben e kötet hasonlít az első kötethez, nem szerepelnek viszont benne azok a rövid összefoglaló fejezetek, amelyek a német repülőiparról, a német polgári és hadirepülőgépek jelzésrendszeréről, valamint a különféle üzemek által épített típusoknak GL/C listájáról tájékoztatnak.

E kötetben az Erla, F. A. G. Hamburg, F. A. G. Stettin, Flugtechnische Fachgruppe

München, Flugtechnische Arbeitsgemeinschaft Chemnitz, Fieseler, Flettner, Focke-Achgelis, Focke-Wulf, Gerner, Gotha, Haessler-Villinger, Haessler-Haller, valamint Heinkel típusjelzésű repülőeszközökről kap az olvasó részletes tájékoztatást.

Csakúgy, mint az első kötetről, a második kötetről is dicsérettel lehet nyilatkozni. Nagyon alapos munkát végzett a szerző. Különösen a Heinkel-fejezet késztet elismerésre. A mindenre kiterjedő, alapos ismertetés nemcsak a megépült szériaváltozatokra érvényes, hanem az 1942-től 1945-ig napvilágot látott tervekre is, amelyeknek gyakorlati kivitelezésére nem került sor.

1987-ben jelent meg a harmadik kötet 276 oldal terjedelemben, ugyancsak az említett kiadó gondozásában. E kötet felépítésben teljesen megegyezik a második kötettel: a különféle repülőeszközök ismertetése a Heischel Flugzeugwerke A. G. típusok bemutatásával indul, majd a továbbiakban a Horten, Hüffer, Hütter, Junkers, Flugzeugbau Kiel, Klemm, Lippisch, Messerschmitt repülőeszközök részletes ismertetése következik. Az eddigi dicséretek erre a kötetre is érvényesek, minden területen. Sajnálatos, azonban hogy az igazán impozánsan összeállított Me—210 sorozatban a 221. oldalon a „Messerschmitt Me—210 C-Reiche" alatt téves információt kap az olvasó: nem említi a könyv azt a 270 db Me—210 Ca—1 típusjelzésű rombolót, amelyek 1942 december és 1944 november között a Dunai Repülőgépgyár Rt. üzemeiben épültek. Ez a leggazdagabban illusztrált kötet, 227 fotót és 229 rajzot tartalmaz.

Figyelemreméltó, hogy a nyomdatechnikailag is magas színvonalat produkált a kiadó, bár egy-két fotó nem mondható sikeresnek. Így a második kötet 19. és 76. képe, valamint a harmadik kötet 202. és 212. képe minőségileg nem megfelelő.

Mindent összegezve, mind a három kötet mind szakmailag, mind nyomdatechnikailag magas színvonalat képvisel a repüléssel foglalkozó szakirodalomban.

Heinz J. Nowarra nagy gonddal megírt kiváló munkája jelentősen gyarapítja az adott témakörben ismereteinket. E mű nem csupán a különféle repülőgéptípusok iránt érdeklődő olvasók tájékoztatására szolgál, hanem a repüléssel és a repülés történetével közvetlenül, vagy közvetve kapcsolatban lévő szakemberek számára is nélkülözhetetlen, alapvető adattár.

Kováts Lajos

DAVID LITTLEJOHN

FOREIGN LEGIONS OF THE THIRD REICH, VOL. 3. (Albania, Czechoslovakia, Greece, Hungary and Yugoslavia)

(R. James Bender [kiad.], San Jose [California], 1985. 319 o.)

A második világháború idején a németek oldalán harcolt önkéntesek, különböző rendfenntartó, biztonsági stb. alakulatok egyenruházatát, jelvényeit, kitüntetéseit bemutató könyv első kötete 1979-ben látott napvilágot, ez a norvégiai, dániai, franciaországi vonatkozásokat tárgyalta. Az 1981-ben megjelent 2. kötet belga, angol, holland, olasz, spanyol anyagot mutatott be. Az 1985-ben kiadott 3. kötet albániai, csehszlovákiai, görögországi, jugoszláviai vonatkozásokat is ábrázol. Érdekes a fasiszta Szlovákia, Horvátország hadseregeinek, munkaszervezetének, légierejének, csendőrségének stb. viszonylag részletes — más helyütt eddig nagyobbrészt nem közölt anyagok alapján való — ismertetése. Több közölt jelvény valószínűleg unikális példány, még csehszlovákiai, jugoszláviai múzeumok, magángyűjtemények anyagában sem szerepel.

Minket, magyarokat, természetesen leginkább a Magyarországot bemutató rész érdekel. Ez a harmadik kötetben a legterjedelmesebb szakasz. A kötet előszavában egy sor szakembernek, neves gyűjtőnek mond köszönetet a szerző. Külön kiemeli azt a segítséget, amit John Trenkától és Zoltán V. Kőrössytől kapott a magyar rész megírásához, annak illusztrációs anyagához stb. A könyv már az első átnézéskor nagy csalódást okozott. Az eddigi kötetek tematikája alapján várható lett volna, hogy olyan téma kerül részletesebb bemutatásra, amiről eddig még alig jelent meg

részletesebb publikáció külföldön, Magyarországon pedig egyáltalán nem. Ez esetleges külföldi források alapján feldolgozható, megírható lett volna. Ehelyett a kötetben igen rövid áttekintést kapunk a magyarországi szélsőjobboldali mozgalmakról, tulajdonképpen csak címszavakban. Ennél már jóval szélesebb anyagot közölnek magyarországi feldolgozások is. E résznél csupán 3 különböző pártjelvény kerül bemutatásra. Természetesen jóval több létezett. Ezek egy jelentősebb sorozata egy, az NSZK-ban 1982-ben publikált kötetben került bemutatásra *(Werner Nehring—André Hüsken:* Handbuch der Abzeichen deutscher Organisationen 1871—1945. einschließlich auslandsdeutscher und ausländischer Organisationen. Hamburg 1982.) Természetesen ebben is vannak hibák, illetve, bizonyos oda nem illő jelvényeket itt is ismertetnek, de szerepel pl. többféle nyilaskeresztes jelvény, jellegzetes az ún. kaszáskeresztes mozgalom jelvénye, a „Magyar Fasiszta Munkások Országos Pártja" jelvénye stb. Természetesen a valóban a kötet témakörébe tartozó különböző magyarországi szélsőjobboldali mozgalmak jelvényeiből számos további változat is ismeretes magyarországi múzeumok, illetve magángyűjtők tulajdonában. Ezek módszeres feldolgozásával, bemutatásával — hasonlóan a korabeli progresszív pártok, csoportok jelvényeihez — még adós a hazai tudományos élet.

Teljesen indokolatlanul kerül bemutatásra ebben az anyagban a leventemozgalom, annak jelvényei. Ezek sorozata is nagyon hiányos, illetve nagy részben rosszul meghatározott.

Részletesebb, s alaposabb feldolgozást kap — a valóban kötet témakörébe tartozó — magyarországi német szervezetek különböző egyenruhás alakulatainak, önkénteseinek bemutatása.

Arról, amiről tulajdonképpen a műnek szólnia kellene, szintén alig kerül anyag közlésre. Nevezetesen a német oldalon harcoló magyar SS alakulatokról, így a 25. „Hunyadi" páncélgránátos hadosztályról, a 26. SS páncélgránátos hadosztályról („Hungária").

Az egész kötetre jellemző a rendkívül felületes adatközlés, a magyar történelemben való teljes tájékozatlanság, pl. (100. o.) „Kun Béla uralma" 1918—1920. között volt, (119. o.) Gömbös és Görgey egyaránt a magyar 1848 hősei közé tartoztak. Meglehetősen célzatos Magyarország második világháborúbeli szerepének bemutatása is. Pl. a szerző szerint a magyar hadsereg doni katasztrófája idézte elő a 6. német hadsereg megsemmisülését, stb.

Ezt követően nagyívű áttekintést kaptunk a magyar hadsereg egyenruházatáról, rendfokozati jelzéseiről. Itt is számos pontatlanság, hiány figyelhető meg. Így pontatlanok a magyar ejtőernyős jelvények egyes megjelölései: ejtőernyős mesterugró jelvényként megjelölt jelvény helyesen ejtőernyős ügyességi jelvény. Valószínűtlen hogy a Horthy-hadsereg repülőtiszti tőrét 1945—1948-ban is használták volna.

Pontatlanok a Szent László hadosztályról közölt adatok is. Mint ismeretes, ez a hadosztály Budapest környékén és a dunántúli harcokban nagy részben megsemmisült. Az amerikai szerző azt írja, hogy ezt a hadosztályt Magyarország felszabadítása után még német megszállás alatt levő horvátországi és ausztriai területeken szervezték, tehát az emigrációban.

A szerző nem részletezi a csendőrség (tábori csendőrség) jelvényeit, jelzéseit sem. Így nem közli az 1942—1944-ben használt 42 M. csapatcsendőr jelvényt, mely a tényleges csendőrjelvény mintájára készült.

Azt írja a szerző, hogy azért foglalkozik kicsit részletesebben a Horthy-korszak magyar rendjeleivel és kitüntetéseivel, mert azokról még nem jelent meg angol nyelven részletesebben ismertetés. Sajnos azonban, ez a munka is csupán egy nem túlságosan magas színvonalú magyar publikáció adatainak — részben illusztrációinak — átvételén alapul. Teljesen rendszertelen is, mert lehetne csupán katonai (hadi kitüntetésekről) beszélni, de akkor miért foglalkozik az anyag — a közismerten — polgári érdemekért adományozott „Szent-István-rend" bemutatásával is?

A Magyar Érdemrend (korábban Magyar Érdemkereszt) pontatlanul „Érdemrend"-ként szerepel a munkában. Nem említi azt a fontos adalékot, hogy a Magyar Érdemkereszt 1935-ben lett Magyar Érdemrend. Ezen anyagrész egyetlen értéke a különlegességek közé tartozó Magyar Érdemrend teljes láncának fényképfelvétele.

Csak nagyon érintőlegesen foglalkozik a szerző a Magyar Szent Korona Renddel. Kétségtelen, hogy e kitüntetés nem tartozik a legáltalánosabb darabok közé — tekintettel a késői alapítási évszámra, s arra a tényre, hogy csak külföldieknek adományozták. Azonban megállapítható, hogy a feltételezhetően csupán német állampolgároknak adományozott kitüntetés különböző fokozatai — elsősorban, a lovag-, illetve a középkereszt fokozatok — ha nem is alacsony áron, de elég rendszeresen előfordulnak a nyugati (elsősorban NSZK-beli) piacon. Érdekesség, hogy ezekből a kitüntetésekből — minden valószínűség szerint nem adományozott készletből — nagyobb számban találhatók darabok magyarországi gyűjteményekben is.

A 162. oldalon szereplő Polgári Honvédelmi Érdemkeresztet arany-, ezüst-, bronz fokozatokkal alapították. Csak az ezüst, bronz fokozat adományozása mutatható ki.

A 164. oldalon közölt „Magyar Tiszti Arany Vitézségi Érem" szalagján található jelvény koszorúja hiányos. Bár igen ritka kitüntetésről van szó, s nyilván a közölt példányon kívül kevés darab található nyugati gyűjteményben, s így probléma volt egy hibátlan példány repro-

dukálása, a hiány tényét közölni kellett volna a szövegben, így félrevezető.

A Magyar Vöröskereszt díszjelvények eredeti alapítási évszáma 1922. és nem 1930. 1938-ban módosították, kiegészítették az addig adományozott fokozatokat. Ez azonban nem szerepel a kötetben.

A fenti hibák jelentős része nyilvánvaló, hogy kiküszöbölhető lett volna, ha az elkészült kéziratot — lektorálás céljából — eljuttatják Magyarországon élő szakértőnek, vagy a témában elmélyült külföldi szakembernek. Ugyancsak értékesebb könyv születhetett volna, ha a szerző legalább a legutóbbi években nyugaton megjelent publikációkra támaszkodik, nem beszélve egy esetleges szélesebb körű anyagfeltárásra épülő, valóban hézagpótló, s nyilván a magyar kutatók számára is sok új információt közlő munka feltételezhető értékeiről. Az általunk tanulmányozott kötet azonban nem segíti elő a nemzetközi közvélemény előtt Magyarország második világháborús történetének jobb megismerését. Különösen szerencsétlen dolog egy ilyen — teljesen más tematikájú — sorozatban részletesen bemutatni a magyar hadsereget, még akkor is, hogy ha az az ország német megszállása, illetve a nyilasok hatalomátvétele után is korábbi egyenruháit, jelvényeit, felszerelését használta. Hasonló lett volna, ha pl. a 2. kötetben részletes bemutatást kap az olasz királyi hadsereg is, nem csupán az olasz „Republica Sociale Italiana" katonai alakulatai, a német oldalon harcoló olasz önkéntesek.

A magyar fejezet súlyos tévedéseit, felületességét látva bizonyos kétségek merülnek fel a szerző jelen művével, illetve más, a második világháború kitüntetéseivel, jelvényeivel kapcsolatos művei színvonalával kapcsolatban. Nem árt ezt annak ellenére hangsúlyozni, hogy a Bender kiadó által publikált művek világviszonylatban a legelismertebbek közé tartoznak a második világháború, s különösen a Hitleri Németország rendjel- és kitüntetés-, egyenruha-, jelvény- stb. történetének, s hasonló részletkérdéseknek a megítélésében.

Feltűnő, hogy a szerző nem közöl a kötet végén bibliográfiát, igaz ugyan, hogy a szövegben, egyes esetekben hivatkozik bizonyos összefoglaló kötetekre, de ezek a hivatkozások kevéssé elégítik ki a tudományos igényeket.

Pandula Attila

ANDRÉ SOUYRIS-ROLLAND—GÉRARD LE MAREC

GUIDE ORDRES ET DÉCORATIONS DE LA RÉSISTENCE ET DE LA LIBERATION 2e GUERRE MONDIALE

(Public-Réalisations, Paris, 1985. 171 o.)

Az antifasiszta ellenállás és a második világháború rendjeleit, és kitüntetéseit bemutató reprezentatív kötet a francia könyvkiadó rendjeltörténeti sorozatában látott napvilágot. A könyvben megtalálhatók Albánia, az NDK, Ausztria, Belgium, Bulgária, Dánia, az Egyesült Államok, Franciaország, Nagy-Britannia, Görögország, Magyarország, Izland, Olaszország, Luxemburg, Norvégia, Hollandia, Lengyelország, Románia, Csehszlovákia, a Szovjetunió, Jugoszlávia, valamint egy külön részben Irak, Észak-Korea, Brazília e vonatkozásban adományozott rendjelei és kitüntetései.

A kötet fejezeteinek felépítése a következő: először bemutatják az ország történetét a második világháború időszakában. Ezt követi a (külföldi és belföldi) ellenállás, valamint a hadsereg ellenállásának vázolása. A kitüntetéseket — igen szép kivitelű — színes táblákon mutatják először be, ahol azok teljesen valósághű állapotukban tanulmányozhatók. A történeti bevezetés után ugyanezek a darabok — most már fekete-fehér ábrákon — ismét bemutatásra kerülnek, részletes falerisztikai leírással (jelvények, előlap, hátlap, feliratok, alapítási időpont, szalagszín stb.).

Némileg zavaró, hogy a színes táblákon kvalitásos formában közölt tárgyfotókat esetenként kevésbé színvonalas rajz — s nem feketefehér tárgyfotó — követi a szövegrésznél. Ez egyes — megszerezhetetlen — daraboknál, mint pl. Albánia kitüntetéseinél, elfogadható, de olyan példányoknál, amelyek tárgyfotóit

közli a könyv — pl. a szovjet Lenin-rend esetében — érthetetlen.

Kicsit közelebbről, talán a minket leginkább érdeklő magyar fejezetet nézve: egy ilyen nagyívű összefoglaló munkának nyilván nem lehet feladata, hogy egyes kitüntetések változatait is bemutassa, valószínűleg ilyen darabokból csak nagyon kevés került külföldre s így reprodukálásuk nehézkes lenne. Meg kell említeni a Magyar Szabadság Érdemrend korai változatait, melyek jelvénye eltér a kötetben is közölt, kevésbé ritka formától. Itt jegyzem meg, hogy — ellentétben a kötetben közöltekkel — ennek a kitüntetésnek csak ezüst és bronz fokozata van (s nem arany-, ezüst-, bronz).

Szintén a teljességhez tartozik a Magyar Partizánok Bajtársi Szövetségének a nemzetközi szakirodalomban már korábban ismertetett díszjele.

Kifejezetten ebbe a kötetbe való anyagként kérdéses viszont a Magyar Népköztársaság Zászlórendje rendjele, mert nem tartozik a témához.

Nyilvánvaló, hogy a szerzők szélesebb anyaggal rendelkeztek a nyugat-európai országok rendjelei és kitüntetései vonatkozásában, így azok a fejezetek pontosabbak, átfogóbbak, mint a szocialista országok hasonló fejezetei. Azonban a nemzetközi szakirodalom szélesebb körű áttekintésével még alaposabb munka lett volna összeállítható ebben az igen érdekes témakörben.

P. A.

KRÓNIKA

ZACHAR JÓZSEF

XII. NEMZETKÖZI HADTÖRTÉNELMI KOLLOKVIUM

Athén, 1987. augusztus 16—23.

A Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság tagszervezeteként a Görög Hadtörténészek Nemzeti Bizottsága volt a házigazdája e nagyszabású nemzetközi rendezvénynek. 24 országból érkezett 127 hadtörténész számos hazai érdeklődő jelenlétében folytatta tanácskozását, amelynek témája ezúttal „Nemzeti felkelések a földközi-tengeri és atlanti térségben a nagy francia forradalomtól az első világháborúig (1789—1921)" volt.

A megnyitó ülésre a Görög Hadtörténeti Múzeum dísztermében augusztus 17-én délelőtt került sor. A megjelenteket elsőként a szervező bizottság elnöke, *Konsztantinosz A. Varfisz* sorhajókapitány, a Görög Hadtörténeti Múzeum igazgatóhelyettese üdvözölte.

A vendéglátó ország nevében a rendezvény védnöke, *Jannisz Haralampopulosz* miniszterelnök-helyettes, nemzetvédelmi miniszter méltatta a nemzetközi eszmecsere jelentőségét. Hangsúlyozta, mennyire előrevivő lehet a hadtörténettudományban az ideológiai, politikai, szakmai nézetkülönbségek kollegiális vitákban való ütköztetése. Ehhez csatlakozva arról szólt, történelmi útja alapján milyen fontos Görögország számára e téma széles nemzetközi összefüggésben való megvitatása, és milyen szívesen adott otthont a görög kormányzat e nemzetközi kollokviumnak. Ezzel a tudományos tanácskozást megnyitottnak nyilvánította.

Fernand Gambiez hadseregtábornok (Franciaország), a Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság tiszteletbeli elnöke, rövid felszólalásában, a hadtörténettudomány területén való szoros nemzetközi együttműködés gondolatából kiindulva, az eltérő társadalmi rendszerek, ideológiák, politikai irányzatok, elméleti iskolák békés egymás mellett élése mellett tett hitet.

André Corvisier tanszékvezető egyetemi tanár (Franciaország), a Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság elnöke, a testület és a nemzeti tagbizottságok nevében őszinte köszönetét fejezte ki a vendéglátó ország kormányzatának, katonai vezetésének, hadtörténeti bizottságának és a szervező bizottságnak a rendezvénysorozat előkészítéséért és a sikeres eszmecseréhez szükséges megfelelő körülmények biztosításáért.

Szünet után az első munkaülésen, amelynek témája a nagy francia forradalom és a napóleoni háborúk időszaka volt, elsőként ismét a Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság elnöke kért szót. Közvetlen hangvétellel emlékezett meg a Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság ez évben elhunyt alelnökéről, *Pável A. Zsilin* altábornagyról, a Szovjet Tudományos Akadémia levelező tagjáról, a világszerte ismert és szeretett hadtörténészről, a francia forradalmi és napóleoni háborúk korának nagytekintélyű kutatójáról, az elmúlt évtizedek nemzetközi hadtörténelmi rendezvényein aktívan szereplő színes katona- és tudósegyéniségről. A résztvevők egyperces néma felállással adóztak elhunyt kollégájuk emlékének.

Az első ülés elnöki tisztét ezt követően *Georgosz Th. Mavrogordatosz* egyetemi tanár (Görögország) vette át.

Elsőként *Dr. Daniel Reichel* vezérkari ezredes (Svájc), a Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság Bibliográfiai Albizottságának elnöke tartotta meg előadását „Felkelés Valais-ban 1798-ban és 1799-ben. A fölényben levő megszálló hatalom elleni ellenállás két formájának rövid elemzése" címmel. Felidézte, hogy Valais területét, amely a Szent Bernát-hágó ellenőrzését tette lehetővé, fegyverrel meghódítva, a francia forradalmi haderő 1798-ban a vazallus államként létrehozott Helvét Köztársaságba kényszerítette. Ez ellen azonnal fegyveres ellenállás bontakozott ki, ám a megtévesztéssel nagyszerűen élő francia hadvezetés ezzel hamarosan le tudott számolni. A következő évben újra kirobbant fegyveres megmozdulást is le-

verte a megszálló túlerő. Ezt követően a fegyveres ellenállást felváltotta a gazdasági és politikai. A szigorúan őrzött passzív ellenállás, amely semmilyen fegyveres provokációt nem vállalt a korábbi két vereség tanulságaként, végül is eredményhez vezetett, 1802-ben Napóleon első konzulként Valais-t önálló köztársasággá nyilvánította — fejezte be elemzését az előadó.

Az üléselnöki tisztet ezután *James L. Collins* dandártábornok, az Amerikai Egyesült Államok Hadtörténelmi Bizottságának elnöke vette át.

Zachar József alezredes, a történelemtudományok kandidátusa, a Magyar Hadtörténészek Nemzetközi Bizottságának titkára előadásában egy mindeddig komplexitásában feldolgozatlan kérdéssel foglalkozott. „Francia-Illiria fennállása, 1809—1813 — epizód az osztrák—magyar hadtörténelemben" címmel az Osztrák Hadilevéltár és a Francia Hadtörténelmi Levéltár mindeddig feldolgozatlan iratait is hasznosítva azt elemezte, miként valósult meg és fulladt kudarcba a francia polgári forradalom eszméinek a Habsburg-birodalom déli területeire való exportálási kísérlete a napóleoni háborúk idején.

Az ülésen ezt követően *Anatolij G. Horjkov* ezredes, a történelemtudományok doktora (Szovjetunió) elnökölt.

Elnökletével *Dr. Olav Riste* kutatóintézeti igazgató (Norvégia), a Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság alelnöke tartott előadást „Az 1814-es norvég forradalom" címmel. A nemzetközi kapcsolatok bonyolult összefüggésrendszerében mutatta be, miként került az 1814-es Kieli Egyezménnyel Norvégia a dán király fennhatósága alól a svéd királyé alá, és miként állt ellen ennek a fait accompli-nak a függetlenségéért fegyvert fogott norvég nép, míg végül is a nemzetközi nyomás előtt meghajolni kényszerült. Elemzésében az előadó a „norvég forradalomnak" nevezett jelenséget három szakaszra osztotta: a nemzetközi döntéssel szembeni nemzeti ellenállás kibontakozása, a dán Krisztián Frigyes királyi herceg trónra emelését eredményező önálló norvég állammá szerveződés és a svéd fegyverekkel szembeni elbukás szakaszára.

A második ülésre, amelynek témája még mindig a nagy francia forradalom és a napóleoni háborúk időszaka volt, augusztus 18-án reggel került sor. Az üléselnöki tisztet ezúttal elsőként *André Corvisier* látta el.

„A nemzeti és nemzeten belüli forradalmak Belgiumban 1789-től korunkig" címmel *Patrick Lefèvre* muzeológus (Belgium) tartott előadást. Ebben, sok hallgató számára meghökkentő módon, az 1830—39 és 1970—80 közti időszakot hasonlította össze. Megállapította, hogy „a mai Belgiumot alkotó területeken e két időszakban zajlott le sikeres nemzeti jellegű forradalom", amely új rendszerű működési alapot hozott létre az állam számára, véget vetve a nemzeten belüli közösségek intézményi, gazdasági és nyelvi szembenállásának. Különbséget a két időszakot tekintve abban lát az előadó, ahogyan kifejtette, hogy a múlt században „az erőszak diadalmaskodott", míg korunkban „a párbeszéd". A végeredmény azonban az előadó nézete szerint mindkét esetben ugyanaz lett: „Két olyan közösség él együtt békésen egy egységes államban, amely korábban elkülönült egymástól."

Az elhangzott előadás után az üléselnöki széket *Louis-Edouard Roulet* dandártábornok, egyetemi tanár, a Svájci Hadtörténelmi és Hadtudományi Társulat elnöke foglalta el.

Fernando Redondo ezredes (Spanyolország) előadása következett, amelynek címe „Népfelkelés, gerillák és nemzeti hadsereg Spanyolországban a Napóleon elleni 1808/13-as háború idején" volt. Az előadó e három tényező rövid elemzése után azt hangsúlyozta, hogy a spanyol függetlenségi háború bázisát ezek együttesen jelentették. A háborúra szóló jeladást az 1808. május 2-i madridi felkelés jelentette, amely rövidesen nagy területekre terjedt ki. A népfelkelés sikere tette lehetővé a mintegy 130 000 főnyi reguláris haderő számára, hogy diadalt arasson a függetlenségi háborúban. Kezdettől jelentős támaszt nyújtott a mintegy 40 000 fegyverest tömörítő 646 gerillakötelék a nemzeti hadsereg alakulatainak. Befejezésül az előadó a gerillaharc bonyolultnak nevezett kérdéskörével foglalkozott. Abból kiindulva, hogy ez „nem csak Napóleon agressziójára adott derék válasz volt, hanem példa a túlerőben levő fegyveres hatalom elleni sikeres nemzeti fellépésre", arra a következtetésre jutott, hogy „a gerillaszellem okozta a XIX. századi politikai instabilitást", és ebben az értelemben „a spanyol függetlenségi háború Spanyolország számára nagy tragédia volt".

Szünet után még ugyancsak augusztus 18-án került sor a harmadik ülésre, amelynek a témája „Nemzeti államok — nemzeti felkelések" volt. Az ülés *Dr. Albert Duchèsne* nyugalmazott kutatóintézeti igazgató (Belgium), a Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság tiszteletbeli főtitkárának elnökletével kezdődött.

Ezio Cecchini egyetemi tanár (Olaszország) „Olaszország nemzeti újjászületése a XIX. században" című előadásában először azt idézte fel, hogy „az olasz nemzet legjellemzőbb történelmi korszakai: Róma, a reneszánsz és a risorgimento". Ezután részletesen elemezte az 1848—1870 közti forradalmakat, függetlenségi és egységesítési harcokat, amelyek végül is elvezettek a nemzeti egység megteremtéséhez.

Ezt követően az üléselnöki tisztet *Idrissa Fall* tábornok, Szenegál Nagy-Britannia és

Észak-Írország Egyesült Királyságban akkreditált nagykövete vette át.

Dr. Jean-Charles Jauffret katonai akadémiatanár (Franciaország) tartotta meg elnökletével „Franciaország és a spanyol kérdés 1836-ban" című előadását. Emlékeztetett a francia politika több évszázados érzékenységére mindazzal kapcsolatosan, ami a szomszédos Spanyolországban történik. Így az 1833-ban VII. Ferdinánd király halálakor kitört első karlista polgárháborúba a polgárkirály Lajos Fülöp beavatkozott. 1834-ben a Mária Krisztina régenskirálynénak, illetve II. Izabella királynőnek nyújtott segítsége még a diplomácia síkján maradt. 1835-ben azonban a trónkövetelő Don Carlos királyi herceg ellen már harcba küldte az Idegenlégiót. 1836-ban azután Pau térségében már egész expedíciós hadsereg várakozott, hogy fegyverrel támogassa a francia diplomácia mind nyilvánvalóbb beavatkozását. Ezt végül is a nemzetközi helyzet változása lehetetlenné tette, és az e politikai irányvonalat szorgalmazó Adolph Thiers miniszterelnök és külügyminiszter bukását eredményezte. Ezt követően egészen a francia III. Köztársaság létrejöttéig nem került előtérbe a spanyol kérdés — fejezte be fejtegetéseit az előadó.

Következő üléselnökként *Hiroshi Yoshii* egyetemi tanár (Japán) vette át a harmadik ülés irányítását.

Dr. Detlef Bald kutatóintézeti igazgató (NSZK) „Az 1848-as forradalom és hatása a porosz hadsereg társadalmi szerkezetére és képzési rendszerére" című előadására került sor. Ebben azt a központi kérdést vizsgálta, hogy a társadalmi egyenlőség liberális eszméjét a képzésről alkotott polgári teljesítményeszménnyel megvalósították-e e foglalkozási területen, vagyis átrétegeződött-e a korábban exkluzív nemesi tisztikar a felfelé törekvő polgárság befolyására, és ha igen, ez milyen következményekkel járt. Elemzésével bemutatta, hogy a felvetett kérdésre igenlő a válasz. Ezáltal pedig lehetővé vált a hadügy megreformálása és újjászervezése, a korszellemnek megfelelő elvek elsődlegesen a katonai képzés területén tükröződtek. Mindez nyilvánvalóvá teszi, hogy a tisztikart sikerült elszakítani feudális bázisától és összebékíteni a polgársággal.

A negyedik ülés témája „Felkelések az iszlám világban" volt, és augusztus 20-án reggel *Jean Lorette* múzeológus, a Belga Hadtörténelmi Bizottság elnöke nyitotta meg.

Elnökletével *Hüseyin Isik* hadtesttábornok és *Dr. Yücel Actar* ezredes (Törökország) „Az Oszmán Birodalomtól a Török Köztársaságig" című közös előadását utóbbi olvasta fel. Az előadás a történelem színpadáról eltűnt Római, Oszmán és Brit Birodalom egybevetésével az Oszmán Birodalommal kapcsolatos egyértelmű méltatásra helyezte a hangsúlyt: „Az Oszmán Birodalomban élt népek szabadon gyakorolhatták vallásukat, beszélhették nemzeti nyelvüket és követhették hagyományaikat." Ezután az előadás jelentős részében „a szabad együttélést" és „az oszmán közigazgatás humanizmusát" bizonyítandó, nyugat-európai írókat idézett. A modern török állam születésével kapcsolatban felidézte az előadás az elvesztett első világháborút és a megnyert függetlenségi háborút, miközben az államalapító Musztafa Kemal (Atatürk) szerepét állította középpontba.

Az elnöki tisztet ezután *Dr. Jean Pariseau* kutatóintézeti igazgató (Kanada) vette át.

Jacques Frémeaux egyetemi docens és *André Martel* tanszékvezető egyetemi tanár (Franciaország) közös előadása következett: „Felkelések és nemzeti mozgalmak az Oszmán Birodalom arab országaiban, 1780—1857". Az alig elhangzott előző előadás éles ellentételeként ez az előadás az észak-afrikai és közel-keleti oszmán fennhatóságú arab területek lakosságának e korszakbeli, az oszmán uralommal szembeni állandó elégedetlenségét és a nem kívánatos uralom lerázására tett sorozatos kísérleteket mutatta be.

Arnaud Teyssier főlevéltáros (Franciaország) volt a következő előadó. „Repülőgépek a felkelések ellen. A francia tapasztalat Levante területén az első világháború után" címmel a gépesített háborúk korának egyik jelenségét, a légierőnek, mint legújabb haderőnemnek a felkelők elleni hadműveletekbe, a pacifikációba és a „rendteremtésbe" való bevetését mutatta be 1919—1927 közti konkrét elemzésével.

Szünet után, ugyancsak augusztus 20-án került sor az ötödik ülésre, ennek témája „Felkelések a Balkán országaiban" volt. Elsőként *Jong-Chun Baek* ezredes, katonai akadémiai tanár (Dél-Korea) foglalta el az elnöki széket.

Dr. John E. Jessup ezredes, a Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság alelnöke (USA) „Nyugati elképzelések Románia szerepéről 1870—1878 között egy orosz—török háborúban" című előadásában az Amerikai Egyesült Államok közvéleményének a román nemzeti ügy iránti érdeklődését és ennek az érdeklődésnek a konstantinápolyi követséghez beosztott, bukaresti állomásoztatású diplomata, Adolf Stern részéről való kielégítését elemezte. Különös részletességgel idézte fel az orosz—török háború eseményeinek román vonatkozású amerikai sajtóvisszhangját.

Ezután *Jehuda L. Wallach* egyetemi tanár, az Izraeli Hadtörténeti Bizottság elnöke vette át az üléselnöki tisztet.

Távollétében került felolvasásra *Dr. Ilie Ceausescu* altábornagynak, a Román Hadtörténeti Bizottság elnökének „A nemzeti és társadalmi emancipációért vívott forradalmak évszázada Románia újkori történetében" című

előadása. Ez az 1784—1878 közti időszakkal kapcsolatosan a hivatalos román történetszemléletnek megfelelően „az 1784-es, 1821-es és 1848-as forradalomról, az 1859-es egyesülési és az 1877/78-as függetlenségi háborúról" szólt, ezalatt természetszerűleg az erdélyi Horea-Closca-felkelés, a havasalföldi Tudor Vladimirescu vezette megmozdulás, Avran Iancu erdélyi ténykedése továbbá a krimi, illetve az orosz—török háborúnak a két román fejedelemséggel kapcsolatos következménye értendő. A román felfogásnak megfelelően szokásos módon viszszatérőleg ezen időszakra vonatkoztatva az „erdélyi román állam" kifejezést használta az előadás.

Az elnöklést az ülés további részére *Dr. Filipposz Iliu* tudományos főmunkatárs (Görögország) vette át.

Vasszilisz Kremmidasz egyetemi tanár (Görögország) „Oszmán társadalom — görög társadalom, az 1821/32-es görög függetlenségi háború társadalmi és ideológiai feltételei" című előadása következett. Ebben az oszmán társadalmat megmerevedett, hierarchizált, feudális jelzővel illette, amelyben a XVIII. század végén is uralkodó osztályt a haderő alkotott. Ezzel szembeállította a görög nemzet formálódása irányába ható társadalmi mobilitást, amely az árucsere és a tengerhajózás fejlődésének a következménye volt. Hozzáfűzte azonban, hogy gazdasági érdekei alapján a görög társadalom az adott időben megosztott volt, ez pedig korlátozta a polgári törekvések forradalmi megvalósításának lehetőségét.

Georgiosz Georgisz, Ciprus Görögországban akkreditált kulturális attaséja olvasta fel ezután *Kosztasz Vennorisz* tudományos főmunkatárs (Ciprus) társszerzőségével írt, „Ciprusi részvétel Görögország nemzeti mozgalmaiban. A nicosiai Joannisz Karacasztól, Rigasz Velesztinlisz fegyvertársától a Makedónia felszabadításáért küzdő ciprusi harcosokig" című előadását. Ebben az 1797—1908 közti időszakban a görögök oldalán fegyvert fogott ciprusiak ténykedését villantotta fel.

•

Az augusztus 21-én reggel kezdődött hatodik ülésen folytatódott a „Felkelések a Balkán országaiban" téma megvitatása. Elsőként *Erich Wichtol* sorhajókapitány (Finnország) látta el az üléselnöki tisztet.

Anatolij G. Horjkov ezredes, a történelemtudományok doktora (Szovjetunió) „Görögország 1821/29-es nemzeti felszabadító forradalma és Oroszország" címmel tartotta meg előadását. Ebben a görög események felidézéséhez csatlakozva mutatta be, azokat miként üdvözölték a későbbi orosz dekabristák és más haladó gondolkodású költők. Ennek hatására pedig szimpátiamegmozdulások voltak Kisinyov, Odessza, Taganrog, Feodoria és más városok lakossága körében, ahogyan az előadás további része bizonyította. 1828-ban pedig az oszmánellenes orosz hadüzenet, majd az 1829-es hadjárat közvetlen segítségnyújtást jelentett a görög forradalmároknak, fejtette ki előadása zárórészében az előadó.

Dr. Günther Roth ezredes, az NSZK Hadtörténelmi Bizottságának elnöke vette át ezután az üléselnöklést.

Todor V. Vetrov főhadnagy, tudományos munkatárs (Bulgária) előadása következett, amelynek témája az 1903-as makedóniai és adrianopeli úgynevezett „ilindeni—preobrazsenszki" bolgár nemzeti felkelés volt. Részletesen felidézte a korábbi szervezkedéseket ezeken a területeken, majd az 1903-as esztendő eseményeit elemezte. Befejezésül hangsúlyozta, hogy „ez a felkelés nyitotta meg a nemzeti és társadalmi forradalmak sorát, amelyek e világtájon a következő évek folyamán törtek ki, ezek: az 1905/7-es orosz polgári-demokratikus forradalom, az 1908-as ifjútörök forradalom és az 1905/11-es perzsa forradalom".

A hatodik ülés zárórészében *Guy Pedroncini* tanszékvezető egyetemi tanár (Franciaország) elnökölt.

Dr. Joannisz Mazarakisz-Ainian, a Görög Történelmi és Etnológiai Társulat főtitkára „A Makedóniáért vívott harc és előzményei" címmel az e térségben 1821—1913 között vívott görög nemzeti megmozdulásokat elemezte. Részletesen szólt a történelmi térség lakosságának etnikai, vallási, társadalmi, politikai tagozódásáról. Bár középpontba a görög lakosság oszmán ellenes küzdelmét helyezte, szólt a többi etnikum, különösen a bolgárok ezidőbeli fegyveres kísérleteiről is.

Az ugyancsak augusztus 21-én megtartott hetedik ülésen tovább folytatódott a „Felkelések a Balkán országaiban" téma tárgyalása. Ezen az ülésen először *Hagen Fleischer* egyetemi tanár (Görögország) volt az elnök.

Dimitar Minysev alezredes, tudományos főmunkatárs (Bulgária) „Az 1878/79-es kresznai és razlogi felkelés" című előadásában az orosz—török háborút követő nemzetközi rendezés, a Berlini Kongresszus döntése értelmében újólag oszmán fennhatóság alá helyezett Makedónia és Trákia bolgár lakosságának a két északkelet-makedóniai területen kirobbant megmozdulását elemezte. Az előadó értékelése szerint ez „a nemzeti ébredés idején kezdődött és az orosz—török háború idején folytatódott bolgár nemzeti-felszabadítási polgári-demokratikus forradalom közvetlen folytatása volt".

Az üléselnöki tisztet ezt követően *Dr. Cornelius M. Schulten* levéltárigazgató (Hollandia), a Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság főtitkára vette át.

Dr. Jean Nouzille ezredes (Franciaország) „A szerb nemzeti felkelés és a nagyhatalmak

1804—1808" címmel megtartott előadásában azt elemezte, miként irányult a Gyorgye Petrovics, ismertté vált nevén: Kara Gyorgye által vezetett nemzeti felkelés a szultánnal való kiegyezéssel és előbb az Orosz Birodalom, valamint a Habsburg-birodalom, később a Francia Császárság támogatásával az Oszmán Birodalmon belüli, a két román fejedelemséghez hasonló autonómia kivívásához.

Dr. Gabriel Jandot egyetemi docens a Balkán-térséggel kapcsolatos utolsó előadásban, amelynek címe „Népmozgalmak és nemzeti követelések Albániában 1879—1911 között" volt, azt a folyamatot elemezte, amely elvezetett az Oszmán Birodalomból való kiváláshoz, az albán állam proklamálásához.

Szünet után az üléselnöki széket *Raimondo Luraghi* tanszékvezető egyetemi tanár (Olaszország) foglalta el.

Utolsó előadóként *David G. Chandler* tanszékvezető katonai akadémiai tanár (Egyesült Királyság), a Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság alelnöke lépett fel. Előadásának címe „A reguláris és irreguláris hadviselés koordinálása a spanyol háborúban, avagy Wellington és a gerillák" volt. A napóleoni háborúk idejére visszanyúló elemzésében az 1807—1814 közti eseményeket az előadás lényegét jelentő elméleti alapvetés kiindulópontjának tekintette, és általánosította „az arcvonal nélküli háborúban" egyidőben jelen volt hagyományos és gerillahadviselés összehangolásának tapasztalatait.

A kollokvium záróülésére augusztus 21-én délután *Konsztantinosz A. Varfisz* sorhajókapitány, a görög szervező bizottság elnöke elnökletével került sor.

Nikolaosz Szvoronosz tanszékvezető egyetemi tanár (Görögország), a rendezvény tudományos tanácsának nevében értékelte a hét munkaülésen elhangzott 22 előadást és a 44 résztvevő részéről elhangzott vitahozzászólást. Elsőként azt hangsúlyozta, hogy az előadások túlléptek a hadtörténelem szűkebb értelmezésű kérdéskörén és egyetemes történeti keretekben keresték a választ a felvetett kérdésekre. Ezt követően azt méltatta, hogy a 16 országbeli előadók és a 23 országbeli hozzászólók mondanivalójukkal képet adtak a hazájukban folyó kutatások irányáról, mélységéről és állásáról. Az elhangzottak közül külön említette a gerillaháborúval kapcsolatos svájci, spanyol és angol előadást. Különös nyomatékkal szólt a Balkán-térségről elhangzott nézetekről. Azzal kapcsolatosan, hogy „immár lehetővé válik a nagy francia forradalomban gyökerező abszolutizmus elleni nemzeti-felszabadító mozgalmak tipizálása", kiemelte a magyar előadást. E vonatkozásban azt idézte fel, hogy az „a társadalmi háttér bemutatásával megmutatta, miként maradt el a forradalom Francia-Illiriában, hogyan akadályozták meg a nagy francia forradalom eltévelyedései, az imperialista törekvések a forradalmi csatlakozást". Ez az elemzés, miként az olasz előadásé, továbbgondolkodásra ösztönöz, — folytatta az előadó. Ezt követően a szerb felkeléssel kapcsolatos francia előadást méltatta, amely „ugyancsak a gazdasági-társadalmi-ideológiai-politikai tényezők kölcsönhatásában mutatta be a nemzeti felkelést és a nagyhatalmak erre való reagálását". Szólt még ezután a nemzeti államok alakulásáról a Balkán-térséggel kapcsolatosan, miközben azt hangsúlyozta, hogy hiányzott az e térségben élő népek szolidaritása, és ez vezetett el számos nemzeti felkelés bukásához. A többi előadással kapcsolatosan a népek más térségekben való egymásra találásának, a nagyhatalmi beavatkozásnak, az irreguláris hadakkal reguláris hadak ellen folytatott háborúnak, a forradalom képzésrendszerre gyakorolt hatásának elemzését emelte ki. Befejezésül újólag aláhúzta a sokrétű tárgyalás és sokrétű megközelítés jelentőségét.

Zárszót *André Corvisier* tanszékvezető egyetemi tanár, a Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság francia elnöke mondott. „Az összehasonlító módszer diadalaként" értékelte a rendezvénysorozatot. Különös nyomatékkal szólt arról, mennyire nyilvánvalóvá kellett válni a kollokvium tükrében is, hogy a hadtörténelem egyre kevésbé csupán a háborúk eseménytörténetét elemzi, mindinkább a kutatás középpontjába állítja az emberi tényező, valamint a technika fejlődéstörténetét. Befejezésül köszönetet mondott a rendező országnak és a szervező bizottságnak „a rendezvénysorozat nagyszerű lefolyásának biztosításáért, amely lehetővé tette, hogy az szellemében a szabadság és barátság fesztiválja legyen".

A tudományos üléseken kívül is számos alkalom nyílt a résztvevők számára a nyílt és közvetlen eszmecserére.

Augusztus 16-án este a görög szervező bizottság nevében annak elnöke, *Konsztantinosz A. Varfisz* sorhajókapitány adott fogadást a Görög Hadtörténelmi Múzeum dísztermében.

Augusztus 17-én este a Görög Haditengerészeti Akadémia parkjában a rendezvény védnöke, *Jannisz Haralampopulosz* miniszterelnök-helyettes, nemzetvédelmi miniszter látta vendégül fogadáson az ülésszak résztvevőit, valamint a görög tudományos, kulturális, politikai és közélet számos képviselőjét, köztük a hadsereg és a haditengerészet számos vezető beosztású tagját, valamint a diplomáciai testületek képviselőit.

A kollokvium résztvevői augusztus 19-én reggel Pireuszban hajóra szálltak, és egész napos kirándulást tettek a Szaroni öbölben, valamint Hidra, Porosz és Aigina szigetén.

Augusztus 20-án délután került sor a marathoni csatatér megtekintésére, majd a Aigina

Marina-beli haditengerészeti üdülőközpontban való tengeri fürdőzésre.

Augusztus 21-én délután az athéni Akropolisz szakszerű bemutatásáról gondoskodtak a szervezők, este pedig a történelmi eseményeket felidéző hang- és fényjáték megtekintésére nyújtottak lehetőséget.

Az ülésszakhoz csatlakozóan augusztus 22-én reggel a résztvevők Thesszalonikibe repültek, hogy megismerkedjenek az ókori Makedónia műkincseivel. A feltárt műkincsekkel való ismerkedés másnap Pellában és Edesszában folytatódott. Mindhárom város vezetése módot talált a külföldről érkezettekkel való személyes találkozásra és a mai élet bemutatására is.

A XII. Nemzetközi Hadtörténelmi Kollokviumhoz csatlakozóan augusztus 23. és 30. között Athénban megrendezésre került az I. Nemzetközi Haditengerészettörténeti Kollokvium is. Ennek témája kettős volt: „Az első nemzeti flották", illetve „A gőz alkalmazása a tengeri háborúban".

A 7 ülésen a következő előadások hangzottak el: *Robin Hugham* egyetemi tanár (USA): A gőzmeghajtású hadihajók rendszeresítése — innovációs tanulmány; *Dr. Jürgen Rohwer* könyvtárigazgató (NSZK), a Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság alelnöke: Műszaki haladás, haditengerészeti akciók és a hadihajók fejlesztése 1815—1918; *Dr. Mihail E. Ionescu* őrnagy (Románia), a Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság alelnöke: A hadiflotta jelentősége és szerepe a román politikai és katonai döntéshozók szemléletében 1859—1916; *Dr. Donald M. Schurman* sorhajókapitány, katonai akadémiai tanár (Kanada): A Brit Birodalom 1878-as haditengerészeti válsága; *Dr. David Lyon* muzeológus (Egyesült Királyság): A Királyi Haditengerészet és a gőzhajók rendszeresítése — legenda és valóság; *Dr. Jack Sweetman* sorhajókapitány, haditengerészeti akadémiai tanár (USA): Az Egyesült Államok Haditengerészete a gőzhajók korában 1814—1861; *Dr. Kenneth J. Hagan* sorhajókapitány, haditengerészeti akadémiai tanár (USA): Gőzhajók az USA haditengerészeti stratégiájában 1815—1898: *Jesus Salgado Alba* tengernagy (Spanyolország): A gőzhajók rendszeresítése a spanyol haditengerészetben 1860—1880; *Dr. Stellan Bojerud* vezérkari őrnagy (Svédország): A gőzhajók rendszeresítése a Királyi Svéd Haditengerészetnél; *Konsztantinosz A. Varfisz* sorhajókapitány, múzeumi igazgatóhelyettes (Görögország): A gőzhajó alkalmazása a haditengerészeti hadviselésben — a görög példa 1824—1831; *Stuart Kirby* tanszékvezető egyetemi tanár (Egyesült Királyság): A gőzhajtású hadihajók fogadtatása Japánban; *Francisco-Felipe Olesa Muñido* tanszékvezető egyetemi tanár (Spanyolország): Nemzetesítés és szabad vállalkozás a haditengerészeti erők létrehozásakor és támogatásakor az európai nemzetállamok létrejötte és fejlődése korában; *Dr. Gerard de la Mordière* őrnagy (Franciaország): Az amerikai haditengerészet a polgárháború időszakában 1861—1865; *Raimondo Luraghi* tanszékvezető egyetemi tanár (Olaszország): Az amerikai konföderáció haditengerészete és a tengeralatti hadviselés fogadtatása 1861—1865; *Albert Santoni* egyetemi tanár (Olaszország): A gőzhajtású flották közti első ütközet: az 1866. július 20-i lissai csata és tanulságai; *Dr. David F. Trask* kutatóintézeti igazgató (USA): Haditengerészeti összecsapás Spanyolország és az Egyesült Államok között 1898-ban.

„AUSZTRIA ÉS A PANNON TÉRSÉG"
XVII. Osztrák Történész Kongresszus, Kismarton/Eisenstadt,
1987. augusztus 31—szeptember 5.

Magyar szempontból rendkívül figyelemreméltó témakörben folyt ez évben az osztrák történészek nagyszabású eszmecseréje. Jól jellemzi ezt a tényt, hogy a közel 300 hazai résztvevő mellett közreműködött az Osztrák Történész Egyesületek Szövetsége rendezvénysorozatán 15 magyarországi történész és jelen volt további 35 érdeklődő kutató az NSZK-ból, Olaszországból, Jugoszláviából, Csehszlovákiából és az Egyesült Királyságból.

A történészekhez csatlakozva tartotta meg az Osztrák Levéltárosok Egyesülete XX. Kongresszusát, amelynek témája „A levéltárak közti határokon átnyúló együttműködés" volt.

A nagyszabású tudományos esemény fölötti védnökséget *Hans Tuppy* egyetemi tanár, Ausztria szövetségi tudomány- és kutatásügyi minisztere és *Dr. Theodor Kéry*, Burgenland tartományfőnöke vállalta.

A megjelenteket a rendezők nevében *Dr. Gertrud Buttlar* udvari tanácsos, az Osztrák Levéltárosok Egyesületének elnöke és *Dr. August Ernst* udvari tanácsos, az Osztrák Történész Egyesületek Szövetségének elnöke üdvözölte. A házigazdák köszöntését a tartományfőnök nevében *Hans Sipötz* tartományi kultúrális tanácsos és a vendéglátó város lakossága nevében *Kurt Korbatits* polgármester tolmácsolta.

Sor került néhány nyilvános előadás megtartására. A levéltárosoknál *Dr. Walter Jaroschka*, a Bajor Állami Levéltárak főigazgatója az alpesi térségben, *Karl-Heinz Burmeister* udvari tanácsos, egyetemi tanár, a Vorarlbergi Tartományi Levéltár igazgatója a Bodeni tó térségében megvalósuló levéltáros-együttműködésről, *Dr. Ress Imre*, a Magyar Országos Levéltár főlevéltárosa az osztrák—magyar kormányközi megállapodás alapján Bécsben működő állandó magyar levéltári kirendeltségek munkájáról, *Dr. Felix Tobler* kormánytanácsos, a Burgenlandi Tartományi Levéltár főlevéltárosa a határ menti levéltáros-kapcsolatokról számolt be. A történészeknél *Dr. Johann Seedoch* kormányfőtanácsos, a Burgenlandi Tartományi Levéltár főlevéltárosa Kismartonnak a történelemben és a művelődésben játszott szerepével, *Herwig Wolfram* bécsi egyetemi tanár a Karoling-kori Pannóniával, *Dr. August Ernst* udvari tanácsos, a Burgenlandi Tartományi Levéltár igazgatója a legfiatalabb osztrák tartománynak, a Várvidéknek a határos magyarországi és jugoszláviai területekkel szemben 1921 óta érvényesült művelődéspolitikájával és kulturális kapcsolataival foglalkozott.

A rendezvénysorozat e néhány előadás kivételével, amikor minden résztvevő jelenléte biztosított volt, egy időben több helyszínen párhuzamosan zajló szekcióüléseken folytatódott.

Az őstörténeti szekció *Dr. Gernot Piccottini* egyetemi docens, a Karinthiai Tartományi Múzeum igazgatója, valamint az ókortörténeti szekció *Ingomar Weiler* grazi egyetemi tanár elnöklete alatt az egykori Pannonia provincia egész térségét vizsgálta. A középkori szekció ülésén *Herwig Wolfram* bécsi egyetemi tanár elnökölt, és ez Németújvár és Kőszeg urainak példáján a határtérségbeli uradalomképződéssel foglalkozott. Az újkori szekció *Gerald Stourzh* bécsi egyetemi tanár elnökletével a nemzeti fővárosok összehasonlító urbanisztikai és társadalmi-kulturális vizsgálatát tűzte napirendre a XIX. századra vonatkozóan. A legújabbkori és munkásmozgalomtörténeti szekció elnöklésére *Erika Weinzierl* bécsi egyetemi tanár és *Helmut Konrad* grazi egyetemi tanár vállalkozott; e szekció az 1919—1921 közti nyugat-magyarországi/burgenlandi eseménytörténetet vette sorra.

A településtörténeti szekcióban *Helmuth Feigl* bécsi egyetemi tanár, udvari tanácsos, a Badeni Városi Levéltár igazgatója és *Herwig Ebner* grazi egyetemi tanár elnökölt, az előadók a későközépkor és a koraújkor fejlődéstörténeti kérdéseit vizsgálták az akkori nyugat-magyarországi területek vonatkozásában. A gazdaság- és társadalomtörténeti szekció *Michael Mitterauer* bécsi egyetemi tanár és *Herbert Mattis* bécsi egyetemi tanár elnökletével egy-egy magyarországi, jugoszláviai, csehszlovákiai, ausztriai és angliai történész bevonásával kerekasztal-vitát folytatott a Habsburg-birodalom utódállamainak gazdaságfejlődési kérdéseiről. A jogtörténeti szekcióban *Werner Ogris* bécsi egyetemi tanár látta el az elnöki tisztet; ez a szekció a koraközépkortól az első világháború végéig terjedően a magyar—osztrák határ menti területtel kapcsolatos kérdéseket vitatott meg. A Kelet- és Délkelet-Európa történetével foglalkozó szekcióban a magyar államjog, valamint a magyarországi iskolázási és foglalkozásbeli struktúra szerepelt a napirenden, miközben *Walter Leitsch* bécsi egyetemi tanár elnökölt. Az egyháztörténeti szekció elnöke *Josef Lenzenweger* bécsi egyetemi tanár volt; ezen a nyugat-magyarországi burgenlandi katolicizmus történetének kérdéseit elemezték. A történelmi néprajz szekciójá-

ban az elnökletet *Dr. Klaus Beitl* udvari tanácsos, az Osztrák Néprajzi Múzeum igazgatója és *Karl R. Wernhardt* bécsi egyetemi tanár látta el, az előadók pedig a történelmi néprajzi kartográfiával foglalkoztak. A tudomány- és művelődéstörténeti szekcióban *Walter Höflechner* grazi egyetemi tanár és *Harry Kühnel* kremsi egyetemi tanár vitavezetésével főleg a felvilágosodás korának nyugatmagyarországi kérdéseit elemezték. A numizmatikai szekció *Bernhard Koch* bécsi egyetemi tanár elnökletével elsődlegesen az osztrák—magyar kölcsönhatásokra koncentrált. A címertani és családtörténeti szekció elnöke *Dr. Hans Jäger-Sunstenau* bécsi professzor volt: ez a szekció főleg az Őrség kérdéskörével foglalkozott.

A középiskolában oktató történészek munkacsoportjában *Dr. Herwig Birklbauer* bécsi gimnáziumi tanár elnökletével a honismereti oktatást vizsgálták a pannon térség példáján. A múzeumi és műemlékvédelmi hivatalnokok munkacsoportja a burgenlandi múzeumokkal foglalkozott, itt *Dr. Georg J. Kugler* udvari tanácsos, a bécsi Szépművészeti Múzeum igazgatója elnökölt. A történettudománybeli mérések munkacsoportjának elnöki tisztét felváltva *Gerhard Botz* salzburgi egyetemi tanár és *Herbert Mattis* bécsi egyetemi tanár látta el. A témák itt a koraközépkortól a legújabb korig terjedtek, de az osztrák—magyar határtérségre összpontosultak. A város és a városi környezet kutatóinak munkacsoportjában a XIX. századi Bécset és Budapestet hasonlították össze *Felix Czeike* bécsi egyetemi tanár, udvari tanácsosnak, a Bécsi Tartományi és Városi Levéltár igazgatójának elnökletével.

Külön kiemelést érdemel a hadtörténelmi szekció. Ez *Dr. Otto Friedrich Winter* udvari tanácsosnak, az Osztrák Hadilevéltár nyugalmazott igazgatójának elnökletével és közel száz megjelent részvételével ülésezett.

Elsőként *Dr. Gerhard Kurzmann* grazi főlevéltáros I. Miksa császár házasodási politikájának katonai hátteréről szólt. Magyarország példáján a Mátyás király örökségének megszerzését célzó házassági szerződéseket és az azok érvényesítését célzó fegyveres fellépéseket logikus egységben vizsgálta.

Zachar József alezredes, a történelemtudományok kandidátusa, az Osztrák Hadilevéltárban működő Állandó Magyar Levéltári Kirendeltség vezetője „A magyar származású Tóth Ferenc báró, francia generális (1733—1793) útja Párizstól Tarcsáig" címmel igyekezett megvilágítani a XVIII. század magyar hadtörténelmének kulcskérdéseit.

Dr. Arnold Suppan bécsi egyetemi docens Közép-Kelet-Európa biztonságpolitikai kérdéseivel foglalkozott az 1920-as évek vonatkozásában, a kishatalmak érintkezései és a nagyhatalmi törekvések kölcsönhatásait elemezve.

Dr. Manfried Rauchensteiner bécsi egyetemi docens, a Hadtudományi Intézet igazgatóhelyettese az 1943—1945 közötti stratégiai légiháborúval kapcsolatosan, magyar vonatkozásokban nagyon adatgazdag kitérőkkel, a Kelet-Ausztriát ért támadásokat mutatta be.

A XVII. Osztrák Történész és a XX. Osztrák Levéltáros Kongresszus résztvevőinek tiszteletére szeptember 2-án a kismartoni Esterházy-kastély dísztermében fogadást adott *Dr. Theodor Kéry*, Burgenland tartományfőnöke. Ezen a határ menti osztrák tartomány számos politikai, társadalmi, kulturális és közéleti vezető személyisége jelent meg.

Az előző kongresszus óta elhunyt történészekre való megemlékezésül szeptember 3-án reggel *Dr. Stefan László* kismartoni római katolikus megyéspüspök emlékező istentiszteletet tartott nagyszámú kongresszusi résztvevő jelenlétében.

Szeptember 4-én és 5-én mód nyílt a történelmi Pozsony, Sopron és Vas vármegyékkel való ismerkedésre. A szakmai jellegű kirándulások, részben mai magyar felségterületre átnyúlóan is, igyekeztek szemléltető képet adni a pannon térségről az elhangzottakkal kapcsolatosan.

HERMANN RÓBERT

KIEGYEZÉS, 1867

Időszaki kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban, 1987. szeptember—december

Az 1867-es kiegyezés a magyar történelem egyik legvitatottabb eseménye. Reális kompromisszum volt-e a kiegyezés vagy a magyar önállóság fel- és eladása; 1848. április 11. folytatása, vagy 1849. augusztus 13. betetőzése; a magyar polgári állam megteremtése vagy a történeti Magyarország pusztulásának kezdete? Olyan kérdések ezek, amelyekre lehet igennel és nemmel felelni, lehet hümmögni, lehet azt mondani, hogy is-is, csak egyet nem várhatunk: hogy a közvélemény valaha is egyértelműen foglaljon állást ezekben az alighanem megoldhatatlan kérdésekben.

Mi lehet ennek a magyarázata? Olyannyira példa nélkül álló lenne-e ez a kiegyezés a magyar, vagy akár a kelet-közép-európai történelemben? A válasz egyértelműen nem. Hiszen 1604, Bocskai zászlóbontása óta nem volt a magyar történelemnek egyetlen olyan felkelése, vagy szabadságharca sem, amely ne valamilyen megegyezéssel ért volna véget. Gondoljunk akár Bethlen Gábor, I. Rákóczi György háborúira, vagy a kuruc küzdelmek korát lezáró 1711-es szatmári békekötésre. Gondoljunk a harc nélküli megegyezésekre, mint 1790—91, vagy 1825. Az indíték mindegyik esetben mindkét fél részéről ugyanaz volt: a nemzetközi körülmények alakulása folytán valamelyik fél nem tudta, vagy nem tartotta tanácsosnak maximális programja érvényesítését, a másik fél pedig, ezt kihasználva, a saját minimális programja érvényesítésére törekedett. A magyar politikai vezetésnek (vezetéseknek) ugyanis 1526 óta különböző okokból és változó mértékben, de szükségük volt a Habsburg-monarchiára, de a Monarchia sem állhatott fenn tartósan Magyarország ellenében, vagy aktív támogatása nélkül. Ha pedig szűkebb régiónk történetét nézzük a XIX. században, azt látjuk, hogy sehol sem győzött a polgári átalakulás nemzeti-demokratikus útja. Az erőviszonyok folytán ugyanis egyetlen nemzet sem volt képes önmagát egyetlen államban egyesíteni, s teljesen nemzeti államot létrehozni, kisebbségek nélkül. Miért jelent tehát ekkora problémát a magyar közgondolkodás számára 1867? Véleményünk szerint ennek egyik oka az a fáziskésés, ami a fegyveres küzdelem és a békekötés között létrejött, illetve az, hogy ezt a kiegyezést nem egy újabb, ezt korrigáló megegyezés követte, hanem a teljes felbomlás. Ez olyan traumát okozott, amely feledtette az 1867—1918 közötti rendszer minden pozitív jelenségét és vonását, az ipari fejlődést, az ország viszonylagos felzárkózását, a magyar történelemben ilyen hosszú távon addig is, azóta is példátlanul demokratikus szellemi életet. Az 1918 után létrejött politikai rendszerek képviselői sem sok jót mondtak el erről a fél-független, fél-demokratikus, fél-polgári rendszerről. 1918—19 államrendszerei a kiegyezés tagadásán épültek fel, a két világháború közötti konzervatív rendszer a liberalizmus csődjét látta az 1867—1918 között történtekben, 1945 után pedig 1848—49 elárulásának számított 1867.

1867-ről, előzményeiről és következményeiről, fő- és mellékszereplőiről, megalkotóiról és veszteseiről több ezer kötetet böngészhet végig az érdeklődő. A múzeumlátogatók azonban eleddig csak egy-egy megyei múzeum kiállításán láthattak valamit a

kiegyezéshez vezető útról. A Magyar Nemzeti Múzeum kiállítása 1849-nél szemérmesen véget ér, ha valaki a többire kíváncsi, az menjen el más múzeumokba aztán rakja össze magában, amit lát. Ez pedig nem éppen könnyű feladat. Így tehát mindenképpen köszönettel tartozunk a Magyar Nemzeti Múzeum Újkori Osztályának, s különösen a kiállítás forgatókönyvét elkészítő Körmöczi Katalinnak, hogy, ha ideiglenes jelleggel is, de elénk tárta az 1849—1875 közötti korszak legfontosabb tárgyi anyagát. Hozzáteendő még, hogy a kiállítás nem egyedül a Magyar Nemzeti Múzeum anyagából készült, hanem a kiállítás számára tárgyakat és iratokat kölcsönzött a Budapesti Történeti Múzeum, a Petőfi Irodalmi Múzeum, az Országos Széchényi Könyvtár, a Magyar Országos Levéltár, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, az Országos Hadtörténeti Múzeum és az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum is.

A kiállítás — véleményem szerint szerencsés módon — nem foglal állást az immáron 120 éve tartó vitában, csupán felsorakoztatja csaknem három évtized fontos és kevésbé fontos tárgyait és dokumentumait, ezeken keresztül az érveket és ellenérveket. Elhatárolja magát a végletektől, a hatásvadászattól, s a látogatóra bízza a következtetések levonását. Olyan kiállítást láthatott tehát az érdeklődő, amely nem szájbarágva, didaktikusan, hanem gondolkodásra késztetve és kényszerítve nyújt ismereteket.

A kiállítás azt az utat ábrázolja, amelyet a magyar politikai vezetőréteg és Magyarország népei 1849 és 1875 között megtettek, tehát Világostól a fúzióig mutatja be a sorsdöntő és hétköznapok történetét. A kiállítást a világosi fegyverletétel és az aradi kivégzések képe nyitja. Gúlába rakott fegyverek, rajtuk honvédcsákók, honvédzászló jelzik a szabadságharc szomorú végét. Haynau kiáltványai, Komárom feladásának egyezménye utalnak a cs. kir. csapatok győzelmére, az ellenforradalmi adminisztráció berendezkedésének kezdeteire. Egy tárlóban a szabadságharc vértanúinak és a cs. kir. hatóságok által várfogságra ítélteknek személyes tárgyait, iratait láthatjuk. Szacsvay Imre búcsúlevele, az aradi foglyok és kivégzettek névsora, börtönben készült faragványok, karperec az aradi vértanúk nevével — a megtorlás dokumentumai. Hátborzongató látvány Batthyány Lajos tollkése, amellyel öngyilkosságot kísérelt meg, amikor megtudta, hogy akasztófára ítélték. Életben maradt, de olyan iszonyatos sebeket ejtett magán, hogy az akasztófától megmenekült, helyette főbe lőtték.

„Most tél van, és csend, és hó, és halál..." — írta Vörösmarty 1850-ben. Haynau leváltását követően a nemzetre nehezedő nyomás nem enyhült, a nyílt katonai erőszak szerepét a bürokratikus adminisztráció, a Bach belügyminiszter nevével fémjelzett rendszer vette át. Ennek működését táblázat mutatja be, a mindennapokra utalnak a pecsétek, okmányok, egy Bach-huszár ábrázolása. Az általánossá vált magatartásforma, a passzív ellenállás, a visszahúzódás jelképe az a szobabelső, amelyben egy, a Beniczky-család tulajdonából származó empire garnitúrát, Kisfaludy Mór 1848—49-es honvéd alezredes pipatóriumát, kézimunkát, bibliát, kalendáriumot és egy Corpus Iurist láthatunk.

Az irodalom fontos szerepére utalnak Arany János, Jókai Mór, Eötvös József, Kemény Zsigmond, Madách Imre műveinek első kiadásai, s különböző, tőlük származó kéziratok, így pl. Az ember tragédiájának első vázlata, A kőszívű ember fiainak kézirata. A hazai politikai útkeresést jelzi az első kiadások között Kemény röpiratának, a Forradalom után-nak egy példánya. Személyes jellegűek a Vörösmarty árváira vonatkozó iratok, Deák aláírásával. Fekete zsinóros magyar ruha s a Kazinczy-centenárium emlékei zárják ezt az egységet. Ez utóbbi éve, 1859, fordulópont a korszakon belül is. Solferino éve ez, a Habsburg-abszolutizmus első látványos megrendüléséé, s egy olyan időszaké, amikor úgy tűnt, az 1849-ben emigrációba távozottak képesek lesznek európai érdekűvé tenni a magyar kérdést.

A következő tárló a Kossuth-emigráció tevékenységét mutatja be. A kiállítás nem árnyalja az emigráció képét, nem utal az emigrációs vezetésen belül kialakult ellentétekre, hatalmi harcokra. Ezt azonban nehéz is lett volna megtenni, s a kiállítás gondolatmenete szempontjából kétségkívül szerencsésebb is az emigráció egységként való bemutatása. Az emigrációs vezetés ugyanis a kezdeti forradalomcsináló vállalkozások (Mack-féle szervezkedés stb.) után igyekezett az európai politikába bekapcsolódni. 1859—1861 között kétségkívül világpolitikai tényezőnek számított, s így már

puszta léte is fenyegetést jelentett az osztrák hatalom számára. A háborús vereségek mellett az emigráció akciói voltak azok, amelyek az itthon maradottakkal való megegyezés felé terelték a Habsburg-hatalmat. Kossuth Madarász Viktortól származó képmásán kívül láthatjuk ott Garibaldi és Türr István arcképét, Ferenc József és III. Napóleon villafrancai találkozójának ábrázolását, a tárlóban pedig Klapka, Türr, Garibaldi és Pulszky leveleit, Kossuth, Perczel és Klapka fegyvereit. A kiállított iratok közül említést érdemel még az 1851-ben Sztambulból Amerikába áthajózott emigránsok névsora, a Magyar Politikai Menekültek Londoni Egyesülete jegyzőkönyve, a tárgyak közül pedig a Kossuth, Teleki és Klapka által 1859-ben létrehozott Magyar Nemzeti Igazgatóság pecsétje.

A Magyarországon megélénkülő politikai életre utal Széchenyi híres Ein Blick-jének példánya, a legnagyobb magyar gyászszertartásának emlékei s Arany János „Széchenyi emlékezete" c. ódájának kézirata.

Az emigráció megélénkült tevékenységétől való félelem, a háborús vereségek, a fenyegető gazdasági csőd engedményekre késztették az abszolutisztikus rendszert. Az 1860-as Októberi Diploma, az 1861-es Februári Pátens, az országgyűlés összehívása már jelezték a kompromisszumra való készségét. E bonyolult és izgalmas év történetét az Októberi Diploma, a Februári Pátens példányai, az ellenük tiltakozó megyei feliratok jelzik. A hazai politikai vezető réteg kettészakadására utalnak az emigrációból kényszerűen hazatérő Teleki László személyes tárgyai, az öngyilkosságára utaló dokumentumok, a Felirati és a Határozati Párt iratai, Deák — Ferenc József által ekkor még el nem fogadott — feliratának nyomtatott példánya. A nemzetiségek megélénkülésére utalnak ekkortájt tartott kongresszusaik dokumentumai.

A következő egység a kiegyezés kulcsemberét, Deák Ferencet állítja elénk. Deák a XIX. századi magyar történelem egyik legegyértelműbb, legkevésbé vitatható személyisége. Nyugodt, szenvedélytelen egyénisége révén kicsit ki is esett a történelmi köztudatból. Pedig Széchenyi, Kossuth és Batthyány Lajos mellett ő volt a XIX. század leghosszabban ható magyar politikusa. Nem támadt olyan lelkes pártja, mint 1848 szeptembere után Kossuthnak, vagy Világos után Széchenyinek. Nem sújtott le rá úgy a megtorlás, mint három minisztertársára, a kivégzett Batthyányra, a száműzött Kossuthra és az öngyilkosságba kergetett Széchenyire. Ellenfelei nem vonták soha kétségbe személyes tisztességét, mint pld. Kemény 1849 után Kossuthét, vagy az emigráció Görgeiét. Deák Angol Királynő szállóbeli bútorain kívül különböző használati tárgyait, számára készült ajándékokat láthatunk. A terem közepén külön dobogón áll Deák íróasztala, a kiegyezésre vonatkozó kéziratokkal, vele szemben Kossuthé a Duna-konföderáció tervezetével.

Az 1865—67 között történteket mutatja be a következő egység. Ferenc József 1865-ben újra összehívta az országgyűlést. 1866-ban a porosz—osztrák háborúban Ausztria vereséget szenvedett. Az új helyzet új esélyeket nyújtott a megegyezésre, amely 1867 februárjában létre is jött. A kiállítás ezt főleg dokumentumokkal illusztrálja. Így látható Deák híres húsvéti cikke, a Deákkal szemben fellépők iratai, Ferenc József kiáltványa a porosz-osztrák háborúról, majd az alkotmány visszaállításáról, Kossuthnak a kiegyezés ellen érvelő, „Negyvenkilencz" című lapja, a Csengery Antal kéziratában fennmaradt felirati javaslat.

Az új államrendszerre utalnak az Andrássy-kormány rendeletei, a 1867-es törvények, s az ezek alapjául szolgáló 1723-as Pragmatica Sanctio és az 1848-as törvények. A képek közül kiemelkedő Andrássy Gyula kitűnő portréja, amelyet Székely Bertalan festett, a tárgyak közül pedig Horváth Boldizsár igazságügyminiszter íróasztala, amely Deáké és Kossuthé mellett áll.

A kiállítás leglátványosabb részét képezi a koronázási ünnepség bemutatása. Az esemény fényét jelzi egy kiállított díszmagyar és Majláth Györgyné díszruhája. A koronázásra a nemzet 50 000 ezüst forintot adott koronázási ajándékként az uralkodónak, amelyet aztán Ferenc József visszaadott az 1848-as honvédek árváinak segélyezésére. Az 50 000 forintot tartalmazó ezüstládát a magyar politikai vezető réteg számára az alkotmányosságot jelképező uralkodók szobrai díszítik. A királyi pár szemé-

lyes tárgyai közül kiemelendő Ferenc József díszbuzogánya, és pecsétnyomója, s Erzsébet királyné ülőgarnitúrája, a pamlagon egy hanyagul odavetett kesztyűvel.

A teremből kilépve a kiegyezés politikai ellenzékének tevékenységét bemutató részhez érünk. A leghíresebb itt kiállított dokumentum Kossuth ún. Cassandra-levele, de az egyéb dokumentumokba is érdemes beleolvasni. Így pl. itt látható Perczel Mór honvédtábornok 1868. március 29-én tartott, minősíthetetlen hangvételű, Kossuthot gyalázó s önmagát dicsőítő beszéde.

Az új rendszer első nyolc évét mutatja be a kiállítás hátralévő része. Táblázat ábrázolja az államrendszer működését. Törvények, követjelentések utalnak a politikai történetre, részvénytársaságok, bankok, gyárak dokumentumai és érmei a gazdasági élet fellendülésére. Az oktatás és a tudomány fejlődését mutatják be az Eötvös-féle közoktatási törvény, ábécés könyvek, füzetek s a különböző tudományos folyóiratok, a Századok, az Akadémiai Értesítő, a Természettudományi Közlöny. Érdekes emlék a Magyar Nemzeti Múzeum 1874-ben készített raktári szekrénye, amelynek oldalán beégetett felirat őrzi a múzeum akkori munkatársainak nevét.

A negyvennyolcas eszmekör továbbélésére és a közgondolkodást meghatározó mivoltára utalnak a Batthyány, Kossuth és az aradi vértanúk arcképével díszített kendők, az aradi és a budapesti negyvennyolcas sírok és emlékművek képei. E közgondolkodás torzulására, az áruló-mítosz továbbélésére utal az 1871-ben készült, Görgei álma című metszet, ami valószínűleg egy korábbi, Kászonyi Dániel által az emigrációban készített, s általa Görgeinek megküldött metszet változata. A tábornok visszavonultságára utalnak visegrádi kerti szerszámai.

A kiállítás a fúzióval és Deák halálával, tehát 1875—76-tal zárul. Nem optimista, lelkesítő a befejezés. Inkább némi szomorúságot sugároz. Mint Zichy Mihály festménye: „Erzsébet királyné imádkozik Deák Ferenc ravatalánál."

Reméljük, hogy minél előbb nemcsak ideiglenes, hanem állandó kiállításon láthatjuk az itt bemutatott tárgyakat. S talán egyszer lesz állandó kiállítás az 1875 utáni időszakokról is. Ez a kiállítás, mint kezdet, így is biztató. Az azonban már nem az, hogy ezt a kiállítást pénzügyi okokból két héttel december vége, tehát a meghirdetett zárás előtt szétszedték.

BENCZE ZOLTÁN

JELENTÉS A HADTÖRTÉNELMI INTÉZET ÉS MÚZEUM UDVARÁN 1987 VÉGÉIG FOLYT ÁSATÁSOKRÓL

Ez a jelentés folytatása a Hadtörténelmi közlemények 1987/2.[1] és 4.[2] számában megjelent előző beszámolóimnak. Jelen munkámban szeretném ismertetni a legfrissebb eredményeket.*

Először visszatérnék a városfal déli oldalán talált nagyméretű gödör és közvetlen környéke leleteihez. Ez a gödör betöltése előtt valószínűleg vízlevezető nyílás lehetett.[3] A cserépbográcsok döntő többsége ebből a gödörből került elő, néhány darab pedig a 87/1. számú kutatóárok nyugati metszetfalából, a gödör magasságában. Ez utóbbi darabok nyilván a gödör betöltésekor szóródtak szét. A peremek alapján eddig 33 darab bográcstöredék került elő. (Ezekből néhány darab előző munkámban is megjelent,[4] valamint még: I. t. 1.[5] és 2.,[6] II. t. 1.,[7] 2.[8] és 3.,[9] III. t. 1.[10] és 2.[11])Három bográcsot teljesen ki lehet egészíteni.[12] Az előkerült cserépbogrács-töredékeket két csoportra lehet osztani. A döntő többség abba a csoportba sorolható, amelyre általában a szögletes kifúrt felfüggesztő nyílás és — ez a nagyobb töredékeknél figyelhető meg — az a jellemző, hogy azt a részt, ahol a bogrács oldala a fenék felé fordul, szögletesen hagyják meg (I. t. 1. és 2., II. t. 1.),[13] nem gömbölyítik le. Ebbe a csoportba sorolhatók azok a cserépbogrács-töredékek is, amelyeket Zolnay L. talált a Várhegy déli részén.[14] A csoport darabjait készítésükkor kaviccsal, vagy kaviccsal és homokkal soványítják. E csoport töredékei jórészt vörös színűek, de nyolc darab szürke, redukált égetési móddal készült (l. ezek közül II. t. 2. és 3. kép). A másik csoportról, amely hét darabból áll, az mondható el, hogy a fenék felé forduló bográcsoldal legömbölyített — ez két darabnál figyelhető meg, egyikből csaknem az összes darab előkerült[15] — másrészt készítési módjuk szintén hasonlatos egymáshoz. E csoport darabjait homokkal soványítják. (Takács M. az anyag megtekintése után

* A 180—181. oldalon található térképvázlatokat Kuczoghy Zsuzsa készítette, a 187—195. oldalakon levő táblák Viczkó Tamás munkái.

1 *Bencze, Z.:* Előzetes jelentés a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum udvarán folyó ásatásról. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1987/2. sz. 370—385. o. (A továbbiakban: HK)

2 *Bencze:* Újabb beszámoló a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum udvarán folyó ásatásról. HK 1987/4., 791—809. o.

3 *Bencze:* i. m. HK 1987/4., 802. o.

4 Uo. 799—801. o.: a 800. oldal V. t. 1. képén látható töredék a jelenlegi cikk I. t. 1. képén látható bográcsnak a darabja.

5 *Takács, M.:* Die arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken, *Varia Archaeologica Hungarica*, Bp., 1986, a peremére vonatkozóan d/XII/11 ?/II/8? (A kis d betű azt jelenti, hogy a bográcsot a fémüst formájú bográcsok közé sorolható, az első két szám a külső peremre, a második két szám a belső peremre vonatkozik.)

6 *Takács:* i. m. d/XII/66/XI/45.

7 *Takács:* i. m. d/XI/24/?, ez a darab a Csátalja-Vágotthegyen előkerült bográccsal állítható párhuzamba: *Takács:* i. m. Taf. 21/2.

8 *Takács:* i. m. d/II/13/V/40.

9 *Takács:* i. m. d/XII/32?/XI/5.

10 *Takács:* i. m. d/XII/67/X/8.

11 *Takács:* i. m. d/XII/103/XI/11.

12 *Bencze:* i. m. HK 1987/4., 799. o., IV. t., 801. o., VI. t. és a jelenlegi cikk I. t. 1. képe.

13 L. még *Bencze:* i. m. HK 1987/4., 799. o. IV. t.

14 Az öt darabból kettő az I. szemétgödörből, kettő a középkori csatorna északi oldalán, egy pedig a II. ciszternából került elő. Közli *Zolnay L.: Bp. Rég.* XXIV/4., Bp., 1977. 43. o., 46. t. 1—5. kép.

15 *Bencze:* i. m. HK 1987/4., 801. o., VI. t.

közölte velem szóban a két csoportra vonatkozó véleményét, amit ezúton is szeretnék megköszönni.) Takács 21 csoportba sorolta a Kárpát-medencében előkerült cserépbográcsokat.[16] Ebben a felosztásban Budapestet, illetve Pestet egy műhely egy darabja, a Szerb utcai képviseli.[17] A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum udvarán, valamint a Várhegy déli részén előkerült darabok alapján egy új műhellyel számolhatunk, amely valahol a környéken működött. Elképzelhető, hogy ez a műhely kétféleképp állított elő cserépbográcsokat, esetleg megkockáztatható az a feltételezés is, hogy két új műhely nyomaira bukkantunk. A biztos választ a kérdésre csak az előállítási hely előkerülése adhatná meg. Mivel a gödröt négy darab IV. Béla kori pénz keltezi[18] a cserépbográcsok nagy valószínűséggel XIII. századiak. Viszont a gödör és a városfal között, a városfal építési szintjén egy XII. századi ezüstdénár került elő[19] (VI. t. 4. kép), mely alatt nem sokkal egy tűzhely maradványait is megtaláltuk. Elképzelhető, hogy a városfal építésekor forgatták ki a pénzt. Figyelembe véve ezt a lehetőséget is, a cserépbográcsokat a XII—XIII. századra keltezem. (A Budapest Régiségei következő számába tervezett cikkemben az összes cserépbográcsot közölni fogom.) A cserépbográcsok a gödör kerámiaanyagának csak egy kis részét jelentik.

A kerámia egyik jelentős része fehér kerámia. Az anyagban korsók (l. pl. III. t., 3—4.), bögrék, fazék és bögre formájú (IV. t. 1. kép) tárolóedények, fazekak (l. pl. IV. t. 2. kép) és csészék fordulnak elő. A fehér kerámiaanyag nagyobb részét a fazekak teszik ki, ezeket főzésre használták, melynek következtében elsősorban külső oldaluk szürkére, sötétszürkére égett. Az edényeket körbefutó, bekarcolt vonaldíszekkel díszítették. Meg kell még említeni egy rózsaszín, bekarcolt vonaldíszes csésze töredékét és egy vörös kancsófül töredékét, melynek hátát ferde bevagdalások díszítik. Előkerült még egy sárga, bekarcolt vonaldíszes fazék nagyobb töredéke is, melynek külső oldala szürkére égett.

A gödör kerámiaanyagának másik jelentős része osztrák fazekasáru. Ezek az edények szürke, redukált égetésű cserépből vannak. Ebben az anyagban fazekak (l. pl. (V. t. 2., 3., 4. és VI. t. 3. kép), kancsók, ez utóbbiakra eddig néhány lapított hurkafül utal, hátukon ferde bevagdalásokkal, valamint mécsesek (l. pl. VI. t. 1. és 2. kép) fordulnak elő. A fazekakra általában jellemző, hogy vállukon két lépcsős kiugrást alkalmaznak díszítésre (V. t. 2., 3. és 4. kép), egy másik példány peremén két bevágás látható (VI. t. 3. kép). Ezen kívül előkerült még egy — véleményem szerint — vizeskorsó-fül és oldaltöredéke. (V. t., 1. kép.) A fület ferde bevagdalások díszítik, a vállon egy lépcsős kiugrás látható. A BTM anyagában 73.79.5. leltári számon szerepel egy ilyen vizeskorsó, mely teljesen épen került napvilágra és a leltárkönyv szerint a XII—XIII. századra keltezhető. Ezt a darabot Zolnay L. találta 1973-ban, a palota északi előudvarának VII. gödrében.[20] A bécsi kerámiakatalógus is a XII. századtól datálja az ilyen darabokat.[21] Érdekes az osztrák fazekasáruk elég jelentős számú előfordulása.

A gödör környékén sikerült megfigyelni és megfogni elég nagy felületen a városfal építési szintjét. A szintadatokból kitűnik, de szabad szemmel is jól látható, hogy a habarcsszint erősen lejt délről északi irányba. A következő szintadatokat mértük: a gödörtől nyugatra, körülbelül a gödör észak-déli tengelyének közepén 165,15 m, ugyanennek a tengelynek északi végénél 164, 98 m, a városfal mellett pedig 164,75 m. A gödör és a városfal között 164,95 m, közvetlenül a gödör északi oldala mellett, majd 164,79 m, a városfal mellett pedig 164,73 m. A nagy pillér észak-déli tengelyének közepétől keletre a városfal építési szintje 165,57 m, északabbra 164,91 m, majd

16 *Takács:* i. m. 96—97. o.
17 *Irásné Melis K.:* Régészeti kutatások az Árpád-kori Pest külvárosi területén (Budapest V., Belváros) *Bp. Rég.* XXVI, 1984. 63—64. és 81. o., 18. és 20. kép.
18 *Huszár, L.:* Münzkatalog Ungarns von 1000 bis heute. Bp., 1979. kat. sz. 320., 323., 328. és *Unger, E.:* Magyar Éremhatározó. 2. kiad. Bp., 1976. III. k. III. rész, kat. sz. 2.
19 *Réthy, L.:* Corpus Nummorum Hungariae I. Bp., 1899. kat. sz. 78.; *Unger:* i. m. I. k. kat. sz. 38.; *Huszár:* i. m. kat. sz. 94.
20 *Zolnay:* Az 1967—75. évi budavári ásatásokról s az itt talált gótikus szoborcsoportról. *Bp. Rég.* XXIV/3., Bp., 1977. 32. és *Bp. Rég.* XXIV/4., Bp., 1977. 47. o., 50. t. 1. kép.
21 Keramische Bodenfunde aus Wien. Mittelalter-Neuzeit. Wien, 1982. Museen der Stadt Wien. 34. o. 7. pont és 33. o. Taf. 4/1.

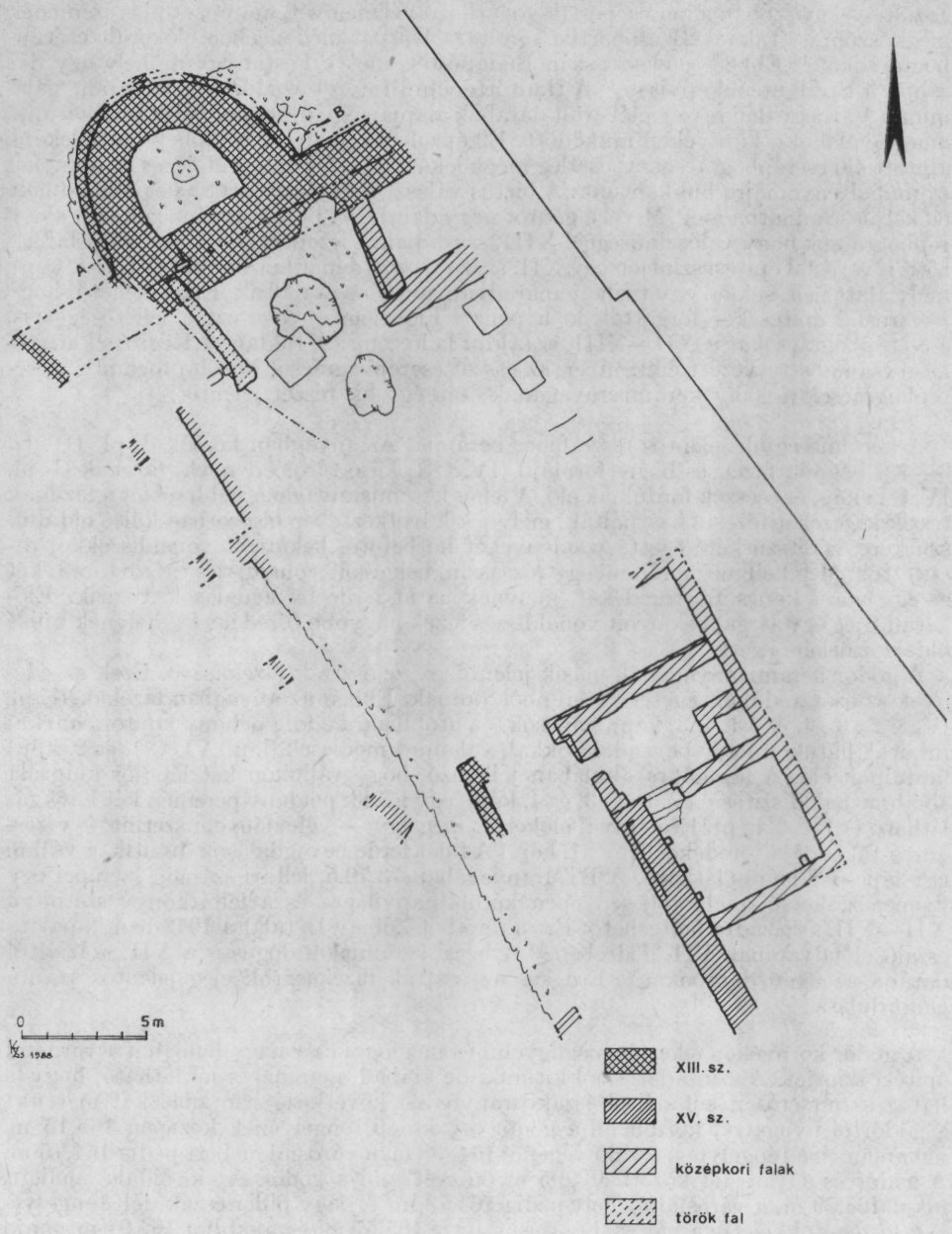

A helyszín alaprajza

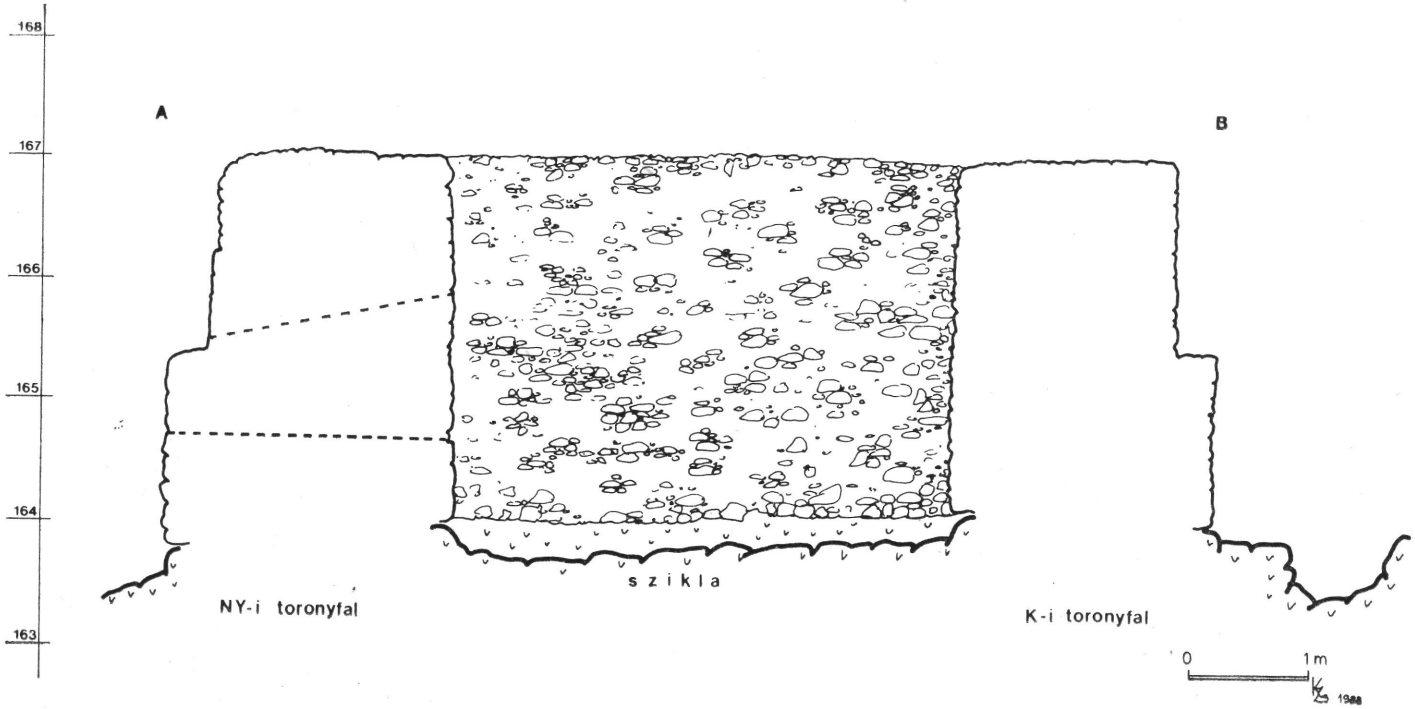

A torony keresztmetszete (A—B metszet)

a városfal tövében 164,65 m, ugyanitt a fekete humuszon álló városfal alja 164,48 m. A városfal és a gödör között, ahol a XII. századi ezüstdenár is előkerült, a következőket lehetett megfigyelni az építési szinttel kapcsolatban. Van egy felső, laza habarcsréteg, mely alatt a habarcsot keményre letaposták, — ezen a letaposott részen került elő a XII. századi pénz is — ezután egy földdel kevert habarcsréteg következik, majd ismét egy tiszta habarcsszint. Ez alatt találtuk meg a tűzhelymaradványra utaló nyomokat. A városfal építési szintjének dél-északi lejtése az egykori talajviszonyokra utal.

A sziklafelszín a megfigyelések alapján csak kissé lejt délről északi irányba, nyilván a fekete humusz volt ilyen lejtős. A városfal építésekor ez a természetes lejtés jól is jött, így ezt a területet nem kellett kiásni. A városfal északi, külső oldala a sziklán áll, a belső oldala a fekete humuszon. Miután megépítették a városfalat ezt a dél-északi lejtést nyilván feltöltéssel megszüntették, kiegyenlítették a terep természetes eredeti lejtését. A 87/1. számú kutatóárok nyugati metszetfalában, a városfal megmaradt falkoronájának szintje alatt mintegy fél méterrel meg lehetett figyelni egy vastagabb habarcsréteget. Itt a városfal koronája 166,22 m magasságban található, tehát a két habarcsréteg között mintegy 1 méter különbség figyelhető meg. Ez esetleg arra utalhat, hogy először a városfalat egy bizonyos magasságig felépítették, a terep lejtését kiegyenlítették és ezután folytatták a fal felhúzását. E magasabban fekvő habarcsréteg fölött már török kerámialeleteket tartalmazó feltöltést találtunk. A nagy pillértől délre található török gödör déli oldalán a fekete humusz fölött futó habarcsréteg 166,17 m magasságban került elő, az ugyanitt talált kövezett útszint 166,35 m magasságú. Nem elképzelhetetlen, hogy ez az útszint egykorú a toronnyal meg a városfallal és az oda irányuló közlekedésre szolgált.

A továbbiakban az udvar déli oldalán található új falmaradványokat, leleteket, megfigyeléseket ismertetem. A konzolos faltól északra található, megközelítően K—Ny-i irányú fal — melynek nyugati végződése kváderköves kiképzésű — mindkét oldalán a szikláig jutottunk. A fal északi oldalán a zokli — 167,01 m — mellett a szikla 166,13 m, nyugatabbra mintegy három méterrel 166,12 m, majd kissé nyugatabbra 166,50 m, itt szabad szemmel is látható emelkedés figyelhető meg.

Ugyanitt a kövezett útszint 167,22 m és 167,32 m, tehát 0,70—0,80 méterrel található a szikla fölött. A fal déli oldalán mért szintadatok, szintén K—Ny-i irányban: a sziklafelszín 165,59 m, 165,92 m, 166,29 m magasságú. Itt is megfigyelhető tehát, hogy kelet felől kissé emelkedik nyugati irányba a szikla. Az e falon átfutó metszetfal elbontása után egy rövid szakaszon sikerült meghatározni a fal teljes szélességét, amely 0,87 méter, ugyanitt a falkorona magassága 167,21 m. E kváderköves végződésű fal nyugati végétől nyugatra egy szelvényt alakítottunk ki, úgy, hogy az itt is meglévő útszintet elbontva a szikláig ástunk le. Itt a következőket lehetett megfigyelni. A kövezett szint — 167,31 m — fölött teljesen kevert feltöltés volt, ahonnan török leletek kerültek elő és Ferdinánd Károly ausztriai főherceg 1638-as verete. (VI. t. 5. kép). Az útszint alatt 166,88 m magasságban egy agyagos járószint került elő, a szikla 166,45 m magasságban található. A szikla fölötti fekete humuszba egy helyen egészen a szikláig futó gödröt vágtak bele. A gödörből szürke, redukált égetésű osztrák mécses töredéke került elő. A fekete humusz fölött is húzódott egy szürkéssárga agyagos járószint. Az útszint és az alatta található agyagos járószint közötti leletanyag arra utal, hogy az utat a XVI. században építhették. Egyébként ettől a szelvénytől kissé nyugatabbra az udvart észak-déli irányban átszelő csatornaárokban került elő a már említett XIII. századi házmaradvány.[22] Mivel szelvényünk nyugati metszetfalában nem jelentkezett a fal, így valószínűleg K—N-yi falszakaszából sem túl sok maradt meg.

Az udvar déli végének legfontosabb megmaradt emléke a konzolos házmaradvány. A ház Ny-i, konzolos falát a ház pincelejáratától déli irányban 10 méter hosszan tudtuk követni, majdnem a jelenlegi épület faláig. A fal még megy tovább dél felé,

22 *Bencze:* i. m. HK 1987/2., 371—372. o.

1. kép. A konzolos ház nyugati fala déli irányból

de statikai okokból a jelenlegi épület fala mellett nem tanácsos mélyíteni. A fal keleti oldalán újabb konzol került elő, így már háromra nőtt a számuk. (L. 1. és 2. kép.) Az észak felől számított harmadik konzol — szélessége 0,20 m — koronája 166,95 m, alja pedig 166,62 m magasságban található, tehát magassága megegyezik a másik kettőével. Az észak felől számított 1. és 2. konzol között 1,13 m a távolság, a 2. és 3. konzol között pedig 1,17 méter. A falkorona magassága északról dél felé: az 1. és 2. konzol között 167,27 m, a 2. és 3. konzol között 167,38 m, itt, ahol a falból kelet felé egy másik fal indul — erről mindjárt lesz szó — 167,41 m, innen kissé délebbre egy vezetékkel belebontottak a falba, ezért itt csak 166,74 m magasan maradt meg, legdélebbi végén pedig 167,36 m a falkorona. Ugyanitt a mai szint 168,24 m. A fal nyugati oldalán a sziklafelszín — ugyancsak északról déli irányba — 166,34 m, 166,22 m és 166,25 m, tehát majdnem vízszintesen fut. A falhoz tartozó kapubejárat, mely a pincelejárat lehetett, 1,30 m széles, a küszöb 165,25 m magasságban van, a nyugati keretkő koronája 166,12 m, a keletié pedig 166,28 m. A keleti keretkő felül keskenyebb, alul szélesebb, szemből nézve egy fél parabolára emlékeztet a formája. A nyugati keretkő élszedése kissé töredezett, elmosódott, úgy tűnik ez ugyanolyan élszedés, mint amilyen a patkótorony bejáratánál megfigyelhető. A kapu keleti keretkövétől keleti irányba egy 0,75 méter széles fal indul — koronája 166,75 m és 166,87 m — amely befut egy észak-déli irányú falba. Feltételezhető, hogy ez az É—D-i irányú fal a konzolos ház párhuzamos másik fala, bár vastagsága csak 0,75 méter. Ezt a falat déli irányba csak mint egy három métert lehetett ez idáig követni, itt egyelőre újkori építészeti maradványok akadályozzák a további munkát. Ennek a falnak a nyugati oldalán nincsenek konzolok, mivel azonban a falkorona csak 166,70 m magasságban maradt meg, nem zárható ki, hogy eredetileg ide is építettek konzolokat. A fal alja alatt egy nagy — valószínűleg természetes — üregre bukkantunk, amelyet lehet, hogy a középkorban is használtak, mert a tetején mintha gyertyától származó kormolódást lehetne látni. Mivel behatolni balesetveszélyes, ezért csak bevilágítva tudtunk megfigyeléseket tenni. A ház pincéjének alja 161,40 m mélyen található.

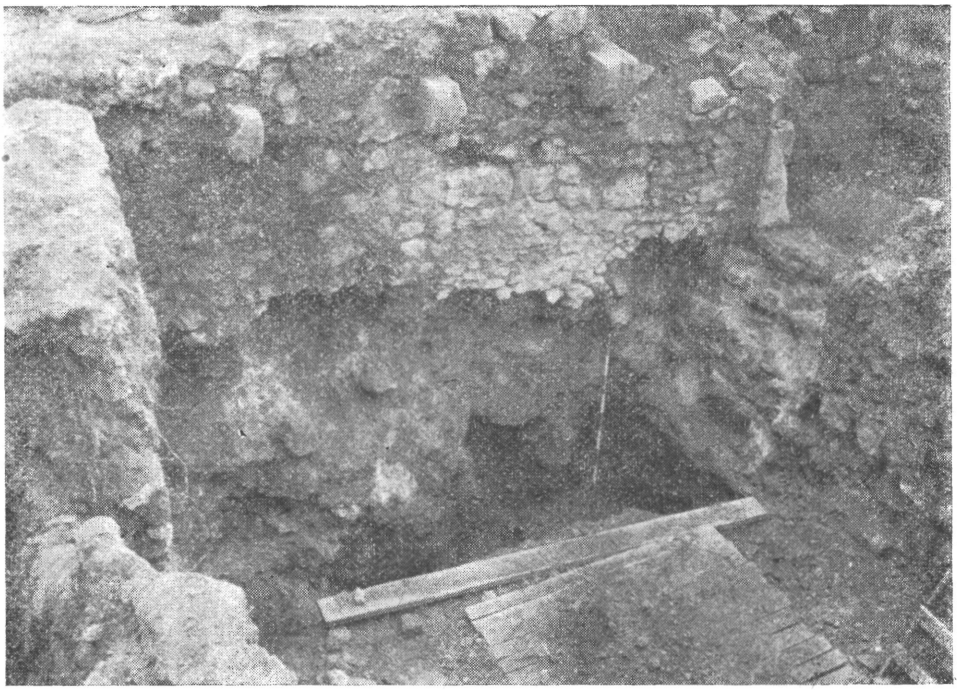

2. kép. A konzolos ház pincéje a pincelejárattal, kelet felől nézve

A ház eredeti alakja hosszan nyújtott téglalap lehetett. Egy súlyhárítóíves keresztfallal elválasztották. A konzolos fal 4. konzola pont ide esett volna. Mivel itt konzol nyomára nem bukkantunk, elképzelhető, hogy ez a fal és a konzolos fal egy időben épült. A keresztfal szélessége 0,76 m. Eredetileg ez a súlyhárítóíves fal valószínűleg egy emeleti részt tartott. Lehet, hogy nem találták elég erősnek, ezért az ív alatti részt is befalazták, csak egy kis, ablakszerű átjárást hagytak meg a falon. A falkorona magassága, ott, ahol az É—D-i konzolos falba beköt, 167,46 m. A boltív keleti oldalán egy — 0,21 m széles — konzol került elő, melynek magassága 166,76 m, alja pedig 166,47 m. A boltív nyugati oldalán csak nyom utal a falon arra, hogy itt is állhatott konzol. A ház bejáratától kissé északra, alig valamivel a szikla fölött, talán egy lépcső maradványa került elő. Két szabályos, lapos kőről van szó 165,70 m és 165,76 m magasságban.

A kapu keleti szárkövétől keletre induló fal északi oldalánál egy négyzetes, fallal körülvett, sziklába vágott gödör került elő. (L. 3. kép.) A gödör keleti fala a konzolos fallal párhuzamosan futó fal északi folytatása — itt a fal aljánál súlyhárítóív figyelhető meg, mely közepének alja 165,23 m —, ebből nyugatnak indul egy fal, amely délnek fordul és befut a kapu keleti keretkövétől keletre induló falba. Ez a gödör talán ciszterna volt, vagy kútként működött. A súlyhárítóív közepének aljától 2,50 méterig vörös színű török betöltés került belőle elő, ez alatt viszont már sárgás, törmelékes agyagréteg következik, melyből többnyire középkori kerámiatöredékek, mégpedig XV. századi mázas edénytöredékek kerülnek elő. A súlyhárítóív közepének aljától — 165,23 m — számítva 6 méter mélyen volt az alja, a középkori leletek a 3,50—6 m közötti rétegekből kerültek elő. A ház bejárata nyugati irányból volt — innen dél felé pedig a pincelejárat —, erre utaló jeleket találtunk is (l. 4. kép). Ez is valószínűsíti azt a feltételezést, hogy a ház egyik utcafrontja a konzolos fal nyugati oldala lehetett. A ház főhomlokzata a déli oldalon lehetett. A Várhegy déli részén is megfigyelhető volt — mely egyébként az egész Várra jellemző, egy-két kivételtől eltekintve —, hogy a téglalap alakú házak keskenyebb oldala néz az utca felé. Zolnay

3. kép. A konzolos ház keleti fala — kelet felől nézve — a gödörrel

közöl rekonstrukciós rajzot is.[23] A konzolos ház nyugati, külső szintje — a zokli magassága — 166,89 m. A kaputól északra található kelet-nyugati irányú, nyugati sarkában kváderköves fal északi oldalán a szint — a zokli magassága — 167,01 m, a kváderköves sarok is (a kváderkő alja 166,79 m) nyilván részben már a föld fölött helyezkedett el. Megfigyelhető, hogy az útszint alatti első járószint a kváderkő alja fölött mintegy 10 cm-rel fut, így itt 166,90 m volt a kváderköves sarokhoz tartozó járószint. Ehhez viszonyíthatjuk még az útszintet, amely általában 167,31—167,32 m magasságban helyezkedik el. Ha azt a ház korabeli külső járószintjéhez viszonyítjuk, akkor 0,30—0,40 méterrel van magasabban az útszint. Így valószínűnek tűnik, hogy a ház épült korábban és csak később építették meg az utat. Az út alatt talált leletek is ezt bizonyítják.

Végezetül néhány előkerült leletről is szólnék. (VI—IX. t.) Török pipák nagy számban kerülnek elő, ezek egyik szebb darabja a VI. t. 6. képén látható. Egy sárgarézből készült, díszített késnyél is a hódoltság korát reprezentálja (VI. t. 7. kép). Sok szép üveglelet is előkerült. (VII. t. 2—5. és VIII. t. 1—4.) Ezek jó része a XVI—XVII. századra keltezhető. (H. Gyürky Katalin szóbeli közlését szeretném ezúton megköszönni.) A VII. táblán válogatás látható: 2. karperec, 3. fedő, 4. talán palack és 5. bordázott falú pohár. Ezek közül a 4. számú, a palack érdemel említést, amelyet először barna mázzal vontak be — eredetileg zöld színű volt —, majd erre az alapra kékkel festették fel a mintázatot. A VIII. t. 1—3. képén palacktöredékek láthatók, az egyik (VIII. t. 1. kép) nyakán üvegfonalból cikk-cakk díszítés, a másik kettő pedig kulacsformájú. Szép darab a VIII. t. 4. képén látható kotyogós palack töredéke. Hasonló darab került elő a palota területéről, a gyilokjárónál,[24] Csut faluból,[25] ez

23 *Zolnay:* i. m. *Bp. Rég.* XXIV/4., Bp., 1977. 59. o., 63. t. és *Zolnay:* Előzetes jelentés a budai Vár déli részén végzett 1975—1981. évi feltárásokról. *Bp. Rég.* XXVI. 1984. 215. o.

24 *H. Gyürky K.:* Az üveg. Katalógus. Bp., 1985. BTM *Monumenta Historica Budapestiensia* 5. 48. o. XVII. t. 6. kép.

25 *H. Gyürky:* i. m. 46. o. d. változat, 6. darab, XLVIII. t. 2. kép.

4. kép. A konzolos ház feltételezett bejárata nyugat felől nézve

utóbbi hasonlít talán leginkább a darabunkhoz. Ezt az udvaron talált darabot a XVI—XVII. századra lehet keltezni. Megemlíteném még, hogy több kőcserép-töredék is előkerült. Ezek valószínűleg egy korsónak lehetnek töredékei (l. IX. t.). A töredékek alapszíne szürke, erre kerül lilás színnel a virágmotívum és a bepecsételt rozettadíszítés. A szürkén maradt részeket hálóminta díszíti. Ezek a töredékek Németországból származnak, Muskauban készültek és a XVII. század végére lehet keltezni őket.[26] Említést érdemel még egy hatszögletű majolika padlótégla töredéke.[27] Ez és még néhány egyéb lelet — köztük bográcsok is — az október közepén nyílt kiállításon a Hadtörténeti Múzeumban is láthatók.

Összefoglalásul az eddigi adatok fényében a következőket lehet elmondani a terület történetéről. Már a tatárjárást megelőzően létezik itt település valahol a környéken a XII—XIII. században, amely a tatárjárás során megsemmisül. A városfal és a patkótorony a XIII. század közepén épül. A XIII. sz. második feléből egy házmaradványt ismerünk. XIV. századi építkezésre eddig még nincs bizonyíték. A XV. században épült fel az udvar déli végében a konzolos ház, ugyanekkor építenek új bejáratot a patkótoronyhoz. A XV–XVI. században a toronyhoz falat építenek hozzá. A csatornaárokban talált pincesor is középkori, korukat azonban csak feltárásukkor lehetne biztosan meghatározni. A török korban egy agyagba rakott fal épül hozzá a toronyhoz. A Buda elfoglalásáért folytatott harcokban a környéken sikerül betörni a császári csapatoknak, ezért ezt a részt később Kayserliche Prechenek (Császári Résnek) nevezik el.[28] A környék épületei ekkor nyilván megsemmisülnek, de a XVII. század végén, 1696-ban készült Zaiger über die Festung már ismét épületet jelez a környékre.[29]

26 *Horschik, J.:* Steinzeug, 2. Auflage. Dresden, 1978. 295. sk. és 470—479. o.
27 *Voit P.—Holl I.:* Hunyadi Mátyás budavári majolikagyártó műhelye, *Bp. Rég.* XVII. 1956. 93. o., 16. kép, l. az alsó sor jobb szélén.
28 *Nagy L.:* A budai Vár topográfiája a XVII. század végén. *Tanulmányok Budapest Múltjából,* XVIII. Bp., 1971. 83—84. o.; *uő.* Bp. Tört. III. Bp., 1975. 31. o.
29 *Nagy:* i. m. 83—84. o.

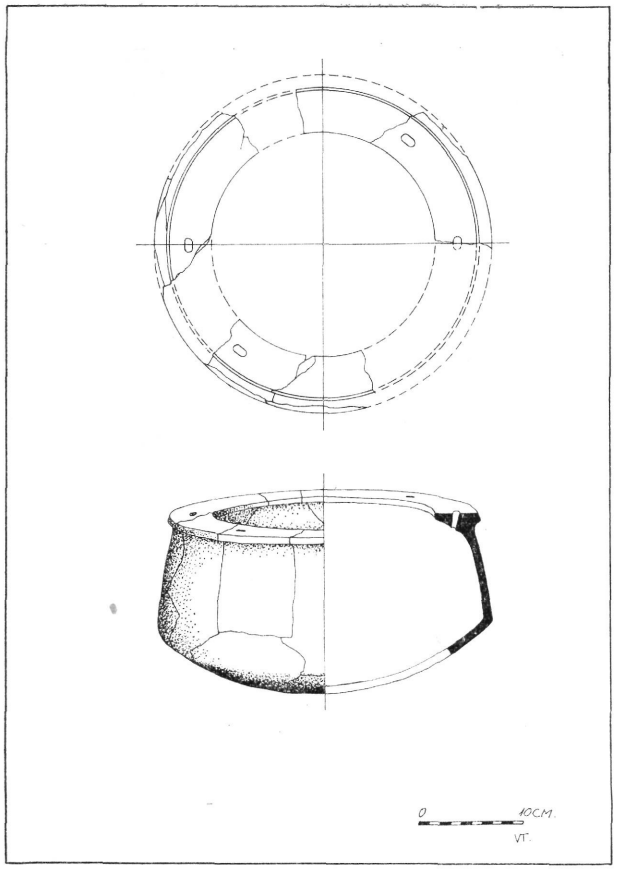

I. t. 1. vöröses színű kiegészített cserépbogrács

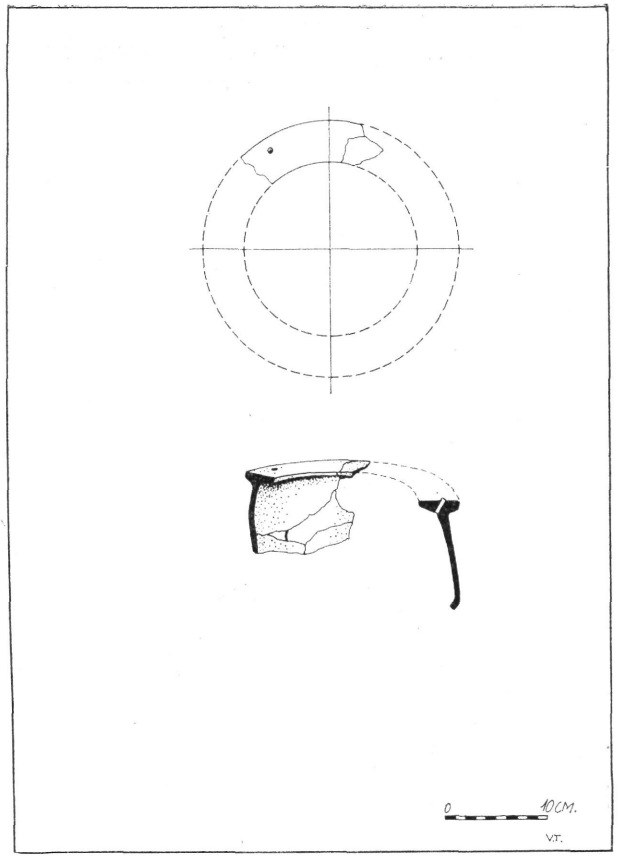

I. t. 2. vöröses színű, cserépbogrács perem- és oldaltöredéke

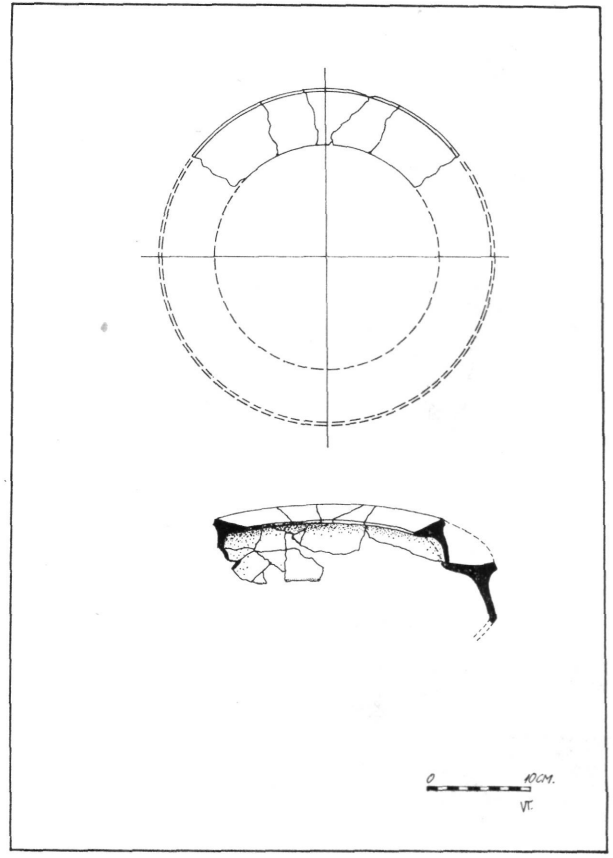

II. t. 1. vöröses színű cserépbogrács perem- és oldaltöredéke

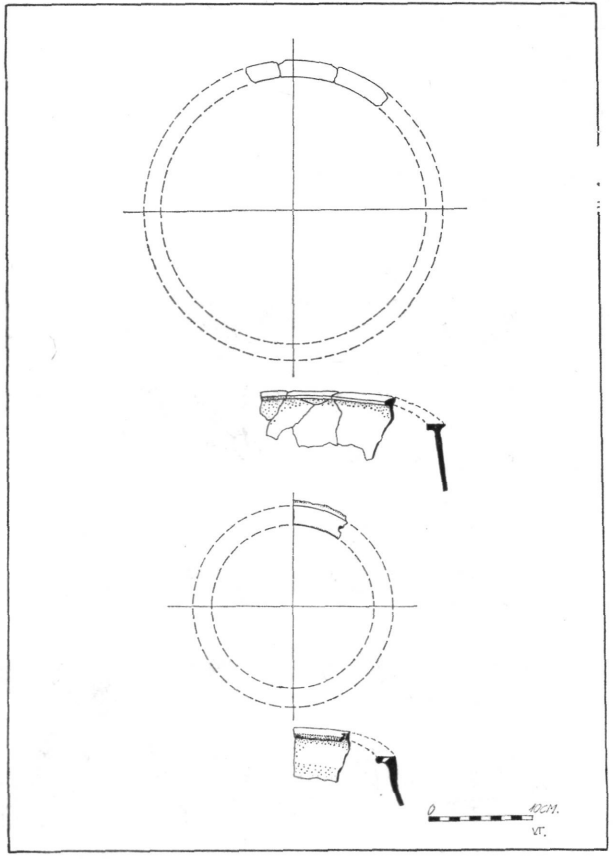

II. t. 2—3. szürke színű, redukált égetési móddal készült cserépbográcsok töredékei

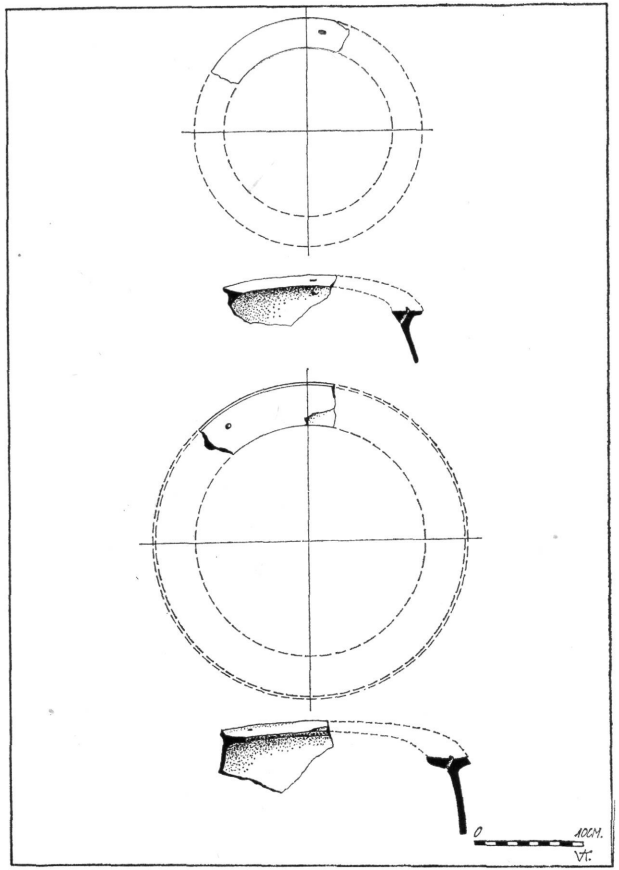

III. t. 1. vöröses színű cserépbogrács perem- és oldaltöredéke
III. t. 2. vöröses színű cserépbogrács perem- és oldaltöredéke

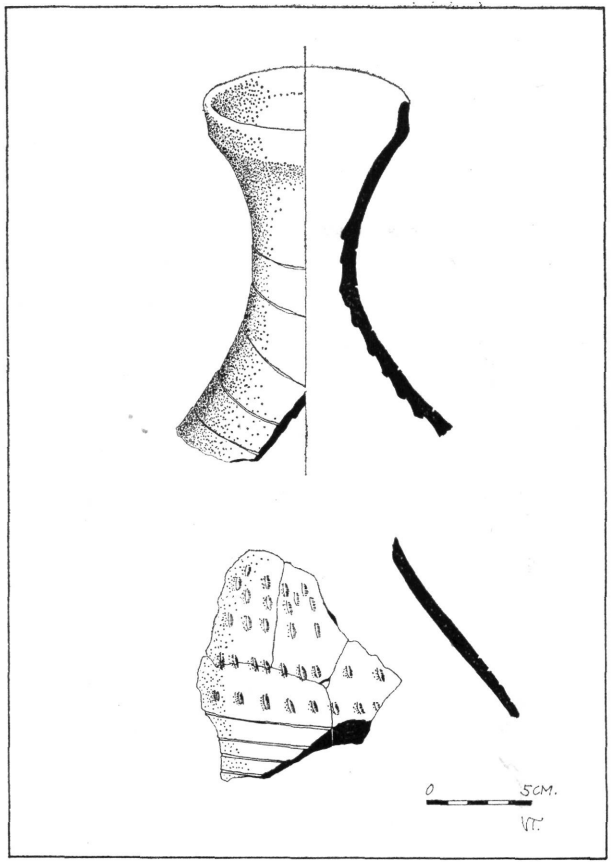

III. t. 3. fehér kerámiakorsó perem- és válltöredéke
III. t. 4. fehér kerámiakorsó válltöredéke

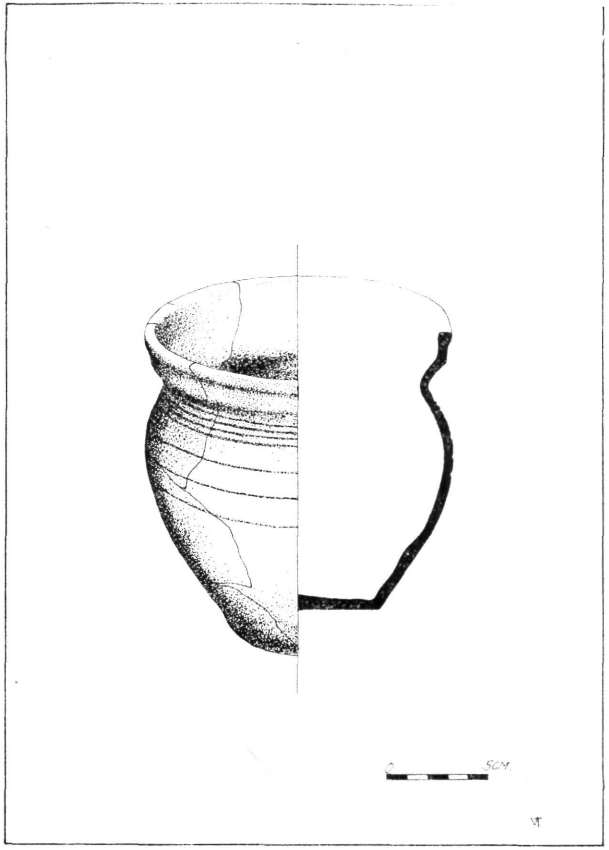

IV. t. 1. fehér kerámiaedény

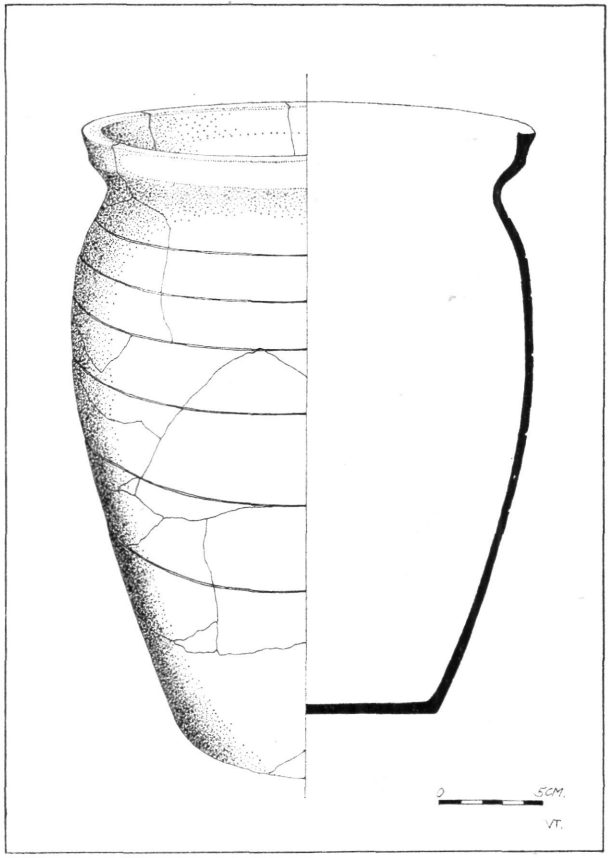

IV. t. 2. fehér kerámiafazék

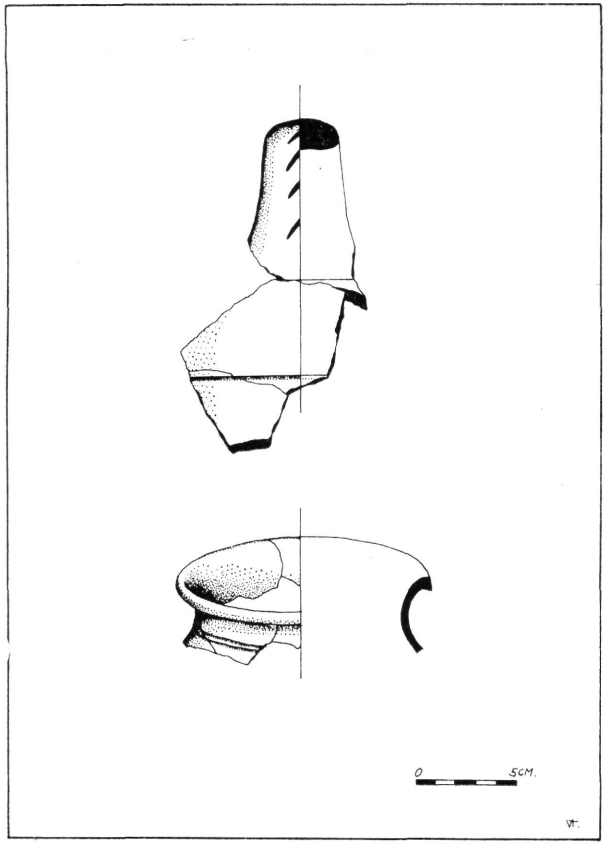

V. t. 1. szürke, redukált égetésű vizeskorsó töredéke
V. t. 2, szürke, redukált égetésű fazék perem- és válltöredéke

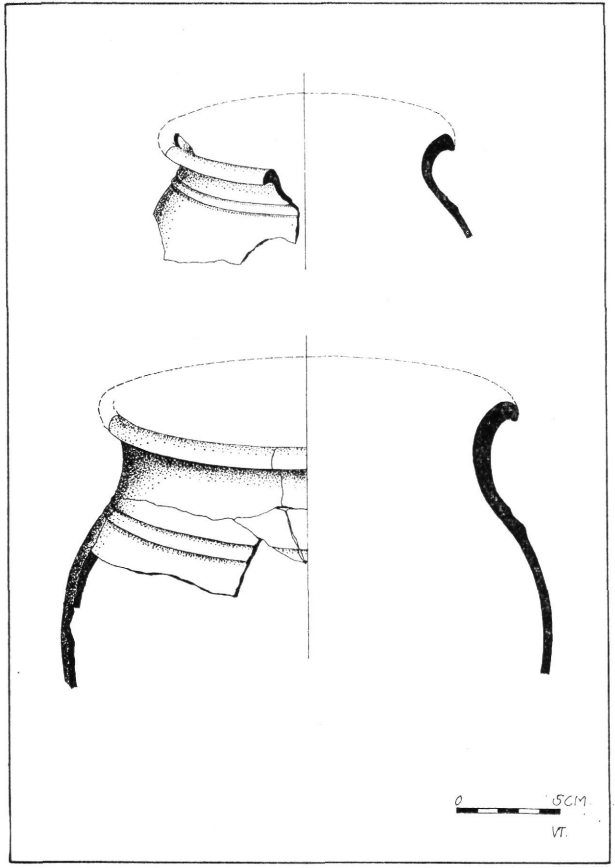

V. t. 3. szürke, redukált égetésű fazék perem- és válltöredéke
V. t. 4, szürke, redukált égetésű fazék perem- és válltöredéke

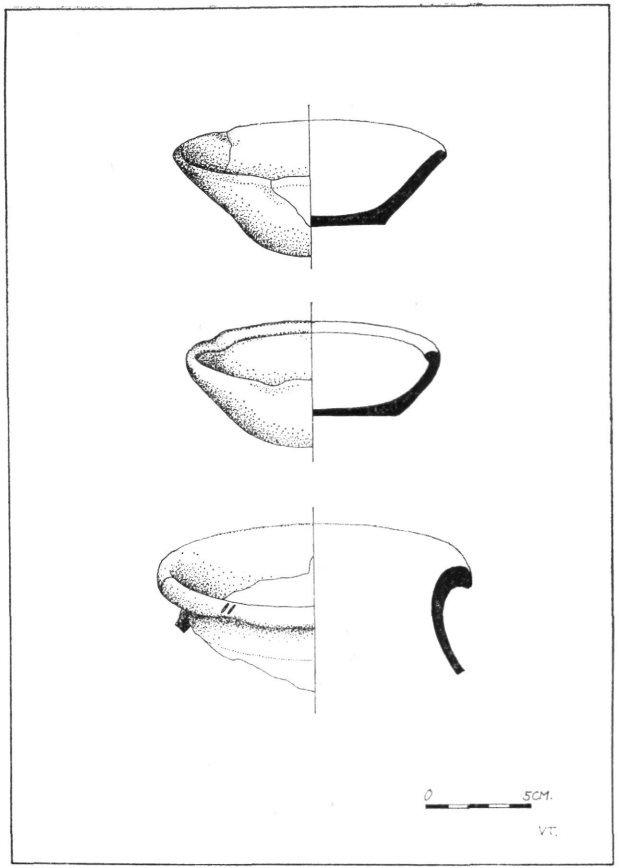

VI. t. 1—2. szürke, redukált égetésű mécsesek
VI. t. 3. szürke, redukált égetésű fazék perem- és válltöredéke

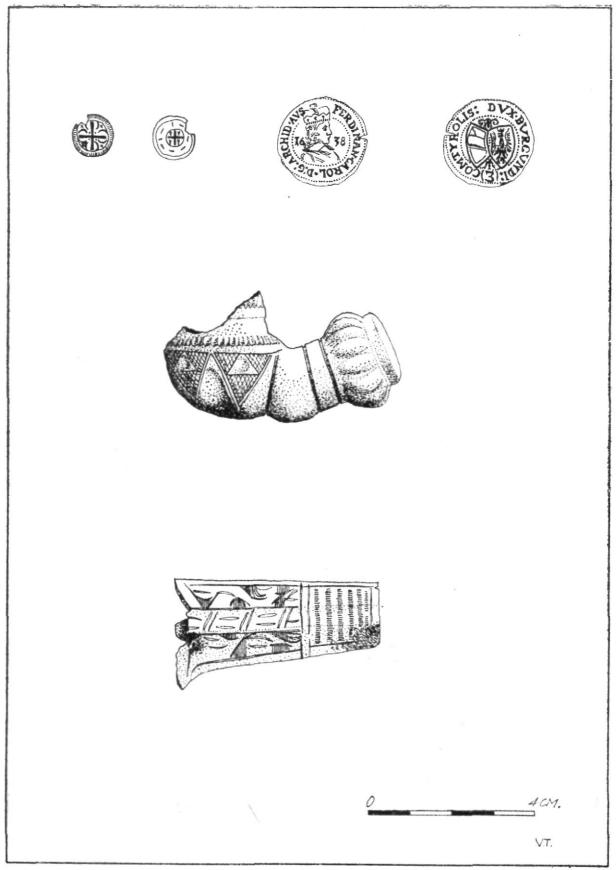

VI. t. 4. XII. századi ezüstdenár
VI. t. 5. 1638-as veret
VI. t. 6. török pipa
VI. t. 7. díszített törökkori késnyél

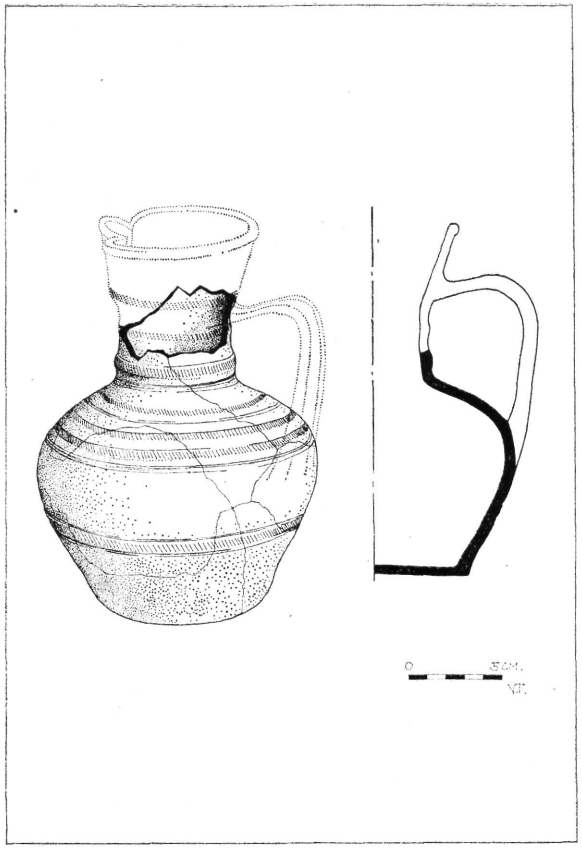

VII. t. 1. kiegészített, szürke török füleskancsó

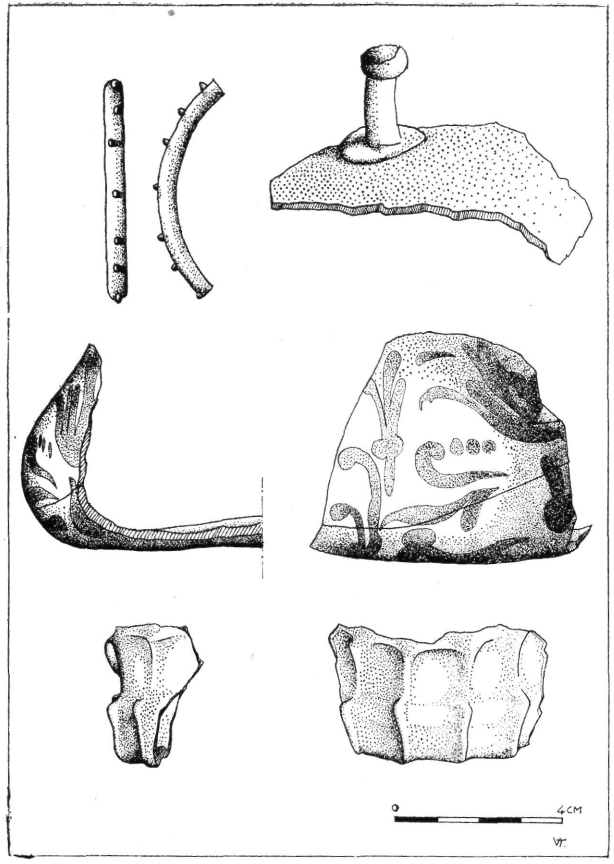

VII. t. 2. üvegkarperec töredéke
VII. t. 3. üvegfedő töredéke
VII. t. 4. üvegpalack töredéke
VII. t. 5. bordázott falú üvegpohár töredéke

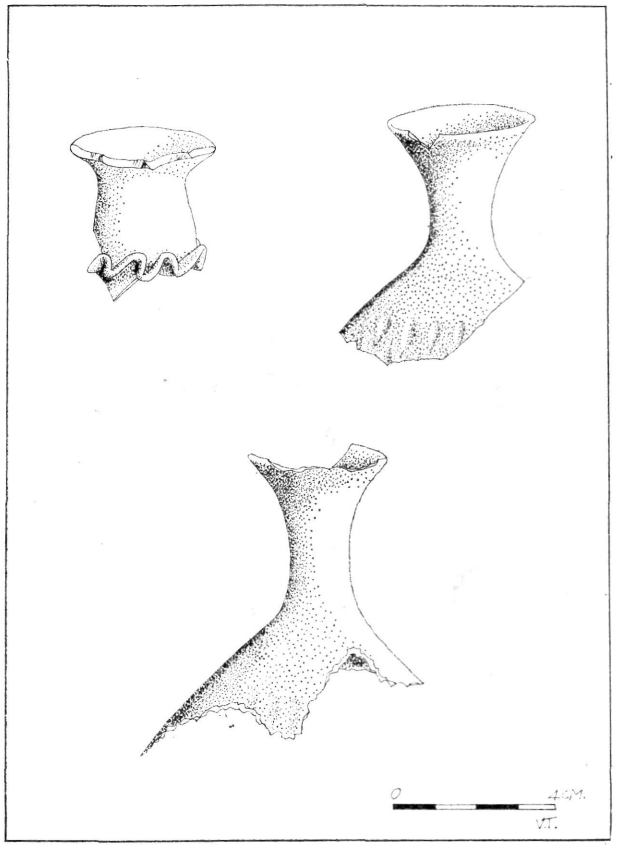

VIII. t. 1—3. üvegpalack-töredékek

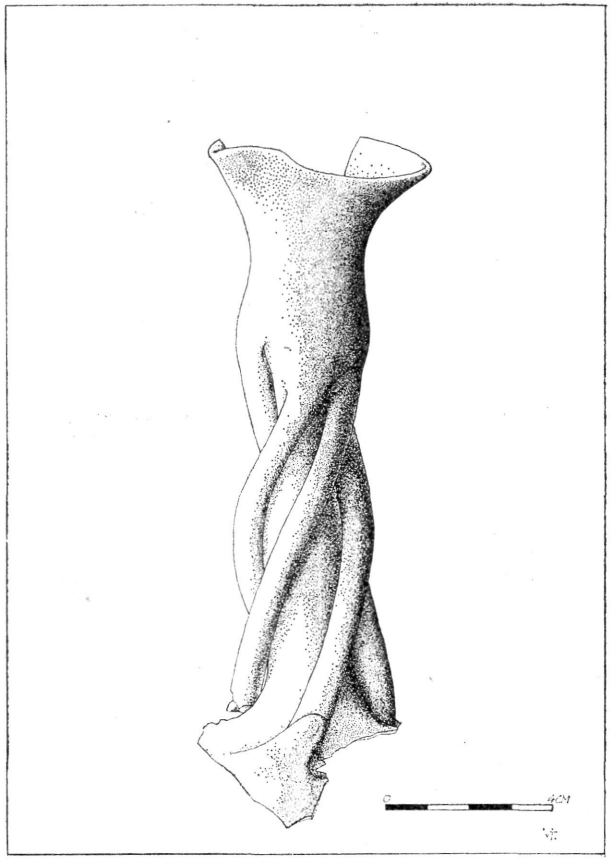

VIII. t. 4. kotyogós üvegpalack töredéke

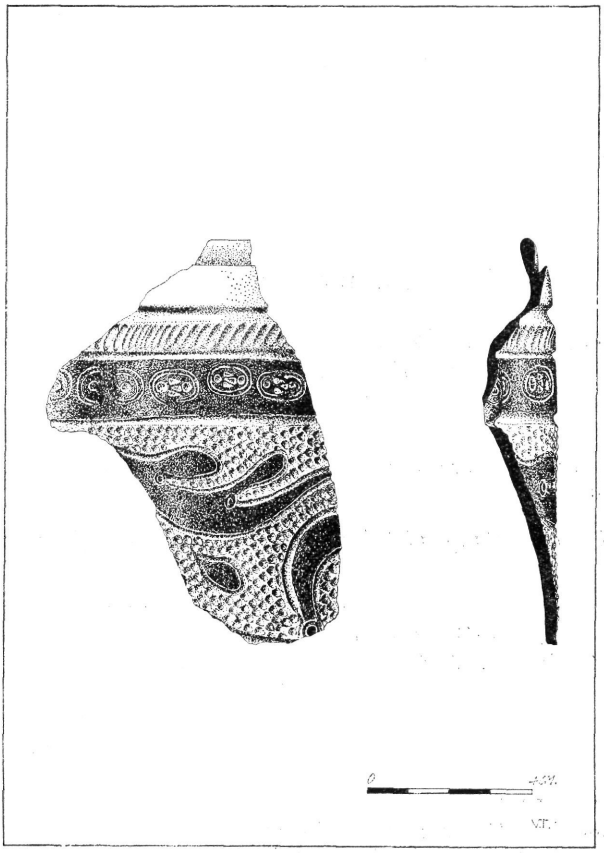

IX. t. kőcserép korsó töredéke

KISZELY ISTVÁN

A HADTÖRTÉNELMI INTÉZET ÉS MÚZEUM UDVARÁBÓL ELŐKERÜLT CSONTOK VIZSGÁLATA

A Hadtörténeti Intézet udvarán az 1987-es évben folyt ásatások során a következő *embercsontok* kerültek elő:

jelzet (előkerülési hely és idő)	*a csontanyag leírása*	*embertani jelleg, megjegyzés*
87/1/c rábontás 1987. augusztus 4.	koponyából fejtetői, ún. kalott-rész	30 év körüli férfi; mesokephal, planooccipital. Az occipitalis rész belső oldalán vastöredéknyomok, jobb occipitalis részen kimeneteli nyílás egy része. (Részletesebb leírása később.)
87/1/c árok rábontás 1987. augusztus 4.	Kalott, scapula-pár, humerus, jobb radius és ulna, patella, ujjpercek, femur-töredék	25 év körüli férfi kalottja. Számított életbeni termet: 165 cm. Keletbalti-turáni típushoz tartozhatott.
87/1/c árok rábontás 1987. augusztus 5.	Kalott, bordák, csigolyák, scapula-töredék, sternum-töredék, ujjpercek, claviculák, jobb humerus	22—25 év közötti férfi; brachykephal; feltételezhetően a keletbalti típushoz tartozhatott. Homlokon kerek bemeneteli nyílás, nyakszirt belső oldalán vasgolyó. (Részletes leírása később.)
87/1/b nyugati metszetfalnál 1987. július 1.	Kalott, állkapocs, maxilla- és járomcsonttöredék, csigolyatestek, bordarészek, medencelapát	25 év körüli férfi. Erőteljes izomtapadási felszínek. Típusa: pamiri-taurid. Alveoláris prognathia, V-alakú szájpad
87/1/b nyugati metszetfal alsó részéből 1987. július 14.	Kalott, jobb humerus, tibia alsó része, atlas, jobb mandibula, töredékes mandibula és maxilla, caput femoris, pelvis- és sacrum-töredékek	50 év körüli férfi koponyája. Megtartásából ítélve újabb kori, másodlagos betemetésből származik

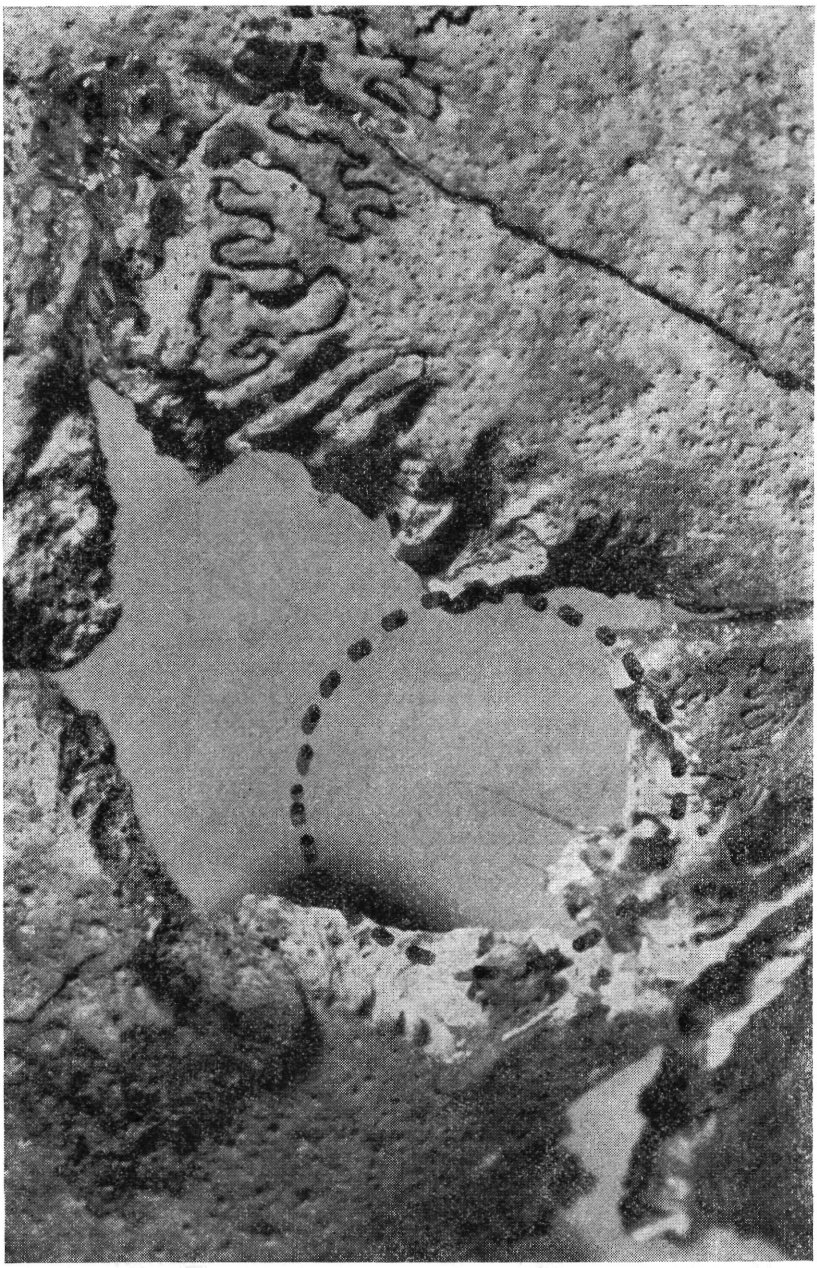

1. kép. A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum udvarán az 1987-es feltárás során előkerült „1987/1/c árok rábontás" jelzetű, augusztus 4-én előkerült koponya, a nyakszirti részen kimenetelinyílás-rész, ahol a feltételezhetően a szájon át behatolt golyó a koponyából távozott

87/1/c árok 1987. augusztus 4.	Bordák, csigolyák, pelvis, ujjpercek koponyatöredékek állkapocs- és maxilla-részek, sacrum, 2 femur alsó része, diaphysis humeri	20 év körüli férfi.
87/2. kutatóárok déli végén levő fal déli oldala 1987. július 30.	Pelvis-töredékek, radius-ulna pár, bal humerus alsó harmada, bordák, ujjperc, sacrum	25 év körüli férfi erőteljes vázcsontjai
87/2. kutatóárok déli vége 1987. június 24.	Lábtöredékek, fibularészek	22—25 év körüli férfi
87/2. kutatóárok déli vége, 150 cm mélységben 1987. június 23.	Koponya alsó fele, arci rész és bázis, radius, ulna, medencetöredékek	25 év körüli férfi

A patkó-torony belsejéből, az „égett csík feletti törmelékből" 1987. április 8-án feltehetően újabb kori kalott került elő, amely 22—25 éves férfié volt. A halánték bal oldalán másodlagos nyílás; az alpi típushoz tartozott. A koponyarész abszolút méretei kicsinyek; brachykephal, chameakephal, tepeinokephal, normál homlokú. Fejkerület: 490 mm, csecsnyúlványi sarokvarrat.

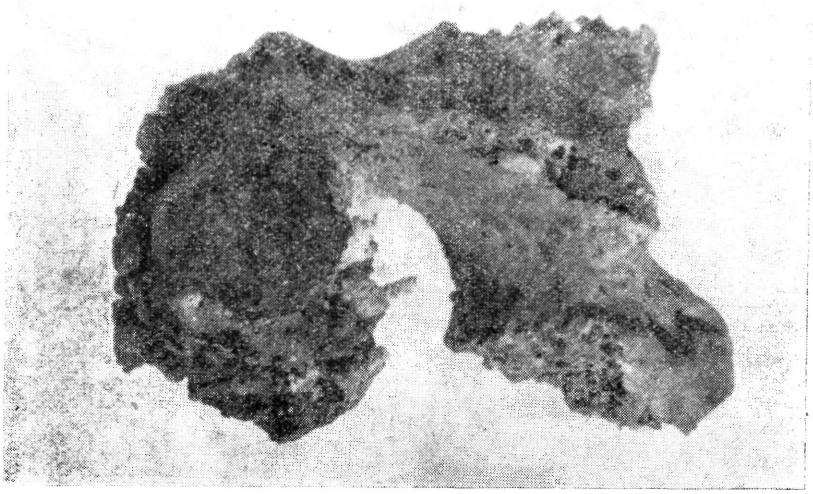

2. kép. A 197. oldalon látható koponya os spaenoidae-darabja egy hozzátapadt vasgolyó-résszel; a golyó feltételezhetően itt hatolt be a fejbe

Az előkerült és begyűjtött *állatcsontokat* dr. Bartosiewicz László paleozoológus határozta meg. Előfordulások megoszlása a következő:

előkerülési hely	*előkerült csontrészek*	*állatfaj*
A 87/1b nyugati metszetfal alsó része	bal karcsont distalis része	kecske
87/1/c árok rábontás	bal mandibula, nyakcsigolya-töredék, gátcsigolya-töredék, bordatest-darab	szarvasmarha
87/1/c árok	combcsont proximális rész, ágyékcsigolya keresztnyúlványa, öregcsont töredéke	szarvasmarha juh házityúk
87/1/c rábontás	balmedencecsont ízületi vápája, bordacsonttöredék, ágyékcsigolya-darab 3 darab a jobb állkapocsból, jobb ülőcsont ízületi vápával bal állcsont, bal ülőcsont ízületi vápa-része	szarvasmarha juh sertés

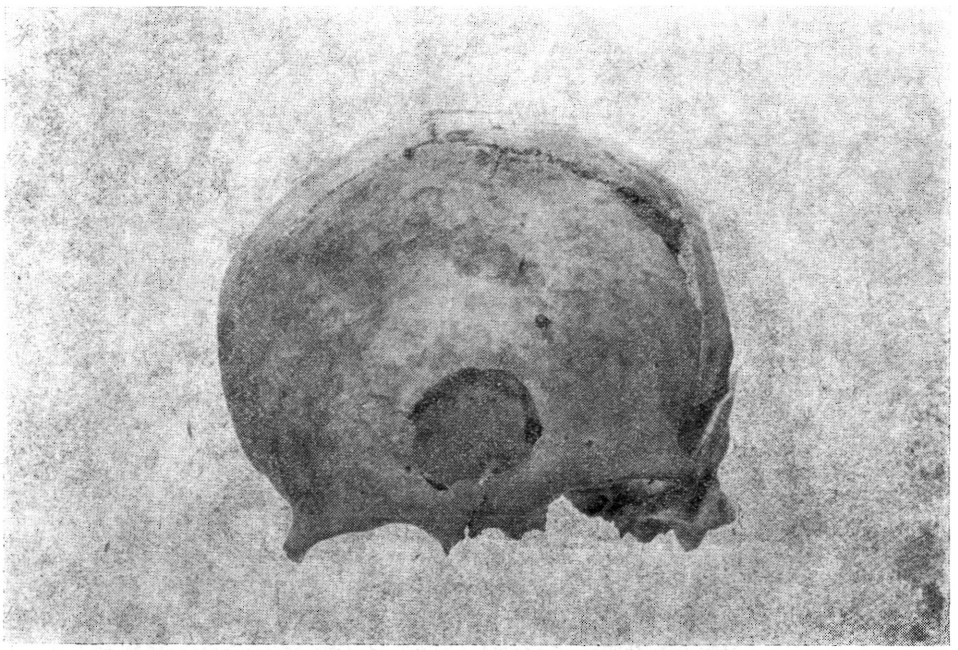

3. kép. Az „1987/1/c árok rábontás (1987. augusztus 5.) jelzetű koponyarész: 22—25 éves férfi, homlokán 27×28 mm-es bemeneteli nyílás

87/2. kutatóárok déli vége	bal III. lábközépcsont proximális része	ló
87/2. kutatóárok déli vége, 150 cm mélyen	nyakszirti bütyök, nyakcsigolya-töredék, bal borda proximális része, jobb lábközépcsont proximális vége	szarvasmarha
	agykoponya-töredék, 5 összetartozó állkapocstöredék, 4 őrlőfog (zápfog), 2 hátcsigolyatest, lapockadarab, medenceízületi vápa része	juh
87/A támfal déli vége, szikla fölött	bal állkapocs	bárány
	bal karcsont distalis vége, bal csípőcsont és ízületi vápa	juh
	jobb felső metszőfog	kutya

Az 1987/1/c árok rábontás (1987. augusztus 5.) jelzettel előkerült 22—25 éves férfikoponya homlokcsontjának szinte a közepén, a sutura nasaliától mintegy 12 mm-nyire fölfelé 27×28 mm-es, a koponya belürege felé szélesedő bemeneteli nyílás figyelhető meg; alsó pereme lefelé másodlagosan elrepedt. A golyó ütötte bemeneteli nyílás folytatásában a koponya occipitalis belüregében és a jobb parietalis rész belüregében a sutura lambdoidaea felé eső részen, a lambdaponttól jobbra, mintegy 3 mm-nyire kezdődően, 26×27 mm átmérőjű vasgolyó látható, kissé oxidált állapotban. Az oxi-

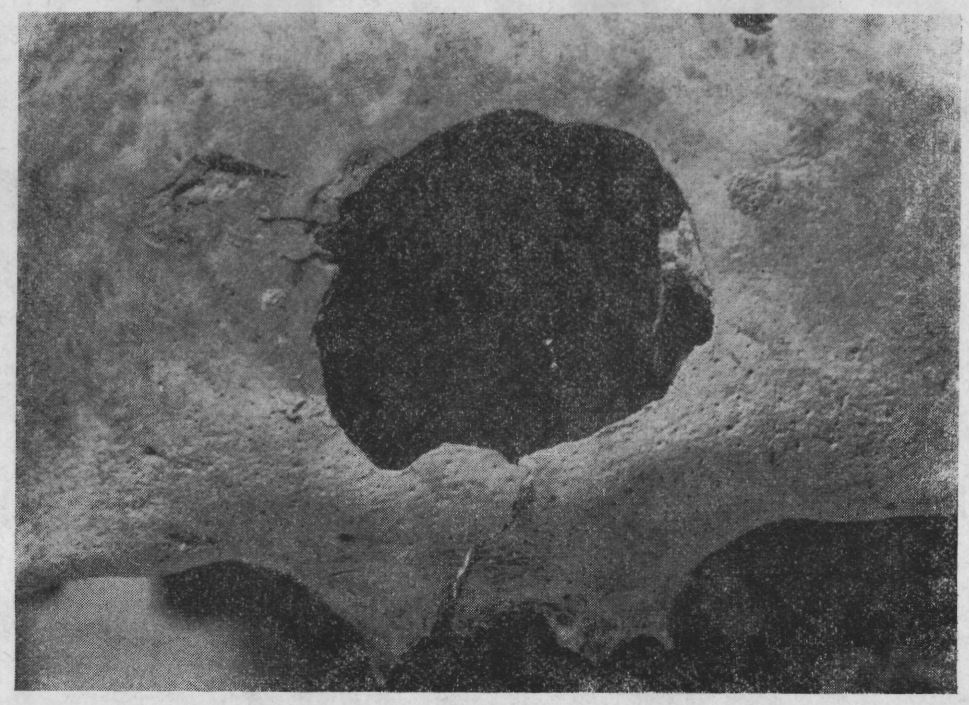

4. kép. Á 3. képen látható koponya részlete a golyó ütötte nyílással

dáltság miatt a vasgolyó magi része szabad szemmel nem határozható meg; nyilvánvalóan a látható méretnél lényegesen kisebb átmérőjű volt. A homlok közepén, a fej síkjától 15—18°-kal lefelé behatoló golyó, az agyvelőn áthaladva, a jobb falcsont nyakszirti találkozási helyén 20×21 mm-es repedést okozott, de a fiatal férfi erős falcsontján már nem tudott áthatolni, hanem azt erősen megrepesztette, és annak belső, cerebrális felszínéhez hozzátapadva maradt meg. Az illető pontosan célzott fejlövés következtében vesztette életét, a fegyverből kilőtt homogén vasgolyó a homlokot a vízszintesnél alacsonyabb helyről kilőve érte.

Az 1987/1/c rábontás (1987. augusztus 4.) jelzettel feltárt halott nyakszirti belső részén a lambdaponttól 9 mm-re jobbra olyan kimeneteli nyílás látható, amelyen át a fej belsejéből vasgolyó lövedék távozott el. A kifelé bővülő tölcséres nyílásnak csak az alsó harmada ép, a többi része másodlagosan töredékes. Ezért a kihatoló golyó átmérője nem állapítható meg pontosan. A golyó okozta peremszélen vasoxid nyoma látható. A koponya belső, nyakszirti — occipitalis — oldalán 5 darab, a csonthoz ragadt, 6—11 mm átmérőjű oxidált vasdarab található. Ha feltételezzük, hogy az előző (augusztus 5-én talált) koponyában lelttel azonos vaslövedékkel lőttek ezen egyén fejébe, akkor vélelmezhető, hogy a golyó lágy részeken, vagy csonthártyával borított részen (szemnyílás, orrnyílás, száj stb.) hatolt be, így belülről rést vágva ki tudott hatolni a koponyából. A golyóból a koponya belsejében néhány vasszilánk levált és ottmaradt a nyakszirti részen. Mivel ugyanezen koponya bázisának os sphaenoidale foramen rotunduma mellett egy ahhoz hozzátapadt és azt megsértő 13×13 mm-es átmérőjű oxidált vasdarab került elő, ezért vélelmezhető, hogy a golyó a szájon, vagy valamely száji részen (mandibula, maxilla) keresztül érte az illetőt.

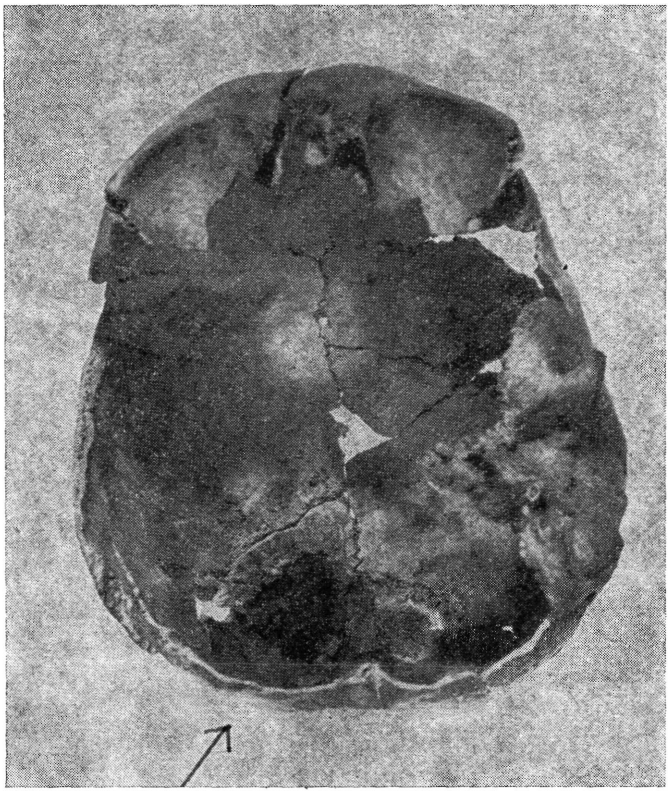

5. kép. Az „1987/1/c árok rábontás" (1987. augusztus 5.) jelzetű koponya nyakszirti részében „megakadt" golyó

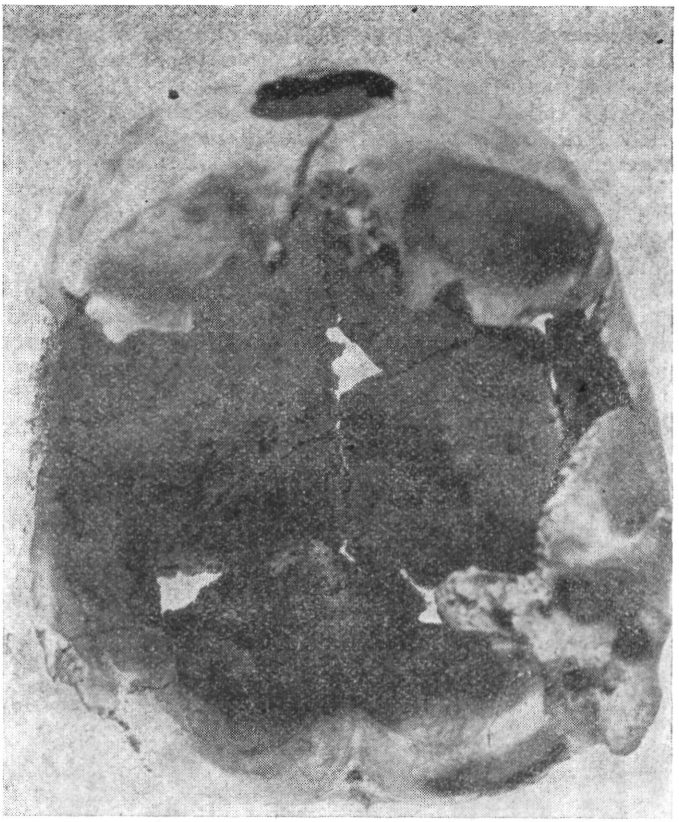

6. kép. A golyó az erős csontot kör alakban megrepesztette, de kihatolni már nem tudott

Mindkét említett személy a l[illegible]ést a vízszintes síknál alacsonyabbról kapta, és az természetesen mindkét esetben halálos — lethalis — volt.

Összefoglalva: a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum udvarából az 1987-es ásatás során előkerült emberi és állatcsontok vizsgálata csak a másodlagos, illetve már régebben megbolygatott — megzavart — helyről előkerült csontokat tartalmazta. Összesen — egy másodlagos betemetéstől eltekintve — tíz fiatal férfi csonttöredéke állott rendelkezésemre. Két esetben egyértelműen meg lehetett állapítani, hogy a halálok fejlövés volt. A lövés a vízszintes síktól kissé alacsonyabbról vélelmezhető. A két embert viszonylag közelről érte a golyó.

Az előkerült állatcsontok — egy kutyafogat kivéve — arra utalnak, hogy azok az élelem-ellátmányból származnak.

Ára: 16,– Ft